

XIV. Adsumus

Tanulmányok a XVI. Eötvös Konferencia előadásaiból

Eötvös Collegium
2016

XIV. Adsumus
A XVI. Eötvös Konferencia
tanulmánykötete

Eötvös Collegium
2016

A kötetet támogatta az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Hallgatói Önkormányzata.

Felelős kiadó: Dr. Horváth László igazgató
ELTE Eötvös József Collegium
1118 Budapest, Ménesi út 11-13.

A kötetet az Eötvös Collegium Diáksága állította össze
a XVI. Eötvös Konferencián elhangzott előadások alapján.

A kötet főszerkesztője: Balga Nóra
Társszerkesztő: Szabó Gergely

Logóterv/borító: Heim Fanni

A beérkezett tanulmányokat lektorálták:
Ballagó Júlia, Boda Attila, Bottlik Zsolt, Bozóki Tamás, Buzási Gábor,
Farkas Ildikó, Rigó-Ditzendy Orsolya, Sági Attila, Sebestyén Ádám,
Szemes Botond, Tolnai Gábor, Vági Renátó, Zöllner Anna

ISBN 978-615-5371-52-3

A nyomdai munkálatokat a Komáromi Nyomda és Kiadó Kft. végezte.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-15-0010) valósult meg.

Tartalomjegyzék

Bölcészettudományok

Benkő Gábor – <i>Egy arisztokrata karrier mérlege: Forgách Simon végrendeletének elemzése</i>	9
Broscautanu-Kiss Mátyás – <i>Az irónia szólamai: médiumváltások Szilágyi Domokos költészetében</i>	25
Gucska Magdolna – <i>Magyar művészek a Biennale de Paris-n 1970-1980 között</i>	43
Győri Gréta – <i>Honnan indult a fekete vonat? A „sötét Szabolcs” sztereotípiája története</i>	57
Hidvégi Zsófia – <i>A ryūkyūi veszélyeztetett nyelvek</i>	77
Horváth Dániel Ágoston – <i>Józsue honfoglalása – Egy bibliai szöveg forrásértékének feltárása</i>	91
Huszthy Zita – <i>Egy fóti módos parasztház rejtett értékei</i>	113
Kaba Ariel – <i>A Japán gyarmati uralom hatása Koreára. Különös tekintettel a Korea–Japán ellentétviszonyra</i>	133
Kintli Borbála – <i>A függöny nem megy le... Nádas Péter drámatrilógiája a színpadon</i>	153
Mosa Diána – <i>Eltérő látószögek ekphrasztikus kivetülése Ottlik Géza Iskola a határon című regényében</i>	167
Sitkei Dóra – <i>A kínai őszközépi ünnep</i>	181
Szabó Gergely – <i>Obszcén nyelvhasználat és indexikalitás</i>	199
Szabó Katalin – <i>Az ómagyar szöveghagyományozódás nyomai 16. századi zsoltárfordításokban</i>	213
Tóth Bianka – <i>A cigányság és a bűnözés fogalmai a Jobbik Magyarorszáért Mozgalom hivatalos kommunikációjában. Politikai diskurzuselemzés kvantitatív módszerrel</i>	227

Informatika

Koman Zsombor – <i>Kvantumneurobioinformatika – mi köze van mindennek egymáshoz?</i>	253
--	-----

Társadalomtudományok

Berezvai Zombor – <i>A hosszú távon veszteséges vállalatok problematikája – egy modellezési kísérlet</i>	269
Lovász Ádám és Horváth Márk – <i>Komplex keveredés</i>	291
Rontó Renáta – <i>Roma nők a nemzetközi jogban és Magyarországon</i>	307

Természettudományok

Konkoly Sándor – <i>A Balkán földrajzi lehatárolásának problematikája</i>	327
Kurtyák Ádám – <i>Űrfelvétel alapú tájszerkezeti vizsgálatok kárpátaljai mintaterületen</i>	347

Bölcsészettudományok

Egy arisztokrata karrier mérlege: Forgách Simon végrendeletének elemzése

Benkő Gábor

Bevezetés

A XVI. század magyar történelmét meghatározó küzdelem az oszmán fenyegetéssel, nehezen kutatható és értelmezhető az arisztokrácia behatóbb vizsgálata nélkül, mivel az arisztokrácia soraiból került ki a három részre szakad Magyar Királyság katonai méltóságainak zöme,¹ ez pedig háborús időszakban az ország létének szempontjából kulcs pozíciót jelentett. Ennek alapján tűztem ki kutatásaim céljául, hogy a XVI. századi magyar arisztokráciáról alkotott képünk további ismeretanyagokkal bővítsem, egy jelentős, de napjainkban kevésbé kutatott család, a Forgách család tagjainak beható vizsgálatával karrier stratégiájukat illetően. Választásom indokolja, hogy a család XVI. századi története folyamán emelkedett az arisztokrácia soraiba és diverzifikált családi stratégiát² valósított meg, lefedve ezáltal a katonai-, hivatali- és egyházi karrier modelleket is, így jó vizsgálati alanyt képezve az ilyen irányú kutatásoknak. Jelen tanulmányomban ennek jegyében Forgách Simon végrendeletét kívánom elemezni a karrierstratégia szemszögéből. Simon karrier stratégiája azért kiváló alany a kutatásra, mert több utat egyszerre próbált megvalósítani: mind a katonai- mind a politikai karriermodellt, ezáltal az ő munkássága volt a XVI. században a legmeghatározóbb

¹ PÁLFFY Géza (2010), *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, História MTA Történettudományi Intézet. 108.

² A fogalmat Kövér György XVIII. századi pozsonyi evangélikus lakosság felső csoportjainak vizsgálatakor alkalmazta s a kifejezés a tanulmányomban vizsgált jelenséget is fedi. KÖVÉR György (2002) „Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák.” In: *Uő: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum. 31–46., 36.

a család életében a vagyoni és hatalmi gyarapodás tekintetében. A végrendelet vizsgálata remek alkalmat kínál arra, hogy felmérjük, milyen eredményeket érhetett el tudatos karrier stratégiával egy magyar nemes a mohácsi csatát követő időszakban. Lemérhető rajta a vagyoni gyarapodás a hagyományozások által, valamint képet kaphatunk arról is, hogy Forgách Simon miként tervezte meg gyermekei karrierjét, tehát a következő generáció karrierstratégiájának kezdeti elemei is remekül vizsgálhatóak, valamint az is, hogy egy tudatos édesapa miként egyengethette gyermekei előbbre jutását. Mivel a Forgách család életében Simon végrendelete jelenti az egyik pontot, amikor a Fügedi Erik által definiált családi klánszervezet felbomlik,³ így a végrendelet vizsgálatából kiderül, hogy Simon ága a családi birtokállomány mely részét bírta sajátjaként. Simon kapcsolati hálójáról is értékes adatokkal gazdagodunk a végrendeletből: egyrészt testamentumos urai által az országos elithez kötődő kapcsolatainak vizsgálatára nyílik lehetőségünk, másrészt bérbe adott birtokain keresztül a lokális elitről is képet nyerhetünk, mely tovább árnyalhatja a képet a XVI. század második felének Magyar Királyságáról. Emellett a végrendeletből képet kaphatunk Simon személyiségének bizonyos aspektusairól, családjához, szolgálóihoz fűződő viszonyáról, az ország helyzetét illető gondolkodásáról. A végrendelet tanulmányozása lehetőséget ad a számunkra, hogy lemérje egy az arisztokráciába „*homo novus*”-ként kerülő család generációi miként viszonyulnak társadalmi pozíciójuk megváltozásához, mennyire illeszkednek be az adott rétegbe és teszik magukévá a csoport reprezentációs eszközeit, életmódját.

Karrierlehetőségek a 16. századi magyar nemesség számára

1527-től kezdve két királyi udvara volt a Magyar Királyságnak: Szapolyai Jánosé és I. Ferdinándé.⁴ 1540-ig így két udvar volt, ahol a nemesség karrierjét építhette s ezt a lehetőséget, valamint a polgárháborús helyzetet ki is használta: a pártváltások eszközét gyakorta alkalmazta a magyar nemesség az aktuális politikai helyzetétől függően. Szapolyai 1540-es halála után azonban a helyzet bizonyos tekintetben megváltozott. János Zsigmond csupán *electus rex* lett, az oszmánok akarata szerint a Szent Koronával sosem koronázták meg, a 16. század hatvanas éveire pedig végleg eldőlt, hogy az 1526 előtti Magyar Királyság jogutódja Ferdinánd királysága lesz.⁵ Így a Ferdinánd

³ FÜGEDI Erik (1999), *Az Elefánthyak*. Budapest, Magvető. 18.

⁴ Pálffy (2010), 103.

⁵ Pálffy (2010), 103.

uralma alá eső Magyar Királyság elitjének a bécsi (1584 és 1612 között, II. Rudolf uralma idején a prágai) udvar maradhatott alternatíva. A Habsburg udvarokba a korábbi magyar udvar elemei is integrálódtak, és noha a magyar udvari méltóságok egy része gyakorlatilag jelképes címmé vált, szerepük csupán a királlyá koronázáson volt, a felsőtáblán az országgyűlések alkalmával és a Magyar Tanács (*Consilium Hungaricum*) tagjaiként politikai befolyásuk tetemes maradt.⁶ A hatalmi központ Bécsbe, majd Prágába tolódása számos nehézséggel járt a magyar nemesség számára. Határon túli, idegen környezetben kellett az osztrák, német, spanyol, németalföldi és cseh ellenlábasokkal az érvényesülésért megküzdeni.⁷ Ezeket a polgárháborús és az oszmánokkal való harcok nehezítették,⁸ melyek folyamatosan fenyegették birtokaikat, a nyelvi nehézségek és a kapcsolati tőke hiánya is tovább súlyosbították a helyzetet, a jelenlévő németellenesség, a bécsi oldalon pedig bizonyos fokú bizalmatlanság a magyarokkal szemben.⁹ Ennek tükrében a magyar nemességnek csak egy része vállalkozott a bécsi integrációra, akik felismerték a lehetőségeket és képesek voltak tudatos tervezéssel építeni karrierjüket. Több út is létezett pozícióik erősítésére s egy család megfelelő stratégiával ezek kombinálását kiaknázva komoly befolyásra tehetett szert. A következő utakat különíthetjük el: katonai, főpapi, hivatalnoki, és az udvari, magyar országos főméltósági karriermodell.¹⁰ A Forgách család is megfelelő tervezés és ambíciói segítségével ezeken az utakon emelkedett fel az arisztokrácia soraiba, 16. századi *homo novus*-ként. Az említett utak közül az országos tisztségek (ebben az időszakban a nádor, az országbíró, a horvát-szlávon bán, a tárnokmester, valamint a pozsonyi ispán, továbbá a már emlí-

⁶ PÁLFFY Géza (2009), „Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban.” In: PAPP Klára – PÜSKI Levente (szerk.) *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. 9–25., 10.; Ferdinánd és a magyar arisztokrácia kapcsolatát illetően lásd: BESSENYEI József (2003), „Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia, különös tekintettel Ferdinánd pártjának kialakulására (1526-1540)” *Történelmi szemle*. [45.] (1-2.) 93–108.

⁷ PÁLFFY Géza (2002), „A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században” In: FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György (szerk.) *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja. 307–331., 315.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) P 287 Fasc. T. No. 13. Forgách Simon végrendelete jól mutatja, hogy az ekkor már nagyhatalmú és gazdag főúr számolt birtokai török kézre kerülésének lehetőségével s végrendeletében ennek megfelelően rendelkezett birtokairól.

⁹ Pálffy (2010), 111.

¹⁰ Pálffy (2010), 125.

tett névlegessé vált királyi főméltóságok)¹¹ megszerzésével az 1498. évi 22. tc. szerinti „igazi bárói” (*veri barones regni*) címre lehetett szert tenni. Ugyanakkor a többi úton is lehetőség nyílt bárói címet szerezni, mivel az 1540-es évektől vált általánossá az a tendencia, hogy az uralkodók adományoztak bárói címeket új hívek és új támogatói réteg teremtése céljából, s ezek a bárói címek már örökletesek voltak.¹² Ezek képezték a „névleges”, vagy „természetes bárók” (*barones solo nomine* vagy *barones naturales*) csoportját. A katonai karrier külön kiemelés érdemel, mint lehetséges megoldás. Pálffy Géza kutatásának eredményeiből tudjuk,¹³ hogy a bárói címszerzés folyamán a katonai szolgálat dominált, illetve a katonai szolgálatot kombinálták a feltörekvők más megoldásokkal, mint erre a Forgách család esetében is fogunk példát látni. A katonai dominancia pedig nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy az ország hadszíntérként funkcionált a vizsgált időszakban.¹⁴ A nemesi családoknak eleve létszükségletté vált a katonáskodás a birtokaik védelme érdekében, az oszmánokkal és a belső problémákkal, hatalmaskodásokkal szemben is szükség volt erre. A végvári szervezet és annak kialakulása pedig újabb lehetőségeket kínált erre: a végvidéki és kerületi főkapitánysági és helyettesi posztok ugyancsak érvényesülési lehetőséget kínáltak.¹⁵ Ezzel párhuzamban azonban az udvari hivatali karrier is fokozatosan felértékelődött, mivel jelentős lehetőséget kínált udvarbeli (és így sok esetben egyúttal nemzetközi) kapcsolatok kiépítésére.¹⁶

Forgách Simon végrendeletének elemzése, ennek tükrében családi stratégiája

Forgách Simon 1598-as végrendelete olyan forrás, mely több kérdés vizsgálatára is alkalmas, mint a bevezetésben írtam, s jelen munkámban először az átfogó elemzésre térnék ki, vizsgálva a végrendelet anyagában a Simon személyét illető információkat, az arisztokrata reprezentáció kérdéseit, vala-

¹¹ Pálffy (2009), 9.

¹² Pálffy (2009), 10.; a Forgách család is ilyen örökletes címet kapott 1560-ban. MNL OL P 287 Fasc. A No. 30.

¹³ Pálffy (2009)

¹⁴ Pálffy (2010), 165.

¹⁵ PÁLFFY Géza (1997), „Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században.” *Történelmi Szemle*. [39] (2). http://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_palffy_geza.htm [az elektronikus formátum miatt az oldalszámot nem tudom feltüntetni]

¹⁶ Pálffy (2009), 322.

mint a testamentumból kibontakozó családi stratégiát. Az ezt követő fejezetekben pedig a birtokállományra vonatkozó információkat kívánom vizsgálni, majd azt, hogy milyen ismeretekre tehetünk szert belőle Simon kapcsolati hálóját illetően.

A végrendelet szövegének vizsgálatából megerősítést nyer a Simon nagy műveltségét illető feltételezés,¹⁷ a szöveg választékos stílusa, latin fordulatai mind erről tanúskodnak, a stílus összevetve a Simon által Ferenc öccse munkájához írt kommentárokkal, meglehetősen hasonló képet ad. Emellett J. Újváry Zsuzsa kassai végrendeletekkel kapcsolatos kutatásai¹⁸ is alátámasztják azt a feltételezésem, hogy a végrendelet szövege szinte szó szerint megegyezik Simon diktálásával, mivel a kassai végrendeletek esetében is a diktált szövegek leírása és a tisztázatok csak kismértékű eltéréseket mutatnak. A szöveg olvasása közben azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Simon saját karrierje tekintetében leginkább katonai szolgálataira volt büszke, rendszeresen visszatérő elem a „szolgálat” és az „én jámbor szolgálatim”¹⁹ valamint hasonló kifejezések, amiből ezt a következtetést levonhatjuk, mivel a szolgálat kifejezést olyan birtokok elnyerésével kapcsolatban használja Simon, amiket katonai tevékenysége jutalmazásaként kapott.²⁰ A „szegény nyomorult hazánk” kifejezés is visszatérő elem a végrendelet szövegében, jól tükrözi a mezőkeresztesi csatavesztés és a háborús hangulatot, mely Simon megélt tapasztalataiban gyökerezik, hiszen a mezőkeresztesi csata jelentette életének utolsó általunk ismert hadi vállalkozását.²¹

A végrendeletből derül ki, hogy Simonnak négy fia (Zsigmond, Ferenc, János és Miklós) és két lánya (Zsófia és Margit) élte meg a felnőttkort.²² Testamentumának elsődleges momentum a birtokok és javak elosztása, melyet a tanulmány későbbi szakaszában fejtek ki. Azonban a birtokosztás kapcsán kerül megemlítésre az, hogy Simon milyen reprezentatív építkezé-

¹⁷ Giovanni Brutus humanista történétíró szerint a „szabad művészetekben” jártas volt az, hogy testvére történeti munkáját kritikai megjegyzésekkel látta el, szintén műveltséget mutat. BARTONIEK Emma (1975), *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 222.

¹⁸ J. Újváry Zsuzsanna szóbeli közlése a 2014. 12. 05-én, Miskolcon tartott Felekezetiség és társadalmi identitás című konferencián.

¹⁹ MNL OL P 287 Fasc. T. No. 13.

²⁰ A birtokokkal kapcsolatos fejezetből ez világosan látható lesz.

²¹ ISTVÁNFY Miklós (2009), *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/3. Bp., Balassi. 265.

²² MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

seket folytatott. „Az hertneki házra olyan nagy költséget míveltem és vár módjára építtettem, és mindönnel erőmnek felette is megékesíttettem”²³ írja Simon, ebből pedig arra következtethetünk, hogy költséget nem kímélve építtetett ki családjá számára uradalmi központot reprezentációs céllal, a kor reneszánsz mintáját követve²⁴ s ezzel egy főúri udvari központ alapjait rakta le s kézenfekvő, hogy ezzel elsőszülött fia rendelkezze. Saját temetkezési helyét is Hertneken jelölte ki, ezzel is alátámasztva azt az állítást, miszerint Hertneket tekintette Simon domíniuma és családjá reprezentatív központjának.²⁵ A birtokok örökítése után ingóságaira is kitér Simon, melyet itt röviden tárgyalnék csak, mert a végrendelet nem tartalmaz az egyébként ilyenkor több esetben jellemző hagyatéki lajstromot,²⁶ így hosszadalmas elemzésre nem alkalmas. Ingóságai tekintetében azonban rendelkezése alapján Forgách János és Mihály részesedjenek majd anyjuk halála után.²⁷ Özvegy Bánffy Jánosné Forgách Zsófiának az ingóságokból való rész juttatását kéri feleségétől, mert „énnekem az ő házában történt vala nemrégente betegségem, és sokat kelle reánk költeni”.²⁸ 142 Forint tartozása volt összesen szolgáljaival szemben,²⁹ aminek megfizetésére kötelezte örököseit.³⁰

A végrendeletből egyértelműen kitűnik, hogy Simon bár az arisztokráciába emelkedett, életmódját tekintve inkább katonásan puritán volt,³¹ viszont a javakat, birtokokat mind a család hatalmának és helyzetének javítására használta, nem retten vissza a reprezentációs célú luxus kiadásoktól³² s fiai már sokkal inkább asszimilálódtak az arisztokrácia életmódjához, annak alapján, hogy Forgách Zsigmond már a maga szükségére zálogosított

²³ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

²⁴ A régióban hasonló példa a Thurzók hasonló, bicsei udvara, mely szintén újonnan kiépített kastélyon alapult s időszakban sem különül el Simon hertneki kastélyának kiépítésétől, Thurzó Ferenc kezdi meg a munkálatokat 1571-ben. LENGYEL Tünde (2005), „Thurzó György nádor bicsei udvara.” In: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó (szerk.) *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Budapest, Balassi. 128–129.

²⁵ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

²⁶ KUBINYI András (1999), „Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban.” *Soproni szemle: művelődéstörténelmi folyóirat*. [53.] (4.) 331–342. 333.

²⁷ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

²⁸ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

²⁹ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

³⁰ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

³¹ „mert én magam szükségére soha csak egy ház jobbágyomat sem vettem zálogba” MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

³² Hertnek kiépítése, fia házasságának finanszírozása, lányai kiházásítása.

el birtokot apja megkérdezése nélkül.³³ Az uralkodó felől esetlegesen megte-
rülő pénzekkel kapcsolatban is rendelkezett Simon a fent írtak szellemében,
úgy, hogy a pénzt a család tagjai lehetőleg tegyék félre, avagy (ha szükséges)
vegyenek birtokokat, de ne kereskedjenek vele.³⁴

Mint fentebb írtam, Simon nem kímélt költséget a család előmenetelét ille-
tően s az egyik ilyen érdek a családi stratégia fontos eleme volt: a házasságkötés,
Forgách Zsigmond Thurzó Zsuzsát vette feleségül 1597-ben,³⁵ mely frigy költ-
ségeinek fedezése érdekében 1200 forintért vetett Simon zálogba birtokokat
„annak jobb módon való véghezviteléért”³⁶ nyilvánvalóan reprezentációs céllal.
A házassági stratégia esetében érvényesült a visszatérő házasság tétele, annál is
inkább, mert Forgách Zsófia 1585-ben Thurzó Györggyel kötött házasságot.³⁷ A
házasságok nem különíthetők el attól a tendenciától, miszerint a XVI. század
második felében magas pozícióit veszített Thurzó család ebben az időszakban
Thurzó Györggyel indult meg,³⁸ aki, mint láttuk, több szállal kötődött a Forgách
családhoz, a múltbéli Forgách Imre gyámsággal, családi és lokális szinten
egyaránt, s az udvari hivatali kapcsolatokkal szintúgy.

Simon családi stratégiáját tekintve az atyja által kijelölt úton haladt
tovább: ő is diverzifikált családi stratégiában³⁹ gondolkodott, saját életének
példájára alapozva. Idősebb fia Zsigmond, hozzá hasonlóan udvari szol-
gálatba állt ifjú korában, méghozzá Báthory István lengyel királyi udva-
rába,⁴⁰ melyet indokolt egyrészt a rokoni kapcsolat és Ferenc múltbéli szol-
gálatára Báthori mellett, másrészt a Forgách család kapcsolati expanziója is
látható ebben, mely a szilárd Habsburg és birodalmi kapcsolatok után a
lengyel királyság felé fordult, a család helyzetét bebiztosítandó. Zsigmond

³³ Ő maga pedig Forgách Zsigmond, vetette ismét hírem nélkül zálogban Keszi és Sókbeli
porciókat Csúzi Pálnak négyszáz forintban. MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

³⁴ Forgách Simon karrierstratégiai elképzelései ennek alapján tipikusan katonai-politikai
és egyházi-hivatali szálakon mozogtak, a kereskedelem, mely egyébként a kor nemessé-
génél népszerű útja volt a vagyon gyarapításának, nem jelentett valós perspektívát, Simon
konzervatív világnézetű volt ehhez a fentiek alapján valószínűsítve. MNL OL: P 287 Fasc.
T. No. 13.

³⁵ BARTFAI Szabó László (1910), *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*.
Esztergom, Buzárovits Gusztáv Nyomdája. 486.

³⁶ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

³⁷ BARTFAI (1910), 491.; PÁLFFY Géza (2011), „A Thurzó család a Magyar Királyság arisztok-
ráciájában: Egy különleges arisztokrata família Magyarországon” *Történelmi Szemle*. [53.]
(1.) 63–84, 67.

³⁸ PÁLFFY (2011), 73–74.

³⁹ KÖVÉR (2002), 36.

⁴⁰ BARTFAI (1910), 485.

házassága is hasonló apjéhez, birodalmi kapcsolatokkal rendelkező, az országban leginkább gazdasági-politikai, semmint katonai szerepkört betöltő, protestáns Thurzó család⁴¹ a Thurzó-Pemfflinger analógia felállítását kínálja, az összevetés a tanulmányban fentebb írtak alapján rendkívül nagy hasonlóságot mutat. Zsigmond karrierje a katonai-politikai karriernek kombinált modelljét követi.⁴² Zsigmond mellett Ferenc karrierjének indulása apjának azonos nevű öccsével mutat (nyilván) szándékos rokonságot, Ferenc hamar katolizált, majd Rómában tanult a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban⁴³ s a Magyar Királyságban egyházi pályára lépett,⁴⁴ Simon végrendeletének írásakor már nyitrai püspök,⁴⁵ mely a család lokális érdekeit is szolgálta. A (re)katolizáció politikai időszerezését Simon jól észlelte ennek alapján, s további jele realitásérzetének, hogy Kutassy János esztergomi érsek és királyi helytartó Simon testamentumos urai között szerepelt, ráadásul az első helyen.⁴⁶ Forgách János közszerepléséről nem tudunk,⁴⁷ a végrendeletben is csupán a birtokok felosztásával kapcsolatban jelent meg.⁴⁸ Forgách Mihály taníttatására is komoly figyelmet fordított Simon, mivel Wittenbergben és Padovában tanult, bejárta Itáliát, célja az olasz és a német nyelv megfelelő szintű elsajátítása volt az udvari szolgálathoz,⁴⁹ a végrendeletből kiderül, hogy Simon finanszírozta a prágai udvarba való utazását Mihálynak,⁵⁰ aki szintén udvari-katonai szolgálattal kívánt karriert építeni.

A Forgách család birtokai, Simon szerzeményei, birtokok felosztása a végrendeletben

A Forgách birtokállomány⁵¹ az 1550-es évektől indult számottevő gyarapodásnak s elsősorban Simonnak köszönhetően, aki katonai szolgálataival érdemelte ki az adományokat. Temesvári helytállásáért 1556-ban kapta

⁴¹ PÁLFFY (2011), 65–66.

⁴² BÁRTFAI (1910), 486.

⁴³ TUSOR Péter (2008), *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*. Egyetemi jegyzet. http://histor.btk.ppke.hu/eh/hist_eccl_lib-1-2.pdf (letöltve 2014. 09. 25.) 54.

⁴⁴ BÁRTFAI (1910), 489.

⁴⁵ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁴⁶ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁴⁷ BÁRTFAI (1910), 491.

⁴⁸ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁴⁹ BÁRTFAI (1910), 493.

⁵⁰ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁵¹ A XVI. század első felét illetően a Forgách birtokállományt lásd újabban: BENKŐ Gábor (2015), „Alternatívák a mohácsi csata után a magyar nemesség számára: Forgách Zsig-

Nagy-Rátótot, Kunágotát, Nagy-Szent-Pétert, Nagyratost és Bodzást Gyula környékén.⁵² 1557-ben kapta meg Hertneket, mely egy kis udvarházból s több száz hold földből állt és nyolc faluból.⁵³ Szintén 1557-ben adományozta Ferdinánd Bajoni István javait Simonnak. Ezek a következők voltak: Nagyráska, Kistráska, Hegy, Vágás, Kálnig, Balázsvágása, Bizra, Rajdos, Medvefalva, Benedeki, Kapocka, Szokornya.⁵⁴ Nádasdy Miklós és Czobor Mihály javait ugyan Ferdinánd Forgáchnak adta, de ezek a család tulajdonába sose kerültek.⁵⁵ 1560-ban adományozza Ferdinánd Simonnak és Horváth Ferencnek Monak, Luc, Megyaszó, Lada, Bekecs, Laszon, Lak, Felsődob, Golop, Devecser, Nagyszilva, Som birtokokat.⁵⁶ 1562-ben Nagymihály, Atara, Krivostyán, Oroszka, Szobránc, Tiba, Lucska, Józsa, Ruszkóc, Hlinik, Nagyszalacka, Jesztreb, Felsőfalu, Hankóc és Baskóc birtokokat Vízkeleti Jakabbal és Nagymihályi Györggyel együtt kapta,⁵⁷ a kihalt Czibak család javait pedig Berzeviczy Mártonnal és Csernizsky György, valamint Vízkeleti Jakabbal együtt kapta.⁵⁸ Nem került sor a Praznovszky birtokok átvételére 1563-ban az adomány ellenére, az özvegy ellentmondása miatt, s Simon halálakor is tartott még a per.⁵⁹ 1563-ban kapott másik adományba sem sikerült Simont bevezetni: Izbugyai György birtokaiért szintén hosszú per kezdődött.⁶⁰ 1563-ban Forgách Zsigmond halálával szükségessé vált, hogy a család tagjai birtok megerősítést kérjenek, amit meg is kaptak.⁶¹ 1563-tól inkább címbeli adományokban részesült Simon illetve pénzen jutott újabb

mond karrierépítő tevékenysége.” In: *Adsumus XIII. Tanulmányok a XIV. Eötvös Konferencia előadásaiból*. Budapest, ELTE Eötvös Collegium. 7–25. 14–16.

⁵² „[...] kit az Ferdinandus császár adott volt énnékem, az tömösvári fogságomból megszabadulásom után [...]” írja Forgách Simon végrendeletében. MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.; BÁRTFAI (1910), 278.; Sörös Pongrác (1899), „Ghimesi Forgách Simon báró: első közlemény” *Századok*. [33] (7) 595–617., 597.

⁵³ MNL OL: A57 Libri Regii 3.293; BÁRTFAI (1910), 278.; Hertneket már 1556-ban elfoglalta, de a birtokos Tarczay 1557-ben halt csak meg, ekkor szakadt magva családjának s kaphatta meg Simon a birtokot.

⁵⁴ BÁRTFAI (1910), 279.; Sörös Pongrác (1899), 602.

⁵⁵ MNL OL: A57 Libri Regii 3.295

⁵⁶ MNL OL: A57 Libri Regii 3.877

⁵⁷ BÁRTFAI (1910), 282.

⁵⁸ BÁRTFAI (1910), 283.

⁵⁹ MNL OL: A57 Libri Regii 3.1020. Simon végrendeletében, mint lehetséges megnyerhető pert említi. MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁶⁰ MNL OL: A57 Libri Regii 3. 994; MNL OL: A57 Libri Regii 3.1058; Gersei Pethő Jánossal közösen kapta Simon, az adomány 1562-ben kelt, a sikertelen beiktatás esett 1563-ra.

⁶¹ MNL OL: A57 Libri Regii 3.1030; a megerősítésből derül ki, hogy 7 vámhellyel bírt a Forgách család birtokain.

birtokokhoz, mint végrendeletében is írja.⁶² 1568-ban Simon és felesége megvette a miskolci szentgyörgy-mezei nemesi szőlőt 400 forintért,⁶³ 1573-ban zálogba vette Aszalót Abaúj vármegyében.⁶⁴ A birtokadományok nélküli időszak eredménye, hogy 1570-ben a Forgách család megerősítéseket nyer eddigi birtokaira.⁶⁵ 1578-ban járult hozzá ismét a család birtokainak gyarapodásához: a fiú utód nélkül elhalt Szomor János, az 1550-ben elveszített 50 jobbágytelek ekkor került vissza Simon agitációjának köszönhetően.⁶⁶ Zálogként szerezte meg Simon 1580 körül Ondot, beiktatni csak 1583-ban sikerült.⁶⁷ Bár Surány várát feltehetőleg 1569-től lakta Simon zálogjogon, megegyezés 1582-ben született, ami viszont Surány, Nagyszeg, Keresztúr, Bánkeszi, Várad, Salgó birtokokat, az egyházszegei részbirtokot, Tolmács pusztát, Visk, Szemeréd, Pereszlény, Sztrázs, Drahi, Nagy, Kiscsitár és Varbó birtokokat tíz évre adta Simonnak zálogba 15000 forintért, ezt 1596-ban meghosszabbította Rudolf, 3000 forint ellenében.⁶⁸

Mint az adományokból láthatjuk, a kiinduló 33 birtokból az 1564-es birtokfelosztásra⁶⁹ már több mint 25 birtokkal gyarapodott a Forgách birtokállomány, azaz majdnem megkétszereződött. Emellett több mint 27 birtokon kaptak megosztott adományt a fentiek alapján. Ezekbe nem számoltam bele azokat a birtokokat, melyekbe ténylegesen nem kerültek beiktatásra, tehát a valóságban javaikat ezek nem gyarapították. Mint írtam, 1563 és 1578 között nem került újabb adomány a családhoz, épp ezért volt kézenfekvő, hogy 1564-ben megerősítést kérjenek a királytól birtokaikra, valamint felosztás azokat,⁷⁰ majd 1568-ban újabb felosztást készítsenek.⁷¹ A felosztások azonban nem jelentik a Fügedi Erik által definiált klán szerkezet felbomlását

⁶² „Jószágomról pedig, az melyet magam szolgálatjával találtam, és partim pénzen is vettem...” MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁶³ MNL OL: A57 Libri Regii 3.1201

⁶⁴ MNL OL: A57 Libri Regii 3.1428; MNL OL: Urbaria et Conscriptioes (továbbiakban UC) 6:54; erre 1579-ben újabb megerősítést nyer: MNL OL: A57 Libri Regii 4.113

⁶⁵ MNL OL: A57 Libri Regii 3.1294; Simon Sáros megyei birtokaira külön oklevelet kap: MNL OL: A57 Libri Regii 3.1295; Erről a megerősítésről Simon a végrendeletében is megemlékezik MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁶⁶ MNL OL: A57 Libri Regii 4.118; Az esetről Simon végrendeletében is megemlékezik. MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁶⁷ MNL OL: A57 Libri Regii 4.314

⁶⁸ MNL OL: A57 Libri Regii 4.313; MNL OL: A57 Libri Regii 5.127;

⁶⁹ BÁRTFAI (1910), 291.; SÖRÖS Pongrác (1899), 611.

⁷⁰ BÁRTFAI (1910), 291.; SÖRÖS Pongrác (1899), 611.

⁷¹ BÁRTFAI (1910), 293.

egyelőre,⁷² az osztozkodást a birtok nagysága indokolja, de a felosztás ellenére sem birtokló, hanem birlói az osztozkodó családtagok,⁷³ ugyanakkor a klán szerkezet felbomlása a birtokok szempontjából már jelentkezik, az osztozkodás nem a birtokokon belül történik, hanem külön birtoktestek jelöltenek ki a családtagoknak,⁷⁴ ez a tendencia Forgách Simon és Imre halála után fog megváltozni, ekkor a birtokok önálló kezelése és a birtokok szerinti különválás megtörténik, a birtokok szempontjából pedig a klán szerkezet felbomlik.⁷⁵ 1578-tól a tendencia az, mint láttuk, hogy a Forgáchok zálogba vesznek birtokokat: összesen Simon és Imre 22 zálogbirtokot szereztek. Szomor János halálával pedig 50 olyan jobbágytelek jutott vissza, ami 1550-ben elveszett, az nem gyarapította a települések számát, ahol a családnak birtokai vannak, csak az állományt növelte. Az 1550-es viszonyokhoz képest tehát Forgách Simon haláláig körülbelül 150%-al növekedett meg a család birtokállománya.

Simon végrendeletében felesége, valamint gyermekei között osztotta fel birtokait. Hertneket a hozzá tartozó nyolc faluval, Ond és Aszaló zálogbirtokokkal, valamint négy hertneki majorsággal feleségére hagyta ingóságával egyetemben,⁷⁶ de Pemfflinger Orsolya halála utána végrendelet szerint az említett jószágok Zsigmondot, mint Simon elsőszülött fiát illették.⁷⁷ Ezen túl azonban Forgách János és Miklós örökölték apjuk többi javait, Surány várát Miklós lakóhelyéül hagyja,⁷⁸ míg Jánosnak „Komjáthin legyen lakóhelye az őstül maradt házban”.⁷⁹ Simon olyan birtokrészek felosztását is megtette végrendeletében, melyek pillanatnyilag nincsenek a család kezén: zálogban voltak, a család perben állt értük,⁸⁰ vagy egyéb okból nem bírhatták.⁸¹ Bátorítja fiait, hogy a családnak jogosan járó részeket igyekezzenek megszerezni, és amennyiben ez sikerrel jár, a megszerzett javakon a testvérek

⁷² FÜGEDI (1999), 18.

⁷³ FÜGEDI (1999), 38.; BÁRTFAI (1910), 292.

⁷⁴ BÁRTFAI (1910), 292.

⁷⁵ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁷⁶ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁷⁷ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁷⁸ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁷⁹ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸⁰ A fentebb említett Praznóczy javak, valamint más alföldi birtokok. MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸¹ A Gyula környéki birtoktestek, melyek Gyula elestével török kézbe kerültek, majd Báthory István fejedelemiségének fennhatósága alá, melyet a végrendelet tanúsága szerint Báthory nem adott vissza a családnak. MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

osztozzanak meg.⁸² Simon azon birtokok esetében, melyet fiai érdekében zálogosított el, kiváltásukhoz kötötte az örökrész átvételét Forgách Zsigmond számára s egyben azok megosztására is kötelezte testvérei között.⁸³ Belec, Brogyán, Dovorán, Mehnye, Keszi és Soók településeken bocsátottak zálogba birtokokat 1600 Forint értékben,⁸⁴ melyeket Forgách Zsigmond köteles volt megváltani, mivel saját költségei fedezésének érdekében kerültek zálogba.⁸⁵ Simon nem csak elosztja birtokait az örökösök között, de rendelt is hagy, hogy a törökök előretörésének esetén, ha valamelyik családtag birtokát elvesztené, miképpen reagáljanak erre.⁸⁶ Ebből látható, hogy Simon igyekezett valójában gondolkodni és a török fenyegetést olyan mértékűnek tartotta, hogy nem tartotta kizártnak birtokai elfoglalását, épp ezért igyekezett előrelátóan rendelkezni és a lehetséges „katasztrófa” esetére tanácsot adni leszármazottainak. Viszont nem csak birtokaival kapcsolatban számolt ezzel, hanem fiait utasította végrendeletében, hogy anyjukkal, illetve özvegy húgukkal is törődjenek abban az esetben, ha a törökök elfoglalnák birtokaikat.⁸⁷ A végrendelet értelmében amennyiben Forgách Mihály és János elvesztené javait, úgy Zsigmond köteles nekik a saját, apjától örökölt birtokaiból részüket megfelelő arányban kiadni, beleértve a hertneki kastélyt is.⁸⁸ Fordított esetben pedig János és Mihály Zsigmond számára köteles részt adni az atyai örökségükből.⁸⁹ A fentiekből jól látszik, hogy Simon tudatosan gazdálkodott birtokaival, az előre látó tervezés még élete alkonyán is sajátja volt.

Forgách Simon végrendeletének tanulságai kapcsolati hálóját illetően

Simon majd fél évszázados aktív katonai és politikai pályafutása alatt komoly kapcsolati hálóra is szert tett. Ennek a hálónak tagjait öt kategóriába sorol-

⁸² MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸³ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸⁴ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸⁵ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸⁶ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸⁷ „Végezetre miért hogy ilyen veszedelmes állapotban jutsz az mi szegény nyomorult hazánk, ha közönséges búdosásban esnének, kérem és intöm fiaimat, és az élő Istenért obtestalom, hogy az annyokra gondot viseljenek, ha az hátakon kellene is viselni. Az szegény özvegy húgokra is az néhai Bánffy Jánosnéra nagy gondot viseljenek, tudják, hogy ifjú ember, és erőtlén magával jóltehetetlen asszonyember.” MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸⁸ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁸⁹ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

hatjuk: katonai és politikai, rokoni, klientúra, valamint gazdasági kapcsolatok. Ezek a kategóriák egymástól nem különülnek el élesen, több esetben lehetnek közös metszeteik, például a politikai, katonai és rokoni kapcsolatok között lehetnek átfedések. A végrendeletből leginkább Simon rokoni,⁹⁰ és gazdasági kapcsolatairól és klientúrájáról szerezhetünk újabb információkat, de a politikai kapcsolatok sem elhanyagolhatóak, mivel a Simon által megnevezett testamentumos urak komoly politikai illetve katonai kapcsolatot jelentenek, kis létszámuk ellenére nagy fajsúllyal bírnak. Három testamentumos ura közül kettő politikai kapcsolatai közül kerül ki: Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós.⁹¹ Nádasdy estében a végrendelet szövegét vizsgálva feltételezhetjük, hogy Simon és Ferenc viszonyában kliensi viszony áll fenn,⁹² Simon Nádasdy Ferenc apjának szervitoraként kezdhette pályafutását,⁹³ Ferenc pedig ekkor királyi lovászmester és magyar tanácsos, negyedik volt a magyar arisztokrácia rangsorában,⁹⁴ míg Simon pohárnokmesterként a nyolcadikon állt.⁹⁵ A harmadik Kutassy János esztergomi érsek és királyi helytartó volt, akiről már fentebb a családi stratégia kapcsán megemlékeztem.

A klientúrájáról is képet kaphatunk a végrendelet alapján: megtudhatjuk több szolgája nevét, valamint azokat, akikkel birtokzálogosítás miatt kapcsolatba került. Szabó János az a szolgáló, aki ápolta 1598-ban a beteg Simont,⁹⁶ említést tesz még Farkas és Gombos, valamint Szerafin János nevű szolgáiról, akikről a nevükön kívül többet nem tudunk meg, valamint a szakácsáról, Jankóról aki „jámbor szolgál és felette szükséges szolgál”.⁹⁷

⁹⁰ A rokoni kapcsolatok itt a házasságkötéseket jelentik, amikről már fentebb részletesen írtam.

⁹¹ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁹² „Az tekintetes és nagyságos Nádasdy Ferenc uramat is, és énnékem igen bizodalmas uramat és jóakaró fiamat, kinek én is teljes életemben kedveskedni és szolgálni ígérektem” MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁹³ BENKŐ (2015), 20.; A jelenleg ismert források a Nádasdy Tamás - Forgách Simon viszonyának vizsgálatához még nem kielégítőek, erről lásd: VARGA J. János (1981), *Szervitorok katonai szolgálata a XVI-XVII. századi dunántúli nagybirtokokon*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 9., 21.

⁹⁴ DOMINKOVITS Péter – PÁLFFY Géza (1997), „Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században.” *Századok*. [144.] (4.) 769–792. 778.

⁹⁵ A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16-17. században. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/>

⁹⁶ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁹⁷ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

Birtokzálogosítás tekintetében a lokális elittel került kapcsolatba, az összegek szerinti nagyságrendben Baraczkay Gáspár 900 forint,⁹⁸ Pogrányi Benedek 700 tallér,⁹⁹ Csúzy Pál 400 Forint.¹⁰⁰ Baraczkay Gáspárról keveset tudunk, csupán annyit, hogy Bars vármegyében birtokos család tagja, a végrendelet alapján azonban kijelenthetjük, hogy komoly vagyonnal rendelkező birtokos nemesről van szó.¹⁰¹ Pogrányi Benedek nem csak üzleti, hanem katonai kapcsolatot is jelentett Simon számára, mivel Benedek volt 1595-1610 között a dunáninnyi és bányavidéki főkapitány helyettes (1604-ben június-szeptember között főkapitány),¹⁰² emellett Nyitra is kapcsolódási pont Forgách és Pogrányi között, aki a lokális elit tagja volt, Nyitra vármegyei birtokosként.¹⁰³ Csúzy Pálról Baraczkayhoz hasonlóan keveset tudunk, csupán azt, hogy Komárom vármegyébe való birtokos nemes család sarja, egyik testvére alországbíró volt 1569-ben.¹⁰⁴ Imreffy János a kliensei közé tartozik a végrendelet alapján,¹⁰⁵ Simon diószegi birtokrészeit neki adta át.¹⁰⁶

Összegzés

Forgách Simon végrendeletének elemzéséből képet nyerhettünk arról, hogy egy XVI. századi *homo novus* arisztokrata miként igyekezett beilleszkedni az elit soraiba, milyen mértékben figyelt a családi- és önreprezentációra. Képet kaphattunk arról is, hogy Simon számára a felemelkedést jelentő katonai pálya volt a leginkább meghatározó, így nagyobb biztonsággal tarthatjuk mi is élete legfontosabb eredményeinek katonai sikereit, mivel a saját korában ő is így gondolkodott ezek felől. Emellett megerősítést nyert az elemzés által a tanulmány elején felállított hipotézisem, miszerint Simon tudatos családi stratégiával igyekezett családjá boldogulását biztosítani az ország „szegény

⁹⁸ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

⁹⁹ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

¹⁰⁰ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

¹⁰¹ NAGY Iván (1999), *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Budapest, Arcanum. [Elektronikus dokumentum]

¹⁰² OBORNI Teréz (2001), „Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1597–1603.” In: GRÉCZI-Zsoldos Enikő (szerk.), *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár. 9. p; PÁLFFY (1997).

¹⁰³ NAGY (1999).

¹⁰⁴ NAGY (1999).

¹⁰⁵ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

¹⁰⁶ Levelet adott magáról, sub amissionem fidei honorum et humanitatis MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

nyomorult”¹⁰⁷ állapota ellenére is és talált lehetőséget családjá vagyónának és hatalmának gyarapítására. Megállapíthatjuk, hogy tudatosan igyekezett rendezni vagyona és birtokai helyzetét is, figyelve a család érdekeire. Testamentumos urai révén pedig érzékelhetővé válik, hogy milyen magasságokba sikerült Simonnak eljutni a Magyar Királyság elitjének soraiban s erre bízást és sikeresen építhettek a későbbiekben gyermekei is.

Bibliográfia

Források

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

P 287: A Forgách család levéltára, Lajstromozott iratok,
1529–1783

Fasc. A: Családi és köztörténeti vonatkozású birtokjogi és peres iratok (1545–1714)

Fasc. T: Végrendeletek

A 57: Magyar kancelláriai levéltár, Libri Regii (Királyi könyvek) 1524–1867

UC: E 156, A Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones

Kiadott Források

ISTVÁNNFY Miklós (2009), *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/3. Budapest, Balassi.

Irodalom

A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16-17. században. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/>

BARTONIEK Emma (1975), *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

BÁRTFAI Szabó László (1910), *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom, Buzárovits Gusztáv Nyomdája.

BENKŐ Gábor (2015), *Alternatívák a mohácsi csata után a magyar nemesség számára: Forgách Zsigmond karrierépítő tevékenysége*. In: Adsumus XIII. Tanulmányok a XIV. Eötvös Konferencia előadásaiból. Budapest, ELTE Eötvös Collegium. 7–25.

¹⁰⁷ MNL OL: P 287 Fasc. T. No. 13.

- BESSENYEI József (2003), „Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia, különös tekintettel Ferdinánd pártjának kialakulására (1526-1540)” *Történelmi szemle*. [45.] (1-2.) 93–108.
- DOMINKOVITS Péter – PÁLFFY Géza (1997), „Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században.” *Századok*. [144.] (4.) 769–792.
- FÜGEDI Erik (1999), *Az Elefánthyak*. Budapest, Magvető.
- KÖVÉR György (2002) „Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák.” In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum. 31–46.
- KUBINYI András (1999), „Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban.” *Soproni szemle: művelődéstörténelmi folyóirat*. [53.] (4.) 331–342.
- LENGYEL Tünde (2005), „Thurzó György nádor biccsei udvara.” In: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó (szerk.) *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Budapest, Balassi. 127–144.
- OBORNI Teréz (2001), „Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1597–1603.” In: GRÉCZI-Zsoldos Enikő (szerk.), *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- PÁLFFY Géza (2010), *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, História, MTA Történettudományi Intézet.
- PÁLFFY Géza (2002), „A magyar nemesség bécsi integrációjának szinterei a 16–17. században.” In: FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György (szerk.) *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja. 307–331.
- PÁLFFY Géza (2011) „A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában: Egy különleges arisztokrata família Magyarországon” *Történelmi Szemle*. [53] (1) 63–85.
- PÁLFFY Géza (1997), „Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században” *Történelmi Szemle*. [39] (2) http://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_palffy_geza.htm
- PÁLFFY Géza (2009), „Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban” In: PAPP Klára – PÜSKI Levente (szerk.) *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. 9–25.
- SÖRÖS Pongrácz (1899), „Ghimesi Forgách Simon báró: első közlemény” *Századok*. [33] (7) 595–617.
- TUSOR Péter (2008), *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*. Egyetemi jegyzet. http://histor.btk.ppke.hu/eh/hist_eccl_lib-1-2.pdf (letöltve 2014. 09. 25.)
- VARGA J. János (1981), *Szervitorok katonai szolgálata a XVI.-XVII. századi dunántúli nagybirtokokon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Az irónia szólamai: médiumváltások Szilágyi Domokos költészetében

Broscautanu-Kiss Máttyás

Bevezetés

Dolgozatomban Szilágyi Domokos költészetének intermediális sajátosságaira szeretném irányítani a figyelmet, elsősorban a *Búcsú a trópusoktól* és a *Fagyöngy*¹ című kötetek alapján, a dolgozat célja a költészetében tetten érhető médiumváltások három fő típusának rövid felvázolása. A dolgozat első részében röviden érintem a recepciótörténet főbb problémáit, amelyek máig meghatározzák Szilágyi Domokos verseinek olvasását. A dolgozat második részében a médiumváltások három fő típusát írom le, a záró részben pedig az intermediális alkotásmód és az ironikus látásmód közötti kapcsolatot vizsgálom, röviden érintve a neoavantgárd és posztmodern irodalomtörténeti problémáit. Az intermedialitás és médiumváltás fogalmának használatakor elsősorban Sz. Molnár Szilvia, az irónia értelmezésekor pedig Paul de Man megközelítésére támaszkodom.

A vizsgált kötetekben erőteljesen érezhető a hatvanas években kibontakozó neoavantgárd experimentális líra hatása. A művek egy különleges, stílusszintetizáló multimedialitást hoznak létre, mert a médiumváltások nemcsak szöveges és képi – illetve zenei – elemek között zajlanak le, hanem egyes szövegszintek között is: ugyanabban a versben egymás mellé kerülhet egy zsoltár részlete egy újsághírrrel, szerepelhet idézet az *Ómagyar Mária-síralomból* és latin nyelvű részlet Werbőczy törvénykönyvéből.

Bár Szilágyi Domokost történetileg hagyományosan a neoavantgárd irányzatokhoz sorolják, költészetében posztmodernnek tekinthető sajátosságok is megfigyelhetők, ilyen a nagy elbeszélésekből kiábránduló történelemszemlélet, az ironikus létértelmezés, a játékoság, az intertextusok felhasználás-

¹ PALOCSAY Zsigmond, SZILÁGYI Domokos (1971), *Fagyöngy*, Bukarest, Kriterion.

módja, amelyeket elsőként Cs. Gyimesi Éva írt le monográfiájának zárófejezetében.² A posztmodern olvasat azonban a mai napig irodalomtörténeti vitákra ad okot,³ Cs. Gyimesi szerint Szilágyi költészetében a modern és posztmodern látásmód párhuzamos jelenléte és egymásnak feszülése megfigyelhető, ami az életmű belső ellentmondásaiban is érezhető.⁴

A recepciótörténet problémái

Szilágyi Domokost már nem lehet ugyanúgy olvasni, ahogy negyven évvel ezelőtt, a különbség nem csupán az olvasói elváráshorizontok lassú változása miatt érezhető, hiszen a recepciótörténetben egy világosan kirajzolódó töréspontot figyelhetünk meg. A töréspontot a költő családjának 2006-os, Szilágyi Domokos és a román állambiztonsági szervek kapcsolatáról szóló közleménye és jelentéseinek nyilvánosságra hozása jelenti, ami megrázta az erdélyi magyar közvéleményt.⁵ A recepciótörténet másik fő problémája a költő tragikus öngyilkossága, ami a mai napig meghatározza a művek befogadását. Azért fontos röviden szót ejteni ezekről a kérdésekről dolgozatom elején, mert Szilágyi Domokos sorsa annyira élenken tematizálja a magyar irodalmi diskurzust, hogy szinte lehetetlen a költészetéről szót ejteni anélkül, hogy ezt a témát érintenénk.

A hatvanas évek elején az erdélyi magyar irodalomban fordulat következett be, ami legfőképpen az első Forrás-nemzedék jelentkezéséhez köthető. A nemzedék ismertebb tagjai Szilágyi Domokos mellett Hervay Gizella, Veress Zoltán, Páskándi Géza, Lászlóffy Aladár és Lászlóffy Csaba. A Forrás könyvsorozat, amelyről elnevezésüket kapták, elsőkötetes szerzők bemutatkozását tette lehetővé, ebben a sorozatban jelent meg Szilágyi Domokos első kötete is. A Forrás-nemzedék tagjai az ötvenes évek végén kezdtek publikálni. Közös jellemzőjük, hogy szakítottak az erdélyi irodalomban akkor megszokott

² Cs. GYIMESI Éva (1990), *Álom és értelem, Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*, Bukarest, Kriterion. 154–165. Lásd még: SZAKOLCZAY Lajos (2010), „Szilágyi Domokos, a metafizikus költő, Beszélgetés Cs. Gyimesi Évával” In: Sz. L., *Párbeszéddek és perbeszéddek, interjúkötet*. Budapest., Magyar Napló. 312–331.

³ A 2015. októberében, a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett *Határincidens* című Szilágyi Domokos-konferencián is élénk vita bontakozott ki a kérdésben.

⁴ Uo., 154–155.

⁵ A recepciótörténetről bővebben: T. SZABÓ Levente (2008), „A Szilágyi Domokos körüli vita mint az irodalomtörténet provokációja”, *Irodalomtörténet*. (1). Illetve: Pécsi Györgyi (2008), „Az értelmzés zavara”, *Forrás*, (6.).

népies formavilággal, ehelyett az avantgárd hagyományhoz nyúltak vissza, Petőfi helyett pedig József Attila költészetét tekintették mintaadónak.⁶

A neoavantgárd formavilág és szemléletmód már Szilágyi Domokos első kötetében, az 1962-ben megjelent *Álom a repülőtéren*ben is kimutatható, amely későbbi köteteiben is meghatározó maradt – még az 1971-es *Fagyöngyben* is.⁷ Köteteire azonban nemcsak az avantgárd irodalomfelfogás jellemző, formaművészete rendkívül összetett, a klasszikus, időmértékes verselést éppoly biztonsággal használja, mint a whitmani szabadverset.

A formai virtuozitás műfordításait is erősen áthatja. Ahogy kortársai közül sokan, ő is fordított román nyelvből. Eminescuról, a román irodalom egyik legjelentősebb költőjéről, monográfiát tervezett írni, amelyet végül sohasem fejezett be. Arany Jánosról írt monográfiája – pontosabban monografikus esszéje – viszont 1969-ben megjelenhetett, *Kortársunk, Arany János* címmel. De nemcsak románul, hanem angolul is olvasott, Whitman-fordításai önálló kötetben jelentek meg. Whitman mellett T. S. Eliot költészete is nagy hatással volt rá, akinek szövegeit viszont egyenesen fordíthatatlannak tartotta. Az olvasónak meg kell tanulnia Eliot nyelvén, hogy élvezni tudja a művet, írta egyik esszéjében.⁸ A kortárs világirodalom iránt tanúsított kivételes érzékenységet mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egy 1968-as cikkben a beat-nemzedék kiátkozott szerzőit vette védelmébe, az igazságtalannak érzett kritikákkal szemben.⁹ Az idegen nyelvű olvasás jelentőségét mutatja, hogy formaművészetében Whitman és Eliot erős hatása egyaránt tetten érhető. Az elioti formavilágot, az intertextuális és paratextuális elemekkel terhelt kompozíciót még tovább bonyolította azzal, hogy neoavantgárd hatásra, vizuális elemeket csempészett a szövegbe. Azért fontos utalni Szilágyi Domokos változatos formaművészetére és széles műveltségére, mert a formák változtatása és az elioti kompozíciós elvek újraértelmezése alapvető fontosságú kérdés formaművészetének értelmezéséhez – erre a dolgozat későbbi részében is kitérek.

⁶ POMOGÁTS Béla (é. n.) *A romániai magyar irodalom. Irodalomtörténeti kismonográfiák.*, Budapest, Bereményi. 180–181. És: KÁNTOR Lajos, LÁNG Gusztáv (1971). *A romániai magyar irodalom 1945–1970.* Bukarest, Kriterion. 113–114. Illetve: POMOGÁTS Béla (1982), *Az újabb magyar irodalom 1945–1981.* Budapest, Gondolat. 571.

⁷ GINTLI Tibor (szerk., 2010), *Magyar irodalom.*, Budapest, Akadémiai. 1009–1010.

⁸ SZILÁGYI Domokos (1986), „Séta Mr. Eliot körül” In: Kántor Lajos (szerk.) *A költő életei.* Bukarest, Kriterion. 17–20.

⁹ SZILÁGYI Domokos (2005), „Az elégedetlenség joga” In: Pécsi Györgyi (szerk.), *Kényszerle szállás, Szilágyi Domokos emlékezete,* Budapest, Nap Kiadó. 100–103.

Médiumváltások kép és szöveg között

A képi, zenei és textuális elemek egymás mellé rendeződéséből adódik, hogy a versek kompozíciója a folyamatos médiumváltásokból építkezik. A költészetében jelenlévő mediális váltásoknak három fő típusa van: a kép és szöveg között; zene és szöveg között illetve a szöveg és szöveg között bekövetkező váltás. Ezek közül a kép és szöveg közötti váltás tűnik számunkra a legkézenfekvőbbnek, hiszen a képvers-irodalomnak több ezer éves hagyománya van – gondolhatunk itt Theokritosz vagy akár Hrabanus Maurus műveire. A 20. század folyamán viszont olyan alkotási módok jelentek meg, amelyek nem értelmezhetőek a képvers hagyományos kategóriái felől, ilyenek például az avantgárd képvers-alakzatok: a kalligram, tipografikus vers, betűkollázs és Tamkó Sirató kétdimenziós költészete.¹⁰ A vizuális költészet olyan összefoglaló terminus, amely a képvers gazdag és sokrétű hagyománya mellett, a legkülönbözőbb huszadik századi irányzatok leírására is alkalmas. Sz. Molnár Szilvia megjegyzi, hogy a fogalom leggyakrabban a képvers szinonimájaként használatos.¹¹ Ugyanakkor olyan alkotások is beleférnek a vizuális költészet kategóriájába, amelyekre a képvers megjelölés egyáltalán nem illik. Szilágyi Domokos vizuális elemeket magukba építő versei például aligha nevezhetők hagyományos értelemben vett képversnek, inkább a vizuális költészet határterületein mozognak.

A Búcsú a trópusoktól és a Fagyöngy kötetekben különösen fontos szerepet kap a grafikai és tipográfiai eszközök használata. A Fagyöngyben szereplő Gyöngyöm-társam két sora olvasható önironikus utalásként erre a kísérletező alkotásmódra: „Lángolva lovagolván / vad typographiákon”.¹² A versekben a textuális elemek és a látvány között jelentéskapcsolódás alakulhat ki, ami különösen akkor erős, ha a szöveg valamilyen képi alakzatba rendeződik. Jó példa erre a Haláltánc-szvit részlete (Búcsú a trópusoktól), ahol az Ómagyar Mária-siralom sorai egy kereszt alakját hozzák létre.¹³ A neoavantgárd formanyelv és a régi szövegelemek párhuzamos jelenléte sajátos stíluszintézist hoz létre. A szöveg és a kép a kereszt szimbolikája révén ugyanazt a kulturális háttérrel idézi meg. A vizuális és textuális

¹⁰ Sz. MOLNÁR Szilvia (2002), „A képvers-értés története: A történeti avantgárd”, *Iskolakultúra*. (11.)

¹¹ Sz. MOLNÁR Szilvia (2001), „Vizuális költészet vagy képvers?”, *Iskolakultúra*. (10.)

¹² SZILÁGYI Domokos (1978), *Kényszerleszállás, összegyűjtött versek*. Bukarest, Kriterion. 245.

¹³ Uo., 198.

jelrendszerek együttműködését, a közös jelentésmező megképződését Szávai Géza vizsgálta kritikájában.¹⁴ A kereszt szimbóluma és a versrészlet a középkori kódexirodalom hagyományát idézi fel, ráadásul a világirodalomban talán sohasem esett akkora hangsúly a szöveg vizuális elrendezésekre, mint a kódexek korában. Jó példát jelentenek utóbbira Hrabanus Maurus vallásos művei, aki képverseibe többször is beépítette a kereszt szimbólumát.

ó
é
n
é
d
ëggyën ëgy fiodum
s
u
r
o
d
u
m

Hasonló jelentéskapcsolódást figyelhetünk meg a Fagyöngyben olvasható Nem tanítottak meg soraiban,¹⁵ ahol a „sziámi csillagok” szintagmát szinte illusztrálja, vizuálisan leképezi a grafikai elemekből létrejövő alakzat.

¹⁴ SZÁVAI Géza (1981), „A viszonylagosság költészete avagy a rím enciklopédiája” In: *Uő, Szinopszis. Albatrosz, Bukarest. 11–16.*

¹⁵ SZILÁGYI (1978), 226–233.

sziámi csillagok

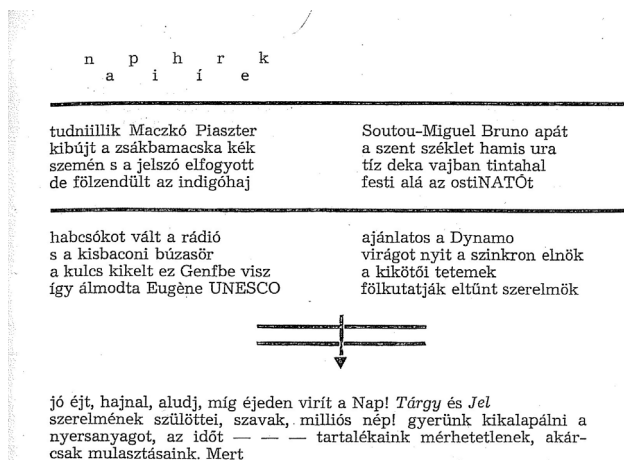
a te zyp palaschtodban
gombosch scharudban

A *Nem tanítottak meg a Haláltánc-szvit*hez hasonlóan egy intertextuális átemelést, egy idegen versrészlet sorait rendezí figurális alakzáttá, esetünkben a Körmöcbányai táncszó részletét. A szavak vizuális tagolódása itt nem egy közös kulturális/szemantikai hálózat segítségével hoz létre egységes jelentést, a lépcsőzetes elrendeződés inkább a táncszó pattogós ritmusát képezi le, a grafémák látványa hangjegyekhez válik hasonlóvá.

k fel kabla c ő a agnő, s r p u s őreg csontok csikorognak meszes aggság lerakódik	Haza yöth fryredt tombi c a t h o és éjnek évadján fölérzesz arra hogy elalszik a fény és hajnalban arra ébredsz hogy megvakulnak a csillagok
--	--

A vizuális elemek máskor a versek szerkezetének alkotóelemeiként funkcionálnak, azaz elválasztják egymástól az egyes szövegegységeket, illetve indexszerű jelzéseként irányítják a figyelmet, így befolyásolva az olvasási folyamatot. Ebben az esetben a grafikai/tipográfiai egységek kompozícióképző szerepet kapnak. Jó példa erre a *Búcsú a trópusoktól* záróversének (*Ez a nyár*) részlete.¹⁶

¹⁶ Uo., 219.

Zene és szöveg közötti médiumváltás

A Szilágyi Domokos költészetében létrejövő mediális váltások második fő típusa a zene és szöveg között bekövetkező váltás. A klasszikus zenei ihletettség nagyon gyakori az életműben. A zenei utalások általában már a címek szintjén megjelennek, mint a *Bartók Amerikában*, a *Haláltánc-szvit*, *Bach*, *Mozart*, *Beethoven*, *Honegger* és a *Missa Solemnis* esetében.

A szövegek hangulata nagyon erősen kötődik a megidézett zeneművekhez, a szavak fonetikai alakja és emocionális töltete szinte imitálja a dallamot. Hasonló folyamat játszódik le *Haláltánc-szvit* kezdősoraiban: „*Türelem türelem türelem türelem türelem türelem / ez a menedék ez a fedezék a bunker a dekkung a futóárok az ürgelyuk az óvóhely (kinek vasbetonból kinek papírból) ez a menedék a fedezék (...)*”.¹⁷ A *türelem* szó monoton ismétlődése mintha a Liszt Ferenc *Haláltáncának* kezdetén lévő súlyos zongorajátékot, a *Dies irae* dallamát idézné, második sor pedig az ezután hirtelen felgyorsuló zongorafutamokat. A szinonimák a *menedék* kognitív sémája köré rendeződnek. A rokonértelmű szavak között lévő szemantikai azonosságok és különbségek hozzák létre azt a rendkívül erős feszültséget, amely a szöveg hangulatát a zene ingerült sebességéhez teszi hasonlóvá, a hatást a mutató névmások és a névelők ismétlődése is erősíti. A versek a nyelv zeneiségét is kihasználják, a virtuóz rímek vagy az alliterációk segítségével.

¹⁷ Uo., 195.

Hogy az olvasó ne felejtkezzék el a szövegek intermedialis jellegéről, olykor konkrét zenei utalások jelennek meg a művekben, ilyen például a Vivaldi Négy évszakára visszautaló *Négy szonett* egyik sora („*A bőgő is borral brum-mog*”),¹⁸ de találunk ilyen utalást az *Ez a nyár* egyik parodisztikus részletében is: „*tíz deka vajban tintahal / festi alá az ostiNATÓt*”.¹⁹

Pomogáts Béla több ízben is Bartók zenéjéhez hasonlította Szilágyi Domokos költészetét.²⁰ 1975-ben Pomogáts interjút készített a költővel, amelyben fontos szerepet kapott a klasszikus zene. Szilágyi az egyik kérdésre azt válaszolta, hogy különösen szereti „*Bartók fegyelmezett szenvedélyét; nem is szenvedélyét, hanem visszafogottságát a szigorúan zárt formák keretében*.”²¹ Ezzel a mondattal mintha részben saját költészetét is leírta volna, amelyben Bartókhhoz hasonlóan a legerősebb indulatokat, szenvedélyeket tudta beszorítani a lecsiszolt, zárt kompozíciókba. A költemények kompozíciója is erősen emlékeztet a zeneművek összetettségére, Cs. Gyimesi Éva a művek többszólamúságát említi,²² míg Pomogáts szimfonikus költeményeknek nevezi a Búcsú a trópusoktól szövegeit.²³

Szöveg és szöveg közötti váltás

Ahogy Bartók, Szilágyi is szerette egymás mellé állítani az archaikus és modern stíluselemeket, így viszont az egyes szövegegységek között is mediális váltás következik be, azaz szöveg és szöveg között lezajló médiumváltásról beszélhetünk. Sz. Molnár Szilvia megfogalmazása szerint „*A képversek befogadási szituációja egy médiumváltó olvasásmódra épül, bár ez a médiumváltás korántsem feltételezi egy műalkotás intermedialis létét, mert egy egyszerű szöveg olvasásakor is ugyanilyen médiumváltás tapasztalható. Intermedialis alkotásról akkor kezdünk beszélni, ha a különböző médiumok*

¹⁸ Uo., 159.

¹⁹ Uo., 217.

²⁰ POMOGÁTS Béla (2004), „Folklorizáció és avantgárd Szilágyi Domokos és nemzedéke költészetében”. In: Uo., *A költészet szígettengere*. Budapest, Littera Nova. 278. Illetve: POMOGÁTS Béla (1990). „Búcsú a költészettől?” In: *Kisebbség és humánium (műértelmések az erdélyi magyar irodalomból)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 214. És: POMOGÁTS (é. n.), 184.

²¹ POMOGÁTS Béla (2005), „Költészet, zene, hagyomány, Pomogáts Béla beszélgetése Szilágyi Domokossal” In: Pécsi Györgyi (szerk.), *Kényszerleszállás, Szilágyi Domokos emlékezete, Budapest, Nap Kiadó*. 57–62.

²² SZAKOLCZAY (2010), 322.

²³ POMOGÁTS (1990), 213.

külön- és összjátéka egy alkotáson belül jön létre — mint a képvers esetében.”²⁴ A médiumváltó olvasásmód tehát nem csupán a képversszerű alkotásokra érvényes, a műalkotás intermediális léte ugyanakkor feltételezi azt az esztétikai élményt, amely csak a különböző médiumok együttes jelenléte által jöhet létre. Szilágyi Domokos műveiben a különböző vendégsszövegek közötti váltás is hasonló médiumváltó olvasásmódot feltételez, erre a hatásra a látvány is ráerősít, hiszen az egyes szövegegységeket különböző nyomda-technikai eljárások segítségével választotta el egymástól, így az egyes szövegrészletek – például a zsoltár és az újsághír – között is mediális váltás zajlik le, amit a képi megjelenítésmód is megerősít. Ez a hatás részben az elioti formavilág velejárója is, hiszen az intertextuális átvételek, a vendégsszövegek az eredeti kontextusból és eredeti mediális közegükből kiemelten állnak. Az intertextusok különböző nyelvi rétegekből és stílusrétegekből származnak. Erre példa a zsoltár és az újsághír egymás mellé kerülése a Haláltáncszvitben, vagy akár a latin idézet Werbőczy Tripartitumából és a huszadik századi versnyelv párhuzamos szövegrétegei.²⁵

ó minden életek kik reám-testáltatok volna reánk-testáltatok volna — hol
tartanék most hol tartanánk most nagy ég nagy kerek ég nagy kerek
kék ég

Ragadj és ments meg engem
az idegenfiak kezéből, akiknek
szájok hazugságot beszél s
jobb kezők a halálnak jobb
keze⁶

1967. szeptember 2-ára virradó
éjjel az aichachi börtönben
főlakasztotta magát Ilse Koch
(Újsághír)

a vádlott nem rokonom a vádló nem rokonom
nem rokonom az áldozat sem tanúskodom

ego ... Judeus juro per
Deum vivum?

ó nagy kerek kék ég élő Istennek laka ó élő Isten kinek a Föld
a kalapja — Műtzen ab!

A zsoltár és az újsághír gyászkeretben kerül egymás mellé, a vizuális megjelenítés kihangsúlyozza az intertextusok között feszülő ellentéteket. Ilse Kochot ugyanis háborús bűnösként tartja számon a történetírás, aki a buchenwaldi haláltábor számtalan lakójának életéért felelős. A másik szöveg ebben a kontextusban a rabok segélykiáltásaként értelmeződik, így kerül egymás mellé a bűnös és az áldozat, egyén és közösség, gyilkos és a névtelen

²⁴ SZ. MOLNÁR Szilvia (2004b), „Narancsgép, Géczi János (vizuális) költészete és az avant-gárd hagyomány”, Budapest, Ráció Kiadó. 101.

²⁵ SZILÁGYI (1978), 195.

tömeg – és mindenkire közös sors vár ebben a huszadik századi haláltáncban.²⁶ A többszámú költeményekben²⁷ sokféle nyelvi réteg szintetizálódik, ami szövegek gazdag intertextuális utalásrendszerében is megnyilvánul, ahol egymás mellett állhatnak a nyelvemlékek és a törvényszéki szöveg, a világirodalmi idézetek és újsághírek. Szilágyi Domokos sokféle ágazó hypertextusai párhuzamba állíthatók T. S. Eliot és Babits lírájával, de bonyolult formaművészete és intellektuális költészete is közel áll hozzájuk.

Az egyes szövegszintek elkülönülését sok esetben a térbeli elrendezés is kihangsúlyozza, így a szövegek vizuális elrendezése is jelentéshordozó szerepet kaphat. Ezt a problematikát Mitchell és Derrida nyomán értelmezem. Mitchell *képi fordulatnak* nevezte a huszadik századi gondolkodásban bekövetkezett változást, amely azon a felismerésen alapul, hogy a vizuális tapasztalat és a vizuális műveltség nem adható vissza maradéktalanul textuális modellekkel.²⁸ Mitchell szerint a képi fordulat Derrida filozófiájában is tetten érhető, aki a nyelvhez beszéd helyett inkább írásként viszonyult. Derrida újraértelmezte a fonéma és graféma viszonyát – gondoljunk csak Az el-különböződés néma „a”-jára, az írott betű síremlékhez hasonló, piramidális csöndjére.²⁹ A beszéd és írás, langue és parole viszonyának újra-problematizálása jól összevág a neoavantgárd irodalmat jellemző nyelvi kétellyel és az intermediális alkotásmód igényével. A neoavantgárd experimentális irodalomra nagyon is jellemző a nyelv materialitásának és a műalkotás mediális feltételezettségének felismerése, illetve a valóság és mű közötti közvetlen átjárhatóság, ezzel együtt a mimetikus művészetfelfogás elvetése, amelynek helyét a nyelvi konstrukcióként felfogott műalkotás koncepciója veszi át, állapította meg Sz. Molnár Szilvia.³⁰

A szöveg és szöveg közötti mediális váltás a *Fagyöngy* és *A láz enciklopédiája*³¹ esetében a kötetkompozíció egyik szervezőelvét jelenti. A *Fagyöngy* ugyanis négykezes kötet, Szilágyi Domokos és Palocsay Zsigmond versei egymás mellett állnak a könyvben, de hogy az olvasó el tudjon igazodni, a két költő verseit másféle betűtípussal nyomták, a könyv végén pedig két külön tartalomjegyzék szerepel. A *Fagyöngy* tehát neoavantgárd könyvtárgy-

²⁶ CS. GYIMESI (1990), 58 – 60.

²⁷ SZAKOLCZAY (2010), 322.

²⁸ MITCHELL, W. J. T. (2007) „A képi fordulat”, *Balkon* (11–12.)

²⁹ DERRIDA, Jacques (1991), „Az el-különböződés” In: Bacsó Béla (szerk.), *Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi, Budapest.* 43–64.

³⁰ SZ. MOLNÁR (2004), 64.

³¹ SZILÁGYI Domokos (1967), *A láz enciklopédiája. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.*

ként is művészi értéket képvisel. Szilágyi Domokos máskor is kísérletezett a művészi könyvtárggyal, erre példa a Plugor Sándor illusztrációival ellátott *Öregek könyve*,³² ahol a rajz és textus szerves kapcsolata hozza létre az esztétikai élményt. A *Fagyöngy* eredeti példánya azért is értékes, mert a *Kényszerleszállás* és az *Összegyűjtött versek* csak Szilágyi Domokos írásait tartalmazzák, Palocsay verseit nem. Természetesen nincs szó arról, hogy Szilágyi művei nem állnák meg a helyüket a párversek nélkül, a két szerző összeolvasása ugyanakkor egy más befogadói élményt jelent. A két költő verseinek címe a legtöbb esetben azonos – vagy épp felel egymásra: *A dolgokról egy földi szellem* (Palocsay); *A dolgokról egy földi szellemnek* (Szilágyi).

A kötet két nyitóverse a *Fagyöngy*³³ címet viseli, a szövegek előtt egy lexikoni szócikkre emlékeztető, öt mondatos leírást találunk a fagyöngy címszóról.³⁴ A szócikk említi, hogy a növényből madárlép készül, gyógynövényként is használatos értágító és vérnyomáscsökkentő hatása miatt, népi elnevezései között pedig szerepel az enyves boggyó, a gyimbor és gyombor. A bejegyzés egyfajta útmutatóként szolgál a nyitóversek értelmezéséhez, a két vers ugyanis szinte újrírja ezt az öt mondatot. Palocsay verse a szócikk zárószavaival („*Gyimbor, gyombor*”) kezdődik, de egy harmadik szinonima, a „madárlép” is szerepel a szövegben. Mindkét szöveg reflektál a fagyöngy gyógyhatására. Palocsay szövege a növény gyógyító és mérgező hatását állítja opozícióba, szinte parafrázálva az ami az egyiknek méreg, a másiknak orvosság szólásmondást: „örökzöld cserje, / értágító szűk szívemre – / »szív-izomra gyakorol / mérgező hatást – fontos az óvatosság!« –”. A vers központi képe a szívet gyógyító, a szűk „szívet tágító” fagyöngy. A szöveg szabad mozgást engedélyez a szív szó két jelentésrétege között, ez a szemantikai játék Szilágyi Domokos versében is jelen van: „szívünkre, mert sokan vagyunk s sokszívűek, / szívünkre enyhe gyógyszer –: / szívünkre gyöngy a gyógyszer –: / gyöngy, gyöngy a bordák alatt.” Míg Palocsay versében a fagyöngy szinonimáinak halmozása a szavak közös jelentésmezejét hozza játékba, Szilágyi Domokos szövege a gyöngy jelentését terjeszti ki a szó polisziemiája révén, így lépnek be a szemantikai játékba az elsődleges jelentés mellett polisziém jelentéshálózat különböző elemei (fagyöngy, ékszer, igazgyöngy). A rokonértelmű szavak halmozása ugyanakkor Szilágyi versében is jelen van („*áttántorognia, átmenetelnie, / bukdácsolnia, lábadoznia*”). Szilágyi

³² SZILÁGYI Domokos (1976), *Öregek könyve. Versek Plugor Sándor rajzaival*. Bukarest, Kriterion.

³³ PALOCSAY, SZILÁGYI (1971), 6–9.

³⁴ Uo., 5.

Domokos versének első sora („Kagylók kínjának irigye”) egyértelművé teszi, a gyöngy szó szimbólumértékkel is rendelkezik, a gyöngykagyló ugyanis a romániai magyar irodalom fontos jelképe, az értékteremtő fájdalom szimbóluma.³⁵ A gyöngykagyló mint kisebbségi létszimbólum egyik első megjelenése Áprily Lajos 1921-es előadásában, *A produktív fájdalom*ban található meg.³⁶ Szilágyi Domokoshoz hasonlóan Palocsay verseiben is kimutatható a neoavantgárd experimentalizmus hatása, sőt néha még nála is messzebbre megy az intermediális kísérletezésben. *Missa Solemnis* című versébe például az *Ut queant laxis* (középkori himnusz) kottáját építette be,³⁷ az *És most az ember beszél* (Szilágyi *De most a természet beszél* című művének párverse) végére pedig egy kinyomtatott újsághír fényképét helyezte.

A *láz enciklopédiája* 1976-ban jelent meg, a kötetben egyetlen hosszú szabadvers fut végig, amelybe beékelődik a többi, önálló címmel ellátott versszöveg. A keretköltemény és az egyes versek különállását nemcsak a költemények zárójelbe tett címei jelzik, a szövegegységeket olykor záróvonalak választják el egymástól. A különböző szövegelemek párhuzamos jelenléte ebben az esetben is egy sajátos, médiumváltó olvasásmódot feltételez. A keretköltemény és a versek között éles kontrasztok jönnek létre, a kötet így erősen ki tudja használni a kompozíciós lehetőségeket.

Az irónia szólamai

Paul de Man az iróniát a trópusok allegóriájának permanens parabázisaként értelmezte.³⁸ A trópus fogalma de Man szövegében fordulást jelent, elhajlást a szó szerinti és az átvitt jelentés között. A trópusok allegóriája létrehozza a saját narratív koherenciáját, amelyet az irónia – mint parabázis – felbolygat és megszakít, a parabázis ugyanis de Man szerint egy diskurzus megszakítását jelenti a retorikai regiszter átváltásával. Paul de Man felvétele szerint a történelem (mint narratíva) az irónia elleni védekezés eszköze. Szilágyi Domokos korai verseiben a történelem narratív konstrukciója nagyon is mentes az iróniától, az első kötetben egy világos, célelvűen felfogott történelemszemlélet fogalmazódik meg. Későbbi műveiben viszont a történelem narratív konstrukciója egyre kevésbé képes ellenállni az irónia

³⁵ Cs. GYIMESI (1990), 99.

³⁶ SZAKOLCZAY (2010), 326.

³⁷ PALOCSAY, SZILÁGYI (1971), 72.

³⁸ MAN, Paul de (2000), „Az irónia fogalma” In: uő.: *Eszztétikai ideológia*, Budapest, Janus/Iris. 175–203.

parabázisának, ez a folyamat elemzett köteteiben is tetten érhető. A célelvű történelemkonstrukció ellenáll az iróniának, hiszen éppen arra szolgál, hogy világosan meghatározza az ember helyét és feladatát a világban, az ironikus történelemfelfogás ezzel szemben rémületet kelt, hiszen egyenesen a létezés értelmét kérdőjelezi meg. Az iróniának kiszolgáltatott történelemszemlélet, a célelvűség ironikus tagadása jellegzetesen posztmodern gondolat.

Bár Szilágyi Domokost történetileg hagyományosan a neoavantgárd irányzatokhoz sorolják, Cs. Gyimesi Éva a költészetében posztmodern sajátosságokat ír le. A neoavantgárd és a posztmodern történeti elkülönítése több szempontból is problematikus, mindezt pedig csak bonyolítja szerves kapcsolódásuk, és a neoavantgárd heterogenitásából adódó nehéz definiálhatósága. Véleménye szerint Szilágyi Domokos a neoavantgárd személelmódtól fokozatosan eljutott a posztmodernig.³⁹ A korszakolást – már ha egyáltalán lehetséges ilyen – az is nehezíti, hogy a magyarországi, határon túli és emigráns irodalmakban teljesen más elváráshorizontok érvényesültek, így a neoavantgárd jelenléte (és jelen-nem-léte) mindenhol másképpen értelmeződött.

Az irodalmi posztmodern és neoavantgárd közötti kapcsolatot Mészáros Sándor⁴⁰ és Sz. Molnár Szilvia⁴¹ vizsgálta. Sz. Molnár szerint fontos különbség, a neoavantgárd művekben kiemelt szerepet kap a szerzőiség kihangsúlyozása, míg a posztmodern műalkotás a szerzőietlenséggel játszik. Ez a fajta törés Szilágyi Domokos életművében is érezhető, ha összehasonlítjuk a *Felezőidő* szerzőietlenséggel kacérkodó, már-már posztmodern humort megvillantó, olykor parodisztikus verseit (Shakespeare, Ovidius, Csokonai megidézése), a Búcsú a trópusoktól intermedialis, experimentális, a szerzőiséget kihangsúlyozó, olykor ars poeticát (vagy épp anti-ars poeticát) megfogalmazó szövegeivel. Költészetének posztmodern sajátosságai közé tartozik, hogy a szövegek egy transztextuális⁴² térben értelmeződnek, amelyben felértékelődik az intertextusok és hypertextusok (imitációk)⁴³ jelentősége. A transztextuális tér pedig nemcsak a T. S. Eliot-i kompozíciós elvek átvételét jelenti, hanem néhány esetben a kötetkompozíció is

³⁹ SZAKOLCZAY (2010), 327. Vö.: POMOGÁTS Béla (2014), „A továbbélő »erdélyiség«”, Erdélyi Toll. (1.)

⁴⁰ MÉSZÁROS Sándor (1991), „A neoavantgárd és a posztmodernizmus – a hazai stílustörténeti kutatások tükrében”, Irodalomtörténet, (1).

⁴¹ SZ. MOLNÁR Szilvia (2004), „A képvers-értés története: a neoavantgárd”, Iskolakultúra, (4.).

⁴² GENETTE, Gérard (1996), „Transztextualitás”, Helikon. (1-2.)

⁴³ Genette az imitációt a hypertextualitás egyik formájának tartotta.

ilyen transztextuális teret hoz létre, a szöveg és szöveg közötti váltások segítségével – gondolhatunk itt a Fagyöngy párverseire vagy A láz enciklopédiájának egymásba rétegződő szövegeire. Egy másik fontos posztmodern sajátosság a metanarratívákból való kiábrándulás, az ironikus/tragikus történelemszemlélet, amely már A láz enciklopédiájában is fölfedezhető, de sokkal erősebben van jelen a *Búcsú a trópusoktól* szövegeiben, különösen a *Haláltánc-szvit*-ben.⁴⁴

Sz. Molnár szerint fontos különbség, hogy a posztmodern elveszíthetőnek látja a szubjektum beszédpozícióját, míg a neoavantgárd elveszettnek.⁴⁵ A *Búcsú a trópusoktól* verseiben a lírai szubjektum már-már elveszettnek látja a megszólalás lehetőségét, és elsiratja a költészet hagyományos eszközeit, miközben a montázsszerűen felépülő szövegekbe bonyolult képi elemek épülnek be. Az önreflexív és önironikus szövegek tagolása a képi és tipográfiai eszközök jelenlététől még bonyolultabbá válik. Az elveszített beszédpozícióval való szembesülés a kötet két utolsó versében, a *Hogyan írjunk versetben* és az *Ez a nyárban* érezhető a legerősebben. Mindkét műben megjelenik a neoavantgárd irodalmat jellemző nyelvi kétely (a véglegesen elveszített beszédpozíció – szemben a posztmodern elveszíthető beszédpozíciójával),⁴⁶ amelyet még hangsúlyosabbá tesz a grafikai/tipográfia eszközök használata. A *Hogyan írjunk versetben* a lírai szubjektum megszólalásmódjában találkozunk a keserű ironia és a hirtelen felszakadó, szinte fájdalom: „ó uрам / nincs pihenésem ó uрам nincs étkem álmom italom / vérem koleszterinszintje nőttön nő gyomrom túlterhelték elméletek csontjaimból dekalcinálódik a remény / éjjel fölriadok arra hogy ez milyen szép milyen borzasztó ez és keresem a szavakat rá”.⁴⁷ Az első két sor idézet Walt Whitman egyik verséből, a Kolumbusz imájából.⁴⁸

Az *Ez a nyár* végkicsengése sokkal bizakodóbb. Bár a szöveg ironikusan elbúcsúztatja az irodalmat, a közösséggel való azonosulás lehetősége újra utat enged a reménynek.⁴⁹ Erre a költemény utolsó sorában lévő Dsida-parafrázis („várunk a hajnali csatlakozásig”)⁵⁰ is ráerősít. A közösség és a haza újra-felfedezése adja vissza a szubjektum számára a megszól-

⁴⁴ Cs. GYIMESI (1990), 55–70.

⁴⁵ Sz. MOLNÁR (2004), 69.

⁴⁶ Sz. MOLNÁR (2004), 69.

⁴⁷ SZILÁGYI (1978), 215.

⁴⁸ Cs. GYIMESI (1990), 66.

⁴⁹ POMOGÁTS Béla (1990), 227.

⁵⁰ SZILÁGYI (1978), 220.

lalás lehetőségét: „mert minden szín egy szóba fér / ne kísértsd a vadont hazardul / kertem / virágom / otthonod / ismerd / fogadd / szeresd hazardul”.⁵¹ Ezekben a versekben nagyon erős a médiumváltásokból építkező kompozíció és az ironikus megjelenítésmód közötti kapcsolat, hiszen az alkotás intermedialitása gyakran a költői játék eszközeként jelenik meg. A játék viszont gyakran komolyra fordul, az irónia szinte feltételezi a játékos és komoly stílusrétegek közti határ elmosódását. Ez a folyamat játszódik le hatalmas kifejezőerővel a *Hogyan írjunk verset* szövegében: „jaj ha tudnátok mennyi mennyi szenvedést tudtok okozni akaratlanul is - hát még akaratlanul / jaj ha tudnátok mi hal meg bennem oktan észrevétlen fájások miatt / és jaj nem bírom abbahagyni jaj abbahagyni nem bírom jaj hiszek átmenetileg hiszek az átmenetben tudjátok merre hova tudjátok ugye tudjátok remélem / jaj röhögni akartam egy jót és látjátok ez lett belőle”.⁵² A médiumváltásokból építkező kompozíció és az ironikus költői beszédmód közötti kölcsönhatás talán a *Haláltánc*-szvitben érezhető a legerősebben. A költemény kompozíciója azért különleges igazán, mert jelen van benne mindhárom mediális váltás. A szövegben az irónia is több szinten érezhető, nemcsak a költői létfilozófia megfogalmazásában vagy a történelemről való beszédben, hanem a beszélő szubjektum önreflexiójának szintjén is. A médiumváltásokból építkező kompozíció és az ironikus beszédmód talán egyetlen más költeményben sem rétegződik ennyire összetetten, csak a *Hogyan írjunk verset* és az *Ez a nyár* hoz létre hasonló összetettséggű kompozíciót. Cs. Gyimesi Éva megfigyelése szerint, bár az idézettechnika formai modelljét Eliot jelenti, a vendégszövegek funkciója és felhasználásmódja jellegzetesen posztmodern.⁵³ A különböző kulturális regiszterekből származó intertextusok ugyanis különböző nézőpontokat jelenítenek meg, ellenpontozzák egymást és feloldhatatlan ellentéteket hoznak létre.

Szilágyi Domokos költészetét az ironikus történelem- és létszemlélet, a kiábrándulás a nagy narratívákból, a játékoság és az intertextuális eszközök használata a posztmodern szerzőkhöz közelíti. A neoavantgárdra jellemző elvesztett (és újra megtalált) beszédpozícióhoz a megszólalás lehetőségeit kereső metapoetikus eljárások⁵⁴ társulnak, miközben szövegszervező erővé válik a mindent átható (ön)irónia. Az irónia tehát többszólamú, jelen van a történelemről és létről való gondolkodás szintjén (már a lét elgondolása is

⁵¹ Uo., 220.

⁵² Uo., 215.

⁵³ Cs. GYIMESI (1990), 161.

⁵⁴ GINTLI (2010), 1010.

iróniával telített), megjelenik a lírai önértelmezésben, de a költészetről való beszédben is érezhető.

Bibliográfia

- PALOCSEY Zsigmond, SZILÁGYI Domokos (1971), *Fagyöngy*. Bukarest, Kriterion.
- SZILÁGYI Domokos (1967), *A láz enciklopédiája*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.
- SZILÁGYI Domokos (2005), „Az elégedetlenség joga” In: Pécsi Györgyi (szerk.), *Kényszerleszállás, Szilágyi Domokos emlékezete*, Budapest, Nap Kiadó. 100–103.
- SZILÁGYI Domokos (1978), *Kényszerleszállás, összegyűjtött versek*. Bukarest, Kriterion.
- SZILÁGYI Domokos (1976), *Öregek könyve*. Versek Plugor Sándor rajzaival. Bukarest, Kriterion.
- SZILÁGYI Domokos (2006) *Összegyűjtött versek*. Budapest, Fekete sas.
- SZILÁGYI Domokos (1986), „Séta Mr. Eliot körül” In: Kántor Lajos (szerk.) *A költő életei*. Bukarest, Kriterion. 17–20.
- CS. GYIMESI Éva (1990), *Álom és értelem, Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*, Bukarest, Kriterion. 154–165.
- DERRIDA, Jacques (1991), „Az el-különböződés” In: Bacsó Béla (szerk.), *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest. 43–64.
- GENETTE, Gérard (1996), „Transztextualitás”, *Helikon*. (1-2.)
- GINTLI Tibor (szerk., 2010), *Magyar irodalom*, Budapest, Akadémiai.
- KÁNTOR Lajos, LÁNG Gusztáv (1971), *A romániai magyar irodalom 1945–1970*. Bukarest, Kriterion.
- MAN, Paul de (2000), „Az irónia fogalma” In: Uő: *Esztétikai ideológia*, Budapest, Janus/Osiris. 175–203.
- MITCHELL, W. J. T. (2007), „A képi fordulat”, *Balkon*. (11–12.)
- MÉSZÁROS Sándor (1991), „A neoavantgárd és a posztmodernizmus – a hazai stílus-történeti kutatások tükrében”, *Irodalomtörténet*, (1.)
- PÉCSI Györgyi (2008), „Az értelmzés zavara”, *Forrás*. (6.)
- POMOGÁTS Béla (é. n.) *A romániai magyar irodalom. Irodalomtörténeti kismonográfiák*, Budapest, Bereményi.
- POMOGÁTS Béla (2014), „A továbbélő »erdélyiség«”, *Erdélyi Toll*. (1.)
- POMOGÁTS Béla (1982), *Az újabb magyar irodalom 1945–1981*. Budapest, Gondolat.
- POMOGÁTS Béla (1990), „Búcsú a költészettől?” In: *Kisebbség és humánium (műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 202–227.
- POMOGÁTS Béla (2004), „Folklorizáció és avantgárd Szilágyi Domokos és nemzedéke költészetében”. In: Uő., *A költészet szigetengere*. Budapest, Littera Nova. 276–283.

- POMOGÁTS Béla (2005), „Költészet, zene, hagyomány, Pomogáts Béla beszélgetése Szilágyi Domokossal” In: Pécsi Györgyi (szerk.), *Kényszerleszállás, Szilágyi Domokos emlékezete*, Budapest, Nap Kiadó. 57–62.
- SZ. MOLNÁR Szilvia (2002), „A képvers-értés története: A történeti avantgárd”, *Iskolakultúra*. (11.)
- SZ. MOLNÁR Szilvia (2004). „A képvers-értés története: a neoavantgárd”, *Iskolakultúra*, (4.).
- SZ. MOLNÁR Szilvia (2004b), „Narancsgép, Gécz János (vizuális) költészete és az avantgárd hagyomány”, Budapest, Ráció Kiadó. 101.
- SZ. MOLNÁR Szilvia (2001), „Vizuális költészet vagy képvers?”, *Iskolakultúra*. (10.)
- SZAKOLCZAY Lajos (2010), „Szilágyi Domokos, a metafizikus költő, Beszélgetés Cs. Gyimesi Évával” In: Sz. L., *Párbeszéd és perbeszéd, interjúkötet*. Budapest., Magyar Napló. 312–331.
- SZÁVAI Géza (1981), „A viszonylagosság költészete avagy a rím enciklopédiája” In: *Uő, Szinopszis*. Albatrosz, Bukarest. 11–16.
- T. SZABÓ Levente (2008), „A Szilágyi Domokos körüli vita mint az irodalomtörténet provokációja”, *Irodalomtörténet*. (1).

Magyar művészek a Biennale de Paris-n 1970-1980 között¹

Gucsza Magdolna

A Biennale de Paris a velencei és a sao paulo-i biennálék mintájára jött létre 1959-ben, kifejezetten a fiatal, 35 év alatti művészek számára kívánt megjelölési felületet biztosítani, „nem a sztárművészek fényében akart sütkérezni”². A seregszemle profilját az a gyakorlat is jelentősen meghatározta az 1973-as évtől, hogy nem országuk pavilonjában állítottak ki az alkotók, hanem csoportos kiállításokon, kísérleti jellegű kurátori koncepciók által egymás mellé rendezve. Ugyan a magyar avantgárd művészet nem volt ismeretlen a párizsi közönség számára, Denise René például önálló kiállítást rendezett Kassák Lajosnak 1960-ban és 1963-ban, de a neoavantgárd fiatalok számára a Biennálé jelentette a bemutatkozási lehetőséget.

Források – A Biennálé archívuma

A párizs Musée national d'art moderne – Centre George Pompidou könyvtárában, a Bibliothèque Kandinsky-ben található anyag, amelyre ez a dolgozat épül, a Biennálé archívumának csak egy része. További forrásokat őriz a rennes-i Archives de la critique d'art, az INA – Institut national de l'audiovisuel, a saint-paul-de-venge-i Fondation Maeght és az Institut national d'histoire de l'art. Fontos forrás a Biennálé online archívuma, a <http://archives.biennaledeparis.org/>, amelyet szintén felhasználtam a dolgozat írása során.

A Bibliothèque Kandinsky-ben őrzött anyag két része oszlik: a XX. századi művészetre vonatkozó forrásokat tartalmazó könyvtári gyűjtemény fondjai között található két dosszié a Biennálé saját műsorfüzeteit és

¹ A dolgozat a *PATTERNS Lectures* keretein belül íródott.

² Bevezetés a Biennálé Archívumához <<http://archives.biennaledeparis.org/fr/1959/index.htm>>, letöltés: 2016. február 7. Ford. GM.

az összegyűjtött sajtómegjelenéseket tartalmazza. A Biennálé archívumának ezzel szemben a könyvtár csak őrzési helye, az intézmény nem olvasztotta be saját gyűjteményébe, ugyanazon a helyszínen, de külön infrastruktúra segítségével kereshető, kutatható. Az archívum művészdossierokat tartalmaz, amelyek a Biennálé és a művészek levelezését, a pályázati anyagban szereplő és a Biennálé által bekért önéletrajzokat, referenciákat, és a művekről készült dokumentumokat tartalmazzák. Továbbá minden, beválogatott fiatal alkotó anyaga tartalmazza annak az igazoló ívnek a másodpéldányát, amellyel a seregszemle bevette a műveket (az első példány értelemszerűen a művésznél maradt). Ez azért fontos, mert a pályázati anyag nem kifejezetten a seregszemlére készült művekből állt, így több esetben csak az igazoló ívről derül ki, hogy tulajdonképpen mit is állított ki egy-egy alkotó – különösen igaz ez az 1977-es évre, amely nem került feltöltésre az online archívumban, ahol pedig az esetek jelentős részében fel vannak sorolva a kiállított művek. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden kiállítónak van dossierja, viszont vannak művészek, akiket nem válogattak be, mégis archiválták a pályázati anyagukat (Tar Zsuzsáét és Halász Andrását). A művészdossierok nem sztenderdjellegűek, eltérő mennyiségű forrást tartalmaznak, ez a dolgot arányait is meghatározta, ahogy az is, hogy a művészek közül kivel sikerült személyes interjút készítenem.

A Biennálé és az 1970-es években bekövetkezett változások

Az 1970-es években fontos változások történtek a Biennale de Paris körülményeiben, szervezési stratégiájában, s e kontextus ismerete a magyar részvétel áttekintéséhez is elengedhetetlen. 1971-ben a korábbi helyszínt, a párizsi Modern Művészeti Múzeum, a Musée d'Art moderne de la ville de Paris termei helyett a vincennes-i erdőben létesített 10 000 m² alapterületű Parc floral de Paris-ban rendezték meg a Biennale-t.³ A helyszínnek előnyei és hátrányai is voltak: a terület tájépítészeti szempontból kitűnően szervezett, és kifejezetten alkalmas nagyméretű szobrok kiállítására. Azonban a speciális helyszín miatt jelentősen megnöttek a logisztikai költségek, az időjárás és a park távolsága városközponttól sok látogatót tartott vissza. Mindezeket figyelembe véve a Conseil de Paris mondta ki a döntő szót: az

³ CURZI, Lucien (1973), „Pour sa huitième édition. La Biennale accueillera quatre-vingt-seize invités”, *L'Humanité*, (szeptember 11). Forrás: Bibliothèque Kandinsky, Centre de documentation et de recherche du MNAM/Cci, Centre Georges Pompidou, Paris (a továbbiakban: BK-MNAM), BVC TOF bsf 13.

esemény támogatását jelentős mértékben csökkentették, az 1971. évi támogatás negyedére vágta vissza a büdzsét.⁴ Az 1973-as Biennálé visszatért a Musée d'art moderne de la ville de Paris-ba, emellett pedig használhatta a Musée national d'art moderne tereit is, így hozzávetőleg 4200 m²-es területen állíthatott ki a 96 meghívott művész.

Még nagyobb hatású volt a kiállítók kiválasztásával kapcsolatos változás: a Biennale de Paris-n 1971-ig a Sao Paolo-i és a velencei seregszemlékhez hasonlóan nemzeti pavilonokban állítottak ki a művészek, 1973-tól azonban zsűri választotta ki az egyéni pályázók közül a résztvevőket.⁵ Ennek hátrányai is voltak: korábban általában az anyaország fizette a kiállított művekkel kapcsolatos logisztikai költségeket, 1973-tól ezek a művészre hárultak, a magyar résztvevőkre különösen nagy terhet róva. A kiválasztás a következőképpen zajlott: egy körülbelül hetven országra kiterjedő, múzeumi szakemberekből, kurátorokból, kritikusokból álló hálózat gyűjtötte össze a szóba jövő művészeket, és referenciáikat eljuttatták a tizenkét főből álló nemzetközi bizottság⁶ elé, akik kiválasztották a Biennálé későbbi résztvevőit – 1973-ban például 600 pályázat érkezett be.⁷

A Biennálé átláthatósága, közérthetősége érdekében, „hogyan olyan homogén karaktert adhassanak a kiállításnak, mint addig soha” – ahogy Georges Boudaille írja a katalógus bevezetőjében –, a kiállított műveket 1971-ben három csoportba (hiperrealizmus, koncept, beavatkozás) sorolták stílusjegyeik, karakterük alapján.⁸ Ez a hármas felosztás nem bizonyult elég-

⁴ Jean Legaret javaslatára vágta meg a Conseil de Paris a Biennálé költségvetését, ugyanis a szenátor úgy vélte, hogy az 1971-es évben nem megfelelően használta fel a 201 700 frankos támogatását: „Márpedig a felügyelőbizottság többsége úgy ítéli meg, hogy a Biennálé által prezentált hibaszálalék túllépte a még elfogadható határt.” Legaret-t a *L'Humanité* a következő forrásra hivatkozva idézi: *Bulletin municipal officiel*, 35. szám, 1973. január 29., 1630. Az 1973-as Biennálé megrendezésére a Conseil de Paris végül 50 000 frank támogatást biztosított, annak ellenére, hogy Christiane Schwartzbard és André Vouget a következőképpen érveltek: a szubvenció „csak egy csepp volna a költségvetés tengerében, de a festészet és a szobrászat számára rengeteget jelentene”.

⁵ CURZI, Lucien (1973).

⁶ A Bizottságnak egyetlen kelet-európai tagja volt 1973-ban, a Bukarestben élő kritikus, Radu Varia. Nem kizárt, hogy ő is ajánlott magyar résztvevőket, de valószínűbb, hogy Körner Éva és/vagy Beke László javaslatai alapján döntött a bizottság. StAuby Tamás személyes közlése alapján nem ismerte Radu Variát, valószínűleg a többi művész sem, így közvetlen kapcsolat nem állt fenn a román művészettörténész és a magyar művészek között.

⁷ „Pas de restriction thématique pour la prochaine Biennale de Paris” *Combat*, 1973. június 16. Forrás: BK-MNAM, BVC TOF bsf 13.

⁸ CURZI, Lucien (1973).

ségesnek, a kurátorok kénytelenek voltak végül egy negyedik, elég esetleges kategóriát is létrehozni azoknak a műveknek, amelyek a három szekcióból végképp kilógtak. A felosztás tarthatatlanságát látva a szervezőbizottság döntése alapján 1973-tól nem kötötte semmilyen tematikai vagy formai, a felhasznált médiummal kapcsolatos megszorítás a művészeket.

1971

Az 1971-es magyar részvétel a francia sajtó számára gyakorlatilag észrevétlen maradt. Számos ország adott ki szórólapokat, rövid katalógusokat, amelyekben bemutatja a hazai művészeket, az általuk kiállított műveket. Kanada, Kolumbia, a Szovjetunió és Lengyelország füzetei megtalálhatók a Bibliothèque Kandinsky archívumában.⁹ Az ő gyakorlatukkal ellentétben Magyarország valószínűsíthetően – mivel csak Jankovics Marcell és az Omega vett részt a Biennálén – nem készített ilyen ismertetőt, így az 1971-es magyar vonatkozású eseményekről semmilyen dokumentum nem lelhető fel a kiállítás archívumában. Ugyanakkor Beöthy Balázs említi a 7. Biennálét a Transzit körkérdésére adott válaszában¹⁰ mint a nemzetközi láthatóság lehetőségét megteremtő eseményt, tehát legalább a hazai művészeti életben lehelgett némi visszhangja a részvételnek.

1973

1973-ban Jovánovics György, Legédy Péter, StAuby Tamás és Pauer Gyula – utóbbi említi is az 1960-as, 1970-es évek számára legfontosabb eseményei között az ekkor 8. alkalommal megrendezett seregszemlét a Transzit körkérdésére adott válaszában¹¹ – állította ki a Biennálén. A film szekcióban láthatók voltak Bódy Gábor és Maurer Dóra filmjei, a zenei szekcióban pedig Sály László, Jeney Zoltán, Eötvös Péter és Bozay Attila szerepeltek. A Kassák Színház is részt vett a seregszemlén. Komolyabb sajtóvisszhangja nem volt a magyar jelenlétnek, de két, magyar művészekre vonatkozó megjegyzést találtam. A párizsi galériák a Biennale de Paris „farvizén”, kísérőprogram-jelleggel fiatal művészekre fókuszáló kiállításokat rendeztek, ennek kapcsán

⁹ BK-MNAM, BVC TOF bsf 13.

¹⁰ *Párhuzamos kronológiák. A Transzit körkérdése és a válaszok* (2009), HEGYI Dóra, LÁSZLÓ Zsuzsa (szerk.), 4., <<http://hu.transzit.org/files/Korkerdes-valaszok.pdf>>, [legutóbbi lehívás: 2014. december 4.]

¹¹ Uo., 18.

emeli ki Henry Galy-Carles a *Les Nouvelles littéraires*-ben Méhes Lászlót mint a Liliane François Galériában látható hiperrealista tendencia jeles képviselőjét.¹² Lucien Curzl pedig némi szkepticizmussal a következőket írja: „(...) *hiába is kérdeznénk magunktól, hogy a magyar G. Jovanovics miért véli úgy, hogy a kiállított tárgyat „a helyszínen kell létrehozni, a rendelkezésre álló tér adottságaiból kiindulva”, és milyen kapcsolatot állhat fenn, már ha egyáltalán fennáll, W. Nestler (NSZK) vas és kaucsuk elemekből álló terei és a csehszlovák Thiemer agyagmunkái között, melyek a halál aprólékosan kidolgozott szimbólumai-ként funkcionálnak. Akárhogy is, mindenki számára adott a szabadság, hogy olyan összefüggéseket ismerjen fel a kiállított művek között, amilyeneket akar.*”¹³ A művész a portfólió alapján a következő művekkel vett részt a kiállításon: Lucien Curzl megjegyzése rámutat a Biennálé azon sajátosságára, hogy a fiatal művészeknek – jóllehet Jovánovichhoz hasonlóan alapvetően szívesen gondolkodnak helyspecifikus installációkban – nem feltétlenül adódott lehetőségük arra, hogy a helyszín adottságait számításba vevő új művekkel jelenjenek meg, vagy kész műveiket az adott múzeumi terekre (a Beaubourg vagy a Musée de la ville de Paris termeire) adaptálják, a velük egy térben szereplő művekkel való párbeszéd lehetőségét megteremtve installálják. Vannak azonban szerencsés kivételek: Gulyás Gyula zászlója kapcsán mind a művész, mind Boudaille figyelmet fordítanak arra, hogy az installációt testhezálló helyszínen, a megfelelő anyagokból állítsák össze – erre visszatérek még a későbbiekben.

Stauby Tamás portfóliója tartalmazza részletes önéletrajzát, a Biennálé szervezői által összeállított kérdőívre adott válaszokat, amelyeket a katalógushoz használtak fel, és korábbi akciói egy részének fotódokumentációját.¹⁴ Magyar

¹² GALY-CARLES, Henry (1973), „La fête”, *Les Nouvelles littéraires*, (október 1).

¹³ CURZI, Lucien (1973)

¹⁴ Az alábbi akciókról/happeningekről/koncept művekről szerepel egy-egy fotó: *Az új mértékegység*, 1965 (2db fotó); *Tárgyvers*, 1966 (2db fotó); *Rap Brow levele Jeanne d'Arc-hoz*. Akció-melléktermék, 1968; *Háromszemélyes hordozható lövészárk*, 1969; *Audiotaktalista képvers vakok számára*, 1970; *Akció mennyezetre szorítógépre, kutyára, macskára, Molotovkoktétra és rám*, 1971; *Akciófelolvasás Angela Davisnek*, 1971; *Légy tilos! Kiülés leragasztott szájjal*, 1972; *A legnagyobb elégedetlenségi szám*, 1972; *Kizárási gyakorlat. Büntetés megelőző autoterápia*, 1972; *Tűzvész – makett*, 1972; *Magyar művészek 9. Gilbert & George*, 1972; *Köti kötéssel a tehenet. Vulgarizáló akció*, 1973.

művészek¹⁵, Német művészek¹⁶, Flux-prognózis¹⁷, Hordozható lövészárkok három személyre¹⁸. A Biennálé archívuma őrzi továbbá George Boudaille és StAuby levelezését. A levelezés vizsgálata nem pusztán a forráskutatás, vagy a Biennálé intézménytörténete szempontjából lehet érdekes, hanem, mivel a keleti blokk művészei gyakran nem kaptak útlevelet – a magyarok közül 1973-ban senki sem –, így a mű helyszíni installációjában, létrejöttében megbízottak vettek részt, a levelek tehát alkalom adtán az alkotások keletkezéstörténetéről is tanúskodhatnak.

Az 1973-as Biennáléra meghívott magyar művészek részvételét a magyar állam nem támogatta, de – az általam ismert források alapján – tűrte. A Biennálé magyar összekötője ebben az évben Körner Éva volt, George Boudaille ugyanis hozzá irányítja StAubyt a részvételét érintő költségekkel kapcsolatban.¹⁹ Körner egyébként is sokat dolgozott a magyar neoavantgárd művészek nemzetközi megismertetésén, álnéven több külföldi folyóiratban is publikált.²⁰

Az 1972. október 19-i levelében az igazgató kéri a művészt, hogy küldje el eddigi munkássága dokumentációját, amit StAuby meg is tesz november 7-én, Boudaille pedig november 20-án kéri, hogy egészítse ki a dossziét, erre szintén sort kerít 10 nap múlva, 30-án a meghívott. Az 1973. április 11-én kelt levelezőlapon Pauer Gyula, Legéndy Péter és StAuby érdeklődnek az igazgatónál, hogy megérkeztek-e már a kiállításra küldött műveik.²¹ 1973. július 27-én kelt levelében StAuby kérdezi, hogy Boudaille megkapta-e korábbi levelét és a mellékelt fotókat, illetve kéri az igazgatót, hogy küldjön neki hivatalos meghívót, amelyben jelzi a magyar hatóságoknak, hogy szállást biztosít a művésznek szeptember 14-től a Biennálé végéig. A meghívó StAuby szerint valószínűleg segítségére lenne abban, hogy útlevelet kapjon, ugyanis

¹⁵ 1972, 9 db fotó, A/4-es méret. Forrás: A BdP részvételi íve, BK-MNAM, Archives de BdP 29, 8860.

¹⁶ 1973, 1db fotó, A/2-es méret. Forrás: A BdP részvételi íve, BK-MNAM, Archives de BdP 29, 8860.

¹⁷ 1969, grafika, 20 x 150 cm. Forrás: A BdP részvételi íve, BK-MNAM, Archives de BdP 29, 8860.

¹⁸ 1969, vászon, fa, 60 x 100 x 180 cm. Forrás: A BdP részvételi íve, BK-MNAM, Archives de BdP 29, 8860.

¹⁹ George Boudaille levele StAuby Tamásnak, Párizs, 1973. március 20, forrás: BK-MNAM, Archives de BdP 29, 8860.

²⁰ Ld. pl.ASZTALOS Anik Cs. [Körner Éva] (1974), „No isms in Hungary”, In: *Studio International*, 187: 964., 111.

²¹ Pauer Gyula, Legéndy Péter és StAuby Tamás levele George Boudaille-nak, Budapest, 1973. április 11, forrás: BK-MNAM, Archives de BdP 29, 8860.

az elmúlt öt évben a hatóságok – a Kádár-rendszerben megszokott módon – megtagadták tőle a kiutazást. A Biennálé 1973. augusztus 20-án kelt hivatalos, sztenderd levelének levonata szerint²² Boudaille tájékoztatja a művészt a kiállítás helyéről és idejéről, illetve arról, hogy a résztvevők szállásáról és ellátásáról gondoskodik a Biennálé. Két nappal későbbi levelében StAuby jelzi az igazgatónak, hogy: „Ezt a szőke srácot, a barátomat kértem meg, hogy segítsen a kiállítás installálásában helyettem”.²³ Egy vörös ujjlenyomat kíséretében egy karikatúraszerű portrévázlat hivatott segíteni a Boudaille-t a barát, Bene László²⁴ azonosításában. A *Háromszemélyes lövészárók* installálásában Lajtai Péter fotóművész is segített, a műveletet, majd a kész kiállítást a művész egy Párizsban élő barátja fotózta végig.²⁵ Az 1974. február 14-én kelt levelében²⁶ „StJauby Tamás” (sic!) kéri Boudaille-t, hogy amennyiben lehetséges, küldje vissza *A kérdés néhány aspektusa: ki a művész?* (36 fotó, 1 fluxprognózis) című művét, ugyanis azt szeretné bemutatni márciusban Essenben, és anyagi lehetőségei nem engedik meg a mű újbóli elkészítését. A levélen olvasható Boudaille négy nappal későbbi, 1974. február 18-ra dátumozott megjegyzése, eszerint visszaküldte az anyagot StAuby-nak.

Jovánovics Györgynek nincs dossziéja a Bibliothèque Kandinsky archívumában, viszont a honlapról tudható, hogy (többek között?) a *Vagy-Vagy. Extatikus cégér I-II.* és a *Figura* című műveket tartalmazó portfólióval ajánlották. A Biennálén „egy termet rendez be egykori műterme mennyezeteire utaló, profilozott gipszbordákkal, oly módon, hogy ami eredetileg fent volt, most a padlóra kerül (vagyis a mennyezetre szorító szerkezet²⁷ szituációjának megfordításaként)”²⁸ – írja Beke László. A Jovánovicsra jellemző szobrászati elemek által meghatározott tér más törvények szerint működik,

²² George Boudaille levele StAuby Tamásnak, Párizs, 1973. augusztus 20, forrás: BK-MNAM, Archives de BDP 29, 8860.

²³ StAuby Tamás levele Georges Boudaille-nak, Budapest, 1973. augusztus 22, forrás: BK-MNAM, Archives de BDP 29, 8860. Fordította G. M.

²⁴ StAuby Tamás személyes közlése a barát kilétére vonatkozóan.

²⁵ StAuby Tamás személyes közlése.

²⁶ StAuby levele Georges Boudaille-nak, Budapest, 1974. február 14, forrás: BK-MNAM, Archives de BDP 29, 8860.

²⁷ *A mennyezetre szorító szerkezet* című Jovánovics-mű egyébként szerepel a StAuby egyik akciójáról készült fotón is. Az *Akcióobjekt mennyezetre szorító gépre, kutyára, macskára, Molotov-koktétra és rám* (3. kép) akcióról készült fotódokumentáció is részét képezte StAuby Biennáléra beküldött pályázati anyagának.

²⁸ BEKE László (1994): „Jovánovics- az első évtized”, In: *Jovánovics*, Földényi F. László (szerk.), Corvina, Budapest, 29-32. <<http://exindex.hu/dosszie/jovanovics/beke.html>>, letöltés: 2015. január 12.

másféle percepciót igényel, mint a mindennapi realitás, így environmentnek is tekinthető, s ezt az interpretációt nem pusztán a fent-lent felcserélt pólusai, de a bordák mellé helyezett, Párizs irányítószámát (75) hordozó mérőlécek is alátámasztják. Beke jelzi, hogy StAuby művéhez hasonlóan Jovánovicsét sem a művész, hanem egy barátja kivitelezi.²⁹

Pauer Gyula és Legéndy Péter kiállított műveinek listáját közli Biennálé honlapja, ám ennél több információt nem őriz a párizsi archívum. Pauer a következő műveket mutatta be a Biennálé honlapja alapján: *Első Pszeudo Manifestum; Marx-Lenin; Pszeudo kocka 1, 2, 3; Vörös szemüveg; Utcakő és mása; Pauer 72*.³⁰ Legéndy Péter kiállított alkotásai: *Fellebbezési űrlap, Nagy lyuk elmélet, Az ideológiák galériája*³¹, *Csak a talán lehetséges*.^{32, 33} A Biennálén személyesen Legéndy Péter sem vett részt³⁴, bizonyos, hogy Pauer Gyula sem kapott útlevelet.

1975

Az 1975. évi seregszemlén a Kassák Színház (korábban Kassák Ház Stúdió) a *Surány* című filmjét vetítették. (Ugyan Halász Péter színháza a Duna menti üdülőttelep melletti homokbányában zajlott szabadtéri előadásokról szóló felvételével szerepelt a Biennálén, a pályázati anyagban a *Felkészülés meghatározatlan idejű együttlétre* című előadás tervei szerepelnek.) A 16 mm-es filmre forgatott felvétel francia nyelvű leírásából kiderül, hogy mely szabadtéri előadások szerepelnek a filmen: Halász Péter a helyszínen készült Bábszínháza, illetve a korábban játszott *A labirintus* és a *K.U.K. Stern M. és fia* darabok részletei tűnnek fel. Algol László narrációja és madárcsicsergés kísérik a képeket, ahogy az a francia nyelvű leírásból kiderül.

A 9. Biennáléra meghívást kapott Gulyás Gyula is, aki azonban nem tudott személyesen jelen lenni, így a seregszemle építészének kellett installálnia a Biennálé tiszteletére készült zászlót³⁵. Gulyás és Boudaille levelezése a mű

²⁹ Uo.

³⁰ Gyula Pauer, <link: <http://archives.biennaledeparis.org/fr/1973/participations/pauer.htm>>, letöltés: 2015. január 12.

³¹ Ford. G. M.

³² Ford. G. M.

³³ Peter Legéndy, <link: <http://archives.biennaledeparis.org/fr/1973/participations/legendy.htm>>, letöltés: 2015. január 12.

³⁴ Legéndy Péter személyes közlése.

³⁵ Gulyás Gyula: A 9. Biennálé tiszteletére, 1975, selyem, kő, 1,5 m · 3 m. Gulyás Gyula levele Georges Boudaille-nak, Budapest, 1975. március 28. Forrás: BK-MNAM, Archives de BDP

ideális elhelyezéséről, méreteiről és anyaghasználatáról világossá teszi, hogy a szerezők ez esetben igyekeztek szervesíteni a kiállított alkotásokat, törekedtek a legtesthezállobb helyszín megtalálására. Gulyás zászlója számára Boudaille a két múzeum, a Musée d'art moderne de la Ville de Paris és a Musée Galliera közötti sétányt javasolja, bár jelzi, hogy a szabad téren elhelyezett művekért a Biennálé nem tudja vállalni a felelősséget.³⁶ Ugyanebben a levélben megígéri, hogy megépíti a 5 m x 1,5 m x 1 m-es „kőobjektet”, amelynek fontosságát leveleiben művész külön hangsúlyozta. A zászló itthoni elkészítéséről Gulyás készített egy 16 mm-es fekete-fehér filmet, amit be is mutattak a Biennálén.

1977

Paul Overy írja a 10. Biennáléről: „A közelmúltban rendezett Biennálék a nemzetközi seregszemlék többségénél nagyobb figyelmet fordítottak a közép-európai művészetre. Idén a lengyel, jugoszláv, csehszlovák és magyar művészek kiemelkedő figyelmet kaptak, a Chicago-i Theodoron Foundation ösztöndíját is egy magyar, Károlyi Zsigmond, és két cseh művész, Jan Mlcoch és Petr Stembera kapta. (...) Károlyi Zsigmond diavetítő-színházának a seregszemle egyik legkiemelkedőbb munkája volt, a Tim Head művéhez való hasonlóságai és tőle való különbségei igazán tanulságosak.”³⁷ Az említett 1000 dolláros ösztöndíj célja az volt – ahogy az kiderült Boudaille 1977. június 9-én kelt leveléből³⁸ – hogy lehetővé tegye a művész számára, hogy személyesen installálja az *Egyenes labirintus*-t³⁹ Párizsban. Az igazgató azt is megírta Károlyinak, hogy összeget nem áll módjában a Biennálé szervezőinek Magyarországra küldeni, így letétbe helyezték a művész érkezéséig.

A Beke László által ajánlott Károlyi Zsigmond juthatott el elsőként állami támogatással a fiatalok seregszemléjére. A Kulturális Kapcsolatok Intézetének munkatársa, Néray Katalin közbenjárására ő utazhatott ki Párizsba arra az egy hétre, amelyet az éves kiutazási keret engedélyezett az Intézet

99-109, 8868.

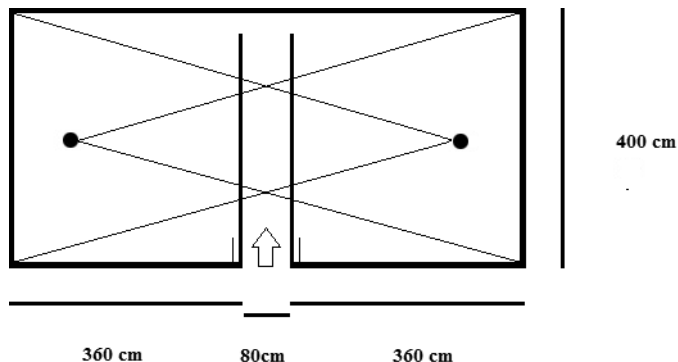
³⁶ Georges Boudaille levele Gulyás Gyulának, Párizs, 1975. május 20. Forrás: BK-MNAM, Archives de BdP 99-109, 8868.

³⁷ OVERY, Paul (1977): „Hurly-burly in Paris”, *The Times* (szeptember 27).

³⁸ George Boudaille levele Károlyi Zsigmondnak, Párizs, 1977. június 9, forrás: BK-MNAM, Archives de BdP 29, 9048.

³⁹ A Ludwig Múzeum gyűjteménye őriz egy fotót az environment-ről: Károlyi Zsigmond, *Egyenes labirintus* 1979-80, zselatinos ezüst fotópapíron, 69,9 x 99,4 cm, Lengyel András ajándéka, 1999. Ld.: <link: <http://tinyurl.com/gphnvt8>>, [letöltés: 2014. január 20.]

számára.⁴⁰ Ez komoly támogatást jelentett, hiszen az útiköltségen felül szállást és csekély napiját is kapott a művész.

1. ábra Károlyi Zsigmond: *Egyenes labirintus*. Készítette GM Károlyi Zsigmond vázlata alapján.

Károlyi egy 8 x 4 méteres, kb. 3 méter belmagasságú térben (1. ábra) a két projektort helyezte el a tér hossz tengelyén, a 60 mm-es objektívek hozzávetőleg 1,2 méter magasan, 1 méter távolságra találhatók a hozzájuk közelebb eső falaktól, amelyek a téglalap rövidebb oldalai. Mindkét vetítő a tőle távolabb eső falra vetít, maximális képszelességgel. Két darab, 250 cm x 240 cm-es áttetsző függöny található a tér függőleges tengelyében. A projektorok képessége a tőlük távolabb eső, vetítívászonként szolgáló függönyre van állítva. A vetítívásznak egyik széle rögzítve van egy kerethez (hasonlóan az iskolai térképekhez). A függöny az environment bejáratához (ld. 1. ábra, nyíllal jelölt rész) közelebb eső széle viszont szabadon áll (ld. 1. ábra, dupla vonallal jelölt rész), csak a felfüggesztés tartja. Három pár 36 x 24 cm-es diát vetítenek folyamatosan, félpercenkénti váltásban, végtelenítve. A diák Károlyit ábrázolják, a mozgás különböző fázisaiban: a dia jobb szélén épp belépőt, a dia közepén ballagót, és a dia bal szélén épp kilépőt. Mivel a függönyök átlátszóak, ezért egy dia három képsíkon fog megjelenni: a projektorhoz közelebb és a távolabb eső vetítívászonon, illetve a szemközti falon – a sétáló figura annál nagyobb, minél távolabb esik a projektortól a vetítőfelület. Az első fázisban a jobb oldali falon kirajzolódik egy épp belépő figura (ahogy a két vásznon is, a bejáratához közelebb eső

⁴⁰ Károlyi Zsigmond személyes közlése.

részen), a bal oldali falon pedig épp távozik valaki (ahogy a két vásznon, a bejáratától távolabb eső részen). A második fázisban a két, ellentétes irányban ballagó figura találkozik középen, a harmadik fázisban pedig az első fázis fordítottját láthatjuk. Ezt a teret „lakja be” a megfelelő ritmusban a térbe lépő látogató, aki saját valóságával gazdagítja a vetített képek dimenzióját. Az első fázisban az épp megjelenő látogató által vetett árnyék – a balról vetített, a vásznon és a jobb falon megjelenő „háromszoros” képpel ellentétben – négyszeresen jelenik meg, a vásznon, a bal és a jobb oldali falon is – utóbbin pedig az emberi árnyék és a vetített kép egy pillanatra azonossá válik. A második fázisban a két vászon közti úrban a megsokszorozódik a jelenlét: a látogató jelenbe vetett lényén, prezenciáján, ami az environment gyújtópontját jelenti, „összeütközik” a két reprezentáció – amelyek egyébként, Károlyi szavával élve egymás reciprokai –, az első vásznon való megtestesülés után épp ismét anyagtalanná, a fény hullámmozgásává vált két kép, mielőtt tovább haladna újabb inkarnációinak közegei, a másik vászon és a fal felé. Itt azonban már csatlakozik hozzájuk a látogató árnyéka – a realitás, az árnyék és a kép hármasa rétegenként rakódik egymásra az újabb felületeken, a vásznon és a falon.

A megvalósult environmentről sajnos nem őriz képet az Bibliothèque Kandinsky, azonban Georges Boudaille és a művész levelezéséből kiderül egy újabb adalék: Károlyinak komplex és tudatos elképzelése volt nem csak alkotásai programjáról, de művészi önreprezentációjáról is. Küldött egy vázlatot a Biennálénak, amelyben megosztja elképzelését a katalógus rá vonatkozó részének felosztásáról⁴¹ – ezt azonban Boudaille nem fogadja el a kiadvány egységes struktúrájára hivatkozva.⁴²

A seregszemlén való részvétel hozadékaként Károlyi több felkérést is kapott. A Brüsszelben élő, magyar származású galerista és folyóirat-szerkesztő Elisabeth Rona a helyszínen elkérte a művésztől az *Egyenes labirintusról* készült, még a Biennálé előtt Magyarországról Párizsba küldött 37 db fotográfikát. Károlyi az installáció két függönyével és a vetített diapozitívokkal együtt neki ajándékozta a fotográfikákat, amiket Rona át is vett 1977. október 22-én⁴³. Georges Boudaille 1978 március 17-én kelt leve-

⁴¹ Károlyi Zsigmond levele George Boudaille-nak, Budapest, 1976. augusztus 12. Forrás: BK-MNAM, Archives de BDP 77, 9048.

⁴² George Boudaille levele Károlyi Zsigmondnak, Párizs, 1977. március 14. Forrás: BK-MNAM, Archives de BDP 77, 9048.

⁴³ Elisabeth Rona tanúsítványa, Párizs, 1977. október 22. Forrás: BK-MNAM, Archives de BDP 77, 9048.

leben⁴⁴ azonban visszakéri a szóban forgó műveket, ugyanis a Műcsarnok jelezte⁴⁵, hogy azok a Magyar Nemzeti Bank tulajdonát képezik, Károlynak nem állt jogában elajándékozni őket. Rona azonban eddigre közölte Károlyi egy fotóját *Plus-Moins-Zéro* című kortárs művészeti lapjában, a Biennáléről készült összeállítás illusztrációjaként.⁴⁶ Négy évvel később a wilhemshaven-i Neue Kunsthalle der Stadtban rendezett magyar kiállításról is beszámolt a brüsszeli lap, több művész mellett ismét közölte Károlyi egy environment-je, a *Der Kreis* fotóját.⁴⁷

Szintén a Biennálénak köszönhetően keresték a művészt a *De Appel* magazintól, illetve meghívták az amszterdami *Works and Words* fesztiválra, a kelet-európai (lengyel, magyar, csehszlovák, jugoszláv) performance-, akció-, fotó-, és kísérleti film-művészet nagy „kánonteremtő” bemutatkozására. Jan Hoet, a genti Stedelijk Museum voor Actuele Kunst alapító igazgatója látta Károlyi installációját a Musée d’art moderne de la ville de Paris-ban, és meglátogatta a művészt Magyarországon.⁴⁸

1980

Az 1980-as év a magyar résztvevők számára komoly fordulatot hozott. Az addigi félhivatalos részvétel intézményes keretet nyert, a Kulturális Kapcsolatok Intézete biztosította a részvétel szakmai, anyagi és adminisztrációs hátterét. A művészek kiutazása lehetővé vált, útlevelet és anyagi támogatást kapnak, illetve segítséget a dosszié összeállításában és a francia nyelvű levelezés lebonyolításában.⁴⁹ A Párizsi Biennáléval Néray Katalin foglalkozott, aki később a Velencei Biennále Magyar Pavilonjának, a Sao Paulo-i Biennálé *Universalis* kiállításának és a rotterdami Manifestának is kurátora lett.

Bukta Imre *Mezei pillanatok, environment hat grafikával* című, vegyes technikájú, 6 x 8 méteres terében Hann Ferenc leírása alapján „szalmabálák tetején sorakoznak a szűz és a megművelt természet jellemző kellékei: az

⁴⁴ Georges Boudaille levele Elisabeth Ronanak, Párizs, 1978. március 14. Forrás: BK-MNAM, Archives de BdP 77, 9048.

⁴⁵ Dr. Kenesei levele a Musée d’Art moderne de la ville de Paris-nak, Budapest, 1980. január 30. Forrás: BK-MNAM, Archives de BdP 77, 9048.

⁴⁶ „10e Biennale des Jeunes à Paris. Entretien avec Georges Boudaille”, *Plus-Moins-Zéro* 5:18 (1977. július-szeptember), 8-11, 9.

⁴⁷ DIEDERICH, Joachim (1981): „Artistes de Hongrie”, *Plus-Moins-Zéro* 8:32-33 (május) 39-45, 39.

⁴⁸ Károlyi Zsigmond személyes közlése.

⁴⁹ Bukta Imre személyes közlése.

iga, a paraziták és a szaru groteszken tragikus rendszert alkotnak”.⁵⁰ Bukta rajzán feltűnnek a művészre jellemző asszociációk, az environment szervező elemei: hétköznapi tárgyak kontextusának felcserélésén (vasvilla és sarló mint evőeszközök) alapuló humor vagy a lehető legprózaibb létezőn, a húsáért és tejéért tartott haszonállaton felbukkanó ikon⁵¹, a Magyarország-térkép által hordozott iróniába forduló metafora.

Bukta Imre szerencsés helyzetben volt: az 1977. január 31-én felavatott Centre George Pompidou-ban állíthatott ki hatodmagával, művei installálására is lehetősége nyílt, és a megnyitón is részt vett.

Samu Géza *Sárkánykígyó* ketrecének játékosága közel áll Jean Tinguely és Niki de Saint Phalle három évvel későbbi Strvinsky-szökőkútjához. A rémisztő szörnyeteg egyszerű, geometrikus szelvényekre redukált tömege, akárcsak egy ügyetlen szögletességgel mozgó robot, szimpátiát ébreszt a nézőben. Az Archívumban megtalálható a *Sárkánykígyó* „vendégkönyve”, a bejegyzésekből kiderül, hogy Terebessy László, Pusztai Ágoston és Kaubek Péter szobrászok is megfordultak a Biennálén.

Mérleg

Az 1971-80 között megrendezett Biennálék mindegyikén szerepelt magyar művész, ez nagy sikernek tekinthető. A francia sajtóreceptió azonban, részben a fiatalok seregszemléjének természetéből adódóan – kezdő, tehát egyelőre arctalan művészek dömpingje; differenciálatlan, átfogó tematikát nélkülöző prezentáció – átsiklott felettük, ha szóba is kerültek, akkor inkább csak kelet-európai mivoltuk okán. Maguk a művészek az 1970-es évek végéig pénz és útlevel híján nem is juthattak ki személyesen a Biennáléra, csak műveik képviselték őket. A Biennale archívumában nem találtam utalást arra nézve, hogy a magyarok műveit megvásárolták volna, és a személyes interjúk során sem említettek eladásokat a művészek.⁵² Néhány esetben vannak nyomai annak, hogy hová kerültek a művek közvetlenül a seregszemle után: StAuby kiállítja munkáit Essenben, Károlyi Elisabeth Ronának ajándékozza a 37 darab fotót, amit dokumentációként küldött Párizsba.⁵³

⁵⁰ Hann Ferenc Bukta Imréről, <link: http://archives.biennaledeparis.org/fr/1980/sec/ap_ph_inst/bukta.html>, [letöltés: 2014. január 20.]

⁵¹ Értsd: a jelölő és a jelölt hasonlatosságán alapuló jeltípus értelemben.

⁵² Bukta Imre, StAuby Tamás és Legény Péter személyes közlései.

⁵³ Károlyi Zsigmond levele George Boudaille-nak, Párizs, 1977. szeptember 18. Forrás: BK-MNAM, Archives de BdP 77, 9048.

A Fiatalok Biennáléja tudatosan hirdetett programja értelmében arra törekedett, hogy ne szorítsa be a résztvevőket országaik pavilonjába, hanem egy viszonylag szabad, a kiválasztott művekre szabott, képlékeny struktúrában hagyja őket lélegezni, ez a rendszer azonban nem volt kompatibilis a szocialista országok gyakorlataival. A nemzetközi csoportos kiállításokon való részvétel nem egyéni műfaj, a magyar művészek beszámolóí alapján állami segítség nélkül nem igazán volt lehetséges profitálni a felkínált lehetőségből. Bár StAuby Tamás Alain Jouffroy-val és Jean-Christophe Ammannal való személyes és szakmai kapcsolatát a Biennálétól (is) eredezteti, amennyiben ott láthatták műveit, de egyértelműen pozitív élményként csak olyan művészek hivatkoztak a seregszemlére, akiknek lehetőségük volt személyesen is jelen lenni. Az 1977 előtt csak műveikkel, nem személyesen résztvevő alkotók inkább érdektelenként, hívságként emlékeznek rá vissza: ez volt az utolsó év, ahol a személyes kijutáshoz a hivatalos kultúrpolitikával való együttműködésre is szükség lett volna, méghozzá kifejezetten kezdeményező módon, ez rossz szájízt hagyott maga után.

Bibliográfia

- „10e Biennale des Jeunes à Paris. Entretien avec Georges Boudaille”, *Plus-Moins-Zéro* 5:18 (1977. július-szeptember), 8-11.
- BEKE László (1994): „Jovánovics- az első évtized”, In: Jovánovics, Földényi F. László (szerk.), Corvina, Budapest, 29-32. <<http://exindex.hu/dosszie/jovanovics/beke.html>>, letöltés: 2015. január 12.
- CURZI, Lucien (1973), „Pour sa huitième édition. La Biennale accueillera quatre-vingt-seize invités”, *L'Humanité* (szeptember 11).
- DIEDERICH, Joachim (1981): „Artistes de Hongrie”, *Plus-Moins-Zéro* 8:32-33 (május), 39-45.
- GALY-CARLES, Henry (1973), „La fête”, *Les Nouvelles littéraires* (október 1).
- OVERY, Paul (1977): „Hurly-burly in Paris”, *The Times* (szeptember 27).

Egyéb források:

- A Biennale de Paris Archivuma, Bibliothèque Kandinsky, Centre de documentation et de recherche du MNAM/Cci, Centre Georges Pompidou, Párizs.
- Személyes közlések (Bukta Imre, Károlyi Zsigmond, Legéndy Péter és StAuby Tamás).

Honnan indult a fekete vonat? - A „sötét Szabolcs” sztereotípia története

Győri Gréta

A tanulmánykötetbe készült dolgozatom megírásakor a kutatásaim középpontjába Kelet-Magyarország egyik legnagyobb megyéjét, Szabolcs – Szatmár – Bereg megyét állítottam. Ez a régió számomra érzelmi okokból közel áll hozzám, hiszen gyermekkorom egyik fontos színhelyét képezi, másrészt családom tősgyökeres helyiek. Éppen ebből kifolyólag kutatásaim középpontjába azt a tévhitet, elképzelést, gondolkodásmódot állítottam, amellyel a magamfajta szabolcsi ember szinte mindennap találkozik, amikor kilép megszokott közegéből, ez úgy nevezett „sötét Szabolcs” jelenség. Így ezen jelenség kialakulásával és hátterével kívánok foglalkozni jelen dolgozatban.

A megyéről és a megye lakóiról alkotott negatív előítéletek sokasága már jóval visszanyúlhat mintsem hogy mai tendenciáról lehetne beszélni. Már a XVIII. - XIX. században is megjelenik ez a gondolat. Dolgozatom első fejezetében a térség előítéletekből fakadó elnevezése alapján *Tirpákia* történetét fogom leírni a szakirodalom alapján. Ez a megjelölés, ugyan ismert napjainkban, de az utóbbi időben nem közkedvelt kifejezés. Azonban számunkra úgy vélem hasznos lehet, hiszen már magából a kifejezésből utalni lehet az elnevezettekre, akik nem mások, mint a megyében a 18. századtól megtelepült szlovák tirpáknak nevezett etnikai csoportra.

A dolgozat későbbi részében ismét tovább megyek az időben és ezúttal a XX. század második felének egyik meghatározó lokális tényezőjével, a Budapest és Mátészalka között közlekedő és a vidéki utasokat szállító úgynevezett „fekete vonattal” foglalkozom. A harmadik és egyben az összegzéshez képest utolsó fejezetben pedig arra keresek választ, hogy milyen változásokon ment keresztül a „sötét Szabolcs” sztereotípia jelentéstartalma a rendszerváltást követően. Ezt a jelenséget demográfiai, foglalkoztatottsági, emellett pedig

az egészségügy viszonylatában is megvizsgálom a népszámlálási kiadványokból és statisztikai évkönyvek nyújtotta adatok alapján.

A dolgozat elkészítésében legfőképpen a szakirodalomra építék, különösen Böhm Antal nevét említeném meg, mint az ingázással foglalkozó társadalomtörténész. Mint arról később írni fogok ezt a térséget az ingázás, különösen érintette, ezért is szolgáltak nagy segítséggel a szerző megjelent művei. A szakirodalom másik részét a speciálisan a megyével foglalkozó monográfiák jelentik. Végezetül pedig, mint már utaltam rá, a Központi Statisztikai Hivatal 1958 és 1990 között megjelent kiadványait is felhasználtam.

Tirpákia története

Ezt a fejezetet a tirpák fogalom kialakulásának szentelem, mely habár nem él olyan erősen már a köztudatban, de jelentését illetően még mindig erősen kötődik a legkeletibb megyében élő emberek jellemzéséhez. Annak ellenére, hogy eredeti tartalmát tekintve a mai használatában már kevésbé állja meg a helyét.

Tirpákia története a XVIII. században kezdődött, abban az időszakban, amikor a mai Nyíregyháza területe az egyik legnagyobb főúri família, a grófi Károlyi-család birtokát képezte, a történet pedig a Károlyi Ferenc betelepítő tevékenységével függ össze, aki az elnéptelenedett területeket akarta felvidéki szlovákokkal feltölteni. Az ő intézkedései teremtették meg az alapot a város későbbi fejlődésének. A betelepítés nagy munkáját azzal kezdte a gróf, hogy még 1752. április 29-én tartott megyei gyűlés előtt folyamodott betelepítési engedélyért Cserkesz és Nyíregyháza pusztáinak benépesítésére.¹ Végül barátja, Szúnyogh Ferenc alispán támogatásával 1753. április 28-án végül kívánságának elfogadására bírta a megye rendjeit. A terület betelepítésének biztos szándékát végül Károlyi gróf egy 1753. május 23-án kelt pátenz keretein belül írásba is foglaltatta.²

Ebben a kezdeményező szerepet a békésmegyei, vagyonosabb paraszti réteg játszotta. A később főként Petrikovics János szarvasi telepítési-biztos (soltész) tevékenységének köszönhetően betelepülő sólyomi, honti, nógrádi, gömöri, valamint zempléni szegényebb sorsú taksás családok (kollektív nemesi joggal megajándékozott, ám adózó emberek) Nyíregyházára való érkezésük után is még sokáig egynyelvűek maradtak.³

¹ Magyarország vármegyei és városai: Szabolcs vármegye 95.

² Magyarország vármegyei és városai: Szabolcs vármegye. 95. – 96.

³ MÁRKUS MIHÁLY (1977): A tirpák etnikai csoport kialakulása.:112.

Ennek a nyelvi elkülönülésnek is köszönhető volt, hogy a tiszántúli magyarság az itteni szlovákul, régebbi elnevezéssel tótul beszélő, vagy csak a kétnyelvű, szlovákul is beszélő lakosságot egyöntetűen „*tirpáknak*” nevezte. Ennek szlovák nyelvjárásbeli, társadalomrajzi, valamint a magyarsággal való együttélésből eredő *interetnikus* okai voltak. „A *tirpák* elnevezés a szlovák nyelvjárásokban ismert *trpák* szóból származott, melynek Nógrád megyében gúnyos értelmezésű „*nagyon egyszerű, paraszti nyelvjárást beszélő ember*” jelentése volt.”⁴ Azonban született más teória is, amely kétségbe vonta

ennek az elméletnek a helytállóságát. Simkó Gyula más magyarázatot talált: véleménye szerint ugyanis a *tirpák* szlovák nyelven *tűrőt* vagy *szenvedőt* jelentett, és a nyíregyházi nép önmaga használta a népcsoportjának elkülönítésére. Azonban a későbbi korokban elterjedt negatív felhangú használatot némi megszorításokkal elismeri.⁵ A XIX-XX. század fordulóján a *tirpák* elnevezés még gúnyos tartalmú volt, azonban a XX. század folyamán gyorsan veszített sértő jelentéséből. Ma már csaknem minden nyíregyházi lakos elfogadja és hallgatólagosan eltűri ezt a megnevezést.⁶

Sötét szabolcsiak a fekete vonaton

„A távolsági ingázó ... hátrányos helyzetben van
A helyben dolgozókkal és a bejáró rétegekkel szemben.
Státusa ideiglenes lakóhelyén jobbra vendégmunkás-státus”⁷

Ezzel a gondolattal kezdődik Korniss Péter *A vendégmunkás* című munkája, amelyben a szerző ennek a hánytatott sorú társadalmi rétegnek, kíváncja bemutatni a mindennapjait korabeli fényképeken keresztül egy

⁴ I.m.:112.

⁵ MÁRKUS MIHÁLY: A bokortanyák népe. 60.

⁶ A *tirpák* etnikai csoport kialakulása.: 113.

⁷ KORNISS PÉTER: A vendégmunkás. 4.

munkás szemszögéből. Korniss törekedett, hogy megjelenítse ennek az életformának az árnyoldalait, de egyben a boldog óráit is, valamint a munkások kitartását, ahogy a mindennapi megélhetés érdekében beletörődnek a sanyarú körülményeikbe.

„Batyusok, kétlakiak, munkásszállók lakói, bejárók, ingázók, fekete vonat – ezek a kulcsszavak is jelzik azokat a fordulópontokat, amelyek a vidékről a városban dolgozni naponta bejárókról vagy hetente ingázókról szóló hivatalos diskurzust meghatározták”.⁸ „A bejárók és az ingázók a modern és a tradicionális kultúra határán éltek, identitásukban és

életformájukban kötődtek a város és a falu világhoz is. Az ingázás fogalmát a területi mobilitással foglalkozók úgy határozták meg, hogy az a települések közötti ideiglenes vándorlás, melynek kiváltó oka a munkahely és a lakóhelytérbeli elkülönülése. Az ingázás elsődleges kiváltó oka a helybeli munkaalkalom hiánya, kedvezőbb foglalkozási viszony keresése, másodlagos okai az oktatással, iskolázással kapcsolatos tényezők”.⁹

Ennek az elvándorlásnak az előzményének leginkább az tekinthető, hogy a hatvanas évektől kezdve a városokban egy erőteljes iparosítás vette kezdetét, addig vidéken egy erőszakos és kényszerítő termelészövetkezetekbe való kényszerítés zajlott le, ezzel összefüggésben pedig a földtulajdon elvétele, amely eddig a biztos tulajdont jelentette megszűnt, ezáltal az emberek gyökértelenné váltak, ez a mentalitásváltozás is szerepet játszott abban, hogy a vidéki munkaerő egyre jelentősebb része választotta ezt az ingázó életformát.

A városok jelentős nagy mértékű fejlődése fontos szempont volt a munkaviszonyokat tekintve, hiszen eddig sohasem tapasztalt lehetőségeket kínált a munkavállalóknak, így a nagyvárosban való elhelyezkedés, a sokoldalú lehetőség vonzóvá, varázslatosá tette a nagyvárosi létet a vidéki, falusi munkás szemében. Ezeknek a nagyvárosoknak a fejlődése viszont egyre inkább munkaerőt igényelt, amely igénynek a kielégítése a környékről rendszeresen bejáró és ingázó életmódra kényszerült munkás szerepkörévé vált a követ-

⁸ TÓTH ESZTER: A fekete vonat, Cséplő Gyuri, a pártfogolt – ingázók a dokumentumfilmekben.1.

⁹ I.m.:1.

kező években. A város munkahelyi funkciójának kiépülésével tehát megindult a vidékről a mezőgazdaságból kibocsátott feleslegesség vált munkaerő felszívása az iparba.¹⁰

Az ötvenes években fejlődött ki az a szimbólumrendszer, melynek közép-pontjában a bejáró, az ingázó munkás volt megtalálható, mint az elmara-dottság, a területi kötöttség, és a kétlaki életmód megtestesítője. Ennek a kifejezésnek, megfogalmazásának hététerében a föld tisztelete, a falusi életmód minden jellemzője megtalálható volt, amivel azonosítottak minden ingázó munkavállalót. Ennek a meghatározásnak a háttérében a hivatalos politikai diskurzus oldaláról a Horthy-korszakkal való szembehelyezkedés is kitüntetett szerepű volt, hiszen amíg a Horthy-korszakban a hatalom úgymond jó szemmel nézte a kétlaki életmódot, főként az egyre inkább fenyegető munkanélküliség miatt, és pozitívan ítélte meg ezt a tevékenységet, addig a Rákosi-korszak már kritikusan viszonyult hozzá, főként abból a szempontból nézve, hogy túlzottan lekötik maradék munkaerejüket azzal, hogy szabad óráikban a földeken dolgoznak, szemben a modernitást képviselő nagyvárosi munkással, a szakmunkással.¹¹

Böhm Antal szerint a hetvenes évekre bejárók és az ingázók rétege sajátosan elkülönült egymástól. Az agglomerációs térségek bejárói addigra már átálltak erre a különleges életmódra. A bejárást a bejárómunkás kétféleképpen értelmezte, felfedezve annak előnyeit és hátrányait egyaránt, ezek pedig idővel már az életstratégia részét képezték. A távolsági ingázás a korszakban még alkalmi jelleget öltött, de ha a munkás kedvezőbb élet és munkakörülményekkel találkozott akkor nagyon könnyen feladta korábbi munkahelyét.¹² Igaz volt ez főleg Szabolcs – Szatmár megye esetében is, ahol a távolsági ingázás hatalmas méreteket öltött a főként a hatvanas és hetvenes években.

Az okokat kutatva és tizenöt év összesített adatait tekintve is azt a következtetést lehet levonni, hogy első helyen a munkavállalás és munkahelyhez való költözés áll, különösen igaz ez az ideiglenes kijelentkezőknél. Ezek az adatok alapján azt lehet feltételezni, hogy az „eltartóval együtt költözés”, illetve az eltartottak nagy többsége is az új munkahelyre követte a családfőt. Érdeemes lehetett már ebben a korszakban is elhagyni a régi környezetet, lakóhelyet és a városba költözni többek között korszerű lakáskörülményekért is. Az elvándorlók többségéről lemondható, hogy alapvetően a fővárost

¹⁰ Böhm Antal: Társadalmunk ingázói. 11.

¹¹ Tóth Eszter: 1.-2.

¹² Tóth Eszter: 1.

választottak fő útirányának, azonban emellett vonzó célpont volt az ingázók számára Borsod valamint Pest és Hajdú – Bihar megye is, de a legerősebb vonzása kétségeket kizáróan Pest megyének és Budapestnek volt.¹³

Elvándorlás oka	Állandó jelleggel elvándorlók megoszlása (%)	Ideiglenes jelleggel elköltözők megoszlása (%)
Munkavállalás és munkahelyekhez közelebb költözés	29,4 %	72,3%
Házasságkötés	13,4 %	1,7%
Tanulás	1,8 %	10,1%
Eltartóval együtt költözés	38,8%	7,3%
Egyéb és ismeretlen	16,6%	8,6%

A Szabolcs – Szatmár megyéből elvándoroltak megoszlása az elvándorlás oka szerint az 1960 – 1968. években¹⁴

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének hatására az ötvenes illetve a hatvanas években tömegesen tízezrek hagyták el és kerestek más foglalkozást. Amennyiben községükben, vagy ahhoz közel nem találtak megfelelő jövedelmet biztosító munkahelyet, így ennek következtében elhagyták lakhelyüket. Kezdetben csak ingáztak, de ha később sem akadt munkahely a környéken, akkor végleg a munkalehetőséget biztosító nagyvárosba költöztek. Az országban folyó nagy arányú iparosítás hatására a megye ingázói is leginkább az építőiparban helyezkedtek el, valamint a közlekedési ágazatban. Szabolcs – Szatmár megye ipara ebben az időben alig fejlődött, valamint nem folyt területén számottevő beruházás, így hát a megyén belül nagyon kevesen találhatták meg új helyüket azok közül, akik a mezőgazdaságból felszabadultak, vagy elérték a munkaképes kort és munkába kívántak állni.¹⁵

Itt a helyi ingázás egyik különleges aspektusának számított az úgynevezett fekete vonat, amely ahogy a hatvanas években, úgy mind a mai napig is

¹³ SZILÁGYI Imre: Szabolcs – Szatmár munkaerő és foglalkoztatottsági helyzete.

¹⁴ Cservenyák László: Szabolcs – Szatmár huszonöt éve 29.

¹⁵ I.m.

kitüntetett fogalomnak számít a Kádár – korszak társadalomtörténetének vizsgálatakor. A fogalom megmagyarázását segítik többek között azok az ismeretterjesztő dokumentumfilmek is amelyek főként a hetvenes években készültek, ezenkívül egy, már a XXI. században készült film is vizsgálja ennek a jelenségnek a megnevezésének körülményeit és azt a következtetést vonják le, hogy a fekete vonat fogalom minden bizonnyal a járat hírhedségének forrása, a folyamatos razziákról megjelent sajtóinformációk hatására alakulhatott ki.¹⁶

A „fekete vonatokon” rendszeresen razziáztak a rendőrök. A razziákra gyakran újságírók is elkísérték őket, így került be a tömegtájékoztatásba, leginkább a bulvárhírekbe, a fekete vonat, a munkásvonat mint a deviancia melegágya¹⁷Ez pedig lehetővé tette, hogy kialakuljon ezáltal tájékoztatás által a közvélemény részéről a lesújtó vélekedés a keleti régió lakóiról, ezáltal megteremtve az alapot a „sötét Szabolcs” sztereotípiája megjelenésének.

Ez a fokozott ellenőrzés is magával hozhatta azt, hogy ezeken a vonatokon gyakoribbak voltak a bűncselekmények, mint a nem ellenőrzött vonatokon, ugyanis az utasok így gyakrabban összetűzhettek az ellenőrző rendőrökkel.¹⁸ Ezekre az összetűzésekre az irodalomból is hozható fel példa. Ennek kapcsán emelném ki Tar Sándor nevét, akinek A 6714-es személy című novellája az olvasó elé tárja a fekete vonat lakóinak mindennapjait. A következő két idézet az utazók viselkedését írja le és megpróbálja érzékelteni azt a létbizonytalanságot és azt az erőszakot ami a fekete vonaton főként a hetvenes és nyolcvanas években szinte mindennappossá vált.

„Budapest, Nyugati pályaudvar, 13

óra

Az indulás közeledtével a vonat valószínűtlenül megtelik, az ülések mellett zsúfoltan állnak, állnak a folyosókon, peronokon, a lépcsőkön, a vagonok közötti átjárókban. Sokan esznek: főtt kolbászt, fasírozottat, szalámit, húst,

szalonnát, a kocsikat ellepte a zsír és a szesz szaga. Úgy tűnik, mindenki ismer mindenkit, nagy hangon beszélgetnek, néhányan már részegek, egyesek bambán zuhannak magukba, mások énekelnek. (...) Az indulás közeledtével gyorsuló ütemben újabb emberhullámok rohanják meg a vonatot, megélnékül

¹⁶ XXI. Század : dokumentumfilm.

¹⁷ Tóth Eszter: 6.

¹⁸ I.m.

a kiáltozás, két üres üveg repül ki az ablakon, két rendőr ráérősen előremegy a mozdony felé. (...) sípszó, aztán lassan meglódul a szerelvény, a vonat elindul.”

„Az épület bugyraiból alakok szakadnak ki, és a vonat után vetik magukat, felugrálnak a tömött lépcsőkre, kiáltozás, füttyszó, valaki tapsol, egy erősen ittas férfi kezében kolbásszal imbolyogva fut a vonat mellett, megbotlik, egy vasutas elkapja, egyben fogva tartja, amíg a szerelvény elhúz. „Mindig van néhány, aki lemarad, pedig jönnek már délben de berúgnak, aztán nem tudnak magukról. Ilyenkor aztán amíg a pénzből tart, csak azért is. Igazolványaik, egyikük többnyire a vonaton marad, az haza is ér, a többiek hazaviszik.”¹⁹

„Ismét egy csapat igyekszik átvágni a kocsin, a peronon elakadnak a földön ülőkben, ütések zaja, csörömpölés, egy nő felsikolt, a verekedés behullámzik, többen egymásra zuhannak, egy borosüveg robban szét a kocsi falán: „Emberek! Emberek!”, kiabál a kövér nő felemelt kézzel, míg arcon találja egy aktatáska, valaki a padlón jajgat, az ablakon kihajolva többen segítségért kiabálnak, egy férfi hangosan sír. „... igen? Nesze, az anyád istenit ... kell még?” „Vigyázz, eredj onnan ... engedd el ... gyere csak ...” „Tedd el a kést!” Kiabálás, nyögések, felemelt és lezuhanó öklök, egy ablak kitörik, sikoltozás, aztán gumibotok pufogása, a két rendőr bevonulva, a vonat erősen fékez, valaki meghúzta a vészféket, ismét egymásra zuhan a tömeg, majd néhány férfi mindenkin átgázolva az ellenkező oldalon leugrik a vonatról.”²⁰

Több bűncselekmény példaként egyfajta előírásként, melyet rendőrök számára készítettek arról, hogyan kell a gumibottal megfelelően bánni a folyamatos összetűzések alkalmával a vonaton. „Az útmutatás szerint „gumibot használatának van helye:- verekedés, garázda magatartás megszüntetése érdekében, akkor, ha a rendőr nyomatékos figyelmeztetése eredménytelen marad. A dokumentum szerzője ezt egy olyan verekedés megfékezésének leírásával illusztrálta, amikor végül „fegyverhasználatra került sor”. 1968. június 14.-én a budapesti Nyugati pályaudvarról 19.30 kor Mátészalkára induló munkásvonat egyik kocsijában indulás előtt verekedés tört ki. A vonatkísérő járőr, Sz. József rendőr főtörzsőrmester, járőrvezető és K. Jenő rendőr törzsőrmester a kocsiba mentek. Látták, hogy 10-12 ittas személy verekedik. Sz. felszólította a verekedőket a verekedés abbahagyására, eredménytelenül, majd a verekedés egyik sérültjét lekísérte a vonatról „elsősegélynyújtás céljából”. Ekkor újra kitört a verekedés, és már minden utas részt vett benne.

¹⁹ Tar Sándor: A 6714-es személy. 19.-20.

²⁰ Tar Sándor: 30. – 31.

Sz. járőrtársával együtt visszatért a kocsiba, és „gumibotjukat készenlétbe helyezve” a verekedés abbahagyására szólították fel. A vonat közben elindult. „A verekedők a felszólítást figyelmen kívül hagyták, sőt, „üssétek a rendőröket, ne sajnáljátok, ellenforradalmat csinálunk” kiáltásokkal a rendőrökre támadtak”, legalábbis a rendőrök így adták vissza a történetet, igazolva a későbbi fegyverhasználat jogosságát. K. rendőr törzsőrmester kezéből a gumibotot kicsavarták, és ütlegelték vele, majd egy vas fémtuskóval mellbe ütötték, amelytől a földre esett, ahol tovább ütötték, bántalmazták. „Sz. rendőr főtörzsőrmester, akit ugyancsak megtámadtak, elővette szolgálati pisztolyát és a verekedőket a támadás abbahagyására szólította fel, figyelmeztette őket, hogy ellenkező esetben a fegyverét használja. Ekkor a támadók közül H. Sándor büntetett előéletű, e.-i lakos késsel a rendőrük felé szúrta. Ekkor Sz. rendőr főtörzsőrmester egy figyelmeztető lövést adott le a mennyezet irányába. Ez sem járt eredménnyel, mert H. ismét a rendőr felé szúrta, Sz. főtörzsőrmester most már célzott lövéssel hasba lőtte támadóját és a vészfék meghúzásával megállította a vonatot.”²¹

Ilyen és ehhez hasonló bűncselekmények, és súlyosabb esetek alapozták meg tehát a Kádár – korszakban a Mátészalka és Budapest között közlekedő járat hírhedségét, ami a járat és utasai mindennapjait meghihető dokumentumfilmeknek és irodalmi alkotásoknak köszönhetően mind a mai napig jelen van a köztudatban: bár a fekete vonat füstje rég elszállt de a legenda megmaradt.

A megye gazdaság és társadalomtörténete a negatív előítéletek tükrében

Az előítéletesség a történelem során már sok különböző formában volt jelen egy adott társadalom mentalitásában, gondolkodásában, mindig akadtak olyan társadalmi csoportok, amelyek ezáltal megkülönböztetett helyzetbe kerültek és többnyire negatív diszkrimináció formájában öltött testet. Dolgozatom utolsó fejezetében én is ezzel a jelenséggel foglalkozom, bár már aspektusban. Az esetleges negatív tartamú sztereotípiák jelenlétét elsősorban Szabolcs – Szatmár – Bereg megye esetében vizsgálom meg a következőkben.

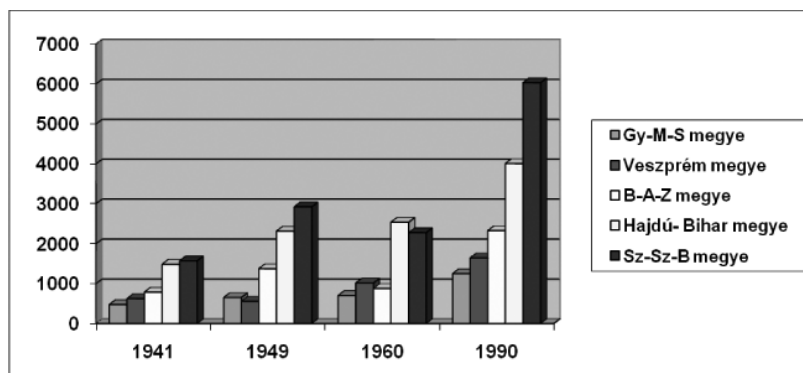
Ennek a kérdésnek a relevanciáját a térségben nem szolgáltatja egyéb mint egy 1995 – ben a TÁRKI által végzett felmérés, melyből az deríthető ki, hogy a társadalmi rétegződésben a keleti megyékben élő

²¹ Tóth Eszter: 6.

lakosság tipikus hátrányos helyzetben helyezkedik el a társadalom által kimutatott idegenellenesség szempontjából.²²

Ehhez a feladathoz a múlt század Központi Statisztikai Hivatal által kiadott dokumentumokat használtam fel, különös tekintettel az 1941. évi, az 1949.évi, az 1960. évi, az 1970. évi és az 1980. és a rendszerváltás első évében készült, lejegyzett népszámlálási adatokat, ezenkívül Győr – Moson – Sopron, Pest, Veszprém, valamint a megyével szomszédos Borsod – Abaúj – Zemplén, és Hajdú – Bihar megye statisztikai évkönyveit. Ahogy az a népszámlálás alapján könnyedén konstatálható, a megyében jelentős a legnagyobb hazai etnikum, a romák száma és aránya.

Habár ez 1949- ig nem volt kimagasló, azonban a Kádár – korszakban már világosan tapasztalható Hadú – Bihar és Szabolcs - Szatmár megyében a nagy lélekszámú roma népesség jelenléte, a rendszerváltás kezdetén már egyértelmű Szabolcs- Szatmár megye elsőbbsége.

1. ábra A cigány népesség aránya 1941 és 1990 között²³

Egy helyi lap, a Szabolcs-Szatmári Szemle önmagát társadalmi és kulturális lapként meghatározó folyóirat, a következőképpen értelmezi a magyarországi roma jelenlétet. „A XIV-XV. században, amikor megjelentek Európában, a romák életmódjukkal, melyre a törzsi szervezet volt a jellemző, szokásukkal, amely „Kelet” hagyományait szívósan megőrizte, már a megjelenés pillanatában

²² Társadalmi riport. 385.

²³ KSH. 1990. évi népszámlálás adatai. (Pest megye, Hajdú – Bihar megye, Borsod - Abaúj Zemplén megye, Szabolcs – Szatmár – Bereg megye, Veszprém megye és Győr – Moson – Sopron megye adatai.) – egységesen 18.

idegen testet képeztek a sokkal fejlettebb Európa népeinek társadalmában és ez mind a mai napig semmit sem változott.”²⁴ Kemény István és Havas Gábor *Cigánynak lenni* című tanulmánya alapján a cigányság a rá jellemző eltérő attitűdök miatt szenved el a xenofóbia, az előítéletes idegenellenes gondolkodásból eredő hátrányos megkülönböztetést.²⁵ A cikk és tanulmány nagyjából ugyan arra következtetésre jut, miszerint a többségi társadalomtól eltérő jellemzőik miatt nem tudtak beintegrálódni a társadalomba vagy akár csak a helyi közösségbe. Ez egyrészt a nagy arányú munkanélküliségben jelenik meg, míg ugyanis a Kádár-korszakban egy az 1971-ben végzett reprezentatív cigányvizsgálat eredményei bemutató kutatási beszámoló akkor megállapította: „Az elmúlt tíz évben a munkaképes korú cigány férfiak életében óriási változás zajlott le: a férfiakat illetően a cigányság közel jutott a teljes foglalkoztatottság állapotához.” Az 1993-as adatfelvételt megelőző tíz évben viszont, vagyis hozzávetőlegesen a nyolcvanas évek második felétől kezdve egy teljességgel ellentétes tendencia figyelhető meg a munka világában.²⁶ A hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján, a Kádár – korszak utolsó évtizedében a roma lakosság teljes mértékben a munkaerőpiac perifériájára szorult. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy ezekben a meghatározó években egyre inkább háttérbe szorultak a tipikus romák által űzött foglalkozások, mint példának okáért az üstfoltozás, teknővájás, fakanálkészítés, seprűkészítés, helyette a szakképzettséget igénylő nagyipari munka vált általánossá ezen a területen és megindult egyfajta elzárkózás a romák által kínált munkaerővel szemben.²⁷ Ez mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a hetvenes évek elején végzett felmérés adatai szerint a roma lakosság több mint 80% - a volt aktív kereső és 10% nem rendelkezett munkahellyel. Ez az arány a rendszerváltást követően viszont drasztikusan megváltozik, hiszen a munkaképes korú roma férfi lakosság mintegy 28%-a volt csupán besorolható a foglalkoztatottak kategóriájába.²⁸

A másik ok amiért kitaláltak a társadalomból a nagyfokú analfabetizmus és iskolázatlanság miatt, amelyek közül ez befolyásolja legerősebben a romák és nem romák munkaerő piaci esélyeit. Emellett pedig a nem megfelelő lakás és életkörülmények amelyek következtében ez a közösség periférikus helyzetbe került.

²⁴ Szabolcs – Szatmári Szemle. Gyuró Imre: Életmód vagy cigánykérdés. 63.

²⁵ Társadalmi riport 1996: Kemény István – Havas Gábor: *Cigánynak lenni*.

²⁶ Társadalmi riport: 363.

²⁷ Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. 50.

²⁸ Társadalmi riport: 363.

A cigányság rossz életkörülményeiből adódóan érdemes pár gondolat erejéig kitérni a megye egészségügyi helyzetének jellemzésére is, ugyanis a roma lakosság számaránya mellett többek között ez a másik olyan terület is, amelynek vizsgálata elengedhetetlen a megye hátrányos megkülönböztetésének megvizsgálásának kapcsán a közgondolkodásban.

Ennek kapcsán a dolgozó orvosok számát vettem gorcsó alá, olyan szempontból vizsgálva, hogy miképpen lehet kapcsolatban az előítéletalkotásban. Ehhez a feladathoz a statisztikai évkönyvek adatait vettem alapul. A második világháború előestéjén a fennálló tulajdonviszonyok, valamint a gazdasági élet fejletlenségének következtében a lakosság nagyobbik részének nemcsak a lakásviszonyai, hanem táplálkozási és ruházkodási lehetőségei is rendkívül kedvezőtlenek voltak. A nagyon alacsony és rendszertelen jövedelem nem biztosította a megfelelő és minőségű táplálkozást. Nem fogyasztotta el a szükséges kalóriamennyiséget a mezőgazdasági foglalkozású lakosság jelentős része. Ha mindezekhez még az akkori egészségügyi ellátás alacsony színvonalát is hozzávesszük, megérthető, hogy a korszakban miért volt annyi tbc-ben szenvedő ember, és miért volt olyan magas a csecsemőhalandóság.²⁹ Szabolcs-Szatmár megye egészségügyi helyzete a második világháborút követően viszont jelentős mértékben fejlődött. Habár a kórházak és a szakképzettség fejlődése a század második felében nem vitatható, a többi vizsgált megyéhez viszonyítva azonban kimutatható, hogy a megye leginkább a képzett orvosok számát tekintve áll a képzeletbeli ranglista legalsó fokán.

Megye	1960	1970	1980	1990
Szabolcs - Szatmár	389/ 6,6	584/10	817/14	1123/20
Hajdú - Bihar	775/14,8	1126/21	1464/27	1897/35
Pest	593/7,5	584/10	1514/16	1951/21
Veszprém	437/11,1	638/16	776/20	990/26
Győr – Sopron	441/10,2	666/16	850/20	1144/27
Borsod – Abaúj – Zemplén	770	1247/16	1460/18	1730/23

2.ábra Az adott megyékben dolgozó és a 10 ezer főre jutó orvosok száma 1960 és 1990 között³⁰

²⁹ Szabolcs – Szatmár megye huszonöt éve. 139.

³⁰ KSH statisztikai évkönyvei 1960: Pest megye, Hajdú – Bihar megye, Veszprém megye, Győr- Sopron megye, Szabolcs- Szatmár megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye. KSH

A statisztikai adatok alapján meg lehet állapítani, hogy a Kádár-korszakban a 10 ezer főre jutó orvosok száma egyértelműen a vizsgált megyék közül ugyancsak a megyében volt a legalacsonyabb, habár a hatvanas évektől kezdve egyfajta fejlődés tapasztalható. A megye fejlődési tendenciája azonban eltörlődik a többi megye, elsősorban az ország nyugati megyéi, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megye adataihoz képest.

A sztereotípiája esetleges megjelenésének megvizsgálásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a megye már a kezdetektől elsősorban agrárjellegű területnek számított.

Megye	1960	1970	1980	1990
Szabolcs – Szatmár	277190/179 277	249088/110400	255796/74404	220570/20461
Hajdú- Bihar	180393/116 838	151715/74814	249539/67659	227382/21442
Pest		442348/92286	471539/85060	427944/61821
Veszprém	191807/191807	190431/47169	184064/32015	171917/8378
Győr - Sopron	198332/67812	193485/48977	201951/36303	189963/11778
Borsod – Abaúj - Zemplén	278457/119.535	257527/110400	369743/53366	317346/13933

3.ábra Az mezőgazdasági keresők aránya az aktív keresők körében 1960 és 1990 között³¹

A mezőgazdaság domináns helyzetét a XX. században is megőrizte. Habár a hatvanas évektől, 1966-tól kezdve egy nagyobb mértékű iparosítás vette kezdetét a megyében, és ez a megye az iparban foglalkoztatottak számának alakulásában is világosan látszik, azonban ezek az adatok eltörlődnek a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát tekintve. Megérthető, hogy a megye ipari teljesítménye nem hasonlítható össze egy olyan tradi-

statisztikai évkönyvek 1990: Pest megye, Hajdú – Bihar megye, Veszprém megye, Győr – Moson - Sopron megye, Szabolcs – Szatmár – Bereg megye, Borsod – Abaúj – Zemplén megye.

³¹ KSH 1960.évi népszámlálás. 1970.évi népszámlálás. 13. Veszprém megye adatai. 17. Szabolcs – Szatmár megye adatai. Hajdú – Bihar megye adatai. Győr – Sopron megye adatai. Pest megye adatai. Borsod – Abaúj – Zemplén megye adatai. 1980. évi népszámlálás. 9. Hajdú – Bihar megye adatai. 13. Pest megye adatai. 15. Szabolcs – Szatmár megye adatai. 19. Veszprém megye adatai. 5. Borsod – Abaúj – Zemplén megye adatai. 8. Győr – Sopron megye adatai. Sz – Sz megye, Pest megye, B-A-Z megye, H-B megye és Veszprém megye és Győr – Sopron megye statisztikai évkönyvei (1970, 1980, 1990)

cionálisan nehéziparral foglalkozó iparvidékével, mint például a borsodi iparvidék. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy amíg az 1960. évi népszámlálás adatai szerint az iparban foglalkoztatottak száma Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 24243 fő volt, addig az előbb említett térségben ez a szám több mint háromszorosa volt, egyedül Hajdú – Bihar megye adatai nem haladják meg a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében mért adatokat. Ezáltal kimutatható a keleti térség leszakadása. Ugyanez mutatkozik meg a 10 évvel későbbi, az 1970. évi összesített eredményekben is, annyi különbséggel, hogy a felzárkózás esélye egyre inkább elhalványul. Ugyanis ahhoz képest, hogy a már említett keleti térség megyéiben a lakosság átlagban 18 – 19% - a él az iparból, a nyugati megyékben és az északi iparvidéken ez a szám 40 – 45% között ingadozik. A hetvenes második felében azonban egy jelentős mértékű felzárkózási folyamat indul meg. Szabolcs-Szatmár megye iparosításának „virágkora” rányomta a bélyegét a megye lakosságának foglalkoztatottsági megoszlásának további alakulására. A rendszerváltás pedig a keleti és nyugati megyék közötti szakadékot egyre inkább csökkentette.

Végezetül de nem utolsó sorban a megye műveltségi viszonyait szeretném fókuszba állítani, kiemelve egyrészt az iskolázottsági mutatókat, másrészt azokat az adatokat, amelyek tükrözik a lakosság viszonyát az adott időszakban megjelent az egyre fejlettebb tömegkommunikáció megjelent termékeihez, vagyis a rádió és a televízió előfizetők számárányát vizsgálom meg a fejezet hátralevő részében.

Elsőként az analfabetizmus jelenségének nézőpontjából vizsgálom meg a megye lakosságának műveltségi állapotát. Szabolcs – Szatmár megye a század első felében a műveltségi színvonal tekintetében az ország legelmaradottabb vidékei közé számított. Bár évről évre csökkent az analfabéták száma, mégis a hét évnél idősebb népesség 13,3%-a nem tudott írni, olvasni az 1941.évi népszámlálás adatai szerint. Ennek okai elsősorban a hiányos felszereltségben és az a nagyfokú szegénységben volt keresendő a korszakban. A következő pár évben azonban ha lépésről – lépésre is de előrehaladt az oktatás kérdése, és igyekeztek orvosolni az ebből fakadó problémákat. Ennek hatására egyrészt az analfabetizmus kezdett el rohamosan csökkeni a megyében. Ez a csökkenő tendencia országosan is megfigyelhető volt, azonban mégis Szabolcs – Szatmár – Bereg megye volt az, ahol a leglátványosabb volt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy az analfabéták aránya 1941 és 1960 között 13,3%-ról 8,6%-ra csökkent, a rendszerváltásban pedig felzárkózásról lehet beszélni, az a mély szakadék amely a keleti megyék

és a nyugat – magyarországi régiók között addig fennállt, a rendszerváltás időszakára megszűnt.³²

Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a Hajdú – Bihar, Borsod – Abaúj – Zemplén és Szabolcs – Szatmár – Bereg megye 7 éves és idősebb népességén belül a több mint 40 ezres (a 7 éves és idősebb népesség 7,64% -a) és különösen az utóbbi megye esetében a közel 70 ezer főt számláló analfabéta lakosság aránya, vagyis ugyanazon korosztály 14, 9 %-a, amely 1941-ben volt elsősorban jellemző, míg máshol 10 és 20 ezer fő között mozgó számarány, az idő folyamán az 1990-es évek elejére teljességgel a töredékére csökkent.³³

Mint ahogy az alábbi népszámlálási kiadványokból nyert adatok is világosan bizonyítják, az iskolázottsági mutatók azt igazolják, hogy ugyancsak az iskolázottság tekintetében is érvényesül.

	Pest megye	Veszprém megye	Győr-Sopron megye	Hajdú-Bihar megye	Szabolcs – Szatmár-Bereg megye	Borsod - Abaúj-Zemplén megye
Általános iskola(8 osztály)	130.737 294013 (33,8%)	63527 (31,5%) 107699 (30,9%)	69943(35%) 124953 (32,1%)	36477(10,9%) 154370 (1,8%)	58579 (20,1%) 160926(31,4%)	81032(25,6%) 222783(32,3%)
Érettségi	23673	13196(7,3%) 50163(14,4%)	15604 (8,4%) 66625 (17,1%)	5671(1,7%) 70526(16,1%)	10898(4,3%) 610797(12%)	12650 (4,8%) 108307 (15,7%)
Egyetemi oklevél	11364 47475 (5,5%)	6433 22068(6,3%)	6755 20626 (6,8%)	2103 (0,6%) 31819 (36,2%)	4754 24903(4,9%)	5777 40550(5,9%)
		348301	389233	497761	513307	690031

Iskolázottsági mutatók 1960 –ban és 1990-ben³⁴

³² Szabolcs – Szatmár megye huszonöt éve.155.

³³ 1990.évi népszámlálás. 7. Borsod – Abaúj – Zemplén megye adatai. 176., 10. Győr – Moson – Sopron megye adatai. 176., 10. Hajdú – Bihar megye adatai. 176. , 18. Szabolcs- Szatmár – Bereg megye adatai. 176., 21. Veszprém megye adatai. 250.. 1960.évi népszámlálás. 3.i. Veszprém megye szem. És csal. Adatai. 79.. 3.h. Gy. – S. megy. szem. és csal. Adatai. 65.. 3.r. Sz. – Sz. megye szem. És csal. Adatai. 77. 3.g. B.-A.-Z. megye és Miskolc szem. és csal. adatai. 144. H.-B. megye személyi és családi adatai. 98. KSH. 1949.évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Történeti Statisztikai Kötetek. 1941.évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. 345. 333.370.

³⁴ 1990.évi népszámlálás. 7. Borsod – Abaúj – Zemplén megye adatai. 176., 10. Győr – Moson – Sopron megye adatai. 176., 10. Hajdú – Bihar megye adatai. 176. , 18. Szabolcs- Szatmár – Bereg megye adatai. 176. 21. Veszprém megye adatai. 250.. 1960.évi népszámlálás. 3.i. Veszprém megye szem. És csal. Adatai. 79. 3.h. Gy. – S. megy. szem. és csal. Adatai. 65..

Ebben az esetben is a Kádár – korszak az az időszak, amikor minden oktatási szinten javulás következik be. Megfigyelhető Szabolcs – Szatmár – Bereg megye egyfajta sereghajtó szerepkörben, viszont pozitívumnak titulálható, hogy minden oktatási szinten a többi megye arányaival együtt mozog és nem lehet beszélni leszakadásról.

A rádió és televízió előfizetés arányának megvizsgálásánál arra a következtetésre lehet jutni, főként az 1960 – as évek és az 1970 – es évek adatainak figyelembevételével, hogy az 1000 lakosra jutó rádió és televízió előfizetők aránya Szabolcs – Szatmár – Bereg megyében volt a legalacsonyabb. Összehasonlítva az 1965 – ös és 1968 – as valamint az 1975 – ös és 1978-as adatokat példának okáért Győr – Moson – Sopron megyével, az tapasztalható, hogy habár a rádióelőfizetők száma a két megyében azonos szinten mozog (általosan 90 ezer fő), eltekintve Győr – Moson – Sopron megye esetében a televízió előfizetők számától, amely az ország legkeletibb megyéjében mért adatok alatt helyezkedik el, ennek ellenére, az 1965 – ben az 1000 lakosra jutó televíziók száma Szabolcs – Szatmár – Bereg megyében csupán 30, a rádiókészülékek száma pedig 173. Ezzel szemben viszont Győr – Moson – Sopron megyében ezek a számok jóval nagyobbak: ebben a térségben 1000 lakosra 235 rádió és 77 televízió.³⁵

A Szabolcs – Szatmári Szemle egy 1971 – ben írt cikke is erre a állapotra világít rá. Az akkori viszonyokat tükrözve a cikk szerzője arra a következtetésre jutott, hogy a megy 600 ezer lakosára csupán 100 ezer rádióelőfizető és mintegy 67 ezer televízió előfizető jutott, és ezen a mutatók számításnak az országban a leggyengébbnek. A szerző próbál ennek a miértnek az okára is összpontosítani, és arra a válasza jutott, hogy egyrészt a televízió vételi lehetősége gyengén biztosított volt a területen, másrészt azok a körülmények is közrejátszottak, hogy csak a lakosság 30%-a állt kapcsolatban a Kossuth Rádió műsoraival, a Petőfi Rádió esetében viszont ez 75%-ot jelentett, viszont a rádió nem sugárzott zenei műsort.³⁶

3.r. Sz. – Sz. megye szem. És csal. Adatai. 77.. 3.g. B.-A.-Z. megye és Miskolc szem. és csal. adatai. 144.. H.-B. megye személyi és családi adatai. 98.. KSH. 1949.évi népszámlálás. 9. Deomográfiai eredmények. Történeti Statisztikai Kötetek. 1941.évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. 345. 333.370..

³⁵ KSH : Szabolcs – Szatmár megye statisztikai évkönyve 1968 280. , 1978 349. Győr – Sopron megye statisztikai évkönyve 1968 295.,1978 355.

³⁶ Czibalmos: Szabolcs – Szatmár közlekedése. Szabolcs- Szatmári – Szemle. 1971. november .6. évfolyam. 4.szám. 14.

Minden eddigi adatot figyelembe véve nehéz elképzelni, hogy miért is nevezik az ország legkeletibb csücskét „sötét Szabolcsnak” az ország más pontjain. Mint kitűnt vannak elmaradások, de az elmúlt, több mint fél évszázadban ezeket szinte be tudta tartani, vagy be is hozta. Így már csak a napjainkban is meglévő és sajnos az utóbbi időben felerősödött, etnikai negatív diszkriminációból indulhatunk ki. Tehát mivel a megye lakosságának nagyobb aránya tartozik a roma etnikumhoz, mint Nyugat – Magyarországon, így a megyét érő ellenérzés, a romákat érő ellenérzésből eredhet. De nem vethetjük el azt sem, hogy a megye korábbi súlyos elmaradottsága hosszú időre beivódott toposzá alakult és egyszerűen egy régi állapot jelenbe vetítéséről van szó.

Bibliográfia

Felhasznált források

- Központi Statisztikai Hivatal. 1990. évi népszámlálás. 7. Borsod – Abaúj – Zemplén megye adatai. Budapest. 1992.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1990. évi népszámlálás. 10. Győr – Moson – Sopron megye adatai. Budapest. 1992.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1990. évi népszámlálás. 11. Hajdú – Bihar megye adatai. Budapest. 1992.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1990. évi népszámlálás. 18. Szabolcs – Szatmár – Bereg megye adatai. Budapest. 1992.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1990. évi népszámlálás. 21. Veszprém megye adatai. Budapest. 1992.
- Központi Statisztikai Hivatal Győr – Moson – Sopron megyei Igazgatósága: Győr – Moson – Sopron megyei statisztikai évkönyve 1990. Győr. 1991
- Központi Statisztikai Hivatal Szabolcs – Szatmár – Bereg megyei Igazgatósága. Szabolcs – Szatmár – Bereg megye statisztikai évkönyve 1990. Nyíregyháza. 1991.
- Központi Statisztikai Hivatal. Borsod – Abaúj – Zemplén megyei Igazgatósága. Borsod – Abaúj – Zemplén megye statisztikai évkönyve. 1990. Miskolc. 1991.
- Központi Statisztikai Hivatal. Pest megyei igazgatósága. Pest megye statisztikai évkönyve. 1990. Budapest. 1991.
- Központi Statisztikai Hivatal. Veszprém megyei Igazgatósága. Veszprém megye statisztikai évkönyve 1990. Veszprém 1991.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1980. évi népszámlálás. 9. Hajdú – Bihar megye adatai. Budapest. 1981.

- Központi Statisztikai Hivatal. 1980 évi népszámlálás. 13. Pest megye adatai. Budapest. 1981.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1980. évi népszámlálás. 15. Szabolcs – Szatmár megye adatai. Budapest. 1981.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1980. évi népszámlálás. 19. Veszprém megye adatai. Budapest. 1981.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1980.évi népszámlálás. 5. Borsod – Abaúj – Zemplén megye adatai. Budapest. 1981.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1980. évi népszámlálás adatai. 8. Győr – Sopron megye adatai. Budapest. 1981.
- Központi Statisztikai Hivatal Győr – Sopron megyei igazgatósága. Győr – Sopron megye statisztikai évkönyve 1980. Győr. 1981.
- Központi Statisztikai Hivatal Szabolcs – Szatmár – Bereg megyei Igazgatósága. Szabolcs – Szatmár – Bereg megye statisztikai évkönyve 1980. Nyíregyháza. 1981.
- Központi Statisztikai Hivatal Szabolcs – Szatmár – Bereg megyei Igazgatósága. Szabolcs – Szatmár – Bereg megye statisztikai évkönyve 1980. Nyíregyháza. 1981
- Központi Statisztikai Hivatal. Veszprém megyei Igazgatósága. Veszprém megye statisztikai évkönyve 1980. Veszprém 1981
- Központi Statisztikai Hivatal. 1970.évi népszámlálás. 13. Veszprém megye adatai. Budapest. 1972.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1970. évi népszámlálás. 17. Szabolcs – Szatmár megye adatai. Budapest. 1972.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1970.évi népszámlálás. 10. Hajdú – Bihar megye adatai. Budapest. 1972.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1970.évi népszámlálás. 3. Győr – Sopron megye adatai. Budapest. 1971.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1970. évi népszámlálás. 21. Pest megye adatai. Budapest. 1972.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1970. évi népszámlálás. 11. Borsod – Abaúj – Zemplén megye adatai. I. Budapest. 1972.
- Központi Statisztikai Hivatal Győr – Sopron megyei igazgatósága. Győr – Sopron megye statisztikai évkönyve 1970. Győr. 1971.
- Központi Statisztikai Hivatal Szabolcs – Szatmár megyei Igazgatósága. Szabolcs – Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1970. Nyíregyháza.1971.
- Központi Statisztikai Hivatal. Veszprém megyei Igazgatósága. Veszprém megye statisztikai évkönyve 1970. Veszprém 1971.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1960.évi népszámlálás. 3.i. Veszprém megye személyi és családi adatai. Budapest.1962.

- Központi Statisztikai Hivatal. 1960. évi népszámlálás. 3.h. Győr – Moson – Sopron megye személyi és családi adatai. Budapest.1962.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1960.évi népszámlálás. 3.r. Szabolcs – Szatmár megye személyi és családi adatai. Budapest. 1962.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1960.évi népszámlálás. 3.g. Borsod- Abaúj – Zemplén megye és Miskolc személyi és családi adatai. Budapest.1962.
- Központi Statisztikai Hivatal. 1960.évi népszámlálás. 3.j. Hajdú – Bihar megye és Debrecen személyi és családi adatai. Budapest.1962.
- Központi Statisztikai Hivatal Győr – Sopron megyei Igazgatósága: Győr – Sopron megye fontosabb statisztikai adatai. 1960. Győr, 1961.
- Központi Statisztikai Hivatal Szabolcs – Szatmár megyei Igazgatósága. Szabolcs – Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1960. Nyíregyháza.1961.
- Központi Statisztikai Hivatal. Veszprém megyei Igazgatósága. Veszprém megye fontosabb statisztikai adatai1960. Veszprém 1961
- Központi Statisztikai Hivatal. 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Budapest. Állami Nyomda. 1950.
- Történeti Statisztikai Kötetek: 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest. 1976.
- Magyar Statisztikai Közlemények. 1930. évi népszámlálás. Új Sorozat 83.kötet. I.rész. Demográfiai adatok . Budapest Stephaneum Nyomda Részvénytársaság. 1932.
- Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona országainak 1910.véi népszámlálása. 1. rész A népesség főbb adatai. Budapest Stephaneum Irodalmi és R. Társulat Nyomda. 1912.

Felhasznált irodalom

- A fekete vonat.* (RTL klub) XXI. Század
- BŐHM Antal, PÁL László (1979): *Bejáró munkások.* Budapest. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- BŐHM Antal, PÁL László (1985): *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma.* Budapest. Kossuth.
- CSERVENYÁK László, MARGÓCSY József: *Szabolcs – Szatmár huszonöt éve*
- CZIMBALMOS Szabolcs (1971):*Szatmár közlekedése. Szabolcs-Szatmári Szemle.* november .6. évfolyam 4.szám
- GYURÓ Imre (1974): *Életmód vagy cigánykérdés.* Szabolcs-Szatmári Szemle.1974. IX. évfolyam 1.szám.
- HAVAS Gábor, KEMÉNY István (1996): *Cigánynak lenni.* In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György: *Társadalmi riport.* Budapest.
- HORVÁTH Miklós (1971): *A cigánykérdés megyénkben.* Szabolcs-Szatmári Szemle. VI. évfolyam 1.szám.
- JÁNOS István (2009): *A tirpák hőseposz.* In: A vörös postakocsi 3 évf. 1.sz.

- KEMÉNY István (1976): *A magyarországi cigányok helyzete*. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest. MTA Szociológiai Kutató Intézete
- KORNISS Béla (1988): *A vendégmunkás*. Budapest. Mezőgazdasági.
- MARKUS Michal(1976): *A nyíregyházi tirpákok kétnyelvűsége és nyelvcséréje*. In.: Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia, Békéscsaba, 1975.-Békéscsaba,1976.
- MAGYAR János (1980): *Az egészségügy fejlődése Szabolcs – Szatmár megyében*. Szabolcs – Szatmári Szemle XV. évfolyam 3. szám.
- MÁRKUS Mihály (1943): *A bokortanyák népe*. Nyíregyháza.
- MÁRKUS Mihály (1977): *A tirpák etnikai csoport kialakulása*. In.: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai* 9. Nyíregyházi szlovák nyelvjárási és néprajzi emlékek. Nyíregyháza.
- SCHIFFER Pál (1970): *Fekete vonat*. (film)
- SZABADOS György(1992): *A nagykárolyi grófi Károlyi – család*. Debrecen.
- Szabolcs – Szatmár megye monográfiája* (1993). 1. Történelem és kultúra. Nyíregyháza.
- SZILÁGYI Imre (1974): *Szabolcs – Szatmár munkaerő és foglalkoztatási helyzete*. Szabolcs – Szatmári Szemle. IX. évfolyam. 2.
- SZLOZSÁNSZKY Ferenc (2003): *Félpanzió a síneken: Fekete vonat*. Hetek VII évf. 50.sz.
- HÁRSFALVI Péter, MANN Miklós (szerk., 1976) *Tanulmányok Nyíregyháza újabbbkori történetéből*. Nyíregyháza.
- TAR Sándor (1981): *A 6714-es személy*. Budapest. Magvető.
- ANDORKA Rudolf, KOLOSI Tamás, VUKOVICH György (szerk.,1996):*Társadalmi riport* 1996. Budapest.
- TÓTH Eszter Zsófia (2008): *A fekete vonat, Cséplő Gyuri, a pártfogolt – ingázók a dokumentumfilmekben*. Eszmélet, 20.évfolyam. 77.szám
- VALUCH Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris.

A ryūkyūi veszélyeztetett nyelvek

Hidvégi Zsófia

A globalizációs folyamatok során egyre több kultúra, és velük együtt egyre több nyelv találkozik egymással. A kultúrköri kommunikáció során fontos a kölcsönös érthetőség, így megerősödtek az olyan nyelvek, melyek magas presztízzsel rendelkeztek, vagy nagyszámú nyelvközösség áll mögöttük. A kis nyelvek mindeközben visszaszorulnak, sőt akár ki is halhatnak. Japánban jelenleg nyolc ilyen veszélyeztetett nyelvet beszélnek, melyekből hatot a déli Okinawa és Kagoshima prefektúrában beszélnek. Ezek alkotják a ryūkyūi¹ nyelvek csoportját. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a déli nyelvváltozatok helyzetét Japánban, különös tekintettel a veszélyeztetett státuszukra és a revitalizációs folyamatokra. A cikk keretei nem engedik a revitalizációs stratégiák és programok részletes bemutatását, de egy átfogó képet ad a különböző civil szervezetek, önkéntesek és szakmai intézetek kapcsolatáról és tevékenységéről.

A nyelvváltozatok jelenlegi helyzete

Az ryūkyūi nyelvváltozatokat hivatalosan a japán nyelv dialektusainak tekintik. A japán kormány a japánon kívül egyedül az ainu nyelvet ismeri el, mint a japán szigeteken honos önálló nyelv. Hogy egy nyelvváltozat nyelvjárásnak, vagy nyelvnek tekintendő, azt inkább annak politikai és kultúr-történeti háttere határozza meg, semmint tényleges nyelvészeti kritériumok,² ám Kiss csupán nyelvészeti szempontból a következő tényezőket tekinti mérvadónak: lingvisztikai hasonlóság vagy különbözőség, főlébol-

¹ A tanulmányban a japán és a ryūkyūi szavakat angol átírásban tüntetem fel.

² CSER András (2000), *A történeti nyelvészet alapvonalai*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.

tozódás,³ beszélői vélekedés.⁴ Mivel az okinawai nyelvváltozat nehezen, vagy egyáltalán nem érthető egy, csak japánul beszélő ember számára, a területen kialakult egy regionális köznyelv, melynek alapja a központi shuri dialektus, valamint a beszélők többsége ma is különálló nyelveknek tekinti a helyi változatokat, így nyelvészetileg külön, önálló nyelvek. Az UNESCO szerint a térségben hat önálló nyelv létezik: amami, kunigami, okinawai, miyakōi, yaeyamai, és yonaguni, melyeket veszélyeztetettnek, vagy súlyosan veszélyeztetettnek minősítettek.⁵ Bár a yonaguni és a yaeyamai nyelvek különállósága vitatott,⁶ de elmondható, hogy a ryūkyūi nyelvek összessége a japán nyelvvel közösen alkot egy nyelvcsaládot.

Azonban a terület nyelve sem egységes. A nyelvi régióba tartozik Kagoshima prefektúra déli része (Amami- szigetek), valamint Okinawa prefektúra egész területe. A variánsokat két nagyobb alcsoportra lehet osztani: északi (amami, és okinawai), és déli (miyakōi, yaeyamai, yonaguni) változatokra. Azonban ezek az aldialektusok is tovább bonthatóak, és a változatok között olyan nagy lehet az eltérés, hogy a kölcsönös érthetőség nem áll fent.⁷ Hiába volt politikailag egységes a régió a Ryūkyū Királyság idején, földrajzi okokból a szigetek, sőt a dzsungel és a hegyek miatt az egyes falvak is viszonylag keveset érintkeztek egymással, így nem teljes a dialektuskontinuum.

Az érthetőség miatt kialakult egy olyan regionális köznyelv (chiiki kyōtsūgo 地域共通語), melynek alapja nem a japán köznyelv, hanem a shuri dialektus. Mivel a királyi udvar Shuriban (ma Naha) volt, ezt tartották a terület politikai, kulturális és nyelvi központjának. Ezt a központi variánszt hívják uchinaa guchinak (ウチナーグチ). 1879 után a szigetekre érkező üzletemberek, katonák, valamint a japán nyelvű oktatás, és a főszigeteken tanuló okinawai diákok elősegítették, hogy a magasabb nyelvi presztízszel rendelkező japán nyelvből bizonyos elemek beépüljenek. Így jött létre az uchinaa yamatu guchi (ウチナーヤマトウグチ), mely először pidzsinként, majd kreol nyelvként működött. A miyakōi nyelvterületen is létrejött egy, a japán köznyelvvel kevert nyelv, a ton futsūgo (トン普通語).⁸ Pidzsín álla-

³ A régióban használatos nyelvváltozat(ok) fölött létezik-e egy azonnyelvi köznyelv.

⁴ Kiss Jenő (szerk., 2003), *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris. 34.

⁵ <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php>.

⁶ PELLARD, Thomas, SHIMOJI Michinori (2010), *An Introduction to Ryukyuan Languages*, Tokió, ILCAA. 4.

⁷ ELMENDORF, W. W. (1965), „Impressions of ryukyuan-japanese diversity” *Anthropological Linguistics*. [7] (3). 1-3.

potban a beszélők egynyelvűek voltak (anyanyelvük tehát a helyi, vagy a japán nyelv volt), majd őket követték a kétnyelvű generációk, mely mind a helyi nyelvet, mind az uchinaa yamatu guchit beszélte/értette. Mára a nyelv-váltásnak köszönhetően felnevelkedett egy olyan generáció, aki mint anya-nyelvet, csak a kreol változatot vagy a japán köznyelvet beszéli.⁸

Ma a ryūkyūi nyelveknek nincs egynyelvű beszélője, és a kétnyelvűek között is csak a hatvan év feletti generáció számít aktív nyelvhasználónak.⁹ A hatvan évnél fiatalabb középkorú beszélők megértik, de nem használják a nyelvet, így a szigetek „tisztá” nyelvei kiszorulnak a családi környezetből is, ennek következtében a fiatalabb korcsoportok egyáltalán, vagy alig érintkeznek őseik nyelvváltozatával. Ez családon belül is megnehezíti a generációk közötti kommunikációt. A következő generációknak még kevesebb kapcsolata lesz a ryūkyūi nyelvekkel, és ennek az öngerjesztő folyamatnak az eredménye a veszélyeztetettségi státusz.

A nyelvjárás megítélése is segíti a nyelv váltást és a köznyelv felé való elmozdulását. Nyelv váltásról beszélünk önálló nyelvek esetében (pl: ryūkyūi nyelvek), az eltolódás jelensége pedig kreol nyelvek esetében (pl: uchinaa yamato guchi, ton futsūgo) áll fenn. Japánban, az általános tendenciáktól eltérően, a beszélők nyelvi attitűdje miatt egyes dialektusok erősebben vannak jelen, mint azt az standardizációs törekvések indokolnák. Miyake szerint, a történelem során Japán egyes tartományai nagyobb önállósággal bírtak.¹⁰ Így a helyi dialektusok jobban ellenálltak a nyelvi egységesítésnek a beszélők az anyanyelv és a szülőhely iránt való ragaszkodása miatt. Ezt a nyelvi attitűdöt hívjuk egy nyelv rejtett vagy bújtatott presztízsének. Fontos megjegyezni, hogy ezek mellett Japánban igen erős az uchi-soto jelenség is, mely kölcsönösen felerősítheti a nyelvi különbségeket.

Azonban a ryūkyūi nyelvekhez a nyelvi és kulturális asszimiláció során társult egy negatív sztereotípiá. Általánosan elmondható a nyelvjárások esetében nem ritka, hogy a beszélők elmaradottabbnak, műveletlenebbnek tartják, mint a központi dialektust (Japán esetében a tokiói változatot).¹¹ Ennek oka többek között a térség gazdasági háttere: a gazdaság nagyban függ a tokiói pénzalapoktól, és országos viszonylatban se a mezőgazdaságban se az iparban nem termel kiemelkedően. A fő bevételi forrás a turizmus, melyet

⁸ KARIMATA (2008) 62.

⁹ KARIMATA Shigehisa (2008), „Ton futsūgo – Uchinaa yamatu guchi kureoru ka”, Bulletin of the Institute of Ryukyuan Culture, [30]. 55-65. 56-59.

¹⁰ KARIMATA (2008) 62.

¹¹ PELLARD, SHIMOJI (2010), 1-2.

kiegészítenek az amerikai katonai bázisok jelenlétéből befolyó összegek. A gazdasági mutatók így is alacsonyabbak, mint a főszigeteken, így a kevésbé fejlett vidékekhez sorolják a volt Ryūkyū Királyság területét. Másik oka a negatív attitűdnek a második világháború előtti erőszakos (nyelvi) asszimilációs tevékenységek. 1879 után a szervezett hivatali rendszer tisztviselői a japán főszigetekről származtak.¹² Mivel a társadalom magas rangú vezetői a kyōtsūgot (共通語) használták, ezért a rükyüiak is ezt használták hivatalos nyelvként. Bár a japán nyelvjárások döntő többségétől eltérően a ryūkyūi nyelveknek megvolt a saját tiszteleti nyelvük (敬語 keigo),¹³ a japán nyelv kiszorította használati környezetéből, és mivel családi környezetben nem volt használatos a ryūkyūi tiszteleti nyelvvariáns, fokozatosan eltűnt.¹⁴ Az asszimilációt elősegítette a japán nyelvű oktatás, ahol próbálták teljesen kiszorítani a helyi nyelvváltozatokat. Egy eszköz erre a hōgen fuda (方言札), a nyelvjárás tábla volt, melyet annak a tanulónak akasztották a nyakába, aki a helyi nyelvváltozatot használta. Viszont tovább adhatta a táblát a következő diáknak, aki hibát vétett, és a nap végén csak a tábla legutolsó birtokosa kapott büntetést. Ha egy gyereknél többször is előfordult, hogy a nap végére nála maradt a tábla, a büntetése súlyosbodott.¹⁵ Ez elősegítette, hogy a fiatalabbak a kortársaikkal nem hivatalos környezetben is a japán köznyelvet részesítsék előnyben. A nyelvi korlátozás csúcspontja a helyi nyelv (ideiglenes) betiltása volt a második világháború idején. A standard japán nyelven kívüli nyelvhasználat kémkedésnek számított, és egy rögtön ítélő bírósági döntéssel halálbüntetést is vonhatott maga után.¹⁶ A rendeletet elsősorban nem nyelvi asszimilációs okokból hozták. A második világháború idején a rendkívüli körülmények miatt minden gyanús tényezőt korlátozni akartak. Egy, a japán tisztek által érthetetlen nyelven beszélő egyén lehetséges veszélyforrást jelentett. A büntetések pedig pszichésen nyomot hagyhattak a helyi nyelvhez való hozzáállásban.

¹² MIYAKE Yoshimi (1995), „A dialect in the face of the standard: a Japanese case study” *Proceedings of the Twenty - First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, Sociolinguistics/Social Issues in Historical Linguistics*. 217-225.

¹³ HEINRICH, Patrick (2005), Progressive erasure and reversing language shift activities in the Ryukyu Islands. In: *What leaves a mark should no longer stain*, Kagoshima, SICRI. 61-72. 64.

¹⁴ KARIMATA (2008), 58-59.

¹⁵ NOGUCHI, Mary G., FOTOS, Sandra (2001), *Studies in Japanese Bilingualism*. Clevedon, Multilingual Matters. 72.

¹⁶ NISHIOKA Satoshi, NAKAHARA Minoru (2015), *Okinawago no nyūmon – Tanoshii uchina guchi*. Tokió, Hakusuisha. 110-113, 119-121.

A negatív megítélés megmutatkozik a szigeteken kívüli nyelvhasználatban is. A XX. század óta nagymértékű a migráció a területről, melynek célja többek között Japán főszigetei, az Egyesült Államok és Brazília. A fő szigeteken a nagyobb városokban okinawai negyedek alakultak ki az odaköltözők nagy száma miatt, ahol olyan közösségi terek jöttek létre, mint az okinawai éttermek, élelmiszerboltok vagy bárók. Így gyakorlatilag létrejött egy szűkebb környezetet, mely teret nyújthatna a sajátnyelvhasználatra. Személyes beszélgetések alapján viszont az szűrtem le, hogy az azonnyelvi csoport nem vonja maga után feltétlenül az okinawai kevert nyelvváltozat bármely formáját. Több, a főszigeten tanuló egyetemista beszámolt arról, hogy okinawai társaikkal az uchinaa yamatu guchit használják. Ez leginkább az elsőévesekre volt igaz, idősebb diákok csak ritkán vagy egyáltalán nem használták a kreol nyelvet. Sőt a tanáraiktól is gyakran lehetett arról hallani, hogy főleg a frissen beiratkozott diákok esetében sokszor nem értik, amit a diákok mondanak, mert a „dialektusban” beszélnek, melyet szóvá is tesznek nekik. Észrevételem szerint a negatív külső hozzáállás miatt sokan fokozatosan teljesen nyelvet váltanak, mely a felsőbb évesek körében abban is megnyilvánulhat, hogy az idősebb okinawai diákokkal csak a japán köznyelvet használva kommunikálnak. Ennek egyik ellentéte az okinawai stílusú vendéglátóhelyek, ahol – hogy a furusato (ふるさと)¹⁷ érzést növeljék, az otthoni nyelv használata szinte kötelező, sőt gyakori beszédtema is.

Mindezek eredménye képpen a ryūkyūi nyelvek egyre jobban kiszorultak, és helyébe a kreol változat lépett. Ezt felfoghatjuk egy átmeneti státusznak, a japán nyelvbe való asszimiláció folyamatában, mégsem valószínű, hogy a ryūkyūi nyelvek teljesen elvesztik területi jellegüket.

Veszélyeztetett státusz

Ma ugyan több mint hatezer nyelvet beszélnek a Földön, de számuk egyre csökken: *„a nyelvek felének kevesebb, mint tízezer beszélője van, negyedének pedig kevesebb, mint ezer.”*¹⁸

Az, hogy a nyelvek száma egyre csökken nem új jelenség. A nyelvészek kihalt nyelvnek tekintik a tokhár és a hettita nyelveket is, melyek után nem is maradtak fenn leánynyelvek. A nyelvi veszélyeztetettség kutatása viszont

¹⁷ HEINRICH (2005), 65.

¹⁸ GÁL Noémi (2009), Veszélyeztetett nyelvek és nyelvfejlesztés. *Korunk*. [20] (2)
<http://korunk.org/?q=node/10237>

új keletű. Az UNESCO kezdeményezésére az ICHEL¹⁹ társaság összeállította „a veszélyeztetett nyelvek vöröskönyvét”, melynek adatait egy nyelvi atlaszban adták ki. Az atlaszon folyamatosan dolgoznak, mára már 2471 nyelvet regisztráltak, és rendszeresen pontosítják a már meglévő adatokat. A nyelvi változások gyorsasága, valamint az észlelt problémák száma miatt is a hagyományos könyvkiadások mellett, egy gyorsabban frissíthető online felületet is létrehoztak.²⁰ A folyamatos munkát jól mutatja, hogy 2012-ig még csak öt ryūkyūi nyelv szerepelt a veszélyeztetett listán, míg mára az *okinawai* nyelv kettéválásával hat nyelvet jelez a térkép a térségben.

Kérdéses, hogy egy nyelv kihalásának jelensége milyen hatással van ránk. A nyelvvesztést/nyelv váltást felfoghatjuk egy természetes folyamatnak, mely nem igényel beleavatkozást. Edwards szerint, a nyelv váltás egy gyakorlati döntés, hogy melyik nyelvvariáció lesz fontosabb a jövőben.²¹ Tehát a folyamatot inkább a szociális és politikai hatalmi háttér adja, és a történelmi távlatokban nézve a nyelvvesztés (vagy egy nyelv halála) törvényszerű. Ezzel szemben sokak szerint, mivel tudásközpontú társadalomban élünk, a nyelvi változatokat is őrizni kell, hisz ezen keresztül kapcsolódunk saját kulturális és történelmi gyökereinkhez. Másfelől statisztikailag is kimutatható, hogy a nyelvek változatossága hatással van a biodiverzításra is. Mivel a hagyományozott nyelv alakítja a világról alkotott képünket (és fordítva), és így az „őslakos” nyelv tükrözi a környezetét, ennél fogva a beszélő jobban meg is érti azt, és jobban is vigyáz majd rá. A bio- és nyelvdiverzitás egyidejű csökkenésére több statisztikai adatot is publikáltak az Amazonas és Új-Zéland környékéről.²² Így a nyelveknek az eszmei értékükön felül, globális gyakorlati hasznuk is van. A kérdéses nyelvek esetében ez azért is érdekes, mert a térségben számos igen ritka növény és állatfaj is megtalálható.

Egy nyelv veszélyeztetettségének mértékét többféle képpen is meghatározhatjuk. Általában azokat a nyelveket soroljuk ide, melyeknek presztízse lecsökkent, így nem használható olyan formális helyzetekben, mint az iskola, vagy a helyi adminisztrációs szervek. Ezt nevezzük korlátozott kommunikációs érvényességnek, vagy a nyelv marginalizálódásának. Egy másik

¹⁹ International Clearing House for Endangered Languages: Tokiói Egyetem Kultúráközi Tanulmányok Intézetében működő Ázsiai és Csendes-Óceáni Nyelvészeti Tanszékhez tartozó társaság.

²⁰ <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/>

²¹ EDWARDS, John (1985), *Language, society and identity*. Basil Blackwell, Oxford. 71, 96.

²² SKUTNABB-KANGAS, Tove (2003) Linguistic diversity and biodiversity- the threat from killer languages In: MAIR, Christian (szerk.), *The Politics of English as a World Language*, Amsterdam, Rodopi. 31-52.

kritérium, hogy az adott nyelvnek az anyanyelvi beszélőinek száma generációnként egyre kevesebb, vagy egyes korosztályokban végleg kiveszett. A beszélők összesített számához képest viszont meghatározóbb, hogy a nyelvvaltozatot aktívan használó személyek képesek-e még a gyerekvállalásra, és ezzel együtt az egyenes ági nyelvátadásra. Az utóbbi feltételre koncentrálna Fischman GIS skálája (Graded International Scale) szerint a ryūkyūi nyelvek a 7. szinthez tartoznak: van egy társadalmilag egységes, a nyelvet aktívan használó populáció, de a beszélők idősebb korosztályokhoz tartoznak, nem lehet saját gyermekük, így nem tudják egyenes ágon továbbörökíteni anyanyelvüket családi környezetben. A skála következő szintje a nyelv kihaltása.²³ A fent felsorolt kritériumok miatt Krauss besorolása²⁴ szerint az ún. „haldokló nyelv” megjelölés illik a térség nyelveire, hisz természetes úton nem fordítható vissza a nyelvváltás.²⁵

Az UNESCO atlaszán feltüntetett státuszok a következők: sérülékeny, biztosan veszélyeztetett (okinawai, kunigami, amami és miyakői nyelvek), súlyosan veszélyeztetett (yonaguni és yaeyamai nyelvek), kritikusan veszélyeztetett és kihalt nyelvek.²⁶ Bár a ryūkyūi nyelveket kategóriákhoz sorolja, az adatok hiányosak: mindegyik változatnál hiányzik a beszélők száma. Ugyan ez az adat (a fent megadott kritériumok szerint) nem tekinthető elsődleges fokmérőnek, mégis fontos orientációs pont, mivel a nyelvmentéshez (rögzítés) és a revitalizációhoz is fontos, hogy hány anyanyelvi használót tudnak elérni. A nyelvközösség re vonatkozó pontos adatok hiányának az oka, hogy nem született se állami, se külső felmérés. Shimoji csak elnagyolt becslése alapján, mivel Amami-szigetek és Okinawa prefektúra lakossága 1,452,288 fő, és általában az idősebb korosztály, főleg az 50 év feletti lakosok használják már csak a nyelvet, így a hat nyelv aktív beszélőinek száma összesítve nem éri el a másfél milliót.²⁷

Az atlasz másik hibája, hogy a régió nyelveit két kategóriába sorolja. Igaz, hogy a déli nyelvvaltozatokat súlyosabban állapotban van, mint az északi valtozatok – ezek a régiós központi nyelvvaltozathoz közelebb is állnak, de a program kritériumai szerint veszélyeztetettségi szint azonos. A térségeket

²³ FISHMAN, Joshua (1991), *Reversing Language Shift- Theoretical and Empirical foundations of Assistance to Threatened Languages*, Clevedon, Multilingual Matters. 89.

²⁴ 1. Biztonságos nyelvek 2. Veszélyeztetett nyelvek (a gyerekek anyanyelvként tanulják, a jövőben nem adják át feltehetőleg) 3. Haldokló nyelvek.

²⁵ KRAUSS, Michael (1992) „The world's languages in crisis” *Language* [68] (1). 1-42.

²⁶ <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/atlas-of-languages-in-danger/>

²⁷ PELLARD, SHIMOJI (2010), 10.

összehasonlítva hiába van nagy különbség az anyanyelvi beszélők vagy a fennmaradt dialektusok száma között, mivel mindegyik nyelvre igaz, hogy a legfiatalabb beszélők nagyszülők, vagy még idősebbek, a szülők bár értik, de nem beszélnek ezen a nyelven a gyermekeikhez, és egymás között sem használják, így ugyan abba a veszélyeztetettségi státuszba sorolandók. A nyelvközösség összetételéről már tudósít Heinrich²⁸ és Pellard-Shimoji²⁹ is, tehát már régóta figyelik a közösséget. Ehhez képest a legutolsó frissítés valamikor 2012-2014 között történhetett. Sőt a yonaguni nyelvet a kihalás előtti stádiumhoz is sorolhatjuk, mivel a nyelvet már csak a nagyszülők és a még idősebbek beszélik, de ők is csak részlegesen, és ritkán.

A másik kérdéses pont, hogy a szigetek kevert nyelvhasználata (uchinaa yamatu guchi) veszélyeztetett, vagy sem. Megfigyelhető, hogy a kreol nyelvekkel kapcsolatban erős az az előítélet, hogy a keveréknyelv lexikai alapját képző nyelv (szupersztrátum) „hibás, elkorcsosult, nem helyes” változatnak vélik, ezért – ugyan úgy, ahogy a ryükyüi nyelvek esetében megtörtén – bizonyos beszédhelyzetekből teljesen kiszorulhatnak. A ton futsügo és az uchinaa yamatu guchi esetében is fenn áll a veszély a végleges nyelvváltásra, mivel a standard japán magasabb presztízsű. A két nyelvváltozat most még a *sérülékeny* szinthez sorolható. A legtöbb gyermek beszéli a nyelvet, de nyelvhasználatuk csak bizonyos környezetre korlátozott. Ugyan ezeknek a kreol nyelveknek a helyzete nem annyira súlyos, mint a ryükyüi nyelveké, de a nyelvváltás folyamata bennük is elindult.

Revitalizációs törekvések

A ryükyüi nyelvek és a helyi kreol változatok szervesen kapcsolódnak a régió mindennapi életéhez érzelmileg (identitás) és fizikailag is (biodiverzitás), így jövőjük nagy befolyással lesz az ott élők számára. Fontos, hogy a nyelvváltás folyamatát nemcsak hogy megállítsák, de vissza is fordítsák. A nyelvi revitalizáció ezt az ellentétes irányú és mesterséges nyelvváltást, valamint az ezt elősegítő programokat jelenti.³⁰ A nyelvéllesztő programok szervezésében a tudományos intézetek mellett a civil szervezetek is jelentős szerepet játszanak, s munkájuk teszi lehetővé a nyelvi attitűd visszaállítását, az újbóli nyelvváltást és a nyelv megerősítését is.

Mindezekre hatással van a kisebbségi nyelv és a hozzátartozó kormány kapcsolata. Japán hivatalos államnyelve a japán nyelv. A ryükyüi nyelvek nincsenek elismerve kisebbségi nyelvként, de használatukat nem korlátozza

²⁸ HEINRICH (2005).

²⁹ PELLARD, SHIMOJI (2010).

³⁰ GÁL (2009).

az állam és a revitalizációját sem tiltja. A nyelvésztő törekvéseket nem támogatják állami szinten, de a Ryūkyūi Egyetemen, mely az állami igazgatás alá tartozik, megalapítottak egy, az okinawai tudományokkal foglalkozó intézetet. Elmondható tehát, hogy az állami nyelvtervezés nem számol különösebb mértékben a ryūkyūi nyelvekkel, de a helyieket nem gátolja abban, hogy saját nyelvi programokat indítsanak.

Specifikusan a szigetekkel foglalkozó intézetek a 2008-ban alapított Okinawai Tanulmányok Központja (Center for Okinawan Studies) a Hawaii Egyetemen, és a Ryūkyūi Egyetemen létrehozott Nemzetközi Okinawai Kutatói Intézet (Kokusai Okinawa Kenkyūsho – 国際沖縄研究所). A két intézmény a kutatásai során csak a régióval foglalkozik, de munkájuk nem korlátozódik kizárólag a nyelvészeti kérdésekre. Csak a ryūkyūi nyelvekre specializálódott az 1975-ben alapított Okinawai Nyelvészeti Központ (Okinawa Gengo Sentaa – 沖縄言語センター), mely legfőbb feladatának tekinti a nyelv dokumentálását és megőrzését. A központnak 114 tagja van, akik között egyetemi kutatók mellett középiskolai tanárok is vannak. Közös munkával végeznek többek között gyűjtéseket, felvételeket, vagy nyelvföldrajzi kutatásokat.³¹ Összeállítottak egy online adatbázist is, ahol az egyes területek (Amami, Miyakō, Nankijin, Shuri-Naha) szó- és szólásgyűjteménye mellett az általuk rögzített hanganyagok is elérhetőek. A szócikkekhez japán magyarázatok vannak, s némelyiknél példamondatot is megadnak – szintén hanganyaggal. A kontextus pontosítja a szó jelentését, így elkerülhetőek az esetleges jelentésmódosulások.

A tudományos intézeteken kívül is léteznek olyan egyesületek, melyek a ryūkyūi nyelvekhez újjáélesztésére alakultak. Az *Okinawa Bunka Kyōkai* (沖縄文化協会 – Okinawai Kultúra Társaság) és az *Okinawa Fukyū Kyōgikai* (沖縄語普及協議会 – Okinawai Nyelvterjesztő egyesület) célja a korlátozott kommunikációs érvényesség kitágítása, valamint a nyelvhasználat kiterjesztése fiatalabb generációkra. Az utóbbi társaság jelenteti meg az *Okinawa Hōgen Shinbun* folyóiratot (沖縄方言新聞 – Okinawa Nyelvjárás Újság), segédkezik az ryūkyūi nyelvek oktatásában, és a szónokversenyek megszervezésében. A szervezetek tankönyvek, képes szógyűjtemények és szótárak kiadását is támogatja. Aktívan részt vesznek a kisebb szervezetek által megvalósított revitalizációs programokon is (pl.: szónokversenyek).

A fent felsorolt intézmények és szervezetek a nyelvi revitalizáció során a szűkebb értelemben vett nyelvközösséget próbálják meg minőségben és

³¹ <http://www.ocls.u-ryukyu.ac.jp/intro/index.html>

mennyiségben is fejleszteni. Magát a nyelvet is megpróbálják úgy reformálni, hogy az illeszkedjen a jelenkor követelményeihez, valamint megpróbálják visszaállítani a ryūkyūi nyelvek presztízsét olyan körökben is, ahol az már komoly nyelvi stigmtát szerzett.

Azonban a civil kezdeményezések nincsenek összhangban a szakmai szervezetek munkájával. Mivel az előbbieket lelkes önkéntesek, anyanyelvi beszélők vagy a ryūkyūi hagyományos művészettel foglalkozók szervezik, nem követik a hagyományos nyelvtervezés stratégiáit. Nincs is lehetőségük az önkénteseknek, hogy a revitalizációs technikákat elsajátítsák szervezett, irányított kereteken belül. A szakmai intézetek munkája inkább a nyelv dokumentációját, veszélyeztetettségének kutatását teszi előtérbe. Csak a Hawaii Egyetem és a Ryūkyūi Egyetem kínál kurzusokat uchinaa guchi nyelven. A középiskolákban is vannak ryūkyūi nyelvórák és szakkörök. Ezeket anyanyelvű önkéntesek tartják, akik nem hivatásos tanárok, így se a revitalizációs se az idegen nyelv oktatási módszertanát nem ismerik. Jó példa erre a Veszélyeztetett Nyelvek Digitális Múzeumának online adatbázisán elérhető tanórák.³² Nakama Hiroyuki (仲間博之) miyakōi kezdő nyelvóráit kiváló képi és hangai minőségben rögzítették, és angol felirattal látták el. A nyelvórákon Nakama lehetőleg ragaszkodik az ikemai nyelvjáráshoz. A miyakōi változatot anyanyelvként beszéli, annak ellenére, hogy egy olyan generáció tagja, mely a passzív kétnyelvű beszélőkhöz tartozik. Az órát nyelvváltás nélkül tartja, s mivel a diákok teljesen kezdők, egy fordító segít közvetíteni a hosszabb magyarázatok során, de a gyakorlatok közbeni utasításokat nem szakítja meg a japán köznyelvi fordítás, így a tanóra menete gyakran nehézkessé válik. Az óra alapját egy angol tankönyv adja, melyet Nakama folyamatosan fordít le a diákoknak, akik a képek alapján tudnak tájékozódni az óra során. Többször felmerül a két nyelv közti nagyfokú különbség, mely az angol és a miyakōi nyelv szociális háttéréből adódnak (pl.: a miyakōi nyelvben nem alakult ki kifejezés a „jó reggelt/jó napot” köszönésre).

De nem csak a hagyományos keretek között lehet részt venni uchinaa guchi kurzusokon. Az Okinawa BBTB csatorna műsorára tűzte és online elérhetővé is tette a „*Pirin paran katayabira*” (ぴりんぱらん語やびら - Beszéljünk folyékonyan!) című televíziós oktató műsort.³² Az órákat Fija Byron (比嘉バイロン) sanshin művész adja, aki nemcsak, hogy beszéli az okinawai nyelvet, de elsajátította annak magasabb tiszteleti formáit is, és több előadást

³² <http://www.okinawabbtv.com/international/uchinaguchi/byron.html>

tartott a nyelv veszélyeztetett állapotáról belföldön és külföldön egyaránt.³³ Több oktató televíziós műsor, és online video is köthető hozzá.

Az előző programhoz hasonlóan más revitalizációs tevékenységek is utat találtak maguknak a szélesebb közönséghez a médián keresztül. A nyelvek revitalizációja érdekében már rádióműsorokat is készítenek. Az Okinawai Rádió (ラジオ沖縄 - Rajio Okinawa) minden héten kétszer műsorára tűzi az uchinaa guchiban elmondott helyi híreket, a *Hōgen Nyūsut* (方言ニュース). Szélesebb témakörből szerkesztik meg az adást, de a lehetőségek itt is behatároltak. A lexikai hiányokat gyakran a japán köznyelvi megfelelőjükkel oldják meg, de a japán köznyelvi hírműsorokhoz képest az okinawai nyelv dominál, mint közvetítő kód. A rádiónak Nahában van a központja, és a munkatársaik is a környékről származnak, így túlnyomóan a suri-naha dialektust használják. Más, kisebb nyelvközösségű nyelvre vagy nyelvjárásra specializálódott műsorra viszont sem megfelelő támogatásuk, se elegendő hallgatóságuk sem lenne. A híradó mellett más blokkokban is előfordul, hogy a műsorvezetők olyan vendégekkel beszélgetnek, akik szorosan kapcsolódnak a ryūkyūi nyelvekhez (népdalénekesek, zenészek, táncosok). Az ilyen vendégek többsége a 60 év feletti korosztályhoz tartozik, akik anyanyelvként beszélik a helyi nyelveket. A műsorban viszont az érthetőség miatt a japán köznyelvet, vagy az uchinaa yamatu guchit használják, viszont a beszélgetések témái és a vendégek kora miatt előkerülhetnek olyan idiómák és szólásmondások, melyek csak a ryūkyūi nyelvekre jellemzőek.

A videómegosztó portálokon is terjednek a ryūkyūi nyelvekkel kapcsolatos feltöltések. Egyre több, a veszélyeztetettségről szóló oktatóvideót lehet elérni szakmai és civil szervezetek honlapján. A magán felhasználók feltöltik idősebb hozzátartozójuk egy-egy anekdotáját, vagy épp saját maguk videóját. Shimoji Isamu, egy népszerű okinawai zenész is feltöltötte bemutatkozását miyakōi nyelven.³⁴ Az NHK (日本放送協会 - Nihon Hōsō Kyōkai) okinawai kirendeltségének honlapján is készítettek egy gyerekeknek szóló összeállítást.³⁵ A honlapon megtekinthetők az NHK által készített és sugárzott okinawai népmesék rajzfilmváltozatainak szöveges átiratai, az animáció egy-egy képkockáival. A történeteket a japán köznyelv mellett, uchinaa guchiban el lehet érni – tisztán hiraganás átírásban, viszont a hanganyagot nem töltötték fel. Bemutatnak egy népmesés képeskönyvet is, melynek szövegrészleteit szintén közlik. A könyv viszont japán köznyelven íródott,

³³ <http://kikigengo.jp/nishihara/doku.php?id=library:movies>

³⁴ <http://www.okinawabtv.com/international/uchinaguchi/byron.html>

³⁵ <http://www.nhk.or.jp/okinawa/asobo/>

csak a párbeszédeknel jelenik meg az okinawai nyelv. Az oldalon okinawai dalok átíratát is megtalálhatjuk. A nahai Haebaru Középiskola a ryūkyūi művészetekre specializálódott kurzusának végzős hallgatói készítettek egy népzenei műsort. A népdalokat hagyományos öltözékben sanshin kísérettel vették fel. A honlapon az adásból csak képeket közölnek, de az egész szöveganyag fel van töltve. A képkockák alatt uchinaa guchiban – furigana nélküli kanjival és hiraganával – van lejegyezve a dalszöveg, mely alatt zárójelben a japán köznyelvi fordítást is megadják. Míg a hosszabb népmeséknél az érthetőség miatt a japán köznyelv volt az elsődleges nyelvi kód, addig a népdalok tömörsége miatt az énekeknel a helyi nyelvek kerülhettek előtérbe. Ezeket a rövid, könnyen megjegyezhető dalokat már a kisgyerekek is jól ismerik, mert a különböző *matsurikon*, iskolai előadásokon is gyakran éneklük. Azonban, mint Fija rá is mutat az egyik nyelvi műsorában, a dalokon keresztül olyan elemek is kerülhetnek a mindennapi használatba, melyek csak a népdalokra jellemzőek. Például az egyes szám első személy névmását, mely okinawaiul *wanee* (ワンネー) gyakran helyettesítik a dalokban a *wan'ya* (ワンヤ) változatával. Utóbbit a hétköznapi kommunikációban nem használták, csak a dalokban fordult elő. Ezeket a szavakat nevezik *kagonak* (歌語).³⁶

De nem csak a hagyományos népdalok segítenek a nyelv átadásában. A modern japán populáris zene teret engedett az okinawai zenészeknek, akik saját hagyományaikra építkezve alakították ki egyedi hangzásukat. Dalaikban a tradicionális hangzás mellett megjelenik az uchinaa yamatu guchi is. Ezek a dalok azért fontosak, mert ugyan kreol nyelven íródtak, hogy minél többen megértsék őket, mégis olyan szavakat, kifejezéseket segítenek megörökíteni, és elterjeszteni, melyek csak a déli szigetekre jellemzőek. Shōkichi Kina (喜納昌吉) 1976-ban megjelent „*Haisai Ojisan*” (ハイサイおじさん - Jó napot, Bácsi!) című dalában is fel-felbukkannak olyan okinawai kifejezések, mint *wanee* (én), *ansee* (アンセー - hát akkor), *mensooree* (メンソーレー - létige-tiszteleti kif.) vagy a *nu* (ぬ) birtokos partikula.

A dalok, a rádió és televíziós műsorok, az internetes tanuló felületek mind a modern eszközök használatán alapulnak, melyek igen fontos szerepet játszanak egy nyelv újjáélesztésében. A szakmai intézetek anyagai ezzel szemben nehézkesen elérhetőek, papír alapúak, és a hagyományos nyelvátadás kereteit ritkán lépik át.

³⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=cD-ODU8Fmvs>

Összefoglaló

A nyelvi revitalizáció elkezdődött a Ryūkyū-szigeteken, és az újjáélesztő, nyelverősítő programok mellett a nyelvi dokumentáció és az adatbázisok is segítik a nyelvek továbbélését. A szakmai kutatásokat összefogandó, megalapult több, az okinawai tudományokkal foglalkozó szervezet is, melyek a nyelvvel is foglalkoznak. Emellett civil kezdeményezésre nyelvőrző egyesületek is létrejöttek. A nyelvváltás visszafordításában a magán személyek is nagy szerepet vállalnak. Viszont a revitalizációs folyamatok résztvevői között nincs szoros kapcsolat és kooperáció. A magán kezdeményezések nincsenek módszertanilag kidolgozva, hiányoznak az egységes tanmenetek, s bár vannak ryūkyūi nyelvkönyvek, gyakran saját megoldásokhoz folyamodnak az oktatók. Ezzel szemben a modern világ technikai eszközei bárki számára elérhetővé teszik a kezdeményezéseket. A civil szervezetek ezt kihasználva nagyobb közönséget tudnak bevonni a revitalizációs folyamatokba. A szakmai intézmények viszont a hagyományos kereteket megőrizve a kutatásra és a tanórákra koncentrálnak. A nyelvészeti programjaik legtöbbször csak szűk körben elérhetőek, s nehézkesen vonnak be technikai újításokat.

A ryūkyūi nyelvek túléléséhez mind a szakmai, mind a civil közösségekre szükség van. Külön külön is jelentős munkát végeznek és bizonyos eredményeket is fel tudnak mutatni, de a revitalizációs tevékenységek hatásának maximalizálására a két fél szervezett együttműködésére lenne szükség. Civil körben a revitalizációs stratégiák tudatos használatával, a nyelvváltás visszafordítása hamarabb megtörténne, valamint egy gyorsabb és minőségileg jobb nyelverősítési programot lehetne véghezvinni. Egy, a szakmai intézetek által szervezett egy módszertani képzéssel olyan önkénteseket tudnának felkészíteni, akik a jövőben a minőségi nyelvoktatás kiinduló pontjai lehetnének. A másik oldalról, a civil résztvevők részvételével a nyelvészeti és módszertani háttér hozzáférhetővé és érdekessé válna a nagyobb ryūkyūi közösség számára is.

Bibliográfia

- CSER András (2000), *A történeti nyelvészet alapvonalai*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- EDWARDS, John (1985), *Language, society and identity*. Basil Blackwell, Oxford.
- ELMENDORF, W. W. (1965), „Impressions of ryukyuan-japanese diversity” *Anthropological Linguistics*. [7] (3). 1-3.

- FISHMAN, Joshua (1991), *Reversing Language Shift- Theoretical and Empirical foundations of Assistance to Threatened Languages*, Clevedon, Multilingual Matters.
- GÁL Noémi (2009), Veszélyeztetett nyelvek és nyelvfejlesztés. *Korunk*. [20] (2) <http://korunk.org/?q=node/10237>
- HEINRICH, Patrick (2005) Progressive erasure and reversing language shift activities in the Ryukyu Islands. In: *What leaves a mark should no longer stain*, Kagoshima, SICRI. 61-72.
- KARIMATA Shigehisa (2008), „Ton futsūgo – Uchinaa yamatu guchi kureoru ka”, *Bulletin of the Institute of Ryukyuan Culture*, [30]. 55-65. 58-59.
- KISS Jenő (szerk., 2003), *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- KRAUSS, Michael (1992) „The world’s languages in crisis” *Language* [68] (1).
- MIYAKE Yoshimi (1995), „A dialect in the face of the standard: a Japanese case study” *Proceedings of the Twenty - First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, Sociolinguistics/Social Issues in Historical Linguistics*. 217-225.
- NISHIOKA Satoshi, NAKAHARA Minoru (2015), *Okinawago no nyūmon – Tanoshii uchina guchi*. Tokió, Hakusuisha.
- NOGUCHI, Mary G., FOTOS, Sandra (2001), *Studies in Japanese Bilingualism*. Clevedon, Multilingual Matters.
- PELLARD, Thomas, SHIMOJI Michinori (2010), *An Introduction to Ryukyuan Languages*, Tokió, ILCAA.
- SHIMOJI Isamu, Bemutakozás. <https://www.youtube.com/watch?v=cD-ODU8Fmvs>
- SKUTNABB-KANGAS, Tove (2003) Linguistic diversity and biodiversity- the threat from killer languages In: MAIR, Christian (szerk.), *The Politics of English as a World Language*, Amsterdam, Rodopi. 31-52.
- TANJI Miyume (2007), *Myth, Protest and Struggle in Okinawa*, Abington, Routledge.
- Internetes források és letöltési idejük:
- FIJA Byron: Személyes honlap. <http://fijabyron.com/> 2016.01.31.
- NHK – Okinawa: <http://www.nhk.or.jp/okinawa/asobo/> 2016. 02.03.
- OKINAWAI NYELVÉSZETI KÖZPONT: <http://www.ocls-u-ryukyu.ac.jp/intro/index.html>. 2016.01.22.
- OKINAWABBTv: Tanórak. <http://www.okinawabbtv.com/international/uchinaguchi/byron.html> 2016.02.03.
- http://www.okinawabbtv.com/international/uchinaguchi/movie_page/i04022400_utinabyron_3.html 2016. 02.03.
- UNESCO VESZÉLYEZTETETT NYELVEK VILÁGATLASZA: <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>. 2016.01.15.
- VESZÉLYEZTETETT NYELVEK DIGITÁLIS MÚZEUMA: <http://kikigengo.jp/nishihara/doku.php?id=library:movies> 2016.02.01.

Józsue honfoglalása – Egy bibliai szöveg forrásértékének feltárása

Horváth Dániel

Mózes ötödik könyvét, a Deuteronomium után található narratív szöveget szokás a Józsue-féle honfoglalás történetének is nevezni. Ebben a részben olvashatjuk, hogyan foglalták el Izrael fiai a Jordántól nyugatra lévő területeket.¹

Azt a szövegegyüttest, mely Józsue könyvétől a Királyok második könyvéig terjed, „Deuteronomiumi Történeti Mű”-nek nevezi ma a tudomány (továbbiakban DtrH). A „deuteronomiumi iskola” munkája Jósiás király vallási reformjával hozható összefüggésbe. A DtrH különböző izraelita törzsek eltérő szóbeli hagyományát gyúrta eggyé, jelenlegi tudásunk szerint a babiloni fogság idején (i. e. 538-ig).² A felhasznált hagyományok nyomai Józsue könyvének első részében találhatók meg.³ Ellentétben a történelmi valóságnusséggel, a honfoglalást folyamatosan lejátszódó eseményként mutatja be. Célja egy hosszú folyamat idealizált változatának bemutatása.

Jellemzően két biblia-kutatói hozzáállást ismerünk: az elfogadót és az elutasítót. Jelen esetben a kettő között elhelyezkedő vélekedésemet szeretném bemutatni. Ezen dolgozat egy esettanulmány egy bibliai szöveg forrásértékének feltárására. Józsue könyvének elemzésével igyekszem bemutatni azt

¹ ELLIGER K. – RUDOLPH W. (hg.) (1997), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Stuttgart (Deutsche Bibelgesellschaft) alapján közlöm saját magyar fordításomat szakdolgozatomban. Lásd: HORVÁTH Dániel: „Minden helyet, melyet talpatok ér, nektek adok.” Régészeti és földrajzi megjegyzések Józsue könyvének 12. fejezetéhez. Szakdolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – BTK : Piliscsaba, 2014. (Kézirat). 12.

² KÖSZEGHY Miklós (2014), *Föld alatti Izrael. Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*. Budapest, Sapientia Főiskola-L'Harmattan. 51-52.

³ JÓZS 1-12.; ZWICKEL, Wolfgang (2013), „Landnahme nach der Darstellung des Josuabuches” In: *Herders Neues Bibelatlas*. Freiburg im Breisgau, Herder. 104.

a folyamatot, illetve gondolati lépcsőket, melyen keresztül egy ilyen jellegű szöveg történeti hasznossága megállapítható.

Ehhez kapcsolódóan tettem fel a kérdést, vajon mennyire tekinthetjük a honfoglalással kapcsolatos hiteles forrásnak ezt a szövegrészt. Ez annál is inkább jogos kérdés, mert tudjuk, hogy Kanaán térségének végleges birtokba vétele Dávid uralkodásáig nem következett be. Felmerülhet az is, hogy létezett-e Józsue, mint történeti személy. Elképzelhető, hogy élt egyszer egy Józsue nevű efraimita törzsi vezető, nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a DtrH-t, így Józsue könyvét is az i. e. 7. században állították össze, és Józsue alakja sok hasonlóságot mutat Jósias királyával, aki újra kihirdette YHWH törvényeit és megkövetelte azok megtartását.⁴ Tehát Józsue inkább a DtrH szerkesztői által ideális uralkodónak tartott, Jósias király tulajdonságaival felruházott, legendás alak lehet.⁵

A könyv első részében Nyugat-Jordánia meghódításáról olvashatunk.⁶ A történet a területre érkező izraeliták első harcaitól kezdve az ellenséges szövetségesek legyőzéséig és Nyugat-Jordánia bevételéig tart. A szöveg a legyőzött királyok és városaik felsorolásával ér véget.⁷ A második egységben a megszerzett területek felosztása és a határok kijelölése szerepel. Ekkor látjuk beteljesedni YHWH ősatyáknak tett ígését, mely szerint nekik adja Kanaán egész földjét.⁸ A harmadik és egyben befejező egységben Józsue búcsúbeszédét és halála történetét olvashatjuk.⁹

A könyv 12. fejezete annak a történetnek az összegzése, hogyan vált Kanaán Izrael fiainak földjévé. A szöveg az i. e. 7. századi történésekkel együtt úgy értelmezhető, mint Jósias király Galilea visszafoglalására és a területek egy új, egységes államban egyesítésére való igényének igazolása. Az „egész ország” kifejezés feltehetően a Dávid által uralt területekre vonat-

⁴ Józsue és Jósias hasonlóságának bemutatására szakdolgozatomban nagy teret szenteltem. Lásd: HORVÁTH (2014), 7-8.

⁵ CURTIS, Adrian, H. W. (1994), *Joshua. (Old Testament Guides)*. Sheffield, Sheffield Academic Press, 68–72.

⁶ Józs 1–12.

⁷ RÓZSA Huba (2010), *Ószövetségi bevezető*. Budapest, Szent István Társulat, 95–96.

⁸ Józs 13–21.

⁹ Józs 22–24.; RÓZSA (2010), 95–96.

kozik.¹⁰ A városok felsorolásában logikus sorrendet, egységes rendszert nem lehet felfedezni.¹¹

Józsue honfoglalása kb. az i. e. 13–12. század fordulójára tehető, amelyet a régészetben a vaskor I. periódusával azonosíthatunk.¹² A 12. fejezetben található listát alapul véve át tudjuk tekinteni ezen városok régészeti dokumentációját. Ehhez segítséget nyújt a vonatkozó táblázat (1. ábra). Ez a régészeti megközelítés segít majd a kezdetben feltett kérdés – hiteles történeti forrás-e Józsue könyve – egy részét megválaszolni.

A listában 29 város található, melyek közül 12 városról semmilyen régészeti vagy írásos bizonyíték a létezésükre vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre. A maradék 17 városból Jerikó – bár kétség kívül a Közel-Kelet őskori és ókori történetének egyik legfontosabb helye – a vaskor I. periódusában lakatlan, legfeljebb korábbi idők romjai voltak láthatók a területén. Ai, Arad és Jarmut kb. ebben az időben népesült be újra, erődítéseik nem voltak, valószínűtlen, hogy komolyabb harc dúlt volna elfoglalásukért. Ezek a települések tehát nem alkalmasak a bibliai szöveg igazolására. Tekintsük át tehát a lista régészetileg azonosítható és feltárt városait, vajon bizonyítható-e, hogy hódításnak estek áldozatul!

Bizonyos bibliai városok történetének szakirodalom és archaeológiai leletek alapján való feldolgozása nem idegen a külföldi kutatásban. Más irányú kérdésfelvetések mellett a legújabban előkerült régészeti leletek közlése is megkezdődött.¹³ Sajnálatos módon, azonban akár csak egy város régészeti leleteinek összességének áttekintése és vizsgálata ezen dolgozat célját és kereteit messze meghaladná, ezért most kénytelen vagyok ettől eltekinteni.

Afék: mai nevén Tell Ras el-‘Ain. A város első említése i. e. 19. századból származó, egyiptomi „Átokszövegekben” található. Későbbiekben a filiszteusok bázisa.¹⁴ 1923-ban W. F. Albright igazolta a város elhelyezke-

¹⁰ Józs 11:16.; HAMLIN, John, E. (1983), „Joshua. Inheriting the Land” In: *International Theological Commentary*. Michigan – Edinburgh, 99.

¹¹ FRITZ, Volkmar (1994), „Das Buch Josua” In: *Handbuch zum Alten Testament* 1/7. Tübingen, Mohr, 132.

¹² KÖSZEGHY (2014), 48-49.

¹³ Lásd: ALBERTZ, Rainer – SCHMITT, Rüdiger. (2012), *Family and Household Religion in Ancient Israel and the Levant*. Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns vagy TUBB – JONATHAN N. – CHAPMAN – RUPERT L. (1990), *Archaeology and The Bible*. London, British Museum Press.

¹⁴ 1Sám 4:1; 29:1.

dését. 1961-ben, Abraham Eitan talált arra vonatkozó leleteket, hogy a város lakott volt a késő bronzkorban és a vaskorban is.¹⁵ A késő bronzkor végéig egyiptomi erődként szolgált. A vaskori leletek között nagy mennyiségű filiszteus kerámia került elő. Valószínűleg ekkor nem erődített város, csak helyőrség állt itt. Az izraelita település Dávid király korából, azaz az i. e. 10. századból való.¹⁶

Ai: A bibliai hagyomány Ai városát egyértelműen Efraim törzsi területére helyezi, Bét-Éltől keletre.¹⁷ A mai Et-Tell a kora-bronzkor IB periódusában jött létre (kb. i. e. 3310), de i. e. 2400 környékén elnéptelenedett.¹⁸ A vaskor I. periódusban a kora bronzkorinál jóval kisebb lélekszámú új, földműves település jött létre ezen a helyen.¹⁹

Arad:²⁰ A vaskorban fontos kanaánita, később izraelita város a Negev-sivatagban, Beersebától 30 kilométerre ÉK-re. Sesonk fáraó Rehoboám király idején készült listája is említi. A Bírak könyve szerint Mózes apósának, Hobabnak leszármazottai Júda törzsével és az ott lakó amálekítákkal együtt telepedtek le a közelben.²¹ Az aradi YHWH szentély Salamon király idején épült meg, de eredete egészen az i. e. 12. századi magaslati szentélyig vezethető vissza. Jósias király vallási reformjának következtében kivonták a vallási életből.²²

Bét-Él: A bibliai város helye nagyjából megegyezik a mai, Jeruzsálemtől északra lévő Beitinnel. 1838-ban Edward Robinson állapította meg a helyét,

¹⁵ EITAN, Abraham (1993), „Aphek (in Sharon)” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York, Simon and Schuster, 62–63.

¹⁶ BECK, P., KOCHAVI M. (1993), „Aphek (in Sharon)” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York, Simon and Schuster, 64–70.

¹⁷ Józ 7:2.

¹⁸ CALLAWAY, Joseph, A. (1993), „Ai” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York, Simon and Schuster, 39–40.

¹⁹ CALLAWAY (1993), 44–45.

²⁰ Józ 12:14.

²¹ Bír 4:11.; Bír 1:16.; AHARONI, Yohanan (1993^b), „Arad” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York, Simon and Schuster, 75.

²² AHARONI, Miriam (1993^a), „Arad. The Israelite Citadels.” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York, Simon and Schuster, 82–83.

majd az 1927-es első ásatás során William F. Albright vezetésével megtalálták a városfalat, mely Robinson elméletét igazolta. A Biblia szerint a József házába tartozó Efraim törzse foglalta el. Számos forrás fakadt itt, és egy fontos útvonal mellett feküdt. A pátriárka-hagyomány miatt hamar szent várossá vált, a királyok korában pedig Jerobeám építette meg itt az északi királyság egyik szentélyét. Pusztulása nagyjából egybeesik az asszír hadjáratokkal Izrael ellen, mely i. e. 722-ben ért véget.²³ Az északi és déli királyság szakadása után határvárosként működött.²⁴

Dor: A bibliai várost a „Tabula Peutingeriana”²⁵ 8 mérföldre helyezi Caesareától, Eusebios Onomasticonja pedig 9 mérföldre. Ezek alapján a kutatók szinte bizonyosan a Kármel-hegy közelében lévő mai Khirbet el-Burj területére helyezik Dor-t. Nem összetévesztendő a tengerparti Dor városával, bár a kettő igen közel van egymáshoz. A Bibliában először Józsue könyvében említik. Józsue ezt a területet Manasszénak adja.²⁶ Valójában azonban az izraeliták az i. e. 10. századig, Dávid király koráig nem hódították meg.²⁷ Az 1923–1980 között folytatott ásatások alapján a terület a középső bronzkor IIA periódusától kezdve lakott volt.²⁸ A legkorábbi vaskori réteg az i. e. 12. század végére datálható, és feltehetőleg a filiszteusok egyik törzse által benépesített városhoz tartozott. Az i. e. 10. századra egy pusztulási réteg datálható. Egy házban kőhalom alatt, törött tárolóedények között egy nő teljes csontvázát találták meg. Ez akár a város izraelita meghódítására is utalhat.²⁹

Gézer: A várost először Charles Clermont–Ganneau azonosította 1871-ben, Tell-Jezer néven. Feltevését bizonyította a két évvel később talált, archaizáló, Heródes-kori héber nyelven íródott határfelirat, melyen a „Gézer határa” szöveg állt. A Biblia szerint az izraelita honfoglalás idején Józsue legyőzi Gézer királyát, Horamámot. Ennek ellenére a szöveg nem mondja

²³ KELSO, James Leon (1993), „Bethel” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York, Simon and Schuster, 192.

²⁴ KELSO (1993), 194–195.

²⁵ Útvonalleírás a római birodalom nyilvános úthálózatáról kb. a 4. századból, melyet egy humanista könyvgyűjtőről neveztek el

²⁶ Józs 11:1–2.; Józs 12:23.

²⁷ STERN, Ephraim (1993^a) „Dor” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York, Simon and Schuster, 357.

²⁸ STERN (1993^a), 358–360.

²⁹ STERN, Ephraim (2008), „Dor” In: STERN, E. (eds.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 5. Jerusalem, The Israel Exploration Society, 1695–1698.

ki egyértelműen, hogy a várost elfoglalták, csak azt, hogy Efraim törzsének fennhatósága alá került.³⁰ A feltárások arról tanúskodnak, hogy Gézer városa a vaskor I periódusban filiszteus fennhatóság alatt állt. Három, egymástól jól elkülönülő pusztulási réteg nyomai foghatók meg az i. e. 12. századból, azonban egyik sem hozható összefüggésbe az izraeliták honfoglaló harcival. Az első, izraelitáknak tulajdonítható réteg a vaskor II periódusból származik, ez viszont már a Makkabeus korban keletkezett.³¹

Hácór: Először J. L. Porter azonosította a bibliai Hácór városát Tell el-Qedah-al 1875-ben, majd J. Garstang ismét, 1926-ban. 1928-ban ő vezette az első próbafeltárásokat a területen. 1990-ben új ásatások kezdődtek, A. Ben-Tor vezetésével. A város első említése az egyiptomi „Átokszövegekben” található és az i. e. 19–18. századból származik. Az i. e. 18. századi, Mári-i levéltárban ez az egyetlen kanaánita város, mely említésre kerül. Ezek szerint Hácór volt a terület egyik legnagyobb kereskedelmi központja. Az i. e. 14. századból származó Amarna-levéltárban is említést kap a város. A Bibliában először József könyvében szerepel, ahol Jabin, Hácór királya a kanaánita királyok szövetségének vezetője. A késő bronzkorban az alsóváros virágkorát élte, annak ellenére, hogy egy pusztulás után újra kellett építeni egy részét. Ekkor Hácór, a maga 82 hektáros területével Kanaán legnagyobb és legfontosabb városa volt.³² Tetőpontját feltehetően ez i. e. 14. században érte el, amikor a terület legnagyobb kanaánita városává nőtte ki magát. A végső pusztulás egy tűzvész következtében, valamikor az i. e. 13. században következett be. Ez szinte bizonyosan a honfoglaló izraelita törzsek támadásának tudható be, a közvetlenül a romokon létesült település alapján. Később Salamon király építi újjá Megiddóval és Gézerrel együtt.³³ A várost i. e. 732-ben asszír támadás pusztította el véglegesen.³⁴

³⁰ József 16:3.

³¹ DEVER, William, G. (1993), „Gezer” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 504.

³² ZWICKEL, Wolfgang (2013), „Landnahme nach der Darstellung des Josuabuches” In: Zwickel et al. (hgr.) *Herders Neues Bibelatlas*. Freiburg im Breisgau, Herder, 105.

³³ 1Kir 9:15.; YADIN, Yigael (1993), „Hazor” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 594–595.

³⁴ BEN-TOR, Amnon (2008), „Hazor” In: Stern, E. et. al. (eds.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 5. Jerusalem, The Israel Exploration Society, 1773–1774.

Hebron: A bibliai Hebron városa minden bizonnyal a Hebron völgyben elterülő Tell Hebronnal azonosítható. A bronzkori és vaskori város főbb maradványai a Tell Hebron és Haram el-Khalil közötti területről kerültek elő. Feltehetően a kálebiták foglalták el véglegesen az addig csak időszakosan lakott területet, a vaskor I periódusában.³⁵ Ekkor azonban nem egy megerősített várost vettek be, mint azt a Biblia sugallja. A történetet később rögzítő egyén valószínűleg a középső bronzkorból származó városfal maradványait láthatta. Ezeket írta le úgy, mint a város erődítésének falait, pedig ezek akkor már védelemre alkalmatlanok voltak.

Miután a kálebiták elfoglalták Hebront, fontos szerepet játszottak az egész törzs helyzetének megszilárdításában. Emellett az itt lakó levita családok a legfontosabbak közé tartoztak. Dávidot is itt koronázták Júda és Izrael királyává, és Hebron hét évig fővárosaként szolgált, míg át nem költözött Jeruzsálembe. Elképzelhető, hogy Hebronban egy templom is állt.³⁶

Jármut: A város Jeruzsálemtől délnyugatra feküdt. Első említése a Bibliában található, mint kanaánita város,³⁷ később pedig mint Júda törzsének egyik városa.³⁸ Az első ásások 1970-ben kezdődtek meg Amnon Ben-Tor vezetésével. A vaskor I periódusból három kultúrreteget regisztráltak a kutatók, ezek bizonyítják a város folyamatos lakottságát. Ezután egészen a kora bizánci korig folyamatosan lakott volt.³⁹

Jerikó: A város a Jordán-völgye mellett fekszik, a Holt-tengertől körülbelül 10 kilométerre északra. Egészen i. e. 9000-es évekig visszamenően van régészeti bizonyítéka annak, hogy a terület lakott volt. A Bibliában ez az első, a Jordántól nyugatra eső város, melyet az izraeliták meghódítottak. C. Warren, E. Sellin és C. Watzinger, majd K. Kenyon vezetett itt ásásokat. A vaskor I periódusból, az izraelita honfoglalás feltételezett időszakából semmilyen régészeti bizonyíték nem került elő, így feltételezhető, hogy

³⁵ Józs 14:13–15.

³⁶ 2Sám 15:7–12.; OFER, Avi (1993), „Hebron” In: Stern, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 606–609.

³⁷ Józs 10:3.

³⁸ Józs 15:5.

³⁹ MIROSCHEDJI, Pierre de (1993), „Jarmuth, Tel” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 661–662.

ekkor a város nem volt lakott, csak a korábbi impozáns romok voltak láthatók.⁴⁰

Jeruzsálem: A város helyzete különösen problémás. Vallásilag és politikailag is, a mai napig leterhelt. Létezéséről és helyéről az ókortól napjainkig pontos adataink vannak, A rézkor óta lakott volt, így Józsué honfoglalásának feltételezett idejében, a vaskor I periódusban is.⁴¹

Jokneám: A Jezreel völgyben található három ókori város – Jokneám, Simron és Megiddo – közül ez volt a legkisebb. Ennek ellenére régészeti adatok szerint igen hosszú ideig lakott terület volt, mivel az ásatások során 27 települési réteget regisztráltak. Az első település a kora bronzkorban jött létre, és kisebb megszakításokkal ugyan, de egészen a Mameluk dinasztia koráig éltek itt. Első írásos említése III. Thotmesz i. e. 15. századi hadjárata után készült listáján található. Józsué könyvében háromszor fordul elő, és egyike az izraeliták által meghódított városoknak.⁴² Eusebios Onomasticonjában a Kammuna nevű hellenisztikus falu azonosítható az ókori Jokneámmal.⁴³ A vaskor I periódusban három építési szakasz különíthető el. A kerámiák között jellemző a filiszteus kerámia. A vaskori város feltehető pusztulása és a régészeti rétegek váltása valószínűleg Dávid király Jezreel völgybe vezetett hadjáratával esik egybe.⁴⁴

Kedes: Két, egymástól távol lévő helyen is létezik egy Kedes nevű település, és mindkettőt azonosították a bibliaival. Ez egyik északon, Felső-Galileában található, melyet Y. Aharoni tárt fel 1953-ban.⁴⁵ A másik délebbre, a Jezreel-

⁴⁰ KENYON, Kathleen, M. (1993), „Jericho. Tell es-Sultan.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 674–675.

⁴¹ MAZAR (1993), 698. MAZAR, Benjamin (1993), „Jerusalem. The Early Periods and the First Temple Period.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 698.

⁴² JÓZS 12:22; 19:11; 21:34.

⁴³ BEN-TOR, Amnon (1993^c), „Jokneam.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York, Simon and Schuster, 805.

⁴⁴ BEN-TOR (1993^c), 808–811.

⁴⁵ AHARONI, Yohanan (1993^c), „Kedesh (in Upper Galilee). Tel Kedesh.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York, Simon and Schuster, 855.

völgyben fekszik. Itt E. Stern vezetett ásatást 1968-ban.⁴⁶ Az északi város Hácórtól körülbelül 10 kilométerre északnyugatra terül el. A Biblia szerint a kanaánita település elfoglalása után a Naftáli törzshöz került,⁴⁷ emellett fontos levita- és menedékváros lett.⁴⁸ III. Tukulti-apil-Ésarra foglalta el hadjárata során i. e. 733-ban. Aharoni véleménye szerint azonban ez az azonosítás helytelen, és a bibliai Kedes városát délebbre, Alsó-Galileában, Khirbet Qadish környékén kell keresni.

A Jezreel-völgyben lévő város majdnem félúton helyezkedik el Megiddo és Taanak között. Négy vaskori réteget tártak fel, a legkorábbi az i. e. 12. század első felére tehető. Az egyik legfontosabb vaskori épület egy, E. Stern által kultikus helyként meghatározott kamra, tárolóedényekkel és szarvasoltárral. A rétegek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a vaskori város legalább kétszer pusztult el háború következtében. Egyszer a korszak elején, egyszer pedig viszonylag későn, az i. e. 8. században. Az i. e. 12. századi réteget a kutató a Bírak könyvében leírt, Megiddó vizei melletti csatához kapcsolja és az itt található várossal azonosítja.⁴⁹

Lákis: A bibliai várost először C. R. Conder próbálta meg azonosítani Tell el-Hesivel, egy ott talált, Lákisból származó agyagtábla alapján. Később, 1929-ben W. F. Albright Eusebios Onomasticonjára alapozva Tell ed-Duweir-t javasolta. A későbbi ásatások Albright elméletét igazolták.⁵⁰ A középső bronzkorban Lákis Dél-Kanaán egyik meghatározó nagyvárosa volt, egészen a korszak végén bekövetkezett pusztulásáig.⁵¹ Első írásos említése az újjáépítés után, a késő bronzkorból, II. Amenhotep-féle i. e. 15. századi „Hermitage papyrus”-ból való.⁵² Valamikor aztán az i. e. 12. században egy tűzvész teljesen elpusztította és elnéptelenedett. A pusztulás feltehetően egybeesik az egyiptomi befolyás végével Kanaánban, i. e. 1130–

⁴⁶ STERN, Ephraim (1993^b), „Kedesh, Tel (in Jezreel Valley).” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York, Simon and Schuster, 860.

⁴⁷ Józ 19:37.

⁴⁸ Józ 20:7; 21:32; 1Krn 6:61.

⁴⁹ Bír 5:19; Bír 4:11.; STERN, Ephraim (1993^b), „Kedesh, Tel (in Jezreel Valley).” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York, Simon and Schuster, 860.

⁵⁰ USSISHKIN, David (1993), „Lachis.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York, Simon and Schuster, 897.

⁵¹ ZWICKEL (2013), 105.

⁵² USSISHKIN (1993), 898–898.

ban. A pusztulás hirtelen jött és gyorsan ment végbe, erre utalnak a középkorban romjai alatt csapdába esett emberek részben vagy egészben megtalált csontvázai. Arra kérdésre, hogy kik okozták Lákis pusztulását, két lehetséges magyarázat kínálkozik. Egyrészt lehetnek az újonnan érkező tengeri népek, kiknek dél-kánaáni hadjárata miatt Egyiptom befolyása megszűnt a területen. Másrészt a honfoglaló izraelita törzsek is felelősek lehetnek a pusztításért, ahogy az József könyvében szerepel.⁵³

Megiddó: A mai nevén el-Lejjun, Tel Megiddótól nagyjából egy kilométerre délre fekszik. Tel Megiddó 40–60 méterre magasodik a környező vidék fölé, és Izraelben az egyik legfontosabb tell. A Bibliai szerint Megiddó mellett harcoltak Izrael fiai a kanaánita királyok szövetségével.⁵⁴ A területen G. Schumacher, C. S. Fischer és G. Loud, valamint az 1960-as években Y. Yadin vezetett ásatásokat.⁵⁵ A város történetének legnagyobb és legvastagabb fala a kora bronzkor II vagy III periódusában épült. A vaskori város nagy hasonlóságot mutat késő bronzkori elődjével, ami bizonyítja az azonos kultúra általi folyamatos lakottságot. A vaskori város hirtelen pusztulására egy gazdag depot-lelet utal.⁵⁶

Taanak: A város a Megiddó és Jibleam között fekszik, 40 méterrel a Jezreel-völgy fölött. Fontos útvonalat nem védett ugyan, de az i. e. 10. századra az izraelita királyág egyik fontos adminisztratív és vallási központjává vált. Első írásos említése az i. e. 15. századból való. Bár József könyve megemlíti, mint elfoglalt várost,⁵⁷ később, Debóra ideje alatt újabb harcokat vívtak Taanak királya ellen.⁵⁸ A város egészen III. Thotmesz i. e. 1468-as hadjáratáig megőrizte jelentőségét. Ekkor következett be az a pusztulás, melynek

⁵³ József 10:31–32.; USSUSHKIN (1993), 904.

⁵⁴ Bírák 5:19.

⁵⁵ AHARONI, Yohanan (1993^d), „Megiddo.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York, Simon and Schuster, 1003–1005.

⁵⁶ HERZOG, Ze'ev (1997), *Archaeology of the City. Urban Planning in Ancient Israel and its Social Implications*. Jerusalem, Graphit, 190–193.; YADIN, Yigael (1993^b) „Megiddo The Iron Age.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York, Simon and Schuster, 1012–1013.

⁵⁷ József 12:21.

⁵⁸ Bírák 5:19.; GLOCK, Albert, E. (1993), „Taanach.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 4. New York, Simon and Schuster, 1428.

rétegében ékírástos táblákat találtak. Ezután, egy gyéren lakott periódust követően, i. e. 1125 körül teljesen megsemmisült a város maradéka is.⁵⁹

Tirca: A közmondásosan szép város Sikemtől 10 kilométerre északkeletre található.⁶⁰ Nem keverendő össze a délen, a Negev-sivatagban lévő másik, szintén Tell el-Far'ah nevű területtel.⁶¹ W. F. Albright volt az első, aki Tell el-Far'ah-ot a bibliai Tirca városával azonosította. Eredetileg kanaánita város volt. A vaskor elejétől kezdve a városrendezés egyre tudatosabb fejlődést mutatott, ami központi szervezést sejtet. A középső bronzkori városfalat és kaput újjáépítették. Majdnem minden korabeli lakóház ugyanazt a struktúrát követte. A késő bronzkori – kora vaskori rétegben pusztulásra utaló nyomok találhatók, melyeket össze lehet kapcsolni a honfoglaló izraelita törzsek támadásával. Később Tirca az északi királyság székhelyéül szolgált egészen addig, míg Omri király át nem helyezte azt Somronba.⁶² A város pusztulása egybeesik az asszír II. Sarrukín király hadjáratával és Somron elestével i. e. 721-ben.⁶³

A felsorolásban szereplő városok (1. és 2. ábra) csaknem feléről nem áll rendelkezésünkre értékelhető régészeti információ. Néha csak egy-egy elejtett megjegyzés formájában jelennek meg az Ószövetségben. Vannak olyan városok, melyek neve csupán egyszer szerepel Józsue könyvében – az elfoglalt városok felsorolásában. Csak a forrásokra és a kutatók elméleteire támaszkodhatunk, hiszen régészeti feltárások nem folytak ezen bibliai települések feltételezett helyein. Ha mégis, akkor sem sikerült minden kétséget kizáró bizonyítékot találni ahhoz, hogy a honfoglalás történetét alátámasszák.⁶⁴

⁵⁹ GLOCK (1993), 1428–1433.

⁶⁰ Én 6:4.; REITERER, Friedrich, V. (2008), „Tirza.” In: Kogler, F. (hg.) *Herders Neues Bibellexikon*. Freiburg im Breisgau, Herder, 747.

⁶¹ GOPHNA, Ram (1993), „Far'ah, Tell el- (South).” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 441.

⁶² VAUX, Roland de (1993), „Far'ah, Tell el- (North)” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 433.

⁶³ CHAMBON, Alain (1993), „Far'ah, Tell el- (North) Late Bronze Age to the Roman Period.” In: Stern, E. (ed.) *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York, Simon and Schuster, 439–440.

⁶⁴ A nem feltárt városok: *Adulám*; *Asháf*: Józ 11:1., Józ 19:25.; *Debír*: Józ 10:5., Józ 15:49.; *Eglon*: Józ 10:34.; *Galilea*; *Geder*: Józ 12:13., Józ 15:58.; *Héfár*: Józ 12:17.; *Horma*: Józ 12:14., Józ 15:30.; *Libna*: Józ 10:29.; Józ 12:15., Józ 15:42., Józ 15:42.; *Madon*: Józ 12:19.; *Makéda*: Józ 10:28.; *Sáron*; *Simron-Meron*: Józ 11:1., Józ 19:15.; *Tappuah*: Józ 12:17., Józ 15:34., Józ 16:8.

Például *Madon* városának hollétéről még csak elméletek sem születtek. Egyedül *Geder* esetében próbálkoztak ásatással, ám utóbb ez az azonosítás is sikertelennek bizonyult.

Összegzés

A bemutatott városok közül tehát összesen nyolchoz kapcsolható a vaskor I periódusához tartozó pusztulási réteg. Csakhogy *Afék* pusztulását valószínűleg a filiszteusok okozták, *Bét-Él* ásatási eredményei hiányosak, illetve preconcepcióval telítettek, *Dor* esetében csak néhány omladozó ház lenne a bizonyíték egy rosszul datálható rétegből. *Gézer* lokálisan leégett épületei is inkább tűzvészre, mint háborúra utalnak. A 29 városból tehát 4 maradt. Azonban *Kedes*, *Lákis* és *Megiddó* esetében a pusztulási rétegre nem telepített új lakosság. Nem bizonyítható tehát, hogy az izraelita hódítóknak esett volna áldozatul a három város. Egyedül *Hácórról* jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy a város romjain egy izraelita település létesült.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy Józsué könyve hiteles történeti forrásként nem állja meg a helyét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem tartalmaz számunkra értékelhető tényeket az i. e. 7. századról, amelyben Jósiás király, korának hatalmi vákumában egy új államot hozott létre, és a szöveg máris új megvilágításba kerül: Józsué Könyve nem a vaskort dokumentálja, hanem az i. e. 7. század hivatalos politikai gondolkodásmódját.

A feltárt városok közül 14 esetben található valamilyen, a vaskor I periódusából származó réteg. Ezek között azonban összesen 8 esetben fogható meg bármilyen pusztulásra utaló réteg, és ezeket is óvatosan kell kezelni, kezdve a sort *Bét-Él*lel.

Az izraeli régészet egyik, Yigael Yadin által képviselt ágának elsődleges célja az Ószövetség régészeti úton való igazolása volt.⁶⁵ Emiatt olyan következtetéseket is levontak, melyek ma már nem helytállóak. Másrészt – ahogy *Hebron* esetében is – nem volt széleskörű feltárás. Például *Dorban* sem hozható a pusztítás egyértelműen összefüggésbe az izraelita törzsek honfoglalásával. Ugyanez elmondható *Gézerről* és *Hebronról* is. Csak *Hácórról*, a Jezreel-völgyben lévő *Kedesről*, *Lákisról* és *Megiddóról* vélhető, hogy pusztulásukban az izraeliták is szerepet játszottak. Köztük *Hácór* esetében akad némi-nemű bizonyítékunk arra, hogy a „honfoglalás” sorába illeszthető. Az

⁶⁵ Prof. Dr. Wolfgang Zwickel (Universität Mainz) szíves szóbeli közlése alapján, melyet ezúton is köszönök.

ide betelepedett lakosság életmódja nagyban hasonlít a Galileában talált, korabeli, bizonyíthatóan izraelita településekéhez. Figyelemre méltó tehát, hogy a 17 feltárt város közül csak egy esetében van adatunk arra, hogy izraelita támadás érte, de egyértelműen ez sem bizonyítható.

Érdemes megfigyelni a városok megoszlását az északi, illetve a déli királyság területén. A térképen elhelyezett 28 város közül 12 délen, Júda királyságának területén, 16 pedig északon, Izrael királyságában található. Emellett szerepel még két nagy kiterjedésű terület – *Galilea* és a *Sáron-síkság* –, mely magában foglal sok, meg nem nevezett várost, és ugyancsak az északi területen található.

Ebben a tényben találhatjuk meg a szöveg létrejöttének valódi célját. A DtrH megírására, vagy pontosabban összeszerkesztésére egy olyan időszakban került sor, amikor a területen az egyedüli, hatalmi pozícióban lévő királyság gyakorlatilag Júda volt. Az északi Izrael i. e. 722-es megszűnésével, és az utána következő asszír befolyás folyamatos gyengülésével, majd megszűnésével Júda királysága, élén Jósias királlyal lehetőséget kapott, hogy a dávidi országot még egyszer feltámassza. Ehhez azonban mindenekelőtt jogigazolásra volt szüksége, hiszen a két terület egységes államként való létezésének hagyománya már régóta nem képezte részét az izraeliták emlékeztének. A király és környezete azért fogott bele a deuteronomiumi reformba, hogy a birodalom erejét vallási alapon Dávid városában, Jeruzsálemben centralizálja. A DtrH pedig jogalapot szolgáltatott ahhoz, hogy hatalmát az északi területekre is kiterjeszthesse.

Elképzelésének lényege, hogy nincs szükség a terület újbóli „elfoglalására”, hiszen azt az izraeliták honfoglalása során, az egységes törzsszövetségek évszázadokkal ezelőtt megtették. Ez az egységes szövetség koronázta királlyá őst, Dávidot, uralkodási joga tehát észak és dél fölött megfellebezhetetlen történeti tényekből fakad.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy az izraelita nép feltehetően sosem volt egységes. Törzsszövetségről beszélhetünk ugyan, de nem abban a formában, melyet az Ószövetség elénk tár. J. Hamlin elmélete szerint⁶⁶ ugyanis azok a törzsek, melyek északon, Galileában kapták meg részüket az elfoglalt földből, nem Józsuével és az izraelitákkal érkeztek Kanaán térségébe, hanem ekkor már ott tartózkodtak, és a kanaánita városállamok szolgálatában álltak. Felső-Galileában, a régészeti kutatások szerint léteztek

⁶⁶ HAMLIN, John, E. (1983), *Joshua. Inheriting the Land. International Theological Commentary*. Michigan – Edinburgh, 99-101.

olyan erődtetlen települések, melyek lakói kényszermunkát végeztek a környező kanaánita királyok uralma alatt. Ezek később beolvadtak a törzsszövetségbe, és belőlük jöttek létre a mondabeli *Naftáli, Isszakár, Zebulon és Áser* törzsei. Ezt igazolni látszik Józsué könyvében két történet is. Az egyik szerint a gibeoniták szövetséget kötöttek az érkező izraelitákkal, és csatlakoztak hozzájuk.⁶⁷ A másik az északi kanaánita királyok között, az izraeliták ellen hirtelen megkötött szövetségről szól, holott akkor még az északi területeket nem is érintették a harcok.⁶⁸

Arad, Jármut és Jerikó esetében semmilyen régészeti bizonyítékunk nincs arra, hogy a vaskor I periódusában léteztek volna, ennek ellenére részét képezik a felsorolásnak, pedig ezek meghódítására nem kerülhetett sor, hiszen Józsué idejében nem is álltak már. Erre két lehetséges magyarázat is van. Egyik, hogy a királyság korában ezek a városok újra benépesültek és fontos stratégiai és közigazgatási szerepet kaptak. A másik, hogy a DtrH – mivel nem új alkotás, hanem tudatos szerkesztés eredménye – a még romjaikban álló, de impozáns egykori városokat politikai megfontolásból Józsué honfoglalásához kötötték. Ez az egyértelműen fiktív lista tehát olyan helyeket tartalmazott, melyek soha nem prosperáltak egy időben, ellenben a tellek ismertek voltak az i. e. 7. században.⁶⁹ Így eshetett meg, hogy Józsué három romvárost is „elfoglalhatott”.

A honfoglalás tényén azonban a fent leírtak mitsem változtatnak. Sokkal valószínűbb azonban, hogy az „Ígéret Földjét” izrael népe nem véres hadjáratok, hanem lassú beszívargás és nagyjából békés letelepedés útján vette birtokába.⁷⁰

⁶⁷ Józs 9:3–15.

⁶⁸ Józs 10:1–5.

⁶⁹ ZWICKEL (2013), 105.

⁷⁰ RÓZSA (2010), 96–98

Bibliográfia

- AHARONI, Miriam: *Arad. The Israelite Citadels*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York (Simon and Schuster) 1993, 82–87.
- AHARONI, Yohanan: *Arad*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York (Simon and Schuster) 1993, 75.
- AHARONI, Yohanan: *Kedesh (in Upper Galilee). Tel Kedesh*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York (Simon and Schuster) 1993, 855–856.
- AHARONI, Yohanan: *Megiddo*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York (Simon and Schuster) 1993, 1003–1012.
- BECK, P. – KOCHAVI M.: *Aphek (in Sharon)*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York (Simon and Schuster) 1993, 64–72.
- BEN-TOR, Amnon: *Hazor. Fifth Season of Excavations (1968–1969)*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 604–605.
- BEN-TOR, Amnon: *Jokneam*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York (Simon and Schuster) 1993, 805–811.
- BEN-TOR, Amnon: *Hazor*. In: STERN, E. et. al. (eds.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 5. Jerusalem (The Israel Exploration Society) 2008, 1769–1775.
- CALLAWAY, Joseph A.: *Ai*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York (Simon and Schuster) 1993, 39–45.
- CHAMBON, Alain: *Far'ah, Tell el- (North). Late Bronze Age to the Roman Period*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 439–440.
- CURTIS, Adrian H. W.: *Joshua*. (Old Testament Guides) Sheffield (Sheffield Academic Press) 1994.
- DEVER, William G.: *Gezer*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 496–506.
- EITAN, Abraham: *Aphek (in Sharon)*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York (Simon and Schuster) 1993, 62–64.
- ELLIGER K. – RUDOLPH W. (hg.): *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Stuttgart (Deutsche Bibelgesellschaft) 1997.

- FRITZ, Volkmar: *Das Buch Josua*. (Handbuch zum Alten Testament I/7) Tübingen (Mohr) 1994.
- GLOCK, Albert E.: *Taanach*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 4. New York (Simon and Schuster) 1993, 1428–1433.
- GOPHNA, Ram: *Far'ah, Tell el- (South)*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 441–444.
- HAMLIN, John E.: *Joshua. Inheriting the Land*. (International Theological Commentary) Michigan – Edinburgh (...) 1983.
- HERZOG, Ze'ev: *Archaeology of the City. Urban Planning in Ancient Israel and its Social Implications*. Jerusalem (Graphit) 1997.
- HORVÁTH Dániel: „Minden helyet, amelyet talpatok ér, nektek adok.” Régészeti és földrajzi megjegyzések Jósue könyvének 12. fejezetéhez. Szakdolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – BTK : Piliscsaba, 2014. (Kézirat).
- KÁROLI Gáspár (ford.): *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Budapest (Magyar Bibliatanács) 1976.
- KELSO, James Leon: *Bethel*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York (Simon and Schuster) 1993, 192–194.
- KENYON, Kathleen M.: *Jericho. Tell es-Sultan*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 674–681.
- KŐSZEGHY Miklós: *Föld alatti Izrael. Az Ószövetség világának anyagi kultúrája*. Budapest, (Sapientia Főiskola-L'Harmattan) 2014.
- MAZAR, Benjamin: *Jerusalem. The Early Periods and the First Temple Period*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 698–701.
- MIROSCHEDJI, Pierre de: *Jarmuth, Tel*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 661–665.
- OFER, Avi: *Hebron*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 606–609.
- REITERER, Friedrich V.: *Tirza*. In: KOGLER, F. (hg.): *Herders Neues Bibellexikon*. Freiburg im Breisgau (Herder) 2008, 747.
- RÓZSA Huba: *Ószövetségi bevezető*. Budapest (Szent István Társulat) 2010.
- STERN, Ephraim: *Dor*. In: IDEM (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 1. New York (Simon and Schuster) 1993, 357–368.

- STERN, Ephraim: *Kedesh, Tel (in Jezreel Valley)*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York (Simon and Schuster) 1993, 860.
- STERN, Ephraim: *Dor*. In: IDEM et. al. (eds.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 5. Jerusalem (The Israel Exploration Society) 2008, 1695–1703.
- USSISHKIN, David: *Lachis*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York (Simon and Schuster) 1993, 897–911.
- VAUX, Roland de: *Far'ah, Tell el- (North)*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 433.
- YADIN, Yigael: *Hazor*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 2. New York (Simon and Schuster) 1993, 594–603.
- YADIN, Yigael: *Megiddo. The Iron Age*. In: STERN, E. (ed.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. vol. 3. New York (Simon and Schuster) 1993, 1012–1013.
- ZWICKEL, Wolfgang: *Landnahme nach der Darstellung des Josuabuches*. In: IDEM et al. (hgr.): *Herders Neues Bibelatlas. Freiburg im Breisgau (Herder)* 2013, 104–107.

1. táblázat. József Könyvében előforduló városok

BIBLIAI NEVE	JELLENLEGI NEVE	HELYZETE A VASKOR I PERIÓDUSBAN	
Ahsáf	Tell Kesan	Nem ismert	É
Adulám	Khirbet es-Sekh Madkur	Nem ismert	D
Afék	Tell Ras el-'Ain	Létezett, valószínűleg filiszteus város	É
Ai	Et-Tell	Létezett	É
Arad	Tel 'Arad	Nem létezett	D
Bét-Él	Beitin	Létezett, harcok nyomai találhatóak	É
Debir	Khirbet er-Rabud	Nem ismert	D
Dor	Khirbet el-Burj	Létezett, pusztulás nyomai találhatóak	É
Eglon	Tell el-Hesi	Nem ismert	D
Galilea	–	Terület	É
Geder	Nem ismert	Nem ismert	?
Gézer	Tell-Jezer	Létezett, három pusztulási réteg	É
Hácór	Tell el-Qedah	Létezett, tűzvészben pusztult el	É
Hebron	Tell-Hebron	Létezett, de jelentéktelen	D
Héfár	Tell el-Muhaffar	Nem ismert	É
Horma	Khirbet er-Gharra / Tel Ira	Nem ismert	D
Jármut	Khirbet-el Yarmuk	Nem létezett (vagy jelentéktelen volt)	D
Jerikó	Tell es-Sultan	Nem létezett	D
Jeruzsálem	El-Quds	Létezett	D
Jokneám	Tell Qemun	Létezett	É
Kedes	Tell Qedes Khirbet el-Qadis	Létezett (Két lehetséges helyen)	É
Lákis	Tell ed-Duweir	Létezett, ekkor pusztult el	D
Libna	Tell Dschudede	Nem ismert	D

BIBLIAI NEVE	JELLENLEGI NEVE	HELYZETE A VASKOR I PERIÓDUSBAN	
Madon	Nem ismert	Nem ismert	É
Makéda	Khirbet el-Kom	Nem ismert	D
Megiddó	El Lejjun	Létezett, ekkor pusztult el	É
Sáron	–	Terület	É
Simron–Meron	Khirbet Sammuniye	Nem ismert	É
Taanak	Tell Ta'annek	Létezett	É
Tappuach	Tell Schekh Abu Zarad	Nem ismert	É
Tirca	Tell el-Fa'arah	Létezett	É

É = Északi királysághoz tartozó terület

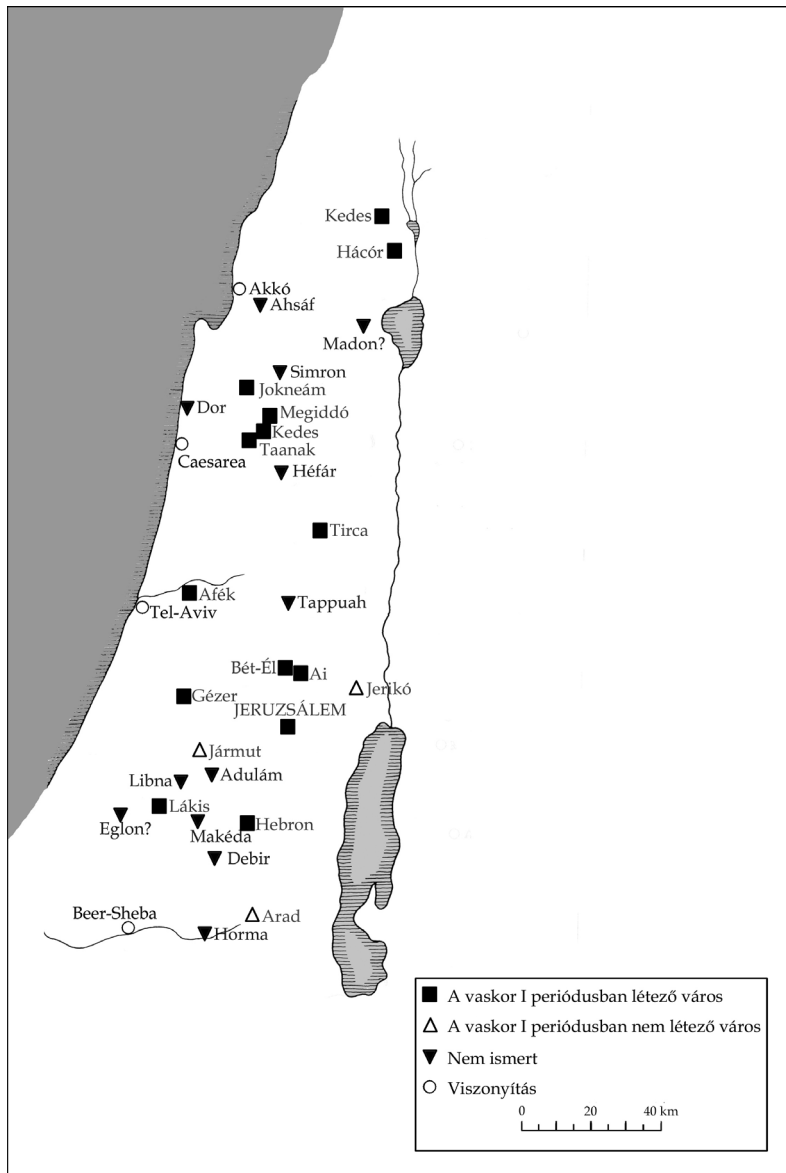
D= Déli királysághoz tartozó terület

2. táblázat: Az ókori Közel-Kelet összehasonlító régészeti kronológiája⁷¹

Korszak	Volkmar Fritz ⁷²	Amihai Mazar ⁷³	Helga Weippert ⁷⁴
Neolitikum	8000 – 4000	8500 – 4300	8500 – 4000
Kalkolitikum	4000 – 3150	4300 – 3300	4000 – 3200
Korai bronzkor I	3150 – 2950	3300 – 3050	3200 – 3000
Korai bronzkor II	2950 – 2650	–	3000 – 2600
Korai bronzkor III	2650 – 2350	II és III együtt: 3050 – 2300	2600 – 2300
Deurbanizált átmeneti kor	Korai bronzkor IV	Középső bronzkor I	Középső bronzkor I
Középső bronzkor IIA	1950 – 1750	2000 – 1850/1750	2000 – 1800
Középső bronzkor IIB	1750 – 1550	–	1800 1650
Középső bronzkor IIC	–	IIB és C együtt: 1850/1750 – 1550	–
Késői bronzkor I	1550 – 1400	1550 – 1400	1550 – 1400
Késői bronzkor II	1400 – 1200	1400 – 1200	1400 – 1200
Vaskor I	1200 – 1000	IA: 1200 – 1150 IB: 1150 – 1000	1250 – 1000
Vaskor IIA	1000 – 900	1000 – 925	1000 – 900
Vaskor IIB	900 – 700	925 – 720	900 – 850
Vaskor IIC	700 – 587	720 – 586	850 – 586

⁷¹ KŐSZEGHY (2014), 35.⁷² FRITZ (1985), (Kőszeghy 2014 nyomán)⁷³ MAZAR (1990), (Kőszeghy 2014 nyomán)⁷⁴ WEIPPERT (1982), (Kőszeghy 2014 nyomán)

3. ábra. A városok földrajzi elhelyezkedése Kanaán-térségében

Egy fóti módos parasztház rejtett értékei

Huszthy Zita Katalin

Fót régi településmagjában, fésűs beépítésben álló módos parasztház 2006-ban került az örökségvédelem látókörébe. A tulajdonos értékesítési szándéka az épület eltűnésével, értékeinek elvesztésével fenyegetett, de Fehér Judit műemlékfelügyelőnek köszönhetően ideiglenes műemléki védelmet kapott.¹ Az eljárás során azonban jelentőségét csupán a településkép és az egységes beépítés szempontjából ismerték el, egyedi értékeit nem tartották kiemelkedőnek,² de sikerült elérni a helyi védelem alá helyezését. Korából, melléképületeivel alkotott komplex rendszeréből és elhelyezkedéséből fakadó építészeti értékei 2014-ben váratlanul bővültek a lakószobák fafödémén az álmeny-nyezet alól előkerült színes-virágos díszítő festéssel. Az alábbi munka a műemléki védelemre való újabb felterjesztés kivonata. A védelemről szóló döntés sajnos azóta sem született meg, de reméljük, hogy ezen publikációval is sikerül legalább napirenden tartani a ház ügyét.

A kőből rakott és helyenként téglával kiegészített tornácos ház telke Fót központjában, a ma Vörösmarty térnek hívott egykori vásárteret északról szegélyező szalagtelkek sorában helyezkedik el, nagyjából egyenlő távolságra a Károlyi-kastély bejáratától és az Ybl Miklós által épített katolikus templomtól. Északnyugati határa mentén húzódik a főépület, a telek hátsó részén a ház gazdasági melléképületei helyezkednek el; az északkeleti oldalon az istállóépület, a lakóházzal ellentétes telekhatár mentén az úgynevezett „szecskás”³ és egy egyszobás kisebb épület. A ház és környezete szoros egységet alkotott, a piacteret szegélyező parasztházak képezték annak idején a község magját. A háztól balra, az út másik oldalán található a községháza,

¹ KÖH határozat, 2006. október 2. Üi.sz.: 450/2662/5/2006

² KÖH határozat, 2007. július 3. Üi.sz.:450/0074/2/2007

³ A tulajdonos szóhasználata.

átellenben az 1932-ben épült Vörösmarty művelődési ház és a 18. századi református templom. A Vörösmarty téren húzódó épületsziget másik sarkán található az egykori általános iskola 19. századi épülete. A ház mellett futott egykor a Márton-patak, mely a Jegyzőkerületet megkerülve a Mogyoródi-patakba torkollott, benne egy generációval korábban még mostak a ház lakói. A porta előtt egy szélesebb kőhíd vezetett a piactérre melynek másik oldalán nyílt a Károlyi-kastély parkjának kapuja. A ház mögötti gesztenyesort a Károlyi-család telepítette, ezen az úton vonultak vasárnap a templomba.

Egyedülálló az egykor itt lakó parasztcsalád története, mely a 17. század végéig követhető vissza. A jelenlegi tulajdonos, mint az egykori módos parasztcsalád egyik utolsó tagja, rendkívül gazdag információval szolgált a család történetével a ház régi életével, az épületek és helyiségek funkciójával kapcsolatban.

Fóton a birtokos Károlyi-család az elsők között, már 1848-ban hatályba léptette a jobbágyszabadítási törvényt. A jobbágytelket kapott, majd a 19. század második felében zöldség- és gyümölcsstermesztésből meggazdagodott családok egyike volt a református Csúzi-család is. Csúzi György 1699-ben érkezett Fótra feltehetően a felvidéki Csúz községből. 1711-ben egy 12 kapás, 1728-ban már egy 15 kapás szőlő birtokosa volt.⁴ A család vagyona a gazdálkodásból szerzett jövedelem és a házasságkötések folytán tovább gyarapodott. A telek nagyobbik felét⁵ apja, Csúzi István halála után, 1889-ben ifj. Csúzi József örökölte. A tulajdonjog 1930-ban a legifjabb Csúzi Józsefhez került egy ajándékozási szerződés alapján.⁶ A ház telkének kisebbik, hátsó része eredetileg különálló egység volt, a helyiek „Jegyzőkerületként” emlegették.⁷ A földrészlet eredetileg három kisebb telekből állt, melyet három oldalról a később befedett Márton-patak határolt. Fót 1883-mas kataszteri térképén is így szerepel.⁸ 1924-ben osztotta fel a tulajdonos, ifj. Csúzi József öröklés jogcímén három lánya, Julianna, Borbála és Lídia között. Julianna később saját részét az ő és férje, Döményi János tulajdonában lévő 1303-mas helyrajzi számú telekhez csatolta. Ennek északkeleti sarkába épült 1924

⁴ Magyar Országos Levéltár online adatbázisa. 1715. évi országos összeírás. 85. lap. URL: <http://goo.gl/he3BzZ>

⁵ 1303-mas helyrajzi számú telek régi helyrajzi száma 143 volt, régi utcanév nélküli házszám pedig 45. (951-es telekkönyvi betét, Dunakeszi Járási Földhivatal)

⁶ 951-es telekkönyvi betét, Dunakeszi Járási Földhivatal

⁷ A tulajdonos visszaemlékezései alapján. Az elnevezés magyarázatára kutatásunk során nem bukkantunk.

⁸ 141, 142, 144 helyrajzi számok. A térképet a Dunakeszi Járási Földhivatal őrzi.

után egy istállóépület, majd később az 1940-es évek végén a szecs-kás nyári konyhával és a kisebb lakóépület. 1942-ben Borbála telke is Julianna tulajdonába került, a két részt egybenyitották. Délnyugati, különálló harmadára a 20. század első felében kétszintes lakóház épült. A telek másik két harmadának tulajdonosa 1974-től Döményi János, Julianna fia, az 1303-mas helyrajzi számú telek és ház tulajdonosa.

Az épületegyüttes a hosszú szalagtelken, a telek határai mentén az udvar köré szerveződik, téglalap alaprajzú földszintes, egytraktusos, nyeregteretővel fedett fő- és melléképületekből áll. Utóbbiak – istálló, szecs-kás, nyárikonyha és a kisebb lakóépület – a telek hátsó felében helyezkednek el. A lakóház utcafronttól a telek feléig húzódó, szabadon álló cseréppel fedett épület. Egy archív fotó tanúsága szerint⁹ utcai homlokzatán eredetileg két világos vakolatkeretezésű ablak nyílt, ezeket az 1960-as években egy darab redőnyös, bádoggpárkánnyal ellátott széles ablakra cserélték. (11.) A homlokzat jobb oldalán nyílt egykor a világos vakolatszemöldökkel hangsúlyozott fa tornácajtó, melyhez pár lépcsőfok vezetett.¹⁰ Az utcai homlokzat felső részén nyíló padlásablakok alatt az archív fotón fehér négyzet alakú folt látható, itt esetleg az építési dátum, vagy a tulajdonosok monogramja lehetett. A padlásteret az épület közepénél téglából rakott oromfal választja ketté, a homlokzaton kis tetőkonty található, ez későbbi átépítés eredménye. A jelenlegi három kémény helyett eredetileg csak egy szabadkémény volt, mely a konyha fölött az északnyugati héjon keresztül vezette ki a füstöt. Archív fotókon látható, hogy a délkeleti tetőhéjon eredetileg három kis ökörszemablak, az istálló fölött pedig előtetővel fedett szénaledobó nyílás is volt.¹¹ Az épületet délkeleti oldalán pillérekre támaszkodó tornác kíséri, melyet az oldalfalakon túlnyúló tetőhéj és tetőgerendázat képez. A felette lévő legalsó cserépsort csipkésre fűrészelt díszes ereszdeszkázat zárja le.

A ház két részből, az utca felé eső, egymásba nyíló lakóhelyiségekből (ún. „első ház”, konyha vagy pitvar és tisztaszoba),¹² valamint a tornácraól külön nyíló gazdasági helyiségekből áll (kamra padlásfeljáróval, pince és istálló, melyet később lakószobává alakítottak).

⁹ A tulajdonos birtokában lévő 1910-es években készült felvétel.

¹⁰ Ennek helyét befalazták, de a díszesre fűrészelt tornácajtót a tulajdonos megőrizte.

¹¹ Egyik a tulajdonos birtokában lévő 1910-es években készült fénykép, másik egy 1945 után kiadott képeslap. (Arcanum képeslap adatbázis. URL: <http://goo.gl/Hmf5OJ>). Utóbbi datálása alapján megállapítható, hogy a szénaledobó nyílást 1945 után bontották el, az ökörszemablakokat viszont már korábban.

¹² A szobák megnevezése a tulajdonostól származik, a néprajzi terminológiával ellentétben itt nem az utcához legközelebb eső lakóhelyiséget nevezték tisztaszobának.

A tornácra nyílik a konyha ablaka és ajtaja, a tisztaszoba ablaka, a kamra kétszárnyú ajtaja, a pince kétszárnyú bejárata és az épület végén lévő lakószoba. Az északnyugati homlokzaton csak ennek az utóbbi helyiségnek van ablaka. (1., 2.)

Díszítőfestés az elsőház és a konyha mennyezetén maradt meg szinte teljes épségben. M. Bán Beatrix az álmennyezet mögött az oldalfalak felső sávjában töredékesen megmaradt mintás mészfestés alapján azt feltételezi, hogy a helyiségeket mintás bordűr díszítette, mely alatt egyszínűre voltak festve a falak. A falak és a gerendák dekorálása egy időben készült.¹³

A főépület négyzet alaprajzú első helyisége az ún. „elsőház”, melyet egy háromosztású ablak világít meg, ajtaja ezzel szemben nyílik. A mennyezet fagerendáit és a rájuk fektetett deszkákat virágos festés díszíti. (3.) Az oldalfalakon a vakolatot leverték, a mennyezet alatti kb. 30 cm széles falsávon megőrződött a díszítőfestés, zöld levelek között piros futórózsa borítja. A festés (a falsávokat kivéve) a korábbi stukatúr borításnak köszönhetően rendkívül jó állapotban van és a restaurátori szakvélemény alapján egy időben készült mind a fa- mind a falfelületekre.¹⁴ A fehérre alapozott mennyezetre és falakra sablon segítségével festették a színes stilizált növényi motívumokat hat alapminta variálásával. Az élszedett földmegerendák három látható síkja, a gerendák által határolt felső falsávok és a rájuk fektetett deszkalapok síkjai alkotnak egy-egy vízszintes és függőleges irányú „festménymezőt”. A mennyezett közepén egy festett tájkép található. (4.) A festett füles keretben egy hegyekkel övezett tó látható, túlsó partján elszórva néhány magas fa és két nyeregterős, fehérfalú ház van. Homlokzatukon két ablak, oromzatukon egy padlásablak nyílik, oldalfalukon is kivehetők nyílások. A fák és a házakat visszatükröző tó innenső partjára egy-egy nádcsoport festett a piktör.

A második helyiség volt egykor a konyha, a falakról a vakolatot egy felső vékony sáv kivételével itt is leverték. Az első szobához hasonlóan a mennyezet fagerendáira, a rájuk fektetett deszkákra és az oldalfalak mennyezet alatti kb. 30 cm széles falsávjaira is kézzel festett virágkosaras motívumok kerültek. A geometrikus sorminták, illetve geometrikus kialakítású virágok és levelek pink, királykék, mályva és zöld színei még most is szinte világítanak, bár a festék a fáról sok helyen pereg, valószínűleg az egykori füst és gőz miatt.

¹³ M. Bán Beatrix restaurátor szakértő szakvéleménye, 2014. április 29.

¹⁴ M. Bán Beatrix restaurátor szakértő szakvéleménye, 2014. április 29.

(5.) A jobb hátsó sarokban az utólag bepadlósolt földem csupaszon deszkái mutatják az egykori szabadkémény helyét. (6.)

A harmadik helyiség, a négyzet alaprajzú tisztaszoba ajtaja a konyhából nyílik. A tornácra nyíló háromosztású ablakával szemben az északnyugati falon utólag kővel befalazott, szegmensíves falfülke nyílik, annak idején ide helyezték a helyiséget megvilágító lámpát. A fülke béléte festett szőlőmin-tával van díszítve (sárga szőlőfürtök, zöld indák és levelek). A mennyezet gerendái és deszkái sötétzöldre vannak mázolva.¹⁵ (13.) A falak itt is csupaszok, viszont a famennyezet gerendái között megmaradt egy-egy, a gerendákkal azonos színűre festett falmező. A lepergő festék alatt világos türkiz alapszínre sötétzölddel, vörössel sablonált széles futóindás virágmotívum fedezhető fel.

A keskeny, téglalap alaprajzú, egykor kamraként használt negyedik helyiségből széles, festetlen falépcső vezet a földembe vágott, téglalap alakú padlásnyíláshoz. (7.) Az északnyugati falon vállmagasságban a kőfalhoz illesztett, téglából rakott párkány (boltváll)¹⁶ részlete látható.

Az ötödik helyiség, a téglalap alaprajzú pince kőfalaira vakolat nélküli tégl dongaboltozat támaszkodik, melyet keresztben két vonórúd erősít. (8.) Döngölt padozata kb. egy fél méterrel a tornác szintje alatt helyezkedik el, ide pár falépcsőfok vezet. Hátsó, északnyugati falának közepén téglaszemöldökös, szegmensíves falfülke található, mely annak idején a lámpa elhelyezésére szolgált.

A hatodik helyiség valaha istálló volt, majd lakószobává alakították. (9.) A négyzet alaprajzú helyiséget vasgerendák közé rakott poroszszüveg-boltozat fedi. A falak fehérre vannak meszelve, csak a két ablak alatti sávban van leverterve a vakolat és láthatóak a fal szövetét alkotó kövek.

A telek északkeleti oldalát határoló magas nyeregtetővel fedett, téglából és kőből épült egytraktusos, poroszszüveg-boltozatos, alapincézett istállóépületet szintén tornác kíséri. (10.) Az udvari tetőhéjon oromdeszkázatos nyeregtetővel fedett szénaledobó nyílás van. A tornác feletti a legalsó cserépsort csipkésre fűrészeltdíszes ereszdeszkázat zárja le. A homlokzat bal oldalán nyílik a pince deszkaajtaja. Ettől jobbra a kamra szegmensíves ablaka és kétszárnyú deszkaajtaja. A homlokzat jobb oldalán az istálló egyszárnyú, zöldre mázolt deszkaajtaja, fölötte íves, vörösre festett, téglából rakott szegmensív. Két

¹⁵ A restaurátori szakvélemény szerint ez a zöld festés később készült a másik két szoba díszeinél és nem feltételezhető alatta díszítőfestés. (Bottyán Anikó restaurátor szakértő, 2014. április 29.)

¹⁶ Székér György kutató szakvéleménye, 2006. szeptember 4.

oldalán egy-egy egyenes záródású, fülkébe mélyedő ablak, melyeket vörösré mázolt, téglából rakott szegmensív hangsúlyoz. Ebben az épületben van a betonvályús tehénistálló (12.) és egy kamra, benne a mai napig áll egy prés, hiszen annak idején itt préselték a család Somlyó-hegyi birtokáról szüretelt szőlőt. A padlóba egy lyukat vájtak, amin keresztül egyenesen az alatta lévő borospincébe csorgatták a friss mustot. A pincébe vezető lépcső a tornácra nyílik. A mellette álló, délkeleti oldalon húzódó szecskás az 1940-es években téglából épült egytraktusos, félnyeregvetős, nyitott fedélszékes épület, két egységből áll, egy kocsiszínből és egy nyárikonyhából. Utóbbi az 1950-es években téglából épült egytraktusos, alacsony félnyeregvetős, egyszobás kis építmény.

A ház datálását a látható építészeti jegyeken és pontosan datált analógiákon¹⁷ túl Fót fentebb már említett 1883-mas kataszteri térképe segíti, amely feltüntet a telken egy, a jelenlegivel azonos méretű és elhelyezkedésű házat is.¹⁸ A 2006-ban indított védési eljárás során falkutatás nem történt, szakvélemény a nagyrészt hiányzó vakolatok miatt látható falszerkezetek alapján készült.¹⁹ Ebben Székér György kutató megállapította, hogy az épület-együttes legkorábbi része a főépület délnyugati négy helyisége, az épület további két helyisége pedig egy 1920-as bővítés eredménye, ekkorra datálja az istállóépületet is.

Újabb kutatásaink alapján Székér Györgynek a főépület korával kapcsolatos fenti szakvéleményét több tényező is cáfolja.

A későbbi bővítés tényére elsősorban a fedélszerkezetet megszakító téglatoromfal és az utolsó helyiségben lévő poroszsüveg-boltozat, mint újabbkori építéstechnikai elem használata alapján következtet.

Acélgerendás poroszsüveg-boltozatot azonban már 19. század közepétől alkalmaztak Magyarországon, mint terménytárolásra, vagy ipari termelésre alkalmas tűzbiztos szerkezetet.²⁰ A kutató figyelmen kívül hagyta, hogy az utolsó helyiség eredetileg az istálló funkcióját látta el. Ennek és a fölötté lévő szénapadlásnak tűz elleni védelme indokolta az acélgerendás téglafödém, és a lakóhelyiségek fölötti padlásteret elhatároló oromfal használatát. Ez tehát

¹⁷ Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ. Néprajzi archívum - Fót

¹⁸ A térképet a Dunakeszi Járási Földhivatal őrzi

¹⁹ Székér György kutató szakvéleménye, 2006. szeptember 4.

²⁰ Poroszsüveg-boltozattal készült az 1840-es években épült békéscsabai sörház pincéje, a szilvásváradai Erdődy-Pallavicini-kastély 1860 körüli gazdasági épületei, vagy az 1869-ben épült pápai Kluge-féle kékfestőüzem is.

önmagában nem bizonyítja az első három helyiség korábbi periódusban történt építését.

A Csúzi-család már az 1848-as jobbágyszabadítást megelőzően is a tehetősebb parasztcsaládok közé tartozott,²¹ vagyonuk a század második felében a mezőgazdasági terményekből származó jövedelmük révén tovább gyarapodott. Valószínűtlen, hogy egy ilyen anyagi helyzetben lévő tulajdonos csupán lakóhelyiségekből és egy kamrából álló házzal rendelkezzen. A kert végében álló istállóhelyiség emellett biztosan az 1920-as évekre datálható, indokolatlan lett volna két, egyszerre épült istálló egy háztartásra. A főépülethez tartozó pince és istálló tehát minden bizonnyal legkésőbb ifj. Csúzi József és felesége beköltözésekor épült, tehát nem az 1920-as években, hanem a 19. század utolsó harmadában.

A család később valószínűleg helyszűke miatt (három lányuk volt) alakította át a régi istállót lakószobává (ekkor alakíthatták ki a jelenlegi nyílászárókat) és építette az új istállóépületet az 1924-ben becsatolt 1304/2 helyrajzi számú telken.

A tornác egységes, a főépület végleges mérete alapján kialakított szerkezete is megerősíti a fentieket. Ha volt is a telken épület 1883 előtt, annak legfeljebb oldalfalait tartalmazza a főépület, a jelenlegi, a telek feléig húzódó egytraktusos nyeregvetős főépület minden valószínűség szerint a 19. század utolsó harmadában épült meg.

A Csúzi nagyszülők az 1940-es években kezdték korszerűsíteni a házat.²² A villany bevezetésekor falazták be az elsőház tornáczra néző ablakát, ide került ugyanis a villanyóra. Az 1940-es évek végén épült melléképületek egyikében, a szecskásban helyezték el az állatok takarmányozására használt szalma és széna felaprítására szolgáló villanymotoros szecskavágót. A mellette lévő, nyitott homlokzatú ún. „katlanosban”²³ nagy adagokban készülő ételeket főztek (pl. disznóvágás, paradicsom-befőzés alkalmával), illetve itt melegítették a mosáshoz a vizet.

Az épület legutóbbi átalakítására az 1960-as években került sor, ekkor lettek kicserélve az elsőház, a konyha és a tisztaszoba nyílászárói és az akkori divatot követve ekkor lett kialakítva a csonkakonty a tető utca felőli végén.

²¹ Az 1715-ös adóösszeírás szerint a család első, Fóton élő őse, Csúzi György rendelkezett a lakosok közt a legnagyobb, 12 kapás szőlővel. (Magyar Országos Levéltár online adatbázisa. 1715. évi országos összeírás. 85. lap. URL: <http://goo.gl/he3BzZ>)

²² A tulajdonos visszaemlékezései alapján.

²³ A tulajdonos szóhasználat.

Fóton aránylag sok, a helyi építkezési hagyományt követő, 19. századi parasztház található ma is. 1971-ben Szolnoky Lajos folytatott néprajzi felmérést a településen az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából. Ennek dokumentációja²⁴ és a jelenleg is álló épületek alapján megállapítható, hogy az épületegyüttes a hagyományos fóti népi építészet jegyeit hordozza. Ezek a jegyek a következők:

Telekelrendezés

Fésűs beépítésben, hosszú szalagtelken, a telek határai mentén az udvar köré szerveződő, téglalap alaprajzú fő- és melléképületek. A melléképületek (gazdasági helyiségek) a telek hátsó felében helyezkednek el.

Alaprajzi elrendezés

Az épületek egytraktusosak, a lakóhelyiségek az utca felé csoportosulnak, a gazdasági helyiségek hátrébb helyezkednek el. Az első három helyiség összenyílik; a konyha, az ún. „elsőház” és a tisztaszoba egy lakóegységet képez. A további, gazdasági helyiségek egyenként a tornácról nyílnak (kamra, pince, istálló).

Építési anyagok

A falszerkezetek zömében a település melletti Somlyó-hegyen bányászott zöldkőből épültek, téglával egészülnek ki, a tetőt hornyolt cserép fedi, sok a fűrészelt faelem.

Tömeg

Egytraktusos, téglalap alaprajzú, magas nyeregtetővel fedett épületek.

Tetőszerkezet

Szarufás, torokgerendás, hornyolt cseréppel fedett magas nyeregtető.

Homlokzat

Az utcai homlokzaton egykor két, egyenes záródású, többszemű ablak és a tornác festett lécajtaja nyílt, fölöttük a stukatúrral burkolt deszkaoromzaton két padlásszellőző nyílás található.

Tornác

Az udvari homlokzatot a falakon túlnyúló födémgerendákból képzett tornác kíséri, négyszögletű, téglából rakott pillérekre és a két rövidebb homlokzat falaira támaszkodik. A pillérek különösen jellegzetesek a környéken, lábukat egy valamivel vastagabb kocka, vagy lapos hasáb alap, melynek színezése különbözik a törzstől, fejezetük

²⁴ Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ. Néprajzi archívum - Fót

a tornác hosszával párhuzamosan kiszélesedik, erre támaszkodik az eresz vonalában fekvő sárgerenda.

Ereszdeszkázat

Az udvar felé a tető utolsó cserépsorát az ereszen végighúzó (sok esetben az utólag felszerelt függő ereszcsonna takarja) festett, csipkésre fűrészelt díszes ereszdeszkázat zárja le.

Nyílászárók

A gazdasági helyiségek eredeti bejárati ajtajai, váz táblázatos, egy- vagy kétszárnyú, keretek közé fogott, festett, szekrényzáras deszkaajtók. A szárnyak gyámoltított sarokvasakkal vannak a fa pallótok peremdeszkáihoz rögzítve. A keretvázban lévő bélésdeszkák vízszintesen, redősen vannak rakva.

Szénaledobó nyílás

Az istálló fölötti, tetőhéjba vágott szénaledobó nyílást falécekből ácsolt oldalfalakra támaszkodó cseréppel fedett deszkaoromzatos nyereg tető fedi. Archív fotó tanúsága szerint²⁵ ilyen volt egykor a főépület padlásának udvar felé eső héján is.

A régi használati tárgyak közül még sok fellelhető a különböző helyiségekben, például a szőlőprés, egy lábas szenesvödör, gyalupad, teknő, faragott-festett guzsalytalp, sulyok, kétkarú hasasfűrész, szalonnatartó rúd, saroglya stb. A tulajdonos beszámolójával kiegészítve szépen rekonstruálható az egykor itt zajló munkás élet, megelevenedik előttünk a nyári paradicsombefőzés, az őszi szüret és káposztasavanyítás, az állatok ellátása. A komplex épületegyüttes alkalmas volt a család önellátását szolgáló sokféle tevékenység biztosítására és az ehhez szükséges bővülésre, organikus fejlődésre több generáción át.

Az épület talán legjelentősebb értéke csak 2014-ben került elő, amikor eltávolították az első három lakóhelyiség deszkákra szegezett nádvakolat (stukatúros) álmennyezetét. Az előbukkanó színes festett dekorációt az 1910-es években valószínűleg már fedte a stukatúros álmennyezet. A tulajdonos, Döményi János meg van róla győződve, hogy édesanyja, Csúzi Julianna, aki 1914-ben született mesélt volna a pompás dekorációról, ha még látta volna.

A konyha és az elsőház fagerendás mennyezetét borító pazar virágos festést a plafonra erősített papírsablonok segítségével, enyves festékekkel pingálták, amihez piros, mályvaszín, zöld és kék színezőport keverték. A tulipánok,

²⁵ Az ingatlan jelenlegi tulajdonosának birtokában.

ibolyák, szegfűk, rózsák, valamint egyéb virág- és geometrikus minták ma is szinte világítanak a mennyezeteken. A formák gyakran egynézetű, szalagos elrendezése arra utal, hogy a készítéshez használt papírsablonok eredetileg belső falakra festett bördűr készítésére szolgáltak. A harmadik lakóhelyiség, a tisztaszoba mennyezetét nem cifrázták, nem illett, mivel temetés alkalmával a halottakat itt ravatalozták fel.²⁶ A lakók mindenesetre ezt a szobát is igyekeztek valamilyen módon kidekorálni. Az ablakkal szemben lévő, szinte teljesen befalazott lámpatartó falfülke bélletének türkizzöld felületén zöld indák és levelek közt sárga szőlőfürtöket látni és a mennyezetgerendák alatti falsávokon is találni színes festékfoltokat.

Ilyen gazdagon festett, lakótérben lévő, 19. századi famennyezetre további példákat hiába kerestünk, minden bizonytalansággal provinciális esetről van szó. Ezt erősíti meg a naiv tájkép egészen váratlan elhelyezése az első ház mennyezetét borító virágmezőben.

Az etnográfusok a 19. századot tartják a népművészet virágkorának,²⁷ a század közepétől fellendülő gazdaság a paraszti öntudat megerősödését jelentette. „Ugyanakkor [...] voltak a legcifrábbak a parádés szobák és a legfényűzőbbek az ünneplő viseletek egyes vidékeken, amikor a nagyvárosok a legrohamosabban növekedtek s a gyáripar fejlődése a legnagyobb lendületben volt”.²⁸ A városi, polgári és úri megrendelők ellátását a gyáripar, a kereskedelem és a polgári kézművesipar vette át, a hagyományos kézműves mesterek magukra maradtak paraszti megrendelőkkel és ráálltak az új, paraszti népművészeti ízlésre.²⁹ A földi ház mennyezete esetében a sablonos technika, a „divatos” a szecesszió formáira emlékeztető stilizált motívumok és a tájkép egyértelműen polgári megrendelők számára dolgozó mesterre utal, aki a korszak fent leírt furcsa kettőssége folytán azonban egy vidéki parasztcsaládtól kapott megrendelést.

²⁶ Ez az indoklás a tulajdonostól származik, feltételezését megerősítette a restaurátor is, aki nem talált a zöld festés alatt korábbi, virágos díszítést (Bottyán Anikó restaurátor szakértő, 2014. április 29.). Magyarországon a legtöbb faluban az 1940-50-es évekig háztól temettek. A halottat a saját házában, a tisztaszobában ravatalozták fel egy szalmából rakott, lepedőkkel letakart padon. BOROSS Marietta, KARÁCSONY Zoltán, TÁTRAI Zsuzsanna (2004), *Magyar népi kultúra*. Budapest, Képzőművészeti. 194.

²⁷ FÉL Edit (szerk., 1969), *A magyar népművészet*. Budapest, Corvina. 49–51.; HOFER Tamás (1975), „Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében” *Ethnographia*. (2–3.). 408.; FÉL Edit, HOFER Tamás (szerk., 1975), *Magyar népművészet*. Budapest, Corvina. 34–42.

²⁸ HOFER (1975), 399.

²⁹ HOFER (1975), 404.

Az elsőház és a konyha festett famennyezetének értékét nem csak látványának egyedisége, hanem, mint a paraszti élet polgárosodásának dokumentuma is adja. Ez a dekoráció megjelenési formájában (színek, motívumok, felület) még hordozza a 19. században gazdagon virágzó népművészetet, maga a technika viszont már a polgári életmódhoz kötődik. Így válnak bájos giccsé a kispolgári szalonok falainak virágos bordűrjei egy parasztház nyers famennyezetének deszkáira sorjázva. Egyedi értékét azonban kifejezetten ez az átmenetiség adja; a virágosra festett deszkák a népművészet átváltozásának, eltűnésének egy pillanatát örökítik meg.

A 19. századi fóti módos parasztház több szempontból is méltó a műemléki védelemre. Figyelemre méltó egyrészt a település szövetében betöltött szerepét illetően. A Károlyi-kastély és az Ybl Miklós által tervezett katolikus templom közvetlen közelében fekvő telek és a rajta lévő épületek több mint egy évszázadon keresztül olvadtak be a település szerkezetébe, formálódtak a bennük lakó család igényei szerint. Ugyanakkor olyan stabilitást és folytonosságot képviselnek Fóton, ami ma már egyedülálló a régi településrészben. A környező, hasonló korú parasztházak drasztikus átalakításán estek át, vagy lebontották őket.

A ház, mint a helyi építési hagyomány képviselője a néprajztudomány szempontjából is figyelmet érdemel. A telek- és alaprajzi elrendezés, az építési anyagok, az épület tömege, tetőszerkezete, homlokzata, a tornác, az ereszdeszkázat, a nyílászárók és a szénaledobó nyílás együtt hitelesen képviselik a helyi építési tradíciót.

Az épületet a fenti jegyeket szintén felmutatni képes, hasonló korú fóti parasztházak közül viszont kiemelni egyrészt központi elhelyezkedése, másrészt a benne lakó család régi, ugyanakkor ma is megelevenedni képes múltja. Az elsőház és a konyha festett famennyezetei pedig látványuk egyedisége mellett, a paraszti élet polgárosodásának értékes kordokumentumai.

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

- BARABÁS Jenő, GILYÉN Nándor (2004), *Magyar népi építészet*. Budapest, Mezőgazda.
- BOROSS Marietta, KARÁCSONY Zoltán, TÁTRAI Zsuzsanna (2004), *Magyar népi kultúra*. Budapest, Képzőművészeti.
- BORSOS Balázs (2011), *A magyar népi kultúra régiói I. – Dunántúl, Kisalföld, Alföld. Pécs, Mérték*.
- FÉL Edit (szerk., 1969), *A magyar népművészet*. Budapest, Corvina.
- FÉL Edit, HOFER Tamás (szerk., 1975), *Magyar népművészet*. Budapest, Corvina.
- GALGÓCZY Károly (1876–1877), *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monográfiája II.* Budapest, Pestmegye Községe.
- HOFER Tamás (1975), „Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében” *Ethnographia*. (2–3.).
- KÓSA László (1998), *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlás Magyarországon (1880–1920)*. Budapest, Planétás.
- MALONYAI Dezső (1922), *A magyar nép művészete V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe, a palócok művészete*. Budapest, Franklin-Társulat. <http://goo.gl/QcNPu9>
- REHÁK Ferenc (2000), *Fót története*. Budapest, Greger-Delacroix.
- SABJÁN Tibor (2007), *Tetőfedések*. Budapest, Terc.
- TOMBOR Ilona (1968), *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*. Budapest, Akadémiai.

Irattári és levéltári források

- Czegány Sándor által készített tervrajz az étteremmé alakításhoz. 2013
- Dunakeszi Járási Földhivatal, 951-es telekkönyvi betét
- Fót, Jegyzőkeret koncepcióterv. Építész vezető-tervező: Kolossa József. Építész munkatársak: Garay Dorottya, Kohout Dávid. 2010
- Magyar Országos Levéltár online adatbázisa. 1715. évi országos összeírás. 85. lap. URL: <http://goo.gl/he3BzZ>
- Pest Megyei Kormányhivatal Érdi Járási Hivatal - Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály irattára. Üi.sz.: PE-06D/OR/648/2014
- Szolnoky Lajos 1971-es néprajzi felmérése, Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ néprajzi archívumából.

Képmelléklet

1. (a szerző felvétele)

2. (fotó: Nagy Krisztina)

3. (fotó: Nagy Krisztina)

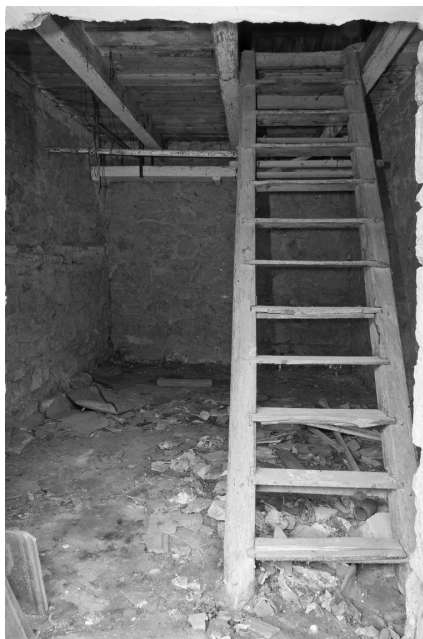
4. (a szerző felvétele)

5. (fotó: Nagy Krisztina)

6. (fotó: Nagy Krisztina)

7. (fotó: Nagy Krisztina)

8. (fotó: Nagy Krisztina)

9. (fotó: Nagy Krisztina)

10. (fotó: Nagy Krisztina)

11. (archív felvétel)

12. (fotó: Nagy Krisztina)

13. (fotó: Nagy Krisztina)

A Japán gyarmati uralom hatása Koreára

Különös tekintettel a Korea–Japán ellentétviszonyra

Kaba Ariel

1.1. Témafelvetés¹

„Nemzetünk fél-tízezer² éves történelme során sokat szenvedett más népek támadásaitól. A mi nemzetünk azonban sohasem támadott meg más népeket, s nem okozott fájdalmat más országok lakosságának. A mi nemzetünk békét akart, s a békeszeretet évezredes hagyományát követte.”³

Korea kezdettől fogva kínai és japán érdekszférának,⁴ sőt vazallusi helyzetű államnak számított;⁵ akarva-akaratlan a „két nagy” közé ékelődött; egy frappáns koreai közmondással élve: „A bálnák küzdelmében a rákok felőrlődnek”⁶ — így Korea mindig ki volt téve a nagyhatalmi vetélkedésnek. A

¹ Jelen dolgozat a XXXII. OTDK-ra, illetve a XVI. Eötvös József Konferenciára (2015.04.25.) készített munka rövidített változata. A dolgozat megírása során nagy segítséggel volt GERGELY Attila tanár úr, ezért Öneki dedikálom ezt a munkát.

² Hasonló tendenciát mutat a kínai történetírás is, ami a „nemzet” eredetét illeti, ám ezen problémába itt nem mennénk bele.

³ Szöuli középiskolai tankönyv, idézi CsOMA Mózes (2008), *Korea: Egy nemzet, két ország*. Budapest, Napvilág. 11.

⁴ Az 1871-es japán–kínai kapcsolatfelvételt fogantató dokumentumban is ezt hangsúlyozza a kínai fél: „Mivel Csozon a Csing birodalom vazallusa, ezért a birodalomhoz tartozik.” 「朝鮮は清の属国なので、朝鮮は清に属する」 (Japán Külügyi Iratok, IX. 167. 『日本外交文書 第九巻』, idézi ボニー B. オー (2012), 「朝鮮半島における日清対立」 入江昭編著, 46.).

⁵ オー (2012), 58.

⁶ Japánul: 「鯨のけんかでエビがつぶれ」 [Kudzsira no kenka de ebi ga cubure] (ibid.). A közmondás eredetije pedig: „고래 싸움에 새우등 터진다” [Kore sszaum e szeudüng thodzsinda].

dolog pikantériája, hogy Korea mint „szárazföldi híd közvetített”,⁷ s hozta el a korabeli (V–VI. századi) Japán számára a kontinens magaskultúráját — tehát nem mindig a préda szerepe volt a sajátja.

E három, mondhatni „családi alapon összefonódó” ország, „Kelet-Ázsia összetett kemény magja”,⁸ szinte elválaszthatatlan, ha komplex képet kívánunk kapni akár történelmi akár kulturális témában.⁹

„A japán azonosságkérdések tárgyalása eddig is elkerülhetetlenül összefonódott a régió és az adott metszetben háromszögelési pontoknak tekinthető Kína és Korea azonosságdilemmáival (...). A felszíni struktúrák látványos eltérései mögött nyilvánvaló mélyszerkezeti közös nevezőket tekintve az összefonódás nem kis részben szükségszerű. Így a japán azonosságról szólva már az eddigiek háttérében kivehető kontúrokkal tűnnek fel azok a kínai, koreai azonosságok is, amelyek szintén nem értelmezhetők egy tágabb, regionális azonosságkomplexum japán összetevőjének figyelembevétele nélkül.”¹⁰

1.2. A dolgozat célja és keretei

Abból kifolyólag, hogy egy-két kivételtől eltekintve, a hazai szakirodalom nem koncentrál a Japán–Korea kapcsolatok problematikájára, sem a gyarmati időszakra,¹¹ és egyes nézetek szerint általában nem jellemző a két országot kutatók munkáiban a szintézis,¹² jelen dolgozat azon kérdésekre keresi a választ, hogy:

— Mi a manapság is tapasztalható Japán-ellenesség kiváltó oka?¹³

7 OSVÁTH Gábor (2007), „Korea (Dél- és Észak-Korea)” In: Hidasi Judit (szerk.), Kultúrák, kontextusok, kommunikáció. Budapest, Perfekt. 120.; GERGELY Attila (2013), „Identitás-stratégiák és államközi kapcsolatok Kelet-Ázsiában – a Kína–Japán–Korea komplexumról” In: FARKAS Ildikó (szerk.), *Világtörténet*. [35] (2-3) 290.

8 GERGELY ([2013], *passim*) terminusával élve: „Kína–Japán–Korea komplexum”.

9 FARKAS Ildikó (2013^b), „A japán modernizáció előzményeiről” In: FARKAS Ildikó (szerk.), *Világtörténet*. [35] (2-3) 164.; GERGELY (2013), 289–290.

10 *Ibid.* 302.

11 Fendler tanár úr kutatott utoljára e témában az utóbbi húsz évet tekintve. A koreai szak záróvizsgamintáján külön tétel sincsen rá.

12 MYERS, Ramon H., PEATTIE, Mark R. (1984), *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton University Press. 497. A terminológia szintetizálása céljából a fontosabb elnevezéseket feltüntetjük eredeti nyelven is.

13 Példának okáért még a „*Cultural Experiences and Cooperation between Hungary and Korea*” (2015.04.23) c. konferencián is, illetve Cshö Dzsong’gon (최종건) „*Cooperation without reconciliation?*” (2015.04.30) c. előadásán is előkerült a téma.

- Milyen válaszokat adtak a modernizációra a szóbanforgó országok?
- Milyen társadalmi/gazdasági vonatkozásai vannak az annexiónak?
- Milyen szerepet játszott Japán Korea modernizálásában?

Ezen kívül meg kell említeni, hogy számos (fontos) témáról nem lesz szó, melyek sértik a koreai nemzeti önérzetet, vegyük például a „komfortnők” (위안부 慰安婦)¹⁴ vagy a mindig elő-előkerülő „Jaszukuni-afférok” (靖国神社問題)¹⁵, és a szigetviták problémakörét (vö. japánul: 竹島問題; koreaiul: 독도분쟁 獨島紛爭); az emberrablások, s a *soft power*¹⁷ tárgyalása sem volna haszontalan.¹⁸

1.3. Japán és Korea viszonya

Korea, nemzeti jellemvonásait általában szereti Japánéval szemben megfogalmazni — érthető „történelmi és társadalomlélektani okokból fakedőn”.¹⁹ Míg Koreában kialakult a kínai kultúra abszolút tisztelete, és nagy múltú neo-konfucianus királysággá vált az idők során, sőt a klaszikus kínai civilizáció kizárólagos örökösének vallotta magát a *barbárnak* tartott mandzsú Csing²⁰ Birodalommal szemben,²¹ addig a kései Meidzsikorszakban komoly dilemmát generált a felszínre törő ún. „Kína-vita”, amely a nemzeti identitástudatot mélyen érinti, és a kérdés körül forog, hogy Japán világban betöltött szerepe egyedülálló kulturális örökségen alapul-e, vagy

¹⁴ Például Észak nem adaptálta maradéktalanul a japán-modellt, így egyértelműen érvényét veszti a diszkusszió.

¹⁵ A dolgozatban a koreai nyelv magyar átírására a MÁRTONFI Ferenc által kidolgozott (MÁRTONFI Ferenc [1981], „Koreai nyelv” In: LIGETI Lajos (szerk.), *Keleti nevek magyar helyesírása*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 483–498.) szabványt használjuk. Mivel ez az átírat azonban nem minden esetben tükrözi pontosan a koreai fonémák hangértékét (vö. például az [e] vs. [ɛ] hangok), a teljesség kedvéért zárójelben feltüntetjük a koreai szavak, tulajdonnevek koreai nyelvű változatát is.

¹⁶ A dolgozatban a japán nyelv magyar átírására az akadémiai szabványt használjuk.

¹⁷ Joseph Nye terminusa.

¹⁸ Továbbá érdemes volna megvizsgálni a szépirodalomban megjelenő Japán–Korea ellentétviszonyt is (vö. *Őe Kenzaburó* művében [Futball-lázadás; ford. Vihar Judit] a koreai boltos és a falusiak helyzete).

¹⁹ OSVÁTH Gábor (2006), *Koreai nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok*. Plurilingua. 16. Már önmagában a két ország korabeli — részben émikus, részben étikus — elnevezése is egy ontológiai oppozíció: 조선 朝鮮, *a hajnali csendesség országa* (Baráthosi-Balogh elnevezése: *a hajnalpír országa*) vs. 日本, *a felkelő nap országa*.

²⁰ A kínai szavak átírására is a *magyaros*, „népszerű” átírást használjuk.

²¹ CSOMA (2008), 17., 27.

egy „nagyobb igazságon”, amely szerint „egy tágabb geopolitikai, faji kulturális közösség” ([Észak-] Kelet-Ázsia) egységének a részese.²²

Japán elutasítani látszott az utóbbit, és a saját útját választotta: a legfőbb folytonosságra alapozva, tehát a császárkultuszra, létrehozta az úgymond ’Japánközpontú világrendet’, amely végül katasztrófába torkollott a gyors, ám rövidéletű siker mellett.

„Japán végzete akkor következett be, amikor megpróbálta exportálni a »biztonságra« vonatkozó mintáját...Nem ismerték fel, hogy a japán erkölcsi rendszer...valami olyan, amire máshol nem számíthatnak.”²³

Előbb előbújt a Mennyei Birodalom árnyékából,²⁴ majd felülemelkedett a Nyugaton is,²⁵ s ez egyértelműen jelezte, hogy a modernizáció korában elvész Kína civilizációs fölénye,²⁶ egy új vezető birodalom születik meg, amely felveszi a versenyt a Nyugattal, és utat mutat Délkelet-Ázsia népeinek — Japán ugyanis nem mint gyarmat, hanem mint gyarmatosító nagyhatalom került bele a globális vérkeringésbe a XX. század fordulójára.²⁷

²² FARKAS Ildikó [2013*], „The Japanese Nation Building in European Comparison” *Acta Asiatica Varsoviensia*. (26) 7—9.; TOTMAN, Conrad (2006), *Japán története*. Fordította: ANTÓNI Csaba, Osiris. 428., 479.

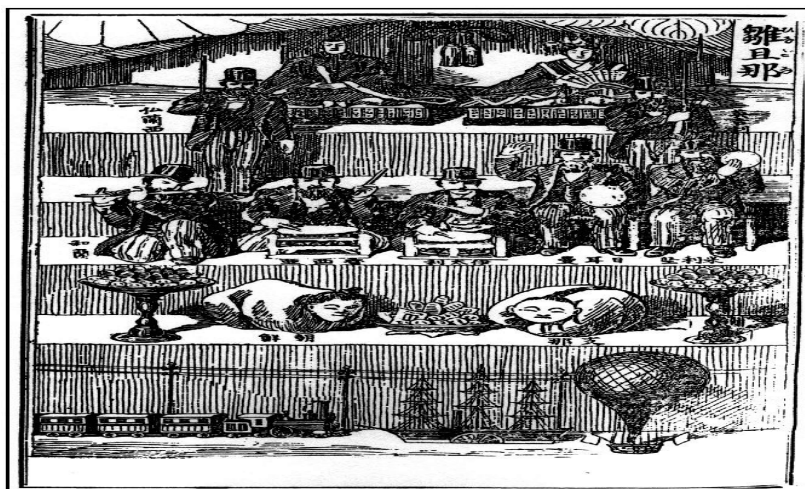
²³ BENEDICT, Ruth, MORI, Szadahiko (2009), *Krizantém és Kard. A japán kultúra újrafelfedezése*. Fordította: KORONCZAI Barbara, Budapest, Nyitott Könyvműhely. 86. Nem volt igazán „tisztázott” a japánok számára, hogy miért nem „elégedettek” (*grateful*) a megszállt országok (PRATT, Keith [2006], *Everlasting Flower. A history of Korea*. Reaktion Books. 216.). Úgy tűnik azonban, hogy a korabeli angol kritika a japánoknak kedvezően szólt: „bámulatos” és hasonló jelzőkkel illették a japán gyarmatbirodalmat (DUUS, Peter [ed.] [2008], *The Cambridge History of Japan Volume 6: The Twentieth Century*. Cambridge University Press. 233.).

²⁴ Vö. (első) japán–kínai háború (1894—1895).

²⁵ Jelképesen természetesen (vö. japán—orosz háború, 1904—1905.). A *Nyugat* fogalmat használok a gyarmatosító nagyhatalmak közös megnevezésére.

²⁶ FARKAS (2013*), 162.

²⁷ Fontos azonban megjegyezni, hogy nem kis segítség volt Japán modernizációjában, és a gyarmati sors elkerülése érdekében, hogy a nagyhatalmakat a XIX. század végén úgymond „más problémák kötötték le” (FARKAS Ildikó [2009], „Állandóság és változás: A japán történelem vázlata” In: FARKAS Ildikó (szerk.), *Ismerjük meg Japánt! Bevezetés a japanisztika alapjaiba*. 23).

I. ÁBRA

A Marumaru-Sinbun 1878-as száma: „hinamacuri a nyugati nagyhatalmakkal és a gyarmatosítottakkal”. Legfölül Japán, alatta (balról jobbra) Franciaország és Anglia; alattuk Hollandia, Spanyolország, Olaszország, Németország, Amerika; a ’fő fogás’ pedig Korea és Kína. Jól mutatja az erőviszonyokat a karikatúra — különösen Japán helyzete érdekes.

2.1. Az előzmények: Japán

Az újonnan alakult Meidzsi-kormány (明治政府) egyik fő célja a birodalomépítés és a nemzetközi viszonyok rendezése volt.²⁸ A korszak első felének mottói, a *fukoku-kjóhei* (富国強兵) és a *bunmei-kaika* (文明開化) égisze alatt sikerült erős, exportképes mezőgazdaságot teremtenie,²⁹ így Japán aktív résztvevője lett a kontinentális gazdaságnak.³⁰

²⁸ Ez piacnyitást, erőforrásszerzést is jelentett egyben (TOTMAN [2006], 430.).

²⁹ Természetesen jóval összetettebb a japán modernizáció kérdése, de itt jelzésértékűen meg kell elégednünk ennyivel, hogy a dolgozat koherenciáját biztosítsuk.

³⁰ 1868 és 1890 közt megnégyszereződött az export, amelynek 42%-át selyemexport tette ki (*Ibid.* 385—423., 583.).

Ahhoz, hogy a többi gyarmatosító nagyhatalom elismerje Japánt, meg kellett neveznie határait, kijelölni felségterületeit.³¹ Ennek okán felmerült Korea esetleges megszállásának terve — mint ahogyan az a japán történelemben újra és újra felbukkan. A korabeli, 1870-es évekbeli kormány még nem érezte elég erősnek az országot a gyarmatosítás megkezdéséhez, viszont 1894-ben már nem lehetett tovább halogatni a területszerzést: egyrészt kínai és orosz vetélytársakra leltek a koreai-félszigeten, másrészt Japán *megérett* a hódításra: minél előbb el kell juttatni a civilizációt *elmaradott ázsiai fivérei-nek*,³² ami azt jelentette Korea számára, hogy a Meidzsihez hasonló restaurációt (明治維新) kell véghezvinni, mindezt Japán felügyelete alatt.³³

A terv működni látszott: előbb a kínaiaktól, majd az oroszoktól szabadult meg, s végül lassacskán felszámolta a Koreai Királyságot. Mindez a nemzetközi közvélemény különösebb rosszállása, ellenzése nélkül ment végbe: mind az USA, mind Anglia jóváhagyta, „némi” kikötés mellett,³⁴ az annexiót. Sőt, amikor Kodzsong király (고종대왕 高宗大王) 1907-ben a káoszból segélyért kiáltó országból a hágai nemzetközi békekonferenciára küld, még csak figyelemre sem méltatják a koreai küldöttséget.³⁵

2.2. Az előzmények: Korea

Csoszon (조선 朝鮮, 1392—1897)³⁶ a XIX. században már több száz éve elzárkózó politikát folytatott, akárcsak az *Edo*-kori Japán (江戸時代, 1603—1867). Ezen az sem változtatott, hogy egyre növekedett az idegen, a *nyugati* nyomás az országra az 1860-as évektől kezdődően.³⁷ Kodzsong király és a *Min*

³¹ Mindezt úgymond *nyugati módszerekkel*, például az ágyúnaszád-diplomáciával (vö. 1876. Korea, Japán általi, megnyitása [CSOMA «2008», 18]).

³² Ugyanis immáron Kína a „bukásra ítélt Ázsiát” (vö. 脱亜論), míg Japán a „sikeres modern (nyugati) államot” jelentette (TOTMAN [2006], 480.; 橋川文三 (2012), 「日本人のアジア認識—脱亜論から共栄論まで」 入江昭編著, 『中国人と日本人 - 交流・友好・反発の近代史』 岡本幸治監訳, ミネルヴァ書房. 373.)

³³ „... Csozon [Korea] modernizációjában részt venni: irányítani és támogatni.” 「朝鮮の改革に影響を及ぼし、指導し、鼓舞する」 (Marius B. Jansen [1975], 114, idézi オー [2012], 41.)

³⁴ Koreáért „cserébe” az USA a Fülöp-szigeteken, míg Anglia Indiában tevékenykedhetett Japán beleszólása nélkül.

³⁵ TOTMAN (2006), 428, 444—6.; LI, Csen Von (1953), *Korea rövid újkori története*. Fordította: BOGNÁR Edit, Budapest, Szikra Könyvkiadó. 135.

³⁶ Más kutatók 1910-ig datálják a birodalmat.

³⁷ Fenn állt a veszélye, hogy a „második Balkánná” lesz (LI [1953], 12.).

család (閔氏)³⁸ a *Remetekirályság* (은자의왕국 隱者王國) védelme mellett döntöttek.³⁹ 1876-ban azonban elkerülhetetlenné vált az ország megnyitása, ugyanis Japán oktrojálta az első egyenlőtlen szerződést,⁴⁰ a *kanghvai egyezményt* (日朝鮮修好条件).⁴¹

II. ÁBRA Kodzsong császár portréja (1898 körül)

Japán (大日本帝国) ettől is tovább ment 1882-ben:⁴² a *csemulphói szerződés* (제물포 조약 濟物浦條約)⁴³ értelmében hétszáz fős katonai egységet rendelt Szöulba. Ám Japán ekkor összetűzésbe került a Mennyei Birodalommal (대청국 大清國). A helyzet nagyjából rendeződik a *tiensini egyezmény* (1885), de 1894-re háború tör ki (日清戦争), amely japán győzelemmel ér véget 1895-ben. Koreában erős Japán-ellenesség lép fel, amin cseppet sem enyhít, hogy bábkormány veszi át a hatalmat, s a kínai—japán vetélkedést, orosz—japán váltja fel.⁴⁴

Mindeközben kikiáltják a *Koreai Császárságot* (대한제국 大韓帝國, 1897—1910), ami azt jelenti, hogy *de iure* egyenrangúvá vált a kínai és japán államalakulattal. A tények

³⁸ Mjongszong királyné (명성황후 明成皇后, 1851—1895) a Min családból származott. CSOMA (2008) és CSOMA Mózes ([2013^a], *Korea: Egy nemzet, két ország – a közös gyökerektől*. Budapest, Napvilág.) ugyanakkor a *Ming* (kínai eredetű) megnevezést használja.

³⁹ Annak ellenére, hogy a Meidzsi-restauráció fejleményeit követően Koreában megszületett a reformpártiak csoportja (개화파 開化派, később 독립당 獨立黨), akik szerint a japán modernizációt Korea számára is modellként kellene tekinteni, a kínai mintát pedig végleg el kell hagyni (申昌浩 [2002], 『韓國的民族主義の成立と宗教—東學・親日敎・改新敎(プロテスタント)の分析を通じて』日文研叢書 (25) 國際日本文化研究センター. 35.; ओー [2012], 55.; CSOMA Mózes [2013^b], „A modernizáció kérdése a Koreai-félszigeten” In: FARKAS Ildikó (szerk.), *Világtörténet*. [35] (2-3). 280.).

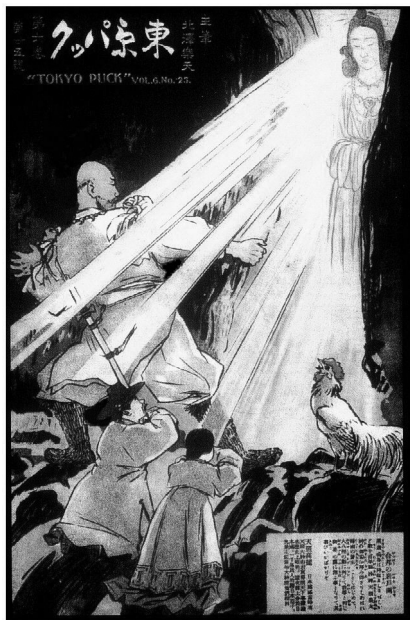
⁴⁰ Erről és a többi hasonló szerződésről ld. LI (1953), 15.

⁴¹ CSOMA (2008), 17—8., (2013^b), 279.

⁴² Ugyanebben az évben megkötötték az *incshoni szerződés* (조미수호통상조약 朝美修好通商條約) is, amely Amerika (!) és Korea „barátságát” hivatott foganasítani (CSOMA [2008], 19.; a forrásban incshoni szerződés megnevezés szerepel a csemulphói szerződés helyett, amely lehet, a két helynév „egyezése” végett történt.

⁴³ CSOMA (2008, 2013^a) (valószínűleg a hagyomány elve szerint) *Csemulphónak* írja át *Csemulphót*; a dolgozatban viszont az 1981-es szabályokhoz ragaszkodunk, tehát az utóbbi elnevezéshez.

⁴⁴ CSOMA (2008), 19—21.; FARKAS (2013^b), 171.

III. ÁBRA „Teraucsi Maszatake
tábornok elhozza az elmaradott Korea
számára Amateraszu áldását” (Az
„Abacus and the sword” [DUUS] borí-
tója.)

viszont mást mutattak: az idegen hatalmak egymás után szerzik meg a bányászati és vasúti koncessziókat, így válságba kerül a gazdaság. A politikai életet a Japán-barát, az USA-, és az Orosz-barát⁴⁵ klikk vetélkedése határozza meg.⁴⁶

Az oroszok leverésével (日露戦争, 1904–5) elgördült az utolsó akadály: Korea immáron Japán protektorátus (保護国).⁴⁷ Itó Hirobumi japán tanácsadókat tesz az állami hivatalokba, és teljhatalmú csendőrséget szervez meg. A főrezidensi hivatal (統監府) nemcsak a kül-, hanem a belügyeket is irányítja.⁴⁸ Legitimációját segíti a *circa* 6000 fős (japán és kollaboráns) csendőri alakulat. 1907-ben lemondhatja Kodzsong császárt, s a trónörököst, Szundzsongot (순종 황제 純宗皇帝) teszi meg császárnak, akinek már semmi beleszólása nincs a politikába, ugyanis a minisztériumban japán miniszterhelyettesek foglalnak helyet. 1909-

ben azonban Itó főrezidens a harbini főpályaudvaron merénylet áldozatául esik. Az esetet ürügyül véve 1910-ben Japán annektálja Koreát.⁴⁹

⁴⁵ Min királyné és családjának a pártja (L1 [1953], 43.).

⁴⁶ CSOMA (2008), 21–2.

⁴⁷ A protektorátusi szerződés (japánul: 第二次日韓協約; koreaiul: 을사보호조약 乙巳保護條約) szövegét magyarul ld. *ibid.* 23–5.

⁴⁸ DUUS (2008), 230. Így történt, hogy 1907-ben bezáratják a magániskolákat, mi több, felosztatják a koreai hadsereget (!) is (L1 [1953], 151.).

⁴⁹ „Vagy alávetik magukat a koreaiak hatalmunknak vagy elpusztulnak” — Teraucsi Maszatake tábornok (寺内 正毅, 1853–1919) szavai (*Ibid.* 15.)

3.1. A megszállás időszaka: Történelem és politika

1910-ben Korea elveszíti állami önállóságát.⁵⁰ Az addigi protekturátus megszűnik, létrejön a főkormányzói hivatal (總督府) — Japán annektálja Koreát (日韓併合),⁵¹ immáron a Japán Császárság részévé válik a Koreai Császárság, s a japán gyarmati uralom kezdetét veszi a félszigeten (일제강점기 日帝強點期, 1910–1945).

Agresszív nemzeti elnyomás,⁵² cenzúra, és *eljapánosítás* jellemzi a gyarmati időszakot.⁵³ A megszállás két legdurvább időszaka *Haszegava Josimicsi* idején (長谷川好道, 1916–1919) és *Ugaki Kazusige* (宇垣一成, 1931–1936) kormányzóságától kezdődően érte az országot. Annál is inkább, hiszen az 1930-as évek politikája nem igazán hatékony: A *Kvantung-hadsereg* (관동군 關東軍)⁵⁴ akarata érvényesült Japán-szerte, amely legitimációja a császártól származott, így „mindenek felett” állt a *csózen-naikaku* (超然內閣).⁵⁵

Folyamatos, többnyire *ad hoc* felkelések jellemzik a gyarmati időszakot, amelyeket az ún. „igazság harcosai” (의병 義兵) kezdeményeztek. 1919. március elsején sor kerül a legnagyobb japán ellenes megmozdulásra,⁵⁶

IV. ÁBRA Az egykori Kjongbok-kung (경복궁 景福宮) fő kapujainak egyike, a nevezetes Hüngnye-mun (흥례문 興禮門). A palotát majdnem teljesen megsemmisítették, s a helyére építették a gyarmati főkormányzóságot, amelyet csak 1995-ben romboltak le. A palota rekonstrukciója a mai nap is folyik.

⁵⁰ „Öfelsége Korea császára örök időkre lemond öfelsége a japán császár javára Korea minden szuverén jogáról.” (*Ibid.* 147.)

⁵¹ A szerződés japán elnevezése: 韓国併合二関スル条約. A szerződés vallási irányelveiről ld. 申昌浩 (2002), 83.

⁵² A japánok gyarmati politikájának jellegéről bővebben ld. LI [1953], 5., 12., 14., 16.

⁵³ Az elnyomó rendelkezések egyike az „oktatási törvény”, amely szerint az iskolákban japánul kellett tanítani, társalogni — a mulasztás büntetést vont maga után (*Ibid.* 177–9.).

⁵⁴ Valószínűleg a kínai megnevezés alapján (*kvantung-csün* 关东军) terjedt el a *kvantung* elnevezés (koreaiul 관동군, japánul カントウグン).

⁵⁵ TOTMAN (2006), 496.

⁵⁶ 1929-ben Kvangdzsuban (光州) diákmozgalom tört ki, de ennek volumene nem hasonlítható az 1919-eshez (OSVÁTH [2006], 238). Már a megszállás kezdeti időszakában is, az 1910-es években is komoly ellenállással szembesült a gyarmati hatóság (MYERS—PEATTIE [1984], 509.).

V. ÁBRA A Március Elseje
Mozgalom

amely a *Szam Il Undong* (Március Elseje Mozgalom, 삼일운동三一運動)⁵⁷ néven vonult be a történelembe:

A [koreai] *Függetlenségi nyilatkozat* (독립선언서 獨立宣言書) megfogalmazása, és Kodzsong császár (고종 황제 高宗皇帝) temetése okán majd háromszázezer ember ment az utcákra. Rövid időn belül az egész ország lángba borult — az anyaországból kellett segítséget kérnie a gyarmati rendfenntartó erőknek, hogy leverjék az ellenállókat.⁵⁸ A mérhetetlen elégedetlenség ellensúlyozásaképpen a japánok reformprogramba kezdtek a szabadságjogok és a

hagyományok tiszteletben tartásának mottójával. Tény, hogy az 1919 utáni események következtében egyfajta enyhülés volt tapasztalható egészen az 1930-as évek végéig,⁵⁹ a felszín alatt azonban semmi sem változott. Emigráns, ideiglenes kormányok jönnek létre, köztük *Li Szin Man* (이승만 李承晩, 1875—1965) klikkje a legjelentősebb.⁶⁰

Az 1930-as évekre a partizánharc áttolódik Mandzsúriába (만주 滿洲), ahol addigra már egymillió koreai kisebbség élt. Japánban gyengül mind a társadalmat, mind a politikai hatalmat összetartó erő — határozott intézkedésekre volt szükség a közös értékek, tehát a *japánság* megmentése céljából. Attól kezdve brutálisan elnyomták a függetlenségi törekvéseket,⁶¹ s az alapvető emberi jogokat is sértő rendelkezések születtek, mint például 1937-ben betiltották a koreai nyelv tanítását a közintézményekben, s japán nevek felvételére kötelezték a lakosságot.⁶²

A durva módszerek nemigen segítették elő a „kelet-ázsiai testvériség”, faji összetartozás erősítését — inkább az európai konkviztádorokra hasonlítottak a földkobzásokkal, s a kizsákmányoló rendeletekkel.⁶³

⁵⁷ Más elnevezés szerint *Szam-il mansze-undong* (三一萬歲運動).

⁵⁸ *Ibid.* 313.

⁵⁹ OSVÁTH (2006), 299.; DUUS (2008), 235.; 269. Az enyhülésben nagy valószínűséggel az un. *Taisó-demokrácia* (大正デモクラシー) is közrejátszhatott.

⁶⁰ CSOMA (2008.) 28.

⁶¹ Mi több a belpolitikában is merényletek sorozatát tapasztalja meg az ország, még egy azon politikai csoporton belül is (vö. a japán szárazföldi, és —tengeri hadsereg vetélkedése).

⁶² OSVÁTH (2006), 272.; 299.

⁶³ TOTMAN (2006), 571—582.

1933-ban Japán kilép a Népszövetségből, 1936-ban megkötötte az *anti-kommintern paktumot*, s a gyarmati hatóság nagyarányú hadiipari programba kezd a Nissan (日産) és a Csószen Bank (朝鮮銀行) támogatásával,⁶⁴ amelynek köszönhetően fejlődésnek indul a koreai bányászat, kohászat, vegyipar és áramtermelés. A japán acéltermelés az 1913–1936-os időszakban a tizennyolcszorosára nő, s felemelkedik Japán egyik legnagyobb *zaibacuja* (財閥), a Micui (三井).⁶⁵ A dolog visszásága, hogy a koreai gazdaság továbbra is félféudális viszonyok közt működik, s a lakosság élet-színvonala kritikusan alacsony.⁶⁶

A második világháború utolsó éveiben⁶⁷ eldurvulnak a viszonyok: több százezer ko-reait hurcolnak el Japánba munkaszolgálatra; demagóg propaganda veszi kezdetét, s még a koreai nyelvet is betiltják a félszigeten. Ám Japán elveszti a háborút, a Koreai-félszigetet megszállják az egyesült erők.

3.2. A gazdasági konjunktúra: *Avagy a japán modell*⁶⁸ *adaptálása Délen*

Kétségtelen, hogy a gyarmati uralom szörnyű következményekkel járt;⁶⁹ a koreai-háború (1950–1953) utáni időszak gazdasági vonatkozásaira tett hatása azonban korántsem negatív.⁷⁰ Ugyanakkor tény, hogy a szóban forgó fejlesztések a japán militarizmus célját szolgálták.⁷¹

A (dél-) koreai gazdaság statisztikája először az 1960-as években mutatott emelkedő tendenciát.⁷² Pak Csong Hi (박정희 朴正熙, 1917–1979) kemény

⁶⁴ A többi *zaibacut* kizárták a megszállt területről.

⁶⁵ *Ibid.* 516, 518.

⁶⁶ CSOMA (2008), 31.; DUUS (2008), 237.

⁶⁷ A Japán Császárság legnagyobb kiterjedéséről ld. *ibid.* 219.; MYERS– PEATTIE (1984), 500.

⁶⁸ A kifejezést nem használja ilyen módon a szakirodalom, legalábbis ami a Korea–Japán viszonylatot illeti, így az elnevezés a szakirodalomi anyag és a jelen dolgozat szintézisének az eredményeképp fogható fel.

⁶⁹ Korea Japán számára felvevő piac szerepet töltött be a gyarmati időszakban, ennek okán a japán export tönkretette a „*koreai zsenge ipart*” (Li [1953], 127., 171.).

⁷⁰ A gyarmati uralom alatti Korea és Tajvan gazdasági mutatóit ld. MYERS– PEATTIE (1984), 387–398., 413–9., 465–472., 487.

⁷¹ Azt is érdemes megemlíteni, hogy a félsziget északi részén találhatóak a szóban forgó ipari létesítmények (CSOMA [2013^b], 282.).

⁷² Ezzel ellentétesen Északon nem rajzolódik ki hasonló jellegű gazdasági folyamat — a használt modell (vö. japán-modell) bizonyos hasonlóságának ellenére. Észak gazdaságáról ld. CSOMA (2008; 2013^a).

VI. ÁBRA A dél koreai modernizáció vezéralakja, Pak Csong Hi (Li Günmi könyvének borítója.)

tekintélyuralmi rendszert épített ki az 1960-as években japán mintára, ami abban állt, hogy a japán gyarmati hatóság Mandzsúriában alkalmazott módszereit vette át,⁷³ és alkalmazta az országban. Felszámolta a politikai ellenzéket, rendkívüli állapotot hirdetett, és szükségrendeletekkel kormányzott, így biztosítva a belső stabilitást.

Továbbá támogatta a családi tulajdonú nagyvállalatokat,⁷⁴ mondhatnók a „koreai *zaibacut*”, a *csebolt* (재벌 財閥); s központilag jelölte ki a stratégiai ágazatok fejlesztését (kohászat, gépipar, hajóépítés),⁷⁵ amelyek befektetőit támogatásban részesítette — ugyancsak japán mintára. Ekkor vált híressé a *SsangYong* (쌍용 雙龍), a *Daewoo* (대우 大宇), és a *Samsung* (삼성 三星) *csebol* is.

Fontos megjegyezni, hogy nem kis szerepe volt a fejlődésben a japán jóvátételnek (1965—) és kölcsönöknek.⁷⁶ A gazdasági segítségnyújtást az 1965-ös, a kapcsolatok újjafelvételéről szóló szerződés fogatosította.⁷⁷

Dél-Korea az 1980-as évekre „kistigrissé” lett, annak ellenére, hogy a gyarmati időszakban északra került szinte minden fontosabb ipari létesítmény. „Hogyan lehetséges mindez?” — kérdezhetnénk. A sikerhez vezető útra a japán kormányzási minta terelte Koreát: Japán, és a csupán tizennégy éves államalakulat, *Mandzsukuó* (만주국 滿洲國, 1931–1945)⁷⁸ példája. A bábállamban alkalmazott módszerek átvétele tette lehetővé a későbbi gyors modernizációt Dél-Koreában. A rendszer alapjai, a Koreában kezdettől fogva

⁷³ CSOMA (2013^b), 284. Ugyanakkor a tajvani gyarmaton alkalmazottakat is (MYERS—PEATTIE [1984], 280.).

⁷⁴ Ld. még „óriási vállalati konglomerátum” (OSVÁTH [2007], 121.).

⁷⁵ A japán szakirodalomban fellelhető terminus, „*administrative guidance*”, Koreára is érvényesnek látszik (vö. *adminisztratív demokrácia*).

⁷⁶ CSOMA (2008), 43; 46—7.

⁷⁷ A szerződés koreai: 대한민국과 일본국 간의 기본 관계에 관한 조약 (大韓民國과 日本國間の 基本關係에 관한 條約); és japán elnevezése: 日本国と大韓民国との間の基本關係に関する条約.

⁷⁸ Az elnevezés szintén kínai eredetű kifejezésből (*mancsou-kuó*) származik.

létező konfuciánus tekintélyelvűség (vö. „kis Kína elv”),⁷⁹ a japán precizitás, és az általános militarizmus.⁸⁰

A koreai gyors ütemű gazdasági felfutást talán csak a Meidzsi-korabeli és a háború utáni Japánhoz lehet mérni.⁸¹

4.1. A megszállás társadalmi és szociokulturális hatása

„A kultúra fogalom ilyen vonatkozásban természetesen nemcsak a »magaskultúrát«, hanem *mindazt* jelenti, »amit egy személynek tudnia kell, hogy funkcionálni tudjon egy adott társadalomban«.”⁸²

Sokként érte az országot, amikor eltörölték a koreai nyelvet mint hivatalos nyelvet, helyébe a japánt tették; mi több japán nevek felvételére kötelezték a koreaiakat, amely egyértelmű törést jelentett a koreai nép számára.⁸³

A névjapánosítás (創氏改名) azt jelentette a nők számára, hogy az 1930-as évekbeli japán női névadási szokás szerint a koreaiak is megkapták a *dzsa* mint „gyermek” (japánul: *ko* 子) utótagot nevükben.⁸⁴ Ezeket a neveket a későbbi Észak-Koreában meg kellett változtatni, Délen pedig az 1980-as évek folyamán egyszerűen kiment a divatból.

Néhány példa a japán mintájú névadásra:⁸⁵

(1) *Mi-dzsa* (미자 美子) mint ’szép (美) gyermek’;

(2) *Szun-dzsa* (순자 順子) mint ’erényes (順) gyermek’.

Vigyázni kellett azonban, nehogy kétes konnotációjú nevet válasszanak, mint például a következő:

(3) *Han Mi-il* (한미일 韓美日), amely név *Korea* (韓) — *USA* (美) — *Japán*- (日) *barátságot* sugalmaz(hatna).

⁷⁹ Korea mindig is hangsúlyozta, hogy ez az ország a kínai kultúra örököse, sőt egyes koreai kutatók szerint „minden koreai gondolat gerince a konfucianizmus”; mondhatni „politikai vallás”. A „koreai konfucianizmus” három fő célja: (i) tekintélyi központ; (ii) egységes ország; (iii) és magas fokon integrált rend létrehozása volt (GERGELY [2013], 313).

⁸⁰ CSOMA (2008), 45; 51.

⁸¹ Mi több, ugyanazon probléma lépett fel mindkét korban és országban: a pre-modern hagyományt (Csoszon—Edo) egyaránt negatívnak, a fejlődés akadályaként ítélték meg (GERGELY [2013], 312.). Csak az 1980-as évektől kezdett csak ártérkelődni bennük ez a nézet — méghozzá külföldi (!) kutatók hatására.

⁸² Wardhaugh 1995: 192; idézi OSVÁTH (2006), 15. (A félkövéren szedett rész saját kiemelés.)

⁸³ CSOMA (2008), 28.

⁸⁴ A japán nők 85%-ának szerepelt az utónevében ez a szócska (*suffixum*). (Kim 1991: 97—8., idézi OSVÁTH [2006], 65.).

⁸⁵ *Ibid.* 60, 65. A példákban nem őriztük meg a forrásban szereplő átírást.

Megj.: Ha rövidítik az országok nevét, általában egy írásjeggyel teszik azt Koreában (is). Tehát a *mi* (美) *handzsa* 'szép', illetve 'USA' értelemben egyaránt szerepelhet – a kontextus függvényében dől el a jelentés.

Természetesen pozitív, azaz a nacionalizmusnak megfelelő célokra is felhasználható a névválasztás, úgy mint a nagy északi vezérek nevében is:

(4) Kim Ir Szen (*Kim Ilszong* 김일성 金日成), vagy a fiáé:

Megj.: A *szong* (成) írásjegy jelentései: 1. beteljesít 2. reguláz 3. felül-emelkedik.

(5) Kim Dzsong Il (*Kim Dzsong'il* 김정일 金正日).

Megj.: A *dzsong* (正) írásjegy jelentései: 1. erősít 2. kormányoz 3. megfékez.

Mindkét név megközelítőleg a következő értelmet hordozza: „Japánt (日) győző Kim”.

A névjapánosítás ugyanakkor nemcsak a keresztnemekre, hanem a családnevekre is kiterjedt; íme néhány példa a leggyakoribb családnevek japánosítási opcióira:

(6) 金 (Kim) helyett: 金海, 金岡, 金田, 金本, 金城, 慶金, 金山, 金江;

(7) 李 (Li) helyett: 宮本, 國本, 朝本, 松山, 岩村, 牧山, 牛峰, 眞城, 平川;

(8) 朴 (Pak) helyett: 新井, 天本, 村井, 朴原, 朴田, 朴澤, 松川, 竹山;

(9) 崔 (Cshö) helyett: 高山, 山佳, 佳山, 山本, 山江, 大山.

Északon és Délen is megfigyelhető egyfajta nyelvtisztítási program; Északhoz⁸⁶ képest Délen ez jóval „higgadtabb” módon történt meg. Pak Csong Hi, uralma idején 1970-ben törölte az elemi oktatásból a kínai írásjegyeket, arra hivatkozván, nehogy a „kínai olvasztótégelybe vesszék” Korea (is).

Osváth (1995: 41) két évtizedek óta vezető újság, a *Csoszon Ilbo* (조선일보 朝鮮日報) és a *Donga Ilbo* (동아일보 東亞日報) *handzsa*-használatát (kínai írásjegyhasználat) vizsgálta meg, s a végeredmény tükrében azt látjuk, hogy a napilapok szövegeiben található *handzsák* száma 1988-ra 3,8%-ra csökkent az 1948-as 31,6 %-ról, tehát eredményes volt a kormányprogram.⁸⁷

⁸⁶ Kim Ir Szen 1964-es és 1966-os beszéde indította útjára a „Nyelvtisztító Mozgalmat” (말다듬기운동), mely a japán, de még a kínai lexikát is káros elemnek tételezte meg. A Meidzsi-kori Japánban is találunk ehhez fogható kezdeményezéseket.

⁸⁷ *Ibid.* 73—4.

Az északiak szemében azonban úgy tűnik, még ez a (dél-) koreai nyelv⁸⁸ sem bizonyult elég „tisztának” — elég csak Kim Ir Szen véleményét felhozni, miszerint „a szöuli nyelv angol és japán elemekkel teletűzdelt keveréknyelv, amelyben csak a végződések koreaiak (Hong 1991: 138)”, mi több a „könnyű nőcskék nyafogásához” hasonlítja azt.

Teszi mindezt annak ellenére, hogy az északi nyelvjárásban sokkal több a japán közvetítésű angol kölcsönszó, érthető nemzetközi politikai okokból: északnak nem igazán volt kapcsolata az USA-val a koreai háborút követően, s így az addigi kölcsönszavak alakjai gyökereztek meg a nyelvben, amelyek a kínaiból, olykor a japánból kerültek a koreaiába.⁸⁹

4.2. Vallás és eszmék (a koreai nacionalizmus gyökerei)

1392-ben a Li-dinasztia hatalomra kerülésével egy időben a buddhista orientációt a konfucianizmus váltotta fel.⁹⁰ Az új államideológia elősegítette mind az elzárkózást, mind a modernizáció során felmerülő problémák megoldását. Ellenben „a koreai uralkodó körök sino-centrizmusa, a külföldtől való elzárkózás megakadályozta a modern koreai nacionalizmus létrejöttét” (vö., például *hanmun* vs. *hangul*-használat).⁹¹

A modern koreai nacionalizmus kialakulását tehát nem igazán segítette elő a konfucianizmus,⁹² ám a helyébe lépő nyugatimádat (서학 西學) sem — a nemzeti érzések megteremtőjének a *tonghak* mozgalmat (동학 東學),⁹³ illetve későbbi vallást lehet nevezni, amely a XIX. század második felében (1860) alakult lecsúszott nemesekből, és a megvetett politikai, társadalmi rétegek képviselőiből. A neo-konfucianista reformmozgalom célja a konfucianus tanok újbóli tisztelésének kivívása volt.⁹⁴

⁸⁸ A nyelv megnevezés nem teljes mértékben korrekt, hiszen inkább nyelvjárás-jellegű különbségek figyelhetők meg (egyelőre!) a két ország nyelvhasználati sajátosságaiban (vö. fonetika, lexika).

⁸⁹ *Ibid.* 27, 77–81.

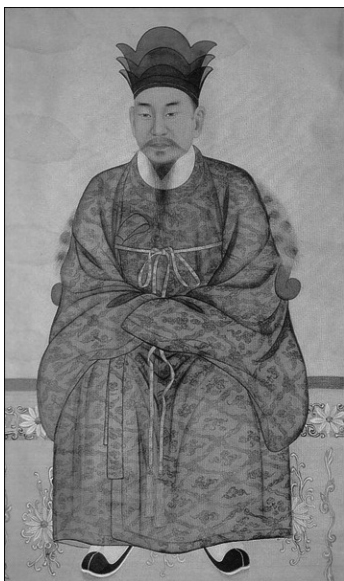
⁹⁰ *Formalizált etika* (MÁRTONFI Ferenc [1972], „A tiszteliség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben (A koreai verbum finitum szociolingvisztikai vonatkozásai)” *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* (VIII.) 160.)

⁹¹ OSVÁTH (2006), 17, 27, 102. A koreai nacionalizmus a japánéhoz hasonló mód jött létre (vö. nyugati- vs. japán nacionalizmus, FARKAS [2013^a], 7.).

⁹² Bár a Kínától való különbözőséget hangsúlyozta, azaz a konfucianus tanokhoz való több ragaszkodást, így táplálta a nemzeti önértetet.

⁹³ A mozgalom erős párhuzamokat mutat célkitűzéseiben, mint a japán *kokugaku* (国学) iskolája (*Ibid.* 11–13.).

⁹⁴ 申昌浩 (2002), 39.

VII. ÁBRA Cshö Dzseu, a *tonghak* atyja

A mozgalom és hit szellemi atyja Cshö Dzseu (최제우 崔濟愚, 1824–1864). 1905-ben a *tonghak* harmadik pátriárkája megváltoztatta a vallás megnevezését a „Mennyek tana” (천도교 天道敎) elnevezésre. Az elkötelezett hívők az egészen az 1870-es évektől kezdve az 1920-as évekig bezárólag számos megmozdulásban aktívan részt vettek, hogy elérjék céljukat, ezzel nem kevés gondot okozva a megszálló erők számára.⁹⁵

A gyarmati hatóság célja az *asszimiláció* volt (民俗ヲ皇国臣民化サセル), ezért szigorú kultúrpolitikát applikáltak. A Japán Állami Sintó Szervezetének felügyelőbizottsága (全国神職会評議員会) már az annexió kezdeti időszakában végre kívánta hajtani a szöuli (a gyarmati időszak alatt: 京城) dzsindzsa-építési projektet (韓国京城ニ於ケル神社建設実行), a „[Japán Császárság iránti] lojalitás és patriotizmus” (忠君愛国) jeliséjének

fényében.⁹⁶

Érdekességgépp érdemes megjegyezni, hogy bár a *tonghak* alapozta meg a nacionalizmus létrejöttét, ennek későbbi támogatója és hirdetője nem más, mint a keresztény egyház lett. Nagy szerepe volt a kereszténységnek a *sinocentrizmus* és a Japán elleni küzdelmekben.⁹⁷ A fejlemény egyébként nem meglepő, ha vetünk egy pillantást a vallások követőinek számára (*ld. I. Tábla*), ugyanis a megszállás időszaka alatt (1910–1945) majd megháromszorozódott a keresztény hívők száma, míg a *tonghak* követőinek száma drasztikusan lecsökkent.⁹⁸

⁹⁵ *Ibid.* 39, 61.

⁹⁶ *Ibid.* 89, 92.

⁹⁷ OSVÁTH (2007), 121. S mondhatni vice versa, hiszen mind a kínaiaktól való különözőség, sőt mondhatni „kínaiabság (a konfuciánus tanok tekintetében); mind a Japán-ellenesség a nemzeti önértéket öregbítette.

⁹⁸ 申昌浩 (2002), 3, 147., 151. Továbbá fontos megjegyezni, hogy a XXI. század fordulójához érve azonban vezető pozícióba került a buddhizmus is, a kereszténység mellett. A jelenség oka részben a gyarmati időszakra vezethető vissza.

I. Tábla

Korea vallásossága a XIX. század végétől a XX. század végéig (申昌浩 [2002], 3)

年 度	仏 教	東 学 (天道教)	キリスト教
1894		9,054	
1900		30,282 (100 万以上)	42,500
1910		112,767 (300 万以上)	198,635
1920	123,556	130,000 (3-400 万以上)	305,105
1930	117,108	104,550 (2-300 万以上)	308,080
1945	250,000	50,000	↓ 589,721
1950		73,000	657,866
1960	1,140,134		1,164,880
1970	8,095,381	636,067	3,943,838
1980	13,277,713	1,152,636	8,501,920
1990	22,896,000		20,114,000
1995	22,710,417	1,120,623	18,350,060

5. Összefoglalás

Elmondható, hogy a „két Korea” Japán-ellenes indulatai nem hagytak alább; a tankönyvvitáktól kezdve a médiában megjelentekig újra és újra felszínre törnek az indulatok: továbbra is bűnösnek, (ös) ellenségnek tartják Japánt, amely tény a koreaiak számára a nemzeti összetartozást, az „ideológiai korlátokon felülemelkedő azonosságtudatot” erősíti. Ilyen egyezés még a valamely mértékű USA-ellenességben érhető nyomon.⁹⁹

Mindennek ellenére bárhogyan is nézzük, kétségt kívül nagy szerepe volt Japánnak a koreai modernitás előremozdításában,¹⁰⁰ elég csak arra gondolni, hogy Pak Csong Hi, a déli „technokrata vezető”

VIII. ÁBRA Pak Csong Hi, avagy Takagi Maszao (高木正雄)

⁹⁹ CSOMA (2008), 103., 109., 120–126.

¹⁰⁰ Itt kell megjegyezni, hogy a kínai nemzetalapítóknek is van némi Japán vonatkozásuk, gondoljunk csak Szun Jat-szen (孫逸仙, 1866–1925) és Csang Kaj-sek vezetőkre.

is japán akadémián végzett, japán mintákat alkalmazott — akárcsak Észak, bizonyos viszonylatban.¹⁰¹

Több hasonlóság is fellelhető Japán és Korea történelmében, teszem azt, a második világháború utáni gazdasági felfutás, mind Japán, mind Korea részéről. További párhuzamra bukkanunk, ha a XIX. századi Japán—Korea kapcsolatára gondolunk, amikor is Japán tűnt fel úgy, mint az *új kultúra közvetítője*, tehát megfordult az egykori Korea—Japán irányultságú kulturális csere folyamata.

Bibliográfia

- BENEDICT, Ruth, MORI, Szadahiko (2009), *Krizantém és Kard. A japán kultúra újrafelfedezése*. Fordította: KORONCZAI Barbara, Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- CSOMA Mózes (2008), *Korea: Egy nemzet, két ország*. Budapest, Napvilág.
- CSOMA Mózes (2013^a), *Korea: Egy nemzet, két ország – a közös gyökerektől*. Budapest, Napvilág.
- CSOMA Mózes (2013^b), „A modernizáció kérdése a Koreai-félszigeten” In: Farkas Ildikó (szerk.), *Világtörténet*. [35] (2-3). 279–287.
- DUUS, Peter (ed.) (2008), *The Cambridge History of Japan Volume 6: The Twentieth Century*. Cambridge University Press.
- FARKAS Ildikó (2009), „Állandóság és változás: A japán történelem vázlata” In: Farkas Ildikó (szerk.), *Ismerjük meg Japánt! Bevezetés a japanisztika alapjaiba*. 11–39.
- FARKAS Ildikó (2013^a), „The Japanese Nation Building in European Comparison” *Acta Asiatica Varsoviensia*. (26) 7–28.
- FARKAS Ildikó (2013^b), „A japán modernizáció előzményeiről” In: Farkas Ildikó (szerk.), *Világtörténet*. [35] (2-3) 165–193.
- GERGELY Attila (2013), „Identitás-stratégiák és államközi kapcsolatok Kelet-Ázsiában – a Kína-Japán-Korea komplexumról” In: Farkas Ildikó (szerk.), *Világtörténet*. [35] (2-3) 289–331.
- LI, Csen Von (1953), *Korea rövid újkori története*. Fordította: BOGNÁR Edit, Budapest, Szikra Könyvkiadó.
- MÁRTONFI Ferenc (1972), „A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben (A koreai verbum finitum szociolingvisztikai vonatkozásai)” *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* (VIII.) 159–180.
- MÁRTONFI Ferenc (1981), „Koreai nyelv” In: Ligeti Lajos (szerk.), *Keleti nevek magyar helyesírása*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 483–498.
- MYERS, Ramon H., PEATTIE, Mark R. (1984), *The Japanese Colonial Empire, 1895–1945*. Princeton University Press.

¹⁰¹ *Ibid.* 47., 52., 54.

- OSVÁTH Gábor (2006), *Koreai nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok*. Plurilingua.
- OSVÁTH Gábor (2007), „Korea (Dél- és Észak-Korea)” In: Hidasi Judit (szerk.), *Kultúrák, kontextusok, kommunikáció*. Budapest, Perfekt. 120–132.
- PRATT, Keith (2006), *Everlasting Flower. A history of Korea*. Reaktion Books.
- TOTMAN, Conrad (2006), *Japán története*. Fordította: ANTÓNI Csaba, Osiris.
- オー, ボニー B. (2012): 「朝鮮半島における日清対立」 入江昭 編著, 41–66.
- 申昌浩 (2002), 『韓国的民族主義の成立と宗教 – 東学・親日仏教・改新教 (プロテスタント) の分析を通じて』 日文研叢書 (25) 国際日本文化研究センター.
- 橋川文三 (2012), 「日本人のアジア認識——脱亜論から共栄論まで」 入江昭編著, 『中国人と日本人 – 交流・友好・反発の近代史』 岡本幸治監訳, ミネルヴァ書房. 373–401.

A képek jegyzéke: (Utolsó hozzáférés: 2014.11.25.)

Marumaru-sinbun

<http://www.dokdo-takeshima.jp/japanese-involvement-in-korea-1870-1905.html>

Kodzsong császár (egyenruhában)

<http://www.asianresearch.org/articles/1623.html>

Az Abacus and the sword borítója

<http://www.dokdo-takeshima.com/japanese-involvement-in-korea-1870-1905.html>

Kjongbok-kung

http://www.ilbe.com/index.php?mid=jjal&search_target=title&search_keyword=%EC%B2%9C%EC%A1%B0%EA%B5%AD&page=5&m=1&document_srl=3025932024

A március elseje mozgalom

<http://www.gynet.co.kr/news/articleView.html?idxno=11111>

Pak Csong Hi, az elnök

<http://www.stevejung.co.kr/?p=1708>

Cshö Dzseu

http://blog.daum.net/0118983530/8438514?nil_alliance=0000e&srchid=IIMn9CTF000

Pak Csong Hi, japán tiszti egyenruhában

http://www.ilbe.com/index.php?document_srl=121323193&mid=ilbe&cpage=8&page=7

A függöny nem megy le...

Nádas Péter drámatrilógiája a színpadon

Kintli Borbála

I. Közelítés a hiányesztétika felől

A függöny nem megy le, mert már az sincsen. Egyszerre azonban azt is beláthatjuk, amennyiben mégis volna, akkor sem hordozna értelmet: nincs minek véget vetni. A *Temetés*¹ paradox módon azzal a felismeréssel kezdődik, hogy a Színészt és Színésznőt mintázó bábuk egy-egy koporsóban hevernek. A koporsókba fektetett bábuk önmagukban olyan gesztusként jelennek meg, amely a szinte már végletekig vitt redukciós folyamaton lép túl. Ezáltal a bábuk mint halottak fokozzák a hiányok keltette feszültséget. A Színész és Színésznő „játékának” háttére így a tudat, hogy már az első pillanattól kezdve ők is benne vannak a koporsókban.

SZÍNÉSZNŐ Te is benne vagy?

csönd

SZÍNÉSZ Benne vagy te is?

csönd

*lassan visszaengedik a koporsók fedelét, nézik egymást, nem mozdulnak*²

Innen veszi kezdetét az eseménysor, mely mintegy haldoklási folyamatként az elhatalmasodó ellehetetlenülésre mutat rá, amely végül a színészek saját halálához vezet.

Értelmezhetjük-e halálként azonban azt az elmúlást, amely az első pillanattól kezdve a nincs, a nem lét állapotával szembesül? A *Temetés* kudarca, hogy nincsenek szerepek, nincsen eljátszható történet, miközben a párbe-

¹ NÁDAS Péter (2001), „Temetés” In: Uő., *Drámák*. Pécs, Jelenkor, 175–272.

² NÁDAS (2001), 181–182.

széd mint lehetőség sem adott már. Mégis, ezek ellenére „színházat kell csinálni”. Nádas drámatrilógiája – a *Takarítás*³ és *Találkozás*⁴ nyitotta sor – a *Temetéssel* záródik. A trilógia megvalósította lebontási sorozat a hiány olyan interpretációját rajzolja ki, amely épp arra mutat rá, hogy a hiány válik az egyedüli mozgatóerővé. Ebben az értelemben a hiány „egyáltalán nem űr, annál sokkal több és sokkal fájdalmasabb. Az űr a nincs, a hiány az van.”⁵

A hetvenes években induló drámaíró-nemzedékről adott portréjában Vinkó hiánydramaturgia⁶ kifejezésével pontosan ráérez arra az útra, amelyet Nádas drámái is jeleznek.⁷ Nádas esetében a hiánydramaturgia az európai színházi tradíció módszeres lebontását végzi el.⁸

Mindnyájan benne vagyunk.

A botrányban. Hogy nincs színház – semmi sincs. Hogy nincs előadás, hogy nincsenek szerepek, hogy nincs szerző. Mert nincs mit, vagy lehetetlen eljátszani. [...] Nincs történés, nincs színház.⁹

Balassa elemzése pontos összegzését adja a nádas redukált képnek. Úgy tűnik semmi sem maradt: Nádas színháza maga a teljes megfosztottság. Fontos azonban rámutatni, hogy a lebontás – más oldalról tekintve – csak látszólagos. A tradícióból való kihátrálás közben az európai színházi hagyomány legfontosabb elemei élednek újra: a jelenlét, az együttlét. Ebben az

³ NÁDAS Péter (2001), „Takarítás” In: *Drámák i.m.*, 25–90.

⁴ NÁDAS Péter (2001), „Találkozás” In: *Drámák i.m.*, 93–173.

⁵ TÖRÖK Ákos (2002), *Nádas Péter írásainak lételmélete mint a színházlét. Nádas Péter drámái és a színház vége mint a színház kezdete. Nádas Péter „saját” színháza*, ELTE BTK, Esztétika Tanszék (szakdolgozat), 28.

⁶ VINKÓ József (szerk., 1982), *Hiánydramaturgia*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.

⁷ RADNÓTI Zsuzsa (1991), *Mellékszereplők kora. Magyar drámák a nyolcvanas években*. Budapest, Széphalom, 95.

⁸ TÖRÖK (2002), 30.

⁹ BALASSA Péter (2007), *Mindnyájan benne vagyunk. Nádas Péter művei*. Budapest, Balassi, 197.

értelemben a trilógia egyúttal mint kezdet, egy *másik színház*¹⁰ kezdete is megjelenik.¹¹

II. A drámatrilógia színháza

A sajátos dramaturgia és színházesztétika a művek színpadi megközelítését, értelmezését nehezíti. Hogyan lehetne színre vinni, megjeleníteni a hiányokat? Bár Nádas művei nagyszámú szerzői utasítást tartalmaznak, ez nem jelent egyértelmű segítséget. A megjegyzések enigmatikusak, szubjektív megközelítést igényelnek. „[N]agyon sokáig tökéletes csend és mozdulatlanlanság uralkodik a színpadon; ennek a csendnek az időtartamát természetesen a közönség tűrőképességéhez kell igazítanunk, de úgy, hogy az a tűrési határon mindenképpen jóval túl legyen”.¹² A szerzői utasítások egyúttal a drámák elhelyezését is problematizálják, irodalom és színház határán egyensúlyozva jelennek meg. A beleíródó csendek és mozdulatok, amelyeket a színészek hajtanak végre már olvasás közben képzeletünk színpadára helyezik a műveket. A valós színrevitel minden esetben döntést foglal magába: a csöndeknek meghatározott hosszúságuk lesz (akkor is, ha ezek az egyes előadásokban a mindenkori közönséghez igazodva eltérnek). Így a rendezés mint értelmezés akaratlanul is lehatárolást von maga után, annak a rendkívül sok értelmet magában foglaló *labirintusdramaturgiának*¹³ a korlá-

¹⁰ BALASSA Péter (1989), *A másik színház*. Budapest, Szépirodalmi. Balassa esszékötetete mintegy válasz a kérdésre: „Ön milyen színházat szeretne itt és most, ha bármilyen színház lehetséges lenne?” Balassa válaszából egy „másik színház” rajzolódik ki. „Olyan színházat szeretnék, és ezt ennél konkrétabban nem tudom kifejezni, amelyben a művészet, és nem a művész szabadságát egyedül a művészet (saját) igazsága korlátozza, ami nem más, mint az »élet« igazsága. Másik színházat szeretnék.” (*Inkább a bábu? Válasz a MÁSVILÁG kérdésére*, 20.) Balassa színházi ideálját azonban az illúzióktól való tartózkodás jellemzi. „A kérdést rokonszenvesen abszurdnak érzem, mert »bármilyen színház sohasem lehetséges, sem itt és most, sem másutt, csakis valamilyen színház«.” (12.) Válasza így inkább csak irányjelzés, motívumok, példák kiemelése. „Működő ösztönök (ne vajákosan értsük, ha kérhetem), működő zsigerek, érzékek. Jól ismert és kezelt test nélkül nincsenek színházi gondolatok (jótékony példaként hadd említsem, az ízlésirány jelzése céljából Ács János *Marat/Sade*-jában a fentiek funkcionálását, vagy Szikora *Takarítás*-rendezését és *Figaró-ját*).” (16.) Fontos megemlíteni, hogy ebben a kötetben jelennek meg először Balassa Nádas drámáiról, illetve a *Nézőtér* kötetről írott esszéi, melyek később Nádas-monográfiájában is helyet kapnak.

¹¹ TÖRÖK (2002), 30.

¹² NÁDAS (2001), 180.

¹³ RADNÓTI Zsuzsa (2003), *Lázadó dramaturgiák. Drámaíróportrék*, Budapest, Palatinus, 216.

tozásához vezet, amely Radnóti Zsuzsa elemzésében expliciten kirajzolódik.¹⁴

Bár a drámatrilógia darabjai számos előadást megéltek, a rendezések mégis sorra azzal szembesítenek, hogy Nádas szinte úrként megjelenő, egyúttal rendkívül komplex világa nem tud teljes valójában megjelenni. Ezáltal illusztrálja a drámatrilógia és színház kapcsolatát az a gondolat, amelyet Nádas fogalmaz meg egyik kritikájában. „S, hogy e szépen és következetesen végigvezetett színpadi gondolat mégis hidegen hagy? Ez bizonyára annak tulajdonítható, hogy sokkal több és jelentősebb az, »amiről lemond«, mint az, »amit elmond«.”¹⁵

Kérdésként jelenik meg számunkra, milyen lehetne az a Nádas-előadás, amely a drámákat az azokat jellemző összetettségben, árnyaltan tudná ábrázolni. A nádasi színházeszmény megteremt egy fiktív színpadi világot, ezáltal egyfajta válaszként interpretálható.

II/a. A mintha realitása

A nádasi színházesztétikából kirajzolódó színházi forma – amely a színészi jelenletre, annak erőteljes testiségére épít a redukált színpadi környezetben – egyedülállónak mutatkozik a magyar színháztörténetben, mégsem tekinthető előzmények nélkülinek. Nádas gondolatvilága szervesen kapcsolódik Grotowski *szegény színházához*.¹⁶

Úgy vagyok vele, hogy nem arról nehéz írnom, ami nem tetszett, hanem arról, ami igazán és mélyen felkavart. Ha megrázó színházi élményeiről ír az ember, akkor az olyan, mintha közszemlére tenné magát. Mint ahogyan a színház is közszemlére tette őt, igaz, sötétben.

¹⁴ RADNÓTI (2003), 179–224.

¹⁵ NÁDAS Péter (1999), „Don Carlos ármányai” In: Uő., *Kritikák*. Pécs, Jelenkor, 23–28., 28.

¹⁶ Bár jelenleg nem célunk a nádasi dramaturgia beillesztése a magyar színháztörténetbe, mégis fontosnak tartjuk kiemelni a Nádas és Pilinszky színházesztétikája közti kapcsolatot. Pilinszky számára szintén meghatározó élmény Grotowski színháza, azonban a „közös forrás” mellett rá kell mutatnunk Pilinszky színműveinek és Nádas drámáinak rokonságára is. A zenei építkezésen túl Nádas *Temetés* c. darabja mintha idézetszerűen jelenítené meg Pilinszky *Élőképek* c. színművének részleteit. „FIATAL FIÚ hosszú álomszerű szünet után Megérintettek./FIATAL LÁNY Megérintettél./FIATAL FIÚ Kezdődhetik az előadás./ FIATAL LÁNY anélkül, hogy mozdulna. Megérintelek./FIATAL FIÚ Megérintesz./FIATAL LÁNY Az előadás a vége felé jár. [...] FIATAL LÁNY Hallgatni és beszélni fogunk./FIATAL FIÚ Találkozunk. Beszélünk. Hallgatózunk./FIATAL LÁNY Megérintelek./FIATAL FIÚ Nem érzem!” PILINSZKY János (2004), „Élőképek” In: Uő., *Szép próza*. Budapest, Osiris, 85–94., 87–88.

Talán ezért nem tudtam írni soha Grotowski wrocławi előadásairól, s immár elég öreg vagyok tudni, hogy soha nem is fogok.
 Írok erről-arról, de a titkaimat Grotowski árulta el nekem.
 És végül is nem az határozza meg az embert, amiről beszél, »hanem az, amiről végtelen szóáradatának álcája mögött hallgat«, amit beszédesen is el kell hallgatnia.¹⁷

Abban, ahogyan Nádas megfogalmazza Grotowskihoz fűző szoros kapcsolatát implicit módon megjelenik kettőjük rokonsága. A hallgatás kiemelése a kimondott szóhoz való viszonylatban egyúttal egy más kifejezési módra utal.

Ilyen „más” megnyilvánulási módként jelenik meg a grotowski-i *via negativa* gyakorlata, mely arra irányul, hogy a színészen zajló belső folyamatok kifejeződhessenek. Ebben az értelemben a színészi munka negatív előjelet kap: elsősorban nem valamely tanulás útján elsajátított képességet jelent – a lebontás válik hangsúlyossá, az, ahogyan a színész szervezetének belső ellenállásától megszabadul.¹⁸ Így feltárul egy az *arrière pensée* mintájára *arrière être*-nek nevezett belső tér, amely egyszerre foglalja magában a test és a lélek világának motívumait.¹⁹

Nádas az *Egy próbanapló utolsó lapjai* c. írásában a *via negativához* hasonló gondolatot fogalmaz meg, amikor a belső és külső közti határ eltörléséről beszél. A kifordítás következtében, a belső, a „mindig bennünk maradó” fejeződhet ki.²⁰ Ezen a vonalon haladva jutunk el a nádas színházesztétika esszenciájához: a rituális összelélegeztetés művészetéhez,²¹ és válik megha-

¹⁷ NÁDAS (1999), „Levél egy idegen városból” In: *Kritikák i. m.* 84–97., 97. kiemelés tőlem – K. B.

¹⁸ GROTOWSKI, Jerzy (2009), „A szegény színház felé” In: Uő., *Színház és rituálé. Szövegek 1965–1969.* ford. Pályi András, Pozsony, Kalligram, 9–22., 11.

¹⁹ GROTOWSKI Jerzy (2009), „Színház és rituálé” In: *Színház és rituálé i. m.*, 60–83., 78.
 Ennek a színészi játéknak tökéletes megvalósulása Ryszard Cieślak alakja az *Állhatatos herceg* címszerepében. „A herceg kínzatása, testi-lelki tortúrája az előadás történetét szervező erővé emelkedett, és az emberfeletti szenvedésnek kitett, jóformán meztelen herceg (a maga egyszerűségében) krisztusi karaktert nyert: az előadásról készült fotókon Cieślak hol megfeszülő, hol elernyedő teste, átszellemült tekintete vagy lehunyt szeme végtelen fájdalmat, kimerültséget, ugyanakkor nemességet, finomságot tükröz.” KÉKESI KUN Árpád (2007), *A rendezés színháza*, Budapest, Osiris, 251.

²⁰ NÁDAS Péter (1983), „Egy próbanapló utolsó lapjai” In: Uő. *Nézőtér*. Budapest, Magvető, 149–190., 151.

²¹ NÁDAS Péter (1999), „Kérdések, kísérlet válaszadásra” In: *Kritikák i. m.*, 66–71., 69. „És a lélegzetvételek. A lélegzetvételek is nagyon fontosak. Nekem a színház azt jelenti, hogy lélegző, sötét burokból ülök, és a távoli fényben, egy irdatlan fehér oszlop alatt, Tökés Anna a melléhez kapja, torkára csúztatja a kezét, teste mereven, mintha fa készülne

tározóvá „[o]lyan szubtilis nyelvi közeget teremteni, amelyben a színész arra kényszerül, hogy egész testével, testének belső összefüggéseivel beszéljen.”²²

Mind Nádas és Grotowski esetében a színház elsősorban kapcsolat. Grotowski esztétikájában a színház *hic et nunc* jellege adja azt a tőle elidegeníthetetlen sajátosságot, amelynek köszönhetően képes kiemelkedni a többi művészeti ág közül.²³ Az itt és most pillanaton keresztül válik a színész és néző között lezajló egyszeri eseménnyé.²⁴

A színpadon bemutatott történetek elementárisá válnak. Grotowski írásaiban a figyelem a néző teljes bevonódását eredményezi, aki így „lénye legmélyén fölfogja, hogy egy aktussal van dolga”.²⁵ Az átélés Nádas esetében a színházi mintha újraértelmezését vonja maga után. „Hiszen a színház a »mintha«, a »mi lenne ha«, a »mi lett volna ha« művészete. Mintha én lennék Tőkés Anna, akit a szerelme elhagyott.”²⁶ Nem annak a tudatosítása, hogy a színház nem realitás, épp ellenkezőleg a színház válik realitássá, mely a színpadon kívüli valóság zárójelbe tétele eredményezi.

Ez egyúttal a színészhez intézett kihívás is. A színész feladata többé nem egy szerep megformálása, a színészi szerep és a színész saját személye közti határok felszámolása. Az „alakítás” fájdalmas folyamattá válik. Ennek

kidőlni, előrebillen, és mond is valamit, sőt nagyon hosszan mondja, de ennek az egésznek csak az a lényege, hogy nagyon szeret valakit, aki nem szereti őt, mert mást szeret, és ezért elment, és Tőkés Annát otthagytá az oszlop alatt állni, és akkor én is ugyanúgy kezdek lélegezni, mint ő. Lihegek még ha fegyelmezem is magam. És mások is, ugyanúgy, pedig ők is fegyelmezettek. Közösén. Pedig mindenki csak a maga tüdejét használja.” NÁDAS (1999), 66.

²² NÁDAS (1999), 150.

²³ GROTOWSKI (2009), 32.

²⁴ Grotowski előadásai egyszersmind kísérletek is ennek a kapcsolatnak az eltérő megvalósítására. „[K]ülönbféle típusú viszonylatok jöhetnek létre. A színészek cselekedhetnek közvetlenül a nézők között, mintha azok kisugárzásából születnének s mintegy a közönség korifeusai lennének, sőt közvetlen kapcsolatba is léphetnek a nézőkkel, akiket tetteikkel drámai szituációkba (a cselekményben betöltött passzív szerepbe) kényszerítenek. De a nézőket el is távolíthatjuk a színészekről, elhelyezhetjük őket például egy magasabb palánk mögött, ahonnan csak a fejük látszik ki, s innen a magasból, ebből a speciálisan eltorzított perspektívából kísérik szemmel a színészeket [...]” GROTOWSKI (2009), 15. Ez utóbbi megoldás valósult meg az *Állhatatos herceg* c. előadásban, amelyet Pilinszky is látott wrocławai látogatása alkalmával.

²⁵ GROTOWSKI (2009), 81.

²⁶ NÁDAS (1999), 68.

megrázó példáját adja az *Egy próbanapló utolsó lapjain* olvasható vallomás, amely a győri Kisfaludy Színház *Takarítás*²⁷ próbáit örökíti meg.

Az utolsó menetben, a dulakodási jelenetben a partvis rossz helyre esik, ez mindig problémát okoz, mert ha arra a rohadt partvisra hengerednek, akkor mindig összetörik magukat, vagy nem tudják fölborítani a vödört.

Bán dühödten odébb taszítja hát a partvist, amitől Bajcsay megsértődik, s mindketten tajtékzanak.

A jelenet is erről szól.

»Kurvának nézel te engem?»

»Miért, nem az?»

Ez a replika ilyen jó még soha nem volt, és csak attól ilyen jó, hogy most gyűlölik egymást.²⁸

Az én teljes fölszámolása mélyen felkavaró, a szerep nem egy föl-, majd levehető álca, hanem teljes odaadás: a határhelyzetben való túllépés – határsértés.

A határhelyzet,²⁹ az a motívum, amely Nádaszt szinte kényszerszerűen vezeti el a színházhoz. P. Müller Péter elemzésében a határmezsgyét mint rítust interpretálja, az (újra)születés és a halálba való eljutás vagy az abból való visszatérés tereként. Ez a tárgy Nádas *Saját halál*³⁰ c. művének, azonban az átmenet rítusai eredendően nem az elmesélés, hanem a cselekvés – a színház hatáskörébe tartoznak.³¹

A transzgresszió után mi marad? A végérvényesen visszafordíthatatlan folyamat az, amely a színészhez kérdésként feszül. „Bajcsay, aki éjjel elolvasta a »Temetés«-t, s azt mondja, hogy nem tudja jó-e vagy milyen, de abban biztos, hogy nem tudná eljátszani.”³² Nem, mert aki ezt egyszer eljátssza, az többé már nem tud játszani.³³

²⁷ *Takarítás*. Győr, Kisfaludy Színház, rendező: Szikora János; Klára: Olsavszky Éva, Zsuzsa: Bajcsay Mária; Jóska: Bán János; András: Angster László, bemutató: 1980. nov. 14. színhaziadattar.hu, <http://goo.gl/aScJ4B>, 2016. febr. 2.

²⁸ NÁDAS (1983), 174. kiemelés tőlem – K. B.

²⁹ P. Müller Péter erre mutat rá Nádas Hazatérés c. esszéjében. „Október utolsó napjaiban lehetett ez; nekem minden évben különös hónap, mintha minden évben újra átélném születésem fordulatát.” NÁDAS Péter (1988), „Hazatérés” In: Uő. *Játéktér*. Budapest, Szépirodalmi, 7–36., 7.

³⁰ NÁDAS Péter (2004), *Saját halál*. Pécs, Jelenkor.

³¹ P. MÜLLER Péter (2014), *A magyar dráma az ezredfordulón*. Budapest, L'Harmattan, 23.

³² NÁDAS (1983), 175.

³³ NÁDAS (1983), 176.

II/b. Test szerepek nélkül

Nádas színháza mindenekelőtt teátrális. Teátrális, hiszen színházi alapszituáció válik lényegivé: a néző és színész közti kapcsolat, a *hic et nunc* pillanata, mely Nádas esetében erőteljesen kötődik a testiséghez. A színész teljes valójában átéli a szerepét, mely az átlényegülés következtében elveszti szerep jellegét, valóssá válik, és ez lesz az a pont, ahol a nézőben is megtörténik a metamorfózis – megvalósul a „rituális összelélegeztetés”. Ez a teatralitás azonban nehezen verbalizálható, elsősorban képekre épül, vizualitás jellemzi. A színház nádasai értelemben nem irodalom, és nem filozófia; nem történet, de nem is a gondolatok: élő testek mozgóképe.³⁴ Nádas színházi gondolkodása hasonló fordulatként értelmezhető, mint amikor a rítus, a test, a performativitás került a dramatikus művek előterébe.³⁵

Amikor Nádas színházesztétikája elhatárolódik az irodalomból táplálkozó dráma műfajától a fizikai színházhoz közelít. A színész teste mint elsődleges kifejezőeszköz kerül előtérbe. Ennek szép példájaként idézhetjük fel a *Takarítást*, mely sajátos fizikai színházként jelenik meg. A takarítás – mely a színpadon zajlik – valós cselekvés, nem látszat, hanem kemény fizikai munka. Az eseményeknek ez a rétege lesz az, amely realitásként tud megjeleníteni, nemcsak a dialógusokból kibontakozó egymással ellentmondásos viszonyban álló történetfoszlányok következtében, azok ellentétéként, hanem azért, mert az erőteljes múltperspektívában mozgó szereplők számára ez némi valóságérzetet tud közvetíteni, a jelenhez való kötődésnek ad nyomatékot. A (jelen)lét érzetét nyújtja. „Sikálás közben jobban érezni a mellet, mint bármikor.”³⁶ Ahogy Klára és Zsuzsa egymás mellett sikálnak, az egyszerre foglalja magába az érzéki örömet és a fizikai munka gyönyörét.³⁷

A színészi test szerepének felértékelődése Nádas gondolkodásában összefonódik a táncszínház felé irányuló növekvő érdeklődéssel, melynek hátterében a prózai színházból való kiábrándulás húzódik meg. „Most már külföldi színházat is igen ritkán látok. Táncot szívesen. Nagy előnye, hogy nem beszélnek benne. Minden tréfán túl, a tánc az utóbbi húsz évben átvette

³⁴ NÁDAS (1983), 149.

³⁵ P. MÜLLER (2014), 25.

³⁶ NÁDAS (2001), 55.

³⁷ PÁLYI András (2002), „Egy érzéki színház” In: Uő., *Képzelet és kánon*. Pozsony, Kalligram, 427–436., 433.

a színházfenntartó szerepet, fontosabb lett a prózai színháznál, de még a filmnél is.”³⁸

A tánc iránti megnövekedett figyelmet példázza Nádas kritikája³⁹, melyben Pina Bausch művészetét elemzi. Nádas Bausch-interpretációja egyben saját színházeszményének látens kirajzolódását is magában foglalja. Nádas értelmezése a táncnak ősi jelleget tulajdonít. Az archetípusok, a lenyomatok világa ez, ahol az emberek belső személytelen lüktetése elevenedik meg. A tánc során Bausch színpadán a férfi-nő sztereotípiákra való lecsupaszodás helyett az ember állatiassága jelenik meg.⁴⁰

Táncosai nem szerepeket táncolnak el, hanem önmagukat tárják fel egy olyan helyzetben, amely minden ízében azonos Pina Bausch személyes helyzetével; szinte önvallomás. Táncosai nem pszichológiai, hanem inkább antropológiai összefüggésekről vallanak, nem annyira az ember lelkéről, hanem inkább az adottságairól, amivel aztán a maguk szocializációja szerint vagy tudnak éppen valamit kezdeni, s ilyenkor kedves, megközelíthető, szép, vonzó, orgiasztikus képet adnak magukról, vagy éppen nem tudnak semmit kezdeni, s ilyenkor tragikus, megközelíthetetlen, zárt, magányos, elutasító ábrázatot mutatnak. A pszichikus vagy a nemi csupán részei adottságaik egészének, amelyekből aztán a tulajdonságaik következnek.⁴¹

Az a feltárulás, amely Bausch táncosaiban lezajlik Nádas-értelmezésében grotowski-i jegyeket hordoz, azonban ebből az interpretációból is kiviláglik: itt nem egészen a *via negativáról* van szó. Bausch színpada (anélkül, hogy azt túlságosan is akarnánk kötni a Laboratórium Színházhoz, melynek relevanciájára talán csak Nádas gondolatainak hálójában jelenik meg) a feltárulkozás nehézségéről, annak ellehetetlenüléséről is vall. A táncosok magukon viselik az elidegenedetségek nyomait, melynek következtében a magány és megközelíthetetlenség éppoly hangsúlyos részük, mint a nyílt megmutatkozás. Ezáltal nagyban közelítenek a drámatrilógia alakjaihoz. Így a kijelentés, mely szerint Bausch színpadának „[a]lapállapota a magány, az egyedüllét, a bezártság, az elhagyatottság”⁴² egyszerre Nádas saját színházának is alapvonala.

³⁸ NÁDAS Péter idézi BORONKAY Soma (2009) „Eltáncolt esték” prae.hu, <http://goo.gl/7R3vAj>, 2016. febr. 2.

³⁹ NÁDAS Péter (1999), „Pina Bausch, a testek filozófusa” In: *Kritikák i.m.* 147–164.

⁴⁰ NÁDAS (1999), 151–152.

⁴¹ NÁDAS (1999), 154.

⁴² NÁDAS (1999), 156.

A küzdelem, hogy kitörjön ebből az állapotból hasonló vonásokat mutat. A színpadi zörejek esetlegessége az előadás részévé válik.⁴³ A természetes zajokon keresztül valamiképpen az autentikusság közelébe igyekszik visszajutni. A cél: a jelenlét megragadása, rögzítése. A színházi maszkok mintha állapota helyett a realitás pillanata. Egyúttal leszámolás a háttérben húzódó válságtapasztalattal, amelyre Pilinszky színházesztétikai írásai is rámutatnak. „Alapjában a színpad realitása szűnt meg, és a közönség szeme égett ki. Ma elég egy köhintés a nézőtérben, hogy a színpad megsemmisüljön. Egy köhintés ezerszeresen érvényesebb[...]⁴⁴

Pina Bausch színházában nincsenek szerepek, amelyekbe bele lehetne bújni, vagy amelyeket le lehetne vetni. A táncosok a saját örületüket, a saját erőszakosságukat engedik látni és megérinteni.⁴⁵

III. A viszonyrendszerben rejlő lehetőségek

Nádas színpada a testek realitása. Nem a dialógusok és nem a történetek színtere. A testeknek mégis vallaniuk kell a színház válságáról, a párbeszédnek a színészek közti kapcsolat ellehetetlenüléséről. Miközben a nádas színházesztétika a test előtérbe állításán keresztül egyre inkább a fizikai színházi gondolkodáshoz közelít, kérdésként merül fel, hogy a drámatrilógia – mely egyidejűleg erősen épít a szövegre – ehhez hogyan viszonyul. Gergye Krisztián 2009-es rendezése mint sajátos válasz interpretálható. A *Trilógia*-

⁴³ NÁDAS (1999), 158. Ennek a sajátos zeneiségnek a felfedezése Grotowski színházában is megjelenik. „Kiderült, hogy a mechanikus vagy a színész szempontjából autonóm, zenekarral teremtett zene eltávolítása a színházból lehetővé teszi az előadás saját zeneiségének létrehozását, hisz lehetségessé válik a zenei építkezés magán a színházon belül, azaz az emberi hangoknak, továbbá a tárgyak egymáshoz ütéséből, a cipők padlóhoz veréséből stb. származó effektusoknak a megkomponálása.” GROTOWSKI (2009), 17. Nádas mintha Grotowskit idézné, amikor a *Takarítás* zeneiségét elemzi. „S a takarítás miért ne lenne összeegyeztethető az operai stilizációval? A súrolás nagyon érdekes hangot ad. És a vödörnek is van hangja. A vödör fülének különösen. A rongynak szintén, amikor kicsavarják. És hangot ad a víz a padlón, a víz a vízen, ezek a hangok pedig értelmes viszonyba kerülnek a meztelen talpak hangjával, a lélegzetvételek hangjával és a szavakkal is.” NÁDAS (1983), 151.

⁴⁴ PILINSZKY János (2004), „Beszélgetések Sheryl Suttonnal. Egy párbeszéd regénye” In: *Széppróza i. m.*, 105–167., 137–138.

⁴⁵ NÁDAS (1999), 161.

tanulmány címen színre vitt *Találkozás*⁴⁶ és *Temetés*⁴⁷ két estés előadása a drámákban, a nádasi színházi világban való elmélyülést rejt magában. Ebben az értelemben az előadások valóban tanulmánynak is tekinthetők.

Gergye a kortárs táncszínház felől érkezve rendezésében átértelmezi a trilógiát. Az előadás a drámák szerves összefüggésére épít. A teljes szövegükben megjelenő *Találkozás* és *Temetés* tematikus-gondolati kapcsolódásokon keresztül folyamatosan a *Takarítás* jelenlétére mutat rá, emellett „a Gergye tervezte tér struktúrája, szimbolikája, a színpadot a nézőtértől a játék elején mindkét estén elválasztó hatalmas fehér függöny is egyértelműen idézetként érthető.”⁴⁸ Az előadás központi gondolata az ismert nádasi idézet. „Engem a színházban az élő testek között kialakuló viszonyrendszer érdekel.”⁴⁹ Ennek mentén bontakozik ki a *Találkozás* és a *Temetés* összetett kapcsolatrendszere, mely Gergye rendezésében erőteljes vizuálításban jelenik meg.

Gergye viszonyulását az eltávolodás és átértelmezés mellett egyszerre határozza meg a Nádas műveihez való ragaszkodás, az eredeti drámákhoz való hűség. Ez az ambivalencia válik problematikussá a rendezésben. Gergye táncszínházi nyelve képes arra, hogy annak teljes valójában bontakoztassa ki a *Temetés* tragédiáját, amely műfajilag természetesen komédia. Az a választás, hogy az erősen megbillentett színpadon szinte végig a két táncost (Virág Melinda és Gergye Krisztián) látjuk – akik a szövegről való csaknem teljes lemondás ellenére meg tudják jeleníteni a Színésznő és Színész között lejátszódó folyamatot – sikeresnek mondható. Ez a megvalósítás egyúttal nagyon grotowski-i is, ennyiben is hű Nádas színházesztétikájához. Grotowski az *Állhatatos herceg* c. előadásáról – mely „nem a szövegek pályáján halad előre”⁵⁰ – írott beszámolójában Pilinszky hasonló tapasztalatot rögzít ahhoz, amely Gergye rendezésének is elidegeníthetetlen sajátja.

⁴⁶ *Találkozás*, Bárka Színház, rendező: Gergye Krisztián; Mária: Spolarics Andrea, Varga Anikó, Varjú Olga; Fiatalember: Dévai Balázs, Pásztor Tibor, Szabó Gábor, bemutató: 2009. okt. 9. színhaziadattar.hu, <http://goo.gl/07ijNu>, 2016. febr. 2.

⁴⁷ *Temetés*, MU Színház, rendező: Gergye Krisztián; Színésznő: Virág Melinda; Színész: Gergye Krisztián; Dévai Balázs, Pásztor Tibor, Spolarics Anikó, Szabó Gábor, Varga Anikó, Varjú Olga, bemutató: 2009. okt. 17. színhaziadattar.hu, <http://goo.gl/YtxU6Y>, 2016. febr. 2.

⁴⁸ JÁSZAY Tamás (2009), „Megtalált jelentés – Nádas Péter: *Találkozás* és *Temetés*” *revizoronline.com*, <http://goo.gl/HkabzV>, 2016. febr. 2.

⁴⁹ NÁDAS (1983), 149.

⁵⁰ PILINSZKY János (1993), „Tizenhárom széksor” In: Uő., *Tanulmányok, esszék, cikkek I.* szerk. HAFNER Zoltán, Budapest, Századvég, 401–402., 402.

[A] színen a földézett szituációk valóban testet öltenek. A történet »itt« és »most« történik. Az elgyötört herceg tulajdon tragédiáját fölülmúlva, öt változatban, ötször egymás után jut el a halál eksztázisáig, s közben mi nézők is benne vagyunk, testet öltünk szabadulásában és szenvedéseiben.

Mégis: soha ilyen tudatosan nem figyeltem, nem tudtam megfigyelni tulajdon könnyeimet – mik a főhős arcán peregtek alá. És a részvétel meg a figyelem e megosztása volt számomra az est legmeggyőzőbb ajándéka.⁵¹

Az előadás legszebb pillanatai talán a *Temetés* első percei, amikor a színpadon a Színész és Színésznő valós drámáját látjuk az ideszületés, újjászületés aktusában. A színpad fehér terében, akár egy boncasztalon⁵² a két táncos küzdelme, ahogy a görcsös, összegubózott tartásból lassan – nagyon lassan – fel tudnak egyenesedni sajátjuk, élet-halál kérdése. Így a kijelentés súlyt kap, igaznak hangzik:

SZÍNÉSZ Megérkeztünk.

nagyon hosszú csend

SZÍNÉSZNŐ Élünk.

*nagyon hosszú csend*⁵³

A táncosokból fakadó magány és elidegenedettségek az első pillanatoktól áthatja a színpadot, egyszerre vonatkozik a saját testükhöz, identitásukhoz való viszonyra és a köztük lévő interszubjektív kapcsolatra. Az előadás ezekben a viszonylatokban rejlő perspektíváknak a kibontása, egyúttal a bennük húzódó kudarcok belátása. A táncosok között zajlanak a történések, egymás testén csavarodnak át, mely nem csak a közvetlenséget jelzi, egyúttal az eltörölhetetlen távolság fenntartása is. A mozgássorozatok és kombinációk erőteljes ritualizált jelleget kapnak, melyet a táncosok jelmeze (Béres Móni) még inkább kiemel. A Színész és Színésznő fehér zsákszerű nadrágot⁵⁴ viselnek, felsőtestüket fehér festék borítja, illetve egy gallér kerekezi a nyakukat, amely így együtt eleinte fehér ing benyomását kelti. Ahogy egymással érintkeznek, a festék bekapcsolódik abba az alakulási folyamatba,

⁵¹ PILINSZKY (1993), 402.

⁵² KIMLEI Katalin (2009), „A hiány helye” *Ellenfény*. (10.), 24–27., 26.

⁵³ NÁDAS (2001), 193.

⁵⁴ Ennyiben tartja magát Gergye a nádasi előírásokhoz. „A két színész teljesen egyforma ruhát visel. Nagyon bő és egyenes szárú fehér gatyát, amely a deréknál egy madzaggal összehúzható és megköthető[...]” NÁDAS (2001), 179.

amelynek a drámája zajlik: a festék elkenődik az izzadt testeken, az egyik testről a másikra kerül át.

A táncosok játéka mélyről jön, egy ösztönös, állati réteget idéz. A meztelen testeken minden rezdülés tükröződik, „sőt átüt a rivaldán: intenzív drámát látunk megélni”.⁵⁵ Ez a kifejezési forma azonban nem igényli a szöveget, nehezen verbalizálható, így a színpad előtt mintegy zenekari árokban elhelyezett színészek által felmondott Nádas-drámaszöveg inkább csökkenti a mozgás művészi erejét, mintsem segíti a *Temetés* minél elementárisabb megjelenítését. Az előadás verbalizált rétege zavaró, a táncosok húsba vágó küzdelméről vonja el a figyelmet, miközben arra kényszerít, hogy megpróbáljuk kizárni.

A rendezés problematikája a drámatrilógia rendkívüli összetettségéből fakad. Gergye értelmezése pontosan fejt fel ezeket a rétegeket, azonban az elemzés „színrevitele” a drámák komplexitását leplezi le. A *Találkozás* koncepciója is ebből az aspektusból tekinthető elhibázott döntésnek. Miközben a Mária–Fiatalember párosok *triptichona*⁵⁶ szemléletesen ábrázolja a kapcsolatrendszerben rejlő bonyolult viszonylatokat, „ezer apró jel kerül egymással viszonyba a szöveg és a testek találkozása során”,⁵⁷ mégis hamisnak tűnik a kép. Hamis, mert szétbontja azt, amelynek az egymásba fonódásban rejlik jelentése. Nádas drámatrilógiája nem szöveg, nem mozgás, nem az ezekben meghúzódó ellentétes értelmezési irányok, hanem ennek együttese, lényegileg egy.

* * *

A függöny nem megy le. Egyszer majd talán igen. „Nem mondom, hogy különös bátorság kell ahhoz, hogy egy színházi alkotó nekiveselkedjék Nádas Péter Trilógiájának – nem bátorság kell hozzá, hanem valami eszme arról, hogyan lehet a szöveg mellett, azzal egyenrangúan a szöveg fölötti és szöveg alatti rétegeket is színpadra tenni.”⁵⁸

⁵⁵ CSÁKI Judit (2009), „»Testünkkel kísértünk« – Nádas Péter: Találkozás; Temetés” *Magyar Narancs*. (47.), 42.

⁵⁶ JÁSZAY (2009).

⁵⁷ SEBŐK Borbála (2009), „Con amore” *SZÍNHÁZ*. (12.), 31–33., 31.

⁵⁸ CSÁKI (2009), 24.

Bibliográfia

- BALASSA Péter (1989), *A másik színház*. Budapest, Szépirodalmi.
- BALASSA Péter (2007), *Mindnyájan benne vagyunk. Nádas Péter művei*. Budapest, Balassi.
- BORONKAY Soma (2009) „Eltáncolt esték” prae.hu, <http://goo.gl/7R3vAj>, 2016. febr. 2.
- CSÁKI Judit (2009), „»Testünkkel kísértünk« – Nádas Péter: Találkozás; Temetés” *Magyar Narancs*. (47.), 42.
- GROTOWSKI, Jerzy (2009), *Színház és rituálé. Szövegek 1965–1969*. ford. PÁLYI András, Pozsony, Kalligram.
- JÁSZAY Tamás (2009), „Megtalált jelentés – Nádas Péter: Találkozás és Temetés” revizoronline.com, <http://goo.gl/HkabzV>, 2016. febr. 2.
- KÉKESI KUN Árpád (2007), *A rendezés színháza*, Budapest, Osiris.
- KIMLEI Katalin (2009), „A hiány helye” *Ellenfény*. (10.), 24–27.
- NÁDAS Péter (1983), *Nézőtér*. Budapest, Magvető.
- NÁDAS Péter (1988), *Játéktér*. Budapest, Szépirodalmi.
- NÁDAS Péter (1999), *Kritikák*. Pécs, Jelenkor.
- NÁDAS Péter (2001), *Drámák*. Pécs, Jelenkor.
- NÁDAS Péter (2004), *Saját halál*. Pécs, Jelenkor.
- PÁLYI András (2002), *Képzelet és kánon*. Pozsony, Kalligram.
- PILINSZKY János (1993), *Tanulmányok, esszék, cikkek I.* szerk. HAFNER Zoltán, Budapest, Századvég.
- PILINSZKY János (2004), *Széppróza*. Budapest, Osiris.
- P. MÜLLER Péter (2014), *A magyar dráma az ezredfordulón*. Budapest, L'Harmattan.
- RADNÓTI Zsuzsa (1991), *Mellékszereplők kora. Magyar drámák a nyolcvanas években*. Budapest, Széphalom.
- RADNÓTI Zsuzsa (2003), *Lázadó dramaturgiák. Drámaíróportrék*, Budapest, Palatinus.
- SEBŐK Borbála (2009), „Con amore” *SZÍNHÁZ*. (12.), 31–33.
- TÖRÖK Ákos (2002), *Nádas Péter írásainak lételmélete mint a színházlét. Nádas Péter drámái és a színház vége mint a színház kezdete. Nádas Péter „saját” színháza*, ELTE BTK, Esztétika Tanszék (szakdolgozat).
- VINKÓ József (szerk., 1982), *Hiánydramaturgia*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.

Eltérő látószögek ekphrasztikus kivetülése Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében

Mosa Diána

A világ egyedül nincs, csak azzal együtt, aki szemléli.

Ottlik Géza¹

A néző nem maradhat teljesen kívül az általa nézett világon.

Maurice Merleau-Ponty²

Az ókortól jelenvaló a különféle kifejezési, művészeti médiumok kölcsönhatása és párbeszéde, amint azt jól példázza a dolgozatomban is kulcsszerephez jutó ekphraszisz (ἐκφρασις) is. Az elbeszélhetetlenség problémája szinte automatikusan hívta életre a szövegbe ágyazott intermedialitást. Álláspontom szerint az *Iskola a határon* a vizuális narráció válfajainak számos típusát foglalja magába, szöveganyaga gazdag metaforákban, megjelenített belső (mentális) és külső képekben, valamint felidézett képzőművészeti alkotásokban. Jelen dolgozatomban az olvasó (befogadó) előtt megjelenő képi elemeken túl az elsődleges szemlélő (az ábrázolt szereplő vagy a narrátor) nézőpontját és látását is megfigyelem. Fontos továbbá az *Iskola* különféle narratív síkjai és a képi reflexiók mentén kirajzolódó elbeszélői eljárások jelentőségét és a létrejövő vizuális struktúrák értelmezhetőségét bemutatni. Ennek megfelelően két, a metajelenségek körébe sorolandó ekphrasztikus³ szakaszt elemzek.

¹ Rossz és jó kérdések; Menotti százados = Próza, 264.

² MERLAEU-PONTY, Maurice (2007), *A látható és a láthatatlan*, ford. FARKAS Henrik, SZABÓ Zsigmond, Bp., L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 152.

³ Nem beszélhetünk tiszta ekphrasziszokról, mert azok hagyományosan lírai szövegekben vannak jelen. Vö. MILIÁN-BOGYAI Réka Orsolya (2009), *Az ekphraszisz fikciói. Elméleti, történeti és diszciplináris áttekintések az ekphraszisz teoretikus diszkurzusaiban*, PhD értekezés, Szegedi Tudományegyetem,

Irodalomtudományi Doktori Program, Elmélet és Interpretáció Doktori Alprogram, 23.

Vizsgálom az elbeszélők (Bébé és Medve) eltérő látásmódját és ezek poétikai artikulációját, a látószögek kivetülésének eltérőségét, az egyes narratív síkok stílárius elkülönítésének lehetőségeit (és lehetetlenségeit). Az értelmezés során felhasználom, Palkó Gábort követve,⁴ Luhmann elsődleges és másodlagos megfigyelőről és megfigyelésről szóló elméletét. Ezen a ponton érintem majd a befogadó, az olvasó szerepét a vizuális adaptációban, a percepció folyamatok tompító hatását, a látvány-lépcső szintjeit, és erősítem meg ezek tükrében az *Iskola* olvasási kézikönyv-jellegét.

Metaforikus percepciók

Az állóképszerű leírások felé haladva először az elbeszélők érzékelési spektrumának szövegbeli megejelnéseit nézem meg. A látás leírásának szöveghelei mindig a tudat reflektált jelenlétét jelzik. A tudat éberségének allegóriája rendszerint a fényesség: „A szeme már előbb leragadt, s most kezdte kikapcsolni gépiesen tudatának különböző élességű fényszóróit. Már hét reflektort eloltott az agyában, s akkor vette észre meghökkenve, hogy még mindig nappali világosság van a fejében: teljesen éber.” (39-40.)⁵ A vizuális benyomások verbális leképezésének leginkább jellemző módja a általában a fényjelenségek vagy az azok változásának tükrében megjelenő környező világ leírása: a napkelte, a naplemente vagy a köd megváltoztatta fényviszonyok⁶ vagy a hóesés sugárzó fehérségének hatása a tanterem színeire.⁷ Ugyanezen jelenségek az élesen és tisztán vagy a tompán és homályosan észlelés metaforái, allegóriái.

Medve eltompulása a lát-néz⁸ és a lát-hall párok szembeállításán keresztül mutatkozik meg: „Ahogy az érzékei lassan-lassan mégis ocsúdtak, először a gyakorló kürtöst kezdte hallani újra.” (30.) Ugyanilyen érzékhierarchia

⁴ PALKÓ Gábor (2013), „Másodlagos megfigyelés és megértésdeficit az [I]skolában” In: Bednatics Gábor, Hansági Ágnes, Horváth Csaba, Palkó Gábor, Wernitzer Julianna (szerk.), „Próza az, amit kinyomtatnak”/ Tanulmányok Ottlik Gézáról. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 128-150.

⁵ Az idézet előtti szakasz a külső fényviszonyokat is leírja, így a belső metaforikus világosság mintegy arra rímel.

⁶ Lásd pl. 102., 122., 177., 250., 423. (Az oldalszámozáskor az 1980-as, ötödik kiadást veszem alapul.)

⁷ Lásd „A hóesés vakító fehérsége beszívargott a tanterembe, és a zöld festést alig észrevehető kis hideg csillogásokkal szórta tele.” (270.)

⁸ Vö. „Közel kilencszázszor fog még így leszállni a nap az Alpok nyúlványai mögé, de ő soha többé, vagy legalábbis rettenetesen sokáig nem fogja látni, amit néz.” (30.)

tapasztalható Medvénel a zsíros kenyere elvesztésekor, mikor Varjú gyomorszájon vágja őt: „Látta a képeket, aztán elkésve, messziről, észlelte a hangokat is, melyek egy fokkal tompábban, mintegy fáziskéséssel érkeztek a tudatába, lehasadva a látottakról.” (165.)

A hallással való szembeállításán túl a szagok ábrázolása is látványszerűen ölt testet; hiszen „az érzéki tapasztalat döntő mértékben képi”:⁹ „Beáradt a hűvös, éles hegyi levegő és patakvíztisztaságával szinte pásztákat radírozott az átható ammóniákibúzbé.” (112.) Itt a képi észlelés csak részben tulajdonítható a gyermeki nézőpontnak és az emlékképiségnek, sokkal inkább a szép-próza az érzéki kép felé törekvése dominál. Arra a kérdésre azonban, hogy ezek a gyermeki benyomások felidéződése nyomán alkotott felnőtt metaforák vagy az emlékkép megszületése pillanatában rögzített képzettársítások, nem kaphatunk választ. A képek érzékletessége és költőisége azonban az előbbi felé tereli az értelmezőt.¹⁰

Ottlik Géza nagyregényének folyamatos metareflexív jellegét részben a megíródás folyamatának letükröztetése, részben a talált kézirat motívum mentén kibomló kétszólamúság adja. A szakirodalomban egy számtalanszor körüljárt kérdés a narráció szokatlansága,¹¹ az eltérő nézőpontok adta eltérő emléksorokból összetevődő szövegtest olvasatformáló ereje.¹² Az *Iskola a határon* szerzője a bábéi perspektívába belehelyezkedve egyszerre olvasója is az elbeszéltek egy korábbi leírt változatának és írója is a valós (a könyvet tartó) olvasó szemei előtt körvonalazódó új (végleges) történetváltozatnak. A körvonalazódás kifejezés talán azért is helyénvalóbb, mint az íródás, mert az alakok és események emlékképekből, emlékfoszlányokból rajzolódnak ki a verbális rögzítést megelőzően. Ez a képi világ pedig vizuális és verbális forrásokból egyaránt táplálkozik, vö. „Medve nem tudta pontosabban leírni a képszerűvé összeálló gondolatait és érzéseit.” (56.) Ennek következtében

⁹ SÜMEGI István (2008), „Képirás: Képek és festők Ottlik prózájában” *Tiszatáj*, 62/9, 53.

¹⁰ Vö. „A gyermekhősök a tapasztalatokat akkor nem élhették át drámaként. ... az elbeszélő így csak utólag, az elbeszélő aktusban dramatizálhatja az akkori ént.” (KULCSÁR SZABÓ Ernő (1987), *A regényfikció három modellje* In: Uő., *Műalkotás, szöveg, hatás*, Budapest, Magvető, 220.)

¹¹ Már a legelső, egyben mindmáig legátfogóbb Szegedy-Maszák Mihály-féle monográfia is külön fejezetrészt (*Elbeszélő helyzet*) szentel a kettős narrációnak és a narrátorváltások különlegességének. (SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1994), Ottlik Géza, Pozsony, Kalligram, 84-89.)

¹² Vö. KAMARÁS István (2002), *Olvasó a határon: az Iskola a határon fogadtatásának és befogadásának vizsgálata*, Budapest, Pont, Savaria University Press.

olvasatuk képolvasati lehet. Ezen álláspontot erősítik a szövegben megjelenő, a mindennapi gondolás-látás metafora keretein túllépő képi-reflexív elemek. A bábéi elbeszélő hivatására („Én azonban nem vagyok regényíró, hanem festő” [33.]) hivatkozva feloldhatjuk ezt a hangsúlyozott képiséget, a jelenetek olykor mozgóképpé, állóképpé formálódását. Merleau-Ponty fenomenológiai írásának tükrében azonban térolvasati és metatér-olvasati benyomásainkat alá kell rendelnünk az eltérő elbeszélők (eredetileg: eltérő nézők) adta eltérő látószögeknek. „Nemcsak a letapogató (kéz) és a letapogatót (tárgy) között van kölcsönös egymásba hatolás és átfedés, hanem a tapintható és a beléje ékelődő látható között is.”¹³ A látás-tapintás metafora a látottal való intenzívebb találkozásra mutat rá, kiemeli, hogy a tekintet idomul a látványhoz, ezen folyamat kölcsönhatássá alakulása során pedig a látvány a tekintet formálódja lesz.

A valóság, a kép és a szöveg

Mielőtt rátérnék az ekphrasztikus leképezések *Iskola*-beli szöveg-helyeire, fontos megvizsgálni az ekphrasziszt és az ekphrasztikus irodalmi hagyományt. Ehhez Milián-Bogyai Orsolya PhD-értekezése nyújt támpontokat.¹⁴ Írása egészen végigvonul az a fogalmi rés,¹⁵ amely az antik leírás és a modern irodalomtudományban újjáélesztett „ekphraszisz” között húzódik. „A fogalom körül mára kialakult hálózat három fő csomósodás között szövődött meg (és szövődik tovább): ezek szerint az ekphraszisz 1) műtárgyleírás; 2) vizuális reprezentációk verbális reprezentációja; 3) bármilyen – tehát nemcsak a verbális és vizuális közti – médiumközi átjárás.”¹⁶ Dolgozatomban a második jelentéskörben használom, hiszen nemcsak a kanonizált képzőművészeti képek leírását sorolom ide, hanem a fiktív (csak a regénytérben létező) vizuális alkotásokét is, illetőleg a pusztán a narratori tekintetben vagy elmében megszülető vizuális aspektusú (látvány, emlékkép, stb.) kivetülések deskriptív megjelenítését is. Egy hasonló definíciót idéz az ekphraszisz tágértelműségéről Mitchell is George Saintsburytól, mely szerint ekphraszisz minden olyan a „konvencióknak megfelelő leírás, amely

¹³ MERLEAU-PONTY (2007), 152.

¹⁴ MILIÁN-BOGYAI (2009).

¹⁵ Nem összekeverendő a fogalom történetében jelenlevő rés a megvalósulása során keletkező hézaggal. Vö. *Az ekphraszisztikus hézag* = Uo., 53-62.

¹⁶ Uo., 27.

egy személy, hely, kép, stb. elképzelését célozza”.¹⁷ Az irodalmi vizuális narráció adta kereteken belül maradvá, talán világosabb és következetesebb mindennemű vizuális-verbális transzponálást az „ekphraszisz” kifejezéssel illetünk. Annál is inkább, mert az ógörög szótóhoz visszanyúlva a φράζω (φράζειν) (többek között: elmondani, ~megvilágítani, kiejteni, megmutatni jelentésű¹⁸) igét találjuk.¹⁹ A latin ex- előtaghoz hasonló „ἐκ-, ἐξ-” előtagok a teljességre törekvést mutatják,²⁰ az ἐκφράσσω jelentéseként Liddel-Scott az „to tell in full” definíciót adja,²¹ a magyar „leír” szónál pedig az „ír”-ral való szembeállítás során találhatjuk ezt az árnyalatot. A szótár elektronikus verziója az ἐκφρασις szót az angol „description” szóval felelteti meg, ez ekvivalens a magyar „leírás” szóval, azonban az ekphraszisz-szakirodalom több helyen is hangsúlyozza, hogy a latin descriptio (leírás) és a görög ekphraszisz (leírás) nem összekeverendő, hiszen a latin szó magyar műveltségszóként (deskripció) mind a művészettörténetben, mind a narratológiaelméletben csak a Milián-Bogyai által második „csomósodás”-ként megjelölt probléma értelmében van jelen. Fritz Graf abban látja az ekphraszisz erejét, hogy az képes „a hallgatót nézővé tenni”,²² tehát a (meg)látás előtt álló akadályokat leépíteni.

Az ekphraszisz klasszikus jelentősége az ottlik életműben nem az *Iskolában* ragadható meg legjobban, hanem a *Hajnali háztetőken* és a *Budában*, előbbiben a címadó festmény, utóbbiban az *Ablak* csupán a műben található meg, tehát a mű fikcióján kívül nem létezik.²³ Az ekphraszisz tagadhatatlanul teremtő erejű ezen két példában. Az *Iskola* esetén azonban vagy primer képekről kapunk leírást, vagy a képszerűvé összeálló események, érzelm-lajstromok lesznek a másodlagos megfigyelő Bébé vagy a sokadlagos megfigyelő olvasó számára az ekphraszisz tárgyai. Ez utóbbi esetben teremtő erejű

¹⁷ MITCHELL, W.J.T. (2008), *A képek politikája: W. J. T. Mitchell válogatott írásai: tanulmányok*, Szauder Dóra, Szőnyi György Endre (szerk.), Szeged, JATE Press, 197.

¹⁸ „1. to tell, declare, pronounce, ..., to make signs” (*Liddel and Scott’s Greek English Lexikon* (2004), 766-767.) Érdekes lehet még a szó 3. és 4. jelentése: „3. to think, suppose, believe, imagine that. 4. to remark, perceive, notice: to come to know, see, understand”

¹⁹ Vö. BOEHM, Gottfried (1998), „A képleírás – A kép és a nyelv határaitól” In: Thomka Beáta (szerk.), *Képleírás, képi elbeszélés*, Budapest, Kijárat, 32.

²⁰ Vö. MILIÁN-BOGYAI (2009), 83., Liddel-Scott szerint: from, out of, away (LIDDEL and SCOTT, 202.).

²¹ *Liddel and Scott’s Greek English Lexikon* (2004), 212.

²² GRAF, Fritz (1995), *Ekphrasis: „Die Entstehung der Gattung in der Antike” = Beschreibungskunst – Kunstbeschreibung*, hg. von Gottfried BOEHM, Helmut PFOTENHAUER, München, 141-154. (idézi: BOEHM (1998), 31.)

²³ Vö. SÜMEGI (2008), 63.

is a leírás, hiszen a leírás előtt nem állóképszerű az eseménysor, nem kapcsolódnak motívumai hálószerűen egymásba, pusztán hagyományos kronológiai linearitást követnek, illetve képszerűek ugyan lehetnek, de a perspektivikus elhelyezkedésen innen²⁴ nem beszélhetünk verbálisan teremtdő képről.

Az emlékképek narratív felidézése, leképezése a világ valóságosnak vélt vizuális bemeneti tartalmainak verbális megformálása. A képi valóság szóbeli rögzítése a médiumok átjárhatóságának egyik legérzékletesebb, egyúttal leggyakoribb irodalomtudományos példája. A látószög pedig, amelyben a regénybeli befogadó szemléli a képi valóságot, majd láttatja a külső befogadóval, az a távlat, egyfajta elbeszélői perspektíva, amely az emlékezési stratégiák és elbeszélői nézőpontok (szemlélődési helyek) összességéből rajzolódik ki. Faragó Kornélia nyomán ezt az „érzéki, érzelmi viszonyok és gondolati tartalmak téries konfigurációjának”²⁵ nevezhetjük. Nem egyszerűen a narrátori helyzetről van itt szó, Ottlik a narrátor távolságát követeli meg, a megismeréshez szükséges távlatot.²⁶

A vizuális narráció és a vizuálisan narrált irodalmi mű olvasói befogadását akkor érthetjük meg, ha végigtapogatjuk a világ látványa (a valós vagy fiktív elbeszélő valós vagy elképzelt bemeneti „valóságát”) és az olvasói percepció mentén az elmében születő kép közé ékelődő rétegeket. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy nem közvetlen percepció leírásait olvashatjuk, hanem harminc év távlatából való visszaemlékezéseket, így az idő is közbeszól mint torzító elem. Medve így kommentálja egy alreáli délutánjának leírását: „Ma sem emlékszem rá, és nem tudom, hogy igaz-e, így történt-e. Ahogyan elmondtam, az csupán az emlék emléke.” (126.) Azonban ennél konkrétabb reflexiót nem kapunk a medvei emlékezésről, hiszen perspektívája erőteljesen az 1923-26 közötti időszakra tolódik, míg Bébé esetében intenzívebben jelenvaló az idővel való számvetés és a távlati értelmezés²⁷ (hiszen az a regény

²⁴ Vö. 388.

²⁵ FARAGÓ Kornélia (2001), *Térarányok, távolságok: Térdinamizmus a regényben*, Újvidék, Forum, 43.

²⁶ Vö. „A megismerés Ottlik felfogása szerint elválaszthatatlan a perspektíva mibenlététől. A festőnek el kell távolodnia magától, hiszen az általa látottak csakis így válhatnak az érekelés tárgyává, az író pedig voltaképpen az értelmező távlatát alakítja történéssé.” (SZEGEDY-MASZÁK (1994), 18.)

²⁷ Vö. „A mentális világ megkonstruálása szempontjából annak van különös jelentősége, hogy amíg a gyerek Bébé tudati folyamatainak rekonstruálását meghatározza az emlékezés, addig a gyerek Medve gondolatainak közvetíthetősége nem válik, nem is válhat a reflexió tárgyává. A Medve-kézirat történetmondója a narratív világteremtésnek alap-

„kiváltó oka”: a válaszolás Szeredynek). Kiemelendő a befogadói perspektíva azon sajátossága, hogy az elsődleges látvány gyermeki nézőpont(ok)ból rögzítettett. A látásleírások megfigyelése során azt tapasztalhatjuk, hogy talán hitelesítő gesztusként, talán az elbeszélők homloktérben tartása végett, majdnem minden egyes epizódjelenet végigvezethető a meglátás, megpillantás mozzanatától (tehát a megélés kezdőpontjától), az évtizedekkel későbbi szövegbeágyazásig.²⁸

A medvei kézirat megidézte közös gyerekkor képei másodlagosak Bébé elsődleges emlékképei mellett, túl ezen verbális formában állnak rendelkezésére. Így tehát elmondhatjuk, hogy a bébéi regény a regényíródás közben születő végleges szövegteste (amelyben telik az idő²⁹) több médiumú forrásokból dolgozik. Rendelkezésre áll a kézirat-paksaméta és abban Medve emlékképeinek, képzeteinek, látomásainak és írói leírásainak verbális foglalata, és rendelkezésére áll saját gyerekkorának száz meg százféle maradványa, egy minden érzékszervével rögzített halmaz (kép-, gondolat-, illat-, tapintás- halmaz), egy gubanc,³⁰ amelyből a medvei emlékek felidéző ereje mentén kibomlik saját gyermekkor-élmélmontázsa, képsorok bonyolult és manipulált egésze. Hiszen Bébé eredeti emlékképsorait nem ismerjük, csupán azt tudjuk, hogy folyamatosan keresi az igazságot, azt ahogyan tényleg történt, azt az emlékreteget, azt az emlékszűrleményt, amely mentes mindenféle hamis-torzító illúzióktól, utólagos szépírói toldásoktól. S ehhez tekintti kulcsmegoldásnak saját festő-voltát, befogadói tekintetének tisztább képi fókuszálását, mely az emlékképekhez közvetlenebb hozzáféréssel bír. Azonban a tiszta emlékezés folyamata helyére egy asszociációkat keltő szövegtest ékelődik a gondolatok és emlékképek közé, mely azonnal megkezdí torzító hatását, egyúttal a regény megszületéséhez vezet. Bébé emlékeihez érintetlen formában semmi-

jaiban más lehetőségét aknázza ki, mint a három év történetét közvetlenül a saját világára vonatkozó Bébé. Ám ennek következményeivel a fiktív elsődleges történetmondó a regény előre haladtával egyre kevésbé számol, és a tudatosság szubjektumaként lényegében ugyanúgy kezeli a két szereplőt.” (TÁTRAI Szilárd (2013), „Az Iskola a határon perspektivikussága: kognitív poétikai megközelítés” In: Bednancs Gábor, Hansági Ágnes, Horváth Csaba, Palkó Gábor, Wernitzer Julianna (szerk.), „Próza az, amit kinyomtatnak”/ Tanulmányok Ottlik Gézaról. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 123.)

²⁸ Lásd pl. „A tanszerládám zöld fedelét néztem, mégis láttam, hogy Czákó Medvével beszélget az ablaknál szürke zubbonyban.” (132.)

²⁹ Lásd a *Sem azé, aki fut* 23. fejezetének Lukács-fürdőbe való visszakanyarodását a kiinduló színhez képest egy évvel későbbre (1958-ra).

³⁰ Ahogy azt Bébé is aposztrofálja a *Budában*: „Ebből a hiányból támadt a színes gubanc – ebből is.” (OTTLIK Géza (1993), *Buda*, Budapest, Európa, 245.)

képpen sem férhetünk hozzá, hiszen a medvei kézirat nélkül nem kerültek volna regénybe-fogalmazásra, így pedig annak hatása alatt körvonala-zódnak. Az érzékelés-lépcsőket Bébénél tehát a következőképpen írhatjuk le: adott a kép, amely a szemlélő tudatában látvánnyá formálódik, kap róla egy képzetet, ennek intenzitásának megfelelően emlékezetébe vési azt, eztán következhetne a verbális rögzítés, de itt ez nem valósul meg. Az írásos rögzítés előtt még belép két irányból a másodlagos belső látványvilág, vagyis az emlékképesség, és belép egy már leképezett verbális valóság, a medvei kézirat. Fontos, hogy a medvei kézirathoz is hasonló érzékelési-leképezési lépcső vezet, így a bébéi regénybe belépő leírások számos torzuláson mentek keresztül Medve megpillantás-aktusától Bébé a kézirat olvasása közbeni asszociatív képi világának megjelenésén át. S ezen a ponton még nem került említésre Medve szépíró volta, ami szinte visszakövethetetlen eldeformálását jelenti az elsődlegesen látottaknak, tehát annak az igazságnak, amit a hitelesség jegyében Bébé folyamatosan számon kér és aminek jegyében harcot folytat a tiszta, eredeti benyomás megtalálásáért, a valóságért.

A fentiekben leírt érzékelési, egyúttal színrevitele szinteket Palkó Gábor a Luhmann-féle elsődleges és másodlagos megfigyelők Medvével és Bébével való azonosítása mentén mutatja be. „Az elsődleges megfigyelés a világot direkt módon, abban a hitben szemléli, hogy azt látja, amit lát. A másodlagos megfigyelő ezzel szemben bizonyos távolságot vesz a világtól, ahonnan nézve annak egysége, teljessége és egységessége szertefoszlik. Ennek módja az a dinamikus, visszatérő folyamat, amely megfigyelések folyamatos megfigyelésére támaszkodik.”³¹ Ez megfelel annak, ahogy Bébé folytonosan felülírja a medvei korpuszt.³² Az elsődleges megfigyelés korrekciója azok igaz(i) látvánnyá való kiegészülését célozza, a kiegészítések azonban már nem tisztán a látványt kerekítik, hanem az elsődleges megfigyelő motivációit, a másodlagos megfigyelő által hibásnak ítélt szakaszok forrását keresi. „Az egymásra toluló látványok tehát, hogy Husserl találó kifejezését idézzem, nem »törlik«, hanem folyamatosan »átírják«, »felfüggesztik«, vagyis korrigálják egymást.”³³ Az *Iskolában* ez az egymásra íródás adja, a korábban már tárgyalt állóképszerűséget. Izgalmas, hogy olykor a két megfigyelés adta leírások a regényben egymástól távol helyezkednek el. Így például az

³¹ PALKÓ (2013), 134-135.

³² Vö. „A »regény a regényben« megoldás ... a másodlagos történetmondó (Medve) szövegét alárendeli az elsődleges történetmondó (Bébé) értelmezői tevékenységének.” (TÁTRAJ (2013), 120.)

³³ MERLEAU-PONTY (2007), 158.

Ötvenévi ügy először a fényképkiosztásnál neve tévedésből való felolvasása kapcsán kerül szóba (a *Sár és hó* 10. fejezetében), majd a 12. fejezetben tér vissza a gyümölcsíz meg nem evésének kapcsán. Fűzfa Balázs koncentrikusságról és (Németh G. Béla kifejezését kölcsönözve) gerezdszerűen növv szerkezetéről beszél.³⁴

A látványok ekphrasztikus leképzése többszörösen akadályokba ütközik, hiszen a látásra való reflexió és a látás hitelességének elbizonytalanodása lassítja és megakasztja a leírásokat. A hagyományos ekphraszisz esetében adott egy fizikai valójában „ott” levő tárgy vagy műalkotás és adott egy befogadó, aki verbalizálja a látottakat. Nincs tehát másodlagos megfigyelő, van azonban sok (másodlagos) befogadó, a hallgatók és olvasók, az ő befogadásuk pedig már nem megfigyelői, az ekphraszisz olvasása a leírt tárgyra szegezi tekintetét. Korábban már idéztem a műalkotás látásalakító-szerepéről szóló Merleau-Ponty- és Ottlik-passzusokat, nem érintettem azonban a nézés látványformáló hatását. „Ahogy a látható megszállja az őt feltáró, ám ugyanakkor az ő részét képező tekintetet, a jelentés is túlcsoordul és visszazugárzik a saját kifejezőeszközeire.”³⁵ Az elsődlegesen látott valóság tehát a szöveggé alakulás, alakítás előtt ezen dinamikus egymásra hatás folyamatában többszörösen módosul, így a Bébé és Medve által látottaktól az olvasó szinte el van szigetelve. Ráadásul, Sümegi szavaival élve: „ez az élményvalóság még csak nem is olyan lezárt egész, mely nyugton tűri, hogy különféle nézőszögekből tanulmányozzuk.”³⁶ A husserl-i fölülíródó, korrigáló látványok az *Iskola* esetében élménylenyomatok, tudatképek, emlékképek, s emiatt van különösen nehéz dolgunk.

Két táj-ekphraszisz

Ha szeretnénk összevetni egy bébéi és egy medvei ekphrasztikus jelenetet, leírást, gondosan kell kiválasztani két olyan szöveghelyet, mely bizonyosan köthető egyikükhöz vagy másikukhoz. Korda Eszter vizsgálta a metalepszis jelenségével kapcsolatban, hogy a regénybe egyre beljebb haladva, egyre

³⁴ FÜZFÁ BALÁZS (2006), „...sem azé, aki fut...”: Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében, Budapest, Argumentum, 113.

³⁵ MERLEAU-PONTY (2007), 175.

³⁶ SÜMEGI (2008), 51.

inkább összegubancolódik a kéziratból beemelt idézet és az eleinte köréírt majd azt kiszorító kiegészítésből regénnyé növő szövegtest.³⁷

A két választott elemzendő ekphrasztikus jelenet két nagyon eltérő tájleírás: a „trieszti öböl” és a főállé rajza.

„A trieszti öbölként lajstromozott benyomáshalmaz”

„Már délután, sőt már tegnap alkonyatkor felmerült gondolatai közt egy képféle, ahogy elábrándozott az ablakba könyökölve. Egy ismeretlen kis kikötőváros tengerparti piaca. Három oldalról palotaszerű, árkádos házak szegélyezték a kövezett teret, közepén magas talapzaton egy szobor állt, s a tengertől és a mélyebben fekvő rakparttól csak egy kőkorlát választotta el. Persze nem a trieszti öbölről volt szó okvetlenül, csupán ezzel a névvel jelölte meg magának, jobb híján, minthogy Triesztben sem járt soha, és ennek a városkának is az volt talán a legdöntőbb jellegzetessége, hogy számára teljesen ismeretlen. A tér két belső sarkán két-két szűk mellékutca futott össze derékszögben.

Az emeletes paloták közül az egyikben vámhivatal működött, s a földszinti árkádsor alatt esetleg ki is volt írva franciául: DOUANE; a középső viszont bankház volt vagy hasonló, emeleti ablakai alatt aranybetűs felírás futott végig: CASA BOCCANERA; de a régi cég fölött lakások voltak, súlyos brokátfüggönyökkel, s mintha ő az egyik ilyen óriási, kazettás-mennyezetes teremben fel-alá topogva várakozott volna, hajóra, futásra, üzenetre.”

(55-56.)

A trieszti öböl képszerű gondolathalmaza, melyről egészen bizonyos, hogy a kéziratból való, hiszen Medve belső képeinek, álom- és emlékképeinek egyvelege. Bébé számára nem hozzáférhető, így nem korrigálható. Meghökentő a részletek pontossága, illetőleg az, ahogy a táj és szereplői megmozdulnak. Kiemelendő, hogy két szemlélő jelenik meg: a trieszti árkádsoros téren egy kazettás mennyezetes szobában áll valaki és nézi onnan a teret, ez a néző az „ő” személyes névmással van jelölve, tehát feltételezhetjük, hogy M.-ről van szó, ebben az esetben a belső képek pergését érzékelő „néző” egybeesik egy a képsorokon feltűnő „nézővel”. A részletgazdag térleírás nem látszik összeegyeztethetőnek a gondolatképekből, merengésekből való kiraj-

³⁷ KORDA Eszter (2015), „Ki mit Ottlik szövegeiben? A Mutató és a metalepszisek az *Iskola a határonban*” In: Finta Gábor, Füzfa Balázs (szerk.) „...száz év múlva is emlékezett dolgokra...” Ottlik Géza első évszázada, Szombathely, Savaria University Press, 39-58. Lásd még SZEGEDY-MASZÁK (1994), 139.

zolódással, ugyanakkor épp emiatt az alapos letapogatás miatt tekinthetjük a kikötőváros tengerparti piacát ekphraszisznak. A leíró megjelenése a térben (a téren) zavarba ejtő, hiszen a tekintetet a megjelenítőre is irányítja, ami ebben a formában nem szokványos ekphraszisz-geztus, ezért is lehet szükséges a jelenlét „mintha” szóval történő benyomássá szelídítése. Ugyanígy a vám-felirat az elbizonytalanító „esetleg” módosítószóval szerepel. Helyesebb talán, ha a trieszti öböl képét tájleírás helyett annak kezeljük ami, egy szuggesztív benyomás³⁸ vizuális (majd verbális) lenyomatának; Sümegi is ezzel indokolja többletértelem-közvetítő erejét.³⁹ Majd a regény egy későbbi pontján felidéződve éri el szellemi kiterjedését és térpoétikai helyét a műegészben: „Csak az a lovas! Az a Trieszt felé ügető lovas. Utolérte őt a hágón, és nehéz parancsot hozott. Egyetlen szóból állt: Él!” (285.). Ez felel a kazettás mennyezet alatt álló várakozására és hoz megnyugvást a fogdában agonizáló Medvének. Farkas Edit a Michigan Avenue tankönyvi képével párhuzamba állítva a belső szabadság képeként értelmezi a trieszti öblöt.⁴⁰ Ezt azért is teheti, mert mindkét esetben irányított gondolatfolyamot találunk, hiszen ahogy Medve a „trieszti öböl”-re gondolva, abba (illetve egy így aposztrofált emlékképmontázsba) kivetítve szeretett volna valami fontosat végiggondolni, úgy Bébé a chicagói sugárutat és járókelőit szeretne volna maga elé idézni egy szorongatott helyzetben.⁴¹

A második táj a főallé, melyet Medve a színdarab címlapjára rajzoltat le Bébével. Művészi ars poeticaként is értelmezhetjük Bébé kommentárját a rajzról, egyúttal biztosak lehetünk benne, hogy Bébé emelte a regényvilágba ezt a közös emléküket.

³⁸ Jellemző Ottlikra a körvonalazhatatlan impresszióknak való névadás, az érzések ilyentén megfoghatóvá tétele; lásd például a *Valencia-rejtély* dzétáját vagy treiszti öbölhöz hasonlatosabb Serpolette-et a *Budában*.

³⁹ „A »trieszti öböl« azért lehet több mint a szorongás, a vágyakozás és a remény fogalmának ötvözete, ..., mert a képeket intuitív módon megformálva valamilyen érzésekből fakadó többletértelemhez ugrottunk át.” (SÜMEGI (2008), 62.)

⁴⁰ FARKAS Edit (2001), „A főallé „csak úgy” : Ottlik Géza Iskola a határon című regénye egy részletének (III. rész 10. fejezet, A főallét lerajzolni) szemantikai vizsgálata” In: Geccsó Tamás (szerk.), *Kontrasztív szemantikai kutatások*, Budapest, Tinta, 119.

⁴¹ „Elég homályos fénykép volt a chicagói Michigan Avenue Formes földrajzkönyvében, de látszott néhány felhőkarcoló, köztük egy földszintes kis ház, az előtérben pedig egy hangárszerű, majdnem rozoga építmény meg vastraverzek, bódék, mintha még épülne az utca, miközben sűrögnek-forognak a járókelők, járművek a kora délelőtti, csipősen hideg, márciusi napsütésben. Ezekre a szalmakalapos chicagói járókelőkre akartam gondolni alighanem, azért suttogtam olyan rendületlenül Szeredynnek, amit a hétfő délelőtti eseményekről utóbb megtudtam.” (225.)

„A főallét lerajzolni”

„Volt ott lámpaoszlop, pad, a középtáján egy kőből rakott kis emlékoszlopféle. Télen hó borított mindent, nyáron áttört a napfény a lombokon, úgyhogy az úttest két oldalán, a magas töltéstől jobbra-balra, bent a park ölén, fogollyá vált önálló fényöblök keletkeztek, önmagukba visszavert, opálos zöld izzással, amit nem lehet lefesteni, mert csak a világítás játéka volt, csak annyi, mint egy könnycsepp párájának az emléke a feltekintő pillantásunkban, volt is meg nem is, s mégis benne porzott a tágra nyílt égbolt minden káprázata, és ahogy szomjasan itta, szívta, nyelte magába az ember, tisztán lehetett érezni a földi létbe áramló végtelenség erejét. Májusban, júniusban néha délelőtt egyik-másik óránkat kint tartották meg a kertben, így a szabadkézi rajzot többnyire. Zsámolyokkal, rajztáblákkal vonultunk le, és a főallé platánjai, hársai alatt az emlékmű kis gúláját rajzoltuk.” (346-348.)

„Egyetlen vén fatörzset próbáltam megcsinálni” – mondja Bébé, majd mintegy magyarázatként kiegészíti a főallé kronotopikus atmoszférájával, az ott megéltekkel és a sétány valós fizikai elágazásai mentén való fiktív lesétálással. Az egymásba ágyazottságot itt a létrejövő műalkotás és a köréje csoportosuló megidézett idősíkok vizuális artikulálódásának váltakozása adja: kiindulópontként adott a rajz (illetőleg annak emlékképe, hiszen tudjuk, hogy a kockás füzetet később Medve megsemmisítette,⁴² így a rajz sem maradhatott meg), majd egyetlen ekphrasztikus mondat, amellyel Bébé összefoglalja, eztán a hozzá tartozó tapasztalatok⁴³ leírása az emlékképek szféráját aktiválja, majd a szakasz végén visszakanyarodik a lerajzolás problematikusságához és reflektál önnön alkotására. Nem szabad kikerülni a rajzoltatás indokát se, ez egy leendő borítókép, egy illusztráció, tehát funkcióját tekintve a szövegnek alárendelt kiegészítő kép. Érdekes, hogy az első kiadás⁴⁴ címlapjára Balogh T. Istvánnal a főallét rajzoltatták, azonban a főkapu felől, tehát abból az irányból, ahonnan az olvasó érkezik a regény terébe.

⁴² „Azt hittem, Medve örülni fog neki. Felugrott, rámeredt. Mint az őrült, tépni kezdte szét. A vastag füzet nehezen szakadt, hát laponként tépte, gyúrte, a szemem láttára; nem vártam meg a végét.” (385.)

⁴³ Vö. „Bébé nem a főallénak egy bizonyos pontból a semleges szemlélő elé táruló látványát akarja rögzíteni, hanem sokkal inkább azt a tudást, tapasztalatot, amit számára, számukra a főallé jelentett.” (FARKAS (2001), 118.)

⁴⁴ OTTLIK Géza (1959), *Iskola a határon*, Budapest, Magvető.

Mindkét tájleírás biztosan köthető valamelyikükhöz, így ezek nyomán levonhatunk következtetéseket a két elbeszélő belső látványvilágáról és azok vizualizálódásáról. A művészeti felosztás (Bébé – festészet, Medve – irodalom, Szeredy – zene) annyiban megvalósul, hogy Medve, aki a „szó” művésze, trieszti leírása során a tér feliratait kiemelve teremti meg atmoszféráját, valamint a megkapott üzenet is merőben nyelvi, Bébé pedig a kép primátusát vallva⁴⁵ itt egy rajzból kiindulva vonultatja fel a helyhez tartozó valóság rétegeket. Medve az elvonthoz, az álomszerűhöz közeledik, közben pedig egyre távolodik a kezdőponttól, azaz a fogdában gondolkodástól; Bébé azonban egy nagyon is konkrét, a közös világukhoz tartozó térből indul ki. Ezt tekinthetnénk a kézirat és a regényegész metaforájának is, hiszen a medvei szövegben sok az olyan szakasz (például Veronikára való visszaemlékezések), melyek a kézirat nélkül Bébé számára hozzáférhetetlenek lennének. Azonban ugyanígy a külön bébéi világrész szereplői (a gyermekkori Halász Petár és Júlia) mitikus kiterjedésükben⁴⁶ Medvétől örökre elzárva maradtak.

A tájak és terek ekphrasztikus leírása rendszerint kiemelkedő szereppel bír, a kiinduló perspektíva és a tér bemozgása rajzolja ki a néző helyét. A kulcs az ekphraszisz „működtetésének” módja, az elbeszélő jelenlétének mértéke a leírásban és a leírtak képszerűvé alakításának eszközei. A két narrátor látószögét részben a szemlélt világtól vett távolságból, részben pedig a látottak megörökítésre érdemesnek tartott szegletének kiválasztásából és az azokra való reflektálásból ismerjük meg. Ezen látószögek metszéspontjában pedig ott lapulnak az alreáli évek és múltjaik felfejthetetlen rejtélyei, amiknek rekonstruálására az *Iskola a határon* négyszázötven oldalon keresztül törekszik.

Bibliográfia

- BOEHM, Gottfried (1998), „A képleírás – A kép és a nyelv határaitól” In: Thomka Beáta (szerk.), *Képleírás, képi elbeszélés*, Budapest, Kijárat, 19-36.
- FARAGÓ Kornélia (2001), *Térarányok, távolságok: Térdinamizmus a regényben*, Újvidék, Forum.

⁴⁵ Ez az elsődlegesség azonban illúzió, hiszen az ekphrasziszban bár a tekintet a vizuálisra szegeződik, a verbális van előtérben, hiszen azzal érintkezik a befogadó.

⁴⁶ Azért csak mitikus kiterjedésükben, mert a valóságban a katonaiskolai Halász Pétert Medve is megismeri, illetőleg később, ezt a Budából tudjuk, Júliával is jobban megismerkedik.

- FARKAS Edit (2001), „A főallé „csak úgy” : Ottlik Géza Iskola a határon című regénye egy részletének (III. rész 10. fejezet, A főallét lerajzolni) szemantikai vizsgálata” In: Gecső Tamás (szerk.), *Kontrasztív szemantikai kutatások*, Budapest, Tinta, 115-121.
- FÜZFA Balázs (2006), „...sem azé, aki fut...”: Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében, Budapest, Argumentum.
- KAMARÁS István (2002), *Olvasó a határon: az Iskola a határon fogadtatásának és befogadásának vizsgálata*, Budapest, Pont, Savaria University Press.
- KORDA Eszter (2015), „Ki mit Ottlik szövegeiben? A Mutató és a metalepszisek az Iskola a határonban” In: Finta Gábor, Fűzfa Balázs (szerk.) „...száz év múlva is emlékezett dolgokra...” Ottlik Géza első évszázada, Szombathely, Savaria University Press, 39-58.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő (1987), *A regényfikció három modellje* In: Uő., *Műalkotás, szöveg, hatás*, Budapest, Magvető, 197-249.
- Liddel and Scott's Greek English Lexikon* (2004).
- MILIÁN-BOGYAI Réka Orsolya (2009), *Az ekphraszisz fikciói. Elméleti, történeti és diszciplináris áttekintések az ekphraszisz teoretikus diszkurzusában*, PhD értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Program, Elmélet és Interpretáció Doktori Alprogram.
- MITCHELL, W.J.T. (2008), *A képek politikája: W. J. T. Mitchell válogatott írásai: tanulmányok*, Szauder Dóra, Szőnyi György Endre (szerk.), Szeged, JATE Press.
- MERLAEU-PONTY, Maurice (2007), *A látható és a láthatatlan*, ford. FARKAS Henrik, SZABÓ Zsigmond, Bp., L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék.
- OTTLIK Géza (1959), *Iskola a határon*, Budapest, Magvető. (Első kiadás)
- OTTLIK Géza (1980), *Iskola a határon*, Bp., Magvető. (Ötödik kiadás)
- OTTLIK Géza (1980), *Próza*, Bp., Magvető.
- OTTLIK Géza (1993), *Buda*, Budapest, Európa.
- PALKÓ GÁBOR (2013), „Másodlagos megfigyelés és megértésdeficit az [I]skolában” In: Bednatics Gábor, Hansági Ágnes, Horváth Csaba, Palkó Gábor, Wernitzer Julianna (szerk.), „Próza az, amit kinyomtatnak”/ Tanulmányok Ottlik Gézáról. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 128-150.
- SÜMEGI István (2008), „Képirás: Képek és festők Ottlik prózájában” *Tiszatáj*, 62/9, 48-66.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1994), Ottlik Géza, Pozsony, Kalligram.
- TÁTRAI Szilárd (2013), „Az Iskola a határon perspektivikussága: kognitív poétikai megközelítés” In: Bednatics Gábor, Hansági Ágnes, Horváth Csaba, Palkó Gábor, Wernitzer Julianna (szerk.), „Próza az, amit kinyomtatnak”/ Tanulmányok Ottlik Gézáról. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 108-127.

A kínai őszközép ünnepe

Sitkei Dóra

A kínai holdnaptár¹ (nong li/yin li 農曆/陰曆²) szerint a 12 holdhónap közül a 7–9. tartozik az őszhöz. A 8. holdhónap 15. napján (a Gergely naptár szerint szeptember 10-e és október első hete közé esik), az őszi napéjegylenlőség idején tartják az *őszközép ünnepét* (zhongqiu jie 中秋節). Ezen a napon telihold látható, mely ekkor a legkerekebb és legfényesebb az egész év során. A telihold az ünnep főszereplőjeként, kerektségével a teljességet szimbolizálja, s így a családi újraegyesülésnek a szimbóluma.³ Az ünnep a népi hagyományos ünnepkör része, fontosságában a második helyen áll a *tavasziünnep* (chun jie 春節)⁴ után.⁵ A családok az őszközép ünnepén hagyományosan

¹ Az i.e. 6. században alakult ki a hagyományos kínai naptári rendszer, mely a luniszoláris naptárak közé tartozik. A kínai csillagászok megfigyeléseik alapján ekkor jutottak arra az eredményre, hogy a holdhónap hossza: 29,43/81 nap. Ezen a holdhónaphosszon alapul a hagyományos kínai naptár, mely 12, egyenként 354, ill. 355 napos „közönséges év” és 7, egyenként 383, ill. 384 napos szökőév kombinációjából állt. Így 19 éves ciklusokat alkalmaztak, amin belül az egyes évek négyfajta változatot tettek lehetővé. Hónapok helyett olyan, 14–15 napos időszakokkal számoltak, amelyek holdújulástól holdtöltéig és holdtöltétől holdújulásig tartottak. Ezen kéthetes szakaszok első napját *jie* 節-nek nevezték, mely az „ünnep” terminusává is vált. A kínai holdnaptár az évet mindig azzal az újholddal kezdte, mely megelőzi a napnak a Vízöntő csillagképbe való belépését. Ez január végén, február elején történik. (ECSEDY (1990), *Hétköznapiak és ünnepek a régi Kínában*. Budapest, Corvina. 20.; HAHN (2004), *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest, Neumann Kht. <http://mek.niif.hu/04700/04744/html/naptarrendszer0002.html>.)

² A tanulmány során a kínai írásjelek tradicionális változatát, a kínai szavak latin betűs átírásához pedig a pinyin-t adom meg.

³ WEI Liming (2010), *Chinese Festivals - Traditions, Customs and Rituals*. China Intercontinental Press, Beijing 50.; QI Xin (2008), *Chinese Festivals*. Beijing, Foreign Language Press. 73.

⁴ A holdnaptár szerinti első holdhónap első napján tartják, *holdújév ünnepének* is nevezik.

⁵ WEI (2010). 50–51.

közösen étkeznek a nagyszülőknél, *holdsüteményt* (yue bing 月饼) esznek, édes bort isznak, valamint fontos része az ünnepnek az esti holdnézés.⁶

A régi időkben az emberek a hold ciklikus változását (fogyását, növekedését) megfigyelve tudták megfelelően időzíteni a földművelés egyes tevékenységeit. Az emberek próbálták megérteni a hold működését, magyarázatára mítoszok és egyéb történetek születtek⁷. A kínai kultúrában a fény (a napfény és a holdfény) fontos szereplője az első mítoszoknak.⁸ Különböző hiedelmek is kötődnek a holdhoz, mint pl. a nyulak a holdra nézve lesznek vemhesek, vagy egy másik hiedelem szerint a hold hatására keletkeznek a kagylókban a gyöngyök.⁹

Hosszú története van az őszközép ünnepének, a Holdnak¹⁰ történő felajánlások és a Hold látványában való gyönyörködés régtől fogva fontos szerepet töltött be Kínában.¹¹ A felajánlások egyfelől a dolgok pozitív irányban történő befolyásolásáért (pl. jó termésért), ill. a negatív események megakadályozásáért történtek (pl. hogy valamely természeti csapás ne semmisítse meg a termést).¹² Luo (1990) szerint van, ahol a mai napig áldoznak a Holdnak, manapság a férfiak a karrierjükért, a családi harmóniáért; a nők az örökké tartó szépségért és szerelemért áldoznak a Hold előtt.¹³

⁶ QI (2008). 78.

⁷ SIU, Kin Wai Michael (1999), „Lanterns of the Mid-Autumn Festival: A Reflection of Hong Kong Cultural Change” *The Journal of Popular Culture*. [33.] (2). 67.

⁸ SIU (1999). 82.

⁹ SIU (1999). 68.

¹⁰ Az égitestek nevének köznévi használatok általános a kis kezdőbetűs írásmód. A tanulmányban nagy kezdőbetűvel olvasható a *hold* szó, amikor istenség jelentésben szerepel.

¹¹ WEI (2010). 50–51.

¹² SIU (1999). 82.

¹³ Luo Zhu-li (1990), *Chinese Festival Custom*. Three-rings Press, Hunan. 242. Idézi: WELLS, William D., CHEN, Qimei (1998), „Melodies and Counterpoints: American Thanksgiving and the Chinese Moon Festival” *Advances in Consumer Research*. (26.) 557.

A továbbiakban számos esetben hivatkozok Wells, Chen (1998) tanulmányára, mely a következő forrásokon alapul: 37 mélyinterjú amerikai egyetemeken tanuló kínai diákokkal; 92 internetes oldal, mely a kínai őszközép ünnepet írja le a Kínai Népköztársaságból, Hongkongból és Tajvanról; 47 újság- és folyóiratcikk a Kínai Népköztársaságból, Hongkongból és Tajvanból; 29 őszközépünnepi reklámanyag újságokból, folyóiratokból, az internetről, ill. a televízióból; 21 epizód az őszközép ünnepet megemlítő filmekből és 66 ókori kínai vers.

Az őszközép ünnep történetének kezdetei

A Shang-dinasztia 商朝 (kb. i.e. 1600–i.e. 1046) idején az ünnep során a Holdnak áldozva megköszönték az az évi termést, így ünnepelték meg az aratás befejezését.¹⁴

A zhou-kori 周朝 (i.e. 1046–i.e. 256) *Szertartások feljegyzései* 禮記 az udvari ünneplesekről a következőket írja: „A Menny fiai [= a császárok] tavasszal a Nap, ősszel a Hold előtt fejezik ki tiszteletüket. A Napot reggel, a Holdat éjszaka ünneplik.” Ez a szokás idővel elterjedt a nép körében is.¹⁵ Az ünneplés – ma is használt – *őszközép ünnep* elnevezése is ebből a korból származik.¹⁶

Egy kínai legenda szerint a Tang-dinasztia 唐朝 (i.sz. 618–907) császára, Tang Xuan Zong 唐玄宗 (posztumusz neve: Tang Minghuang 唐明皇) (i.sz.712–756) uralkodásának kezdetén, az őszközép ünnep éjszakáján egy taoista mesterrel, varázslóval, Luo Gongyuannal 羅公遠együtt nézték a Holdat, ekkor Luo megkérdezte a császárt, hogy szívesen eljönne-e¹⁷ vele a Holdra. „Ha van kedve Ökegyelmének, jöjjön velem,” invitálta a császárt a taoista mester. A császár vele tartott. Amint odaértek a Hold Palota kapujához halhatatlan hölgyeket pillantottak meg isteni zenére (Lila felhő dal 紫雲曲) táncolni. Visszatérve a földre, a császár lejegyezte a hallott zenét (Szivárványszínű tollruha dal 霓裳羽衣曲), és emellett megtanította udvarhölgyeit a látott táncra. Azóta mutatják be ezt a táncot az ünneplés részeként.¹⁸

A *Keleti főváros feljegyzései* 東京夢華錄¹⁹ (11. század) szerint a főváros: Bianliang 汴梁 (ma Kaifeng 开封) rendkívül élénk volt ezen az éjjelen. Az italboltok előtt lampionok lógtak, dekorációt állítottak fel a boltok elé. Friss

¹⁴ SIU (1999). 68.

¹⁵ ZHANG Min (2010), Sacrificing to the Moon, http://www.chinaculture.org/focus/focus/201009feng/2010-09/21/content_394724.htm

¹⁶ ECSÉDY (1990). 60.

¹⁷ A tang-kori taoista elképzelések szerint a csillagokban, bolygókban számunkra láthatóvá váló istenek egyúttal a testünkben is jelen voltak; a világűr, a kozmikus tér és a bennünk lévő belső tér egyazon tér volt. (SCHAFER, Edward H. (1976), „A Trip to the Moon” *Journal of the American Oriental Society*. [96] (1.) 27.)

¹⁸ HUNG, Joe (2008) Chinese Fables/ Tang Xuan Zong, <http://www.chinapost.com.tw/fables/2008/03/03/153309/Tang-Xuan.htm>, Chinese dance/ Fairies in the Moon Palace, <http://www.ezlearnchinese.com/dance/tdance.htm>

¹⁹ A szerző: Meng császárné 孟氏 (1073–1131), Zhezong 哲宗 (1076–1100) császár felesége; a mű teljes címe: Records of the Eastern Capital: Like Dreaming of Hua 東京夢華

gyümölcsökkel voltak tele az elárusítóhelyek. Éttermekben ünnepeltek az emberek, miközben csodálták a Holdat. A családok kivétel nélkül asztalt állítottak füstölőkkel a szabadba²⁰, az asztalon az évszak gyümölcsseit helyezték el, mint pl. görögdinnyét, almát, szőlőt, datolyát, körtét és gesztenyét, főtt szójababot, ötfűszeres mogorót és tarógyökeret. Az asztal közepén egy nagy holdsütemény volt annyi szeletre vágva, ahány főből állt a család.²¹ Ekkor az egész család elkezdett imádkozni a Holdhoz. Utána elfogyasztották az ételt és beszélgettek az asztalnál. Az imádkozók általában nők voltak, mert az áldozatot Chang'E-nek 嫦娥, a Hold istennőjének²² mutatták be.²³

Az ünnep legendái

Chang'E legendájának (*Chang'E felrepül a Holdra*²⁴ 嫦娥奔月) legkorábbi feljegyzése Sima Qian 司馬遷 (i.e.145–85?): *Történelmi feljegyzések* 史記 c. művében található²⁵. A legendának sok változata létezik, az egyik szerint akkoriban tíz Nap volt az égen, melyek olyan forróságot okoztak, hogy a föld kiszáradt, a földfelszín felrepedezett, a növények is megégtek, és az embereknek nem volt hova rejtőzniük a hőség elől. Ekkor Hou Yi 後羿, a bátor vadász lóra ült és ellovagolt a Kunlun hegyre 崑崙山, elővette íját és nyílveszszőit, majd lelőtt kilenc Napot, hössé vált, aki megmentette az embereket a pusztulástól. Király lett és feleségül vette Chang'E-t. Egy nap egy barátját látogatta meg, amikor a taoista mitológia legendás alakjával, a Nyugati Paradicsom Anyakirálynőjével, Xi Wangmuval 西王母 találkozott, aki egy

錄. (CHANG, Su-Chen (2013), *Improvised Great Ages: The Creating of Qingming shengshi*. Thesis. Vancouver, University of British Columbia. 214.)

²⁰ QI (2008). 74.

²¹ QI (2008). 75.

²² TOKAREV, Szergej Alekszandrovics (szerk., 1988), *Mitológiai enciklopédia II*. Budapest, Gondolat. 396.

²³ QI (2008). 75–76.

²⁴ Több változata van a legendának, jelen leírást YANG Lemei (2006), „China's Mid-Autumn Day” *Journal of Folklore Research*. [43.] (3.) -ből idézem, az ettől eltérő változatok említésekor hivatkozással jelöltem a forrást.

²⁵ YANG (2006). 270.

Tokarev szerint egy filozófiai műben, a Huainanzi 淮南子 (A Huainan mesterei[nek az írásai])-ban (i.e. 2. sz.) jegyezték le először a mítoszt. (TOKAREV (1988). 396.)

Yifan szerint a Huainanzi mellett a Shanhaijing 山海經 (A hegyek és vizek könyvé)-ben írták meg először Chang'E és Hou Yi legendáját. (Forrás: YIFAN (2010), *Origin and Evolution of the Mid-Autumn Festival*. <http://practice-chinese.com/post/1137549063/origin-and-evolution-of-the-chinese-mid-autumn-festival>)

adag halhatatlanná tevő életelixírt adott neki. Hazatérve hezitált, hogy mit tegyen, megigya-e az elixírt, de nem akarta feleségét „itthagyni”, ezért nem fogyasztotta el a folyadékot, hanem átadta feleségének, hogy tegye el. Később Hou Yi egyik udvaronca meglátta az elixírt, s nagy mohóságában mindenképp szerette volna megszerezni. Egyik nap, amikor a király távol volt, belopódzott Chang'E szobájába és kényszerítette, hogy adja át neki. A nő tudta, hogy nem küzdhet a férfi ellen, ezért az elixírt szájában tartva futásnak eredt, miközben véletlenül lenyelte. Azon nyomban olyan könnyűnek érezte magát, mint a felhő, s felrepült az égbe. Férjére gondolva a Földhöz legközelebbi bolygón, a Holdon szállt le²⁶. Egy másik változat szerint, mindig szerette nézni a Holdat, ezért úgy döntött, hogy meglátogatja a Hold Palotát. Azonban ahogy belépett, nem távozhatott, örökre ott kellett maradnia – istennővé vált.²⁷ Férje, Hou Yi, amint hazaért, nem találta otthon feleségét, mélységes szomorúságba süllyedt. Összetört szívvel felnézett az égre és hangosan szólította feleségét, nem kapott választ, de észrevette, hogy a Hold szép kerek és fényesen süt, majd észrevette, hogy Chang'E-hez hasonló női alak látszódik rajta²⁸. Sokféle változata ismert a történetnek, számos változatban Chang'E özönségből²⁹, szándékosan veszi magához és fogyasztja el az életelixírt. Chang'E-t nagyon szép nőnek tartják, ezért a nők ezen legenda alapján imádkoznak hozzá, hogy olyan szépek legyenek, mint ő.³⁰

Úgy vélik, hogy Chang'E magányos lehet a Holdon, ezért egy nyúl, a holdbéli nyúl, Yuetu 月兔 vagy a jáde nyúl, Yutu 玉兔 kíséri,³¹ aki a Holdon egy fahéjfa alatt él és egy mozsárban a halhatatlanság elixírjét töri.³²

Az emberek nemcsak a jáde nyulat, hanem a háromlábú varangyot, a Chan békát, Chan Chu 蟾蜍-t is látják a Holdon őszközép ünnepén, ő is (a jáde nyúlhoz hasonlóan) egy mozsárban az örök élet elixírjét töri³³. Valószínűleg még időszámításunk kezdete előtt alakult ki az az elképzelés, hogy Chang'E a Holdon háromlábú varanggyá, Chan békává változott miközben repült a Hold felé³⁴. Mindezen legendák romantikus és titokzatos színekben

²⁶ YANG (2006). 265.

²⁷ Qi (2008). 73.

²⁸ YANG (2006). 3.

²⁹ ROBERTS, Jeremy (2009), *Chinese Mythology A to Z*. New York, Chelsea House Publisher. 151.

³⁰ SIU (1999). 68.

³¹ YANG (2006). 4.

³² TOKAREV (1988). 414.

³³ TOKAREV (1988). 396.

³⁴ ROBERTS (2009). 17.

tüntetik fel a holdat, a gyerekek ma is örömmel hallgatják, ahogy szüleik ezen történeteket mesélik nekik holdnézés közben³⁵.

Elképzelhető, hogy Chang'E alakja – eredetét tekintve – összefügg Chang-Xi 常羲, a Hold ősi istennőjének alakjával.³⁶ Chang-Xi, az ősi kínai mítoszok szerint, Jun császár 帝俊³⁷ felesége és a 12 Hold anyja volt.³⁸ A Hold korai ábrázolásain gyakran megjelenik Chang-Xi kezében a Chan békával.³⁹ (Jun császárnak Xi-He 羲和⁴⁰-vel kötött házasságából született a korábban említett tíz Nap, melyből a legenda szerint kilencet lelőtt Hou Yi.)⁴¹

A Hold Palotában, vagy más néven a Guanghan⁴² Palotában 廣寒宮 élt egy idős férfi, Wu Gang 吳剛, legendájának címe: „*Wu Gang babért*”⁴³ 吳剛伐桂. Vétett az istenek ellen⁴⁴, ezért száműzték a Holdra, s minden napos – Hold Palota előtti – babérfavágásra ítélték. Története hasonlít Szisziphosz történetére, ugyanis mindig, amint Wu belevág a fába, a babérfa sebe begyógyul, ezért örökké ismételnie kell a munkát, mindhiába.⁴⁵ Derült

³⁵ WEI (2010). 53.

³⁶ TOKAREV (1988). 397.

³⁷ A korábban említett *Hegyek és vizek könyve* szerint Jun császár az égből ereszkedett alá a földre, ahol az áldozati oltárra vigyázó ötszínű madarakkal barátkozott. A legenda szerint három felesége volt: Chang-Xi, aki tizenkét Hold-leányt szült neki, Xi-He, aki tíz Nap-fiat szült neki, és O-Huang 娥皇, a háromtestűek országának ősanja. (TOKAREV (1988). 446.)

³⁸ ROBERTS (2009). 17, 119.

³⁹ CHUANG Po-Ho (1989), *Chinese Forms*. Taipei, Sinorama Magazine. Sun and Moon.

⁴⁰ Úgy tartják, hogy Xi-He az i.e. 2. században udvari asztronómus volt, akinek a feladata az ég megfigyelése és a naptár összeállítása volt. Később félig emberi, félig sárkányalakban Jun császár felesége lett mitologikus alakként. Egy Han-dinasztiabeli 漢朝 (i.e. 206/202–i. sz. 220) kőrelief szerint Chang'E is félig-sárkány volt – isteni mivoltának megnyilvánulásaként. (CHUANG Po-Ho (1989). Sun and Moon.)

⁴¹ ROBERTS (2009). 17, 119.

⁴² Guanghan a Hold Palota neve, de Guanghan utalhat a Holdra magára, illetve a taoista halhatatlank északi palotájára is. (THOMPSON, Johnson (2013) *The Guqin Silk String Zither/Wandering in a Lunar Palace*, <http://www.silkqin.com/02qnpu/07sqmp/sql8ghy.htm#f21>.)

⁴³ A *babérfa* helyett (*életadó*) *kasszia-fának* (YANG (2006). 4), vagy az *örökélet fahéjfa*-ként (ROBERTS (2009). 133.) nevezik a fát a különböző források. A legenda kínai címében szereplő fára vonatkozó írásjel 桂(樹): illatcserjére (Osmanthus fragrans) vonatkozik. (Az illatcserje levele hasonlít a babér levelére.)

⁴⁴ Többféle változata ismert a legendának, Roberts (2009) az istenek elleni vétség mibenlétéről a következőket írja: Wu Gang zenész volt, aki egyszer olyan rossz előadást tartott, hogy az istenek büntetésül száműzték a Holdra. (ROBERTS (2009). 133.)

⁴⁵ QI (2008). 73., WEI (2010). 53.

időben a holdon árnyékokat fedezhetünk fel, úgy hitték, hogy a babérfa veti ezen árnyékokat.⁴⁶

A korábban említett *Keleti főváros feljegyzéseiben* örökítették meg, hogy az ünnepi ételfelajánlaskor a füstölőhöz egy szójanövényt száraztak helyeztek, mely a babérfát jelképezte a legendás Hold Palotából.⁴⁷

A holdsütemény

Az ünnep egyik elengedhetetlen kelléke a *holdsütemény* (yue bing 月饼). *Tuan yuannak* 團圓 is nevezik, mely újraegyesülést, a család összegyűlését jelenti.⁴⁸ Egy kínai mondás szerint: „A hold kerek, az emberek összegyűlnek” 月圓人團圓 (yue yuan ren tuan yuan).⁴⁹ A *tuan yuan* elnevezés második tagja: a *yuan* 圓 „kerek(ség)”-et jelent, ugyanis a sütemény a telihold kerek alakját követve, a családi kört szimbolizálja, édes íze pedig a gyermeki kötelék édességét fejezi ki⁵⁰. Mindig a boldog újraegyesülés, a jószencse szimbólumának tartották a süteményt. Ilyenkor az egész család összegyűlik, holdsüteményt esznek a családtagok, a fényes teliholdban gyönyörködnek és beszélgetnek egymással.⁵¹

A sütemény történetére vonatkozó magyarázat szerint, a Tang-dinasztia alatt kezdtek a kínaiak saját régiójuktól távol kereskedni, így a férjek csak az őszi közép ünnepére és *holdújévkor* tértek haza, ekkor találkozott újra a család. A holdújév során fogyasztott *tang yuan* 湯圓 (édes levesben tálalt gömb-alakú desszert) – az őszi közép ünnepi holdsüteménnyel együtt – ezen okokból szimbolizálja a családi újraegyesülést, a családi kör teljességét.⁵²

Régóta része az ünnepi menünek a holdsütemény, története a Song-korban 宋朝 (960–1279) vette kezdetét. Különböző legendák korábbi időkre visszanyúlva magyarázzák eredetét, ezek egyike: amikor a Tang császár Tang Taizong 唐太宗 (566–635) hatalmon volt, a főhadvezér, Li Jing 李靖 (571–649) a xiongnuk 匈奴 feletti győzelemből tért haza. Egy kereskedő az északnyugati Turpan 吐魯番-ból felajánlott néhány süteményt a királynak

⁴⁶ WAZNU [2003], (2014) Autumn Festival Story/ Wu Gang and the Cherry Bay, www.itsaboutchina.com/mid-autumn.htm.

⁴⁷ Qi (2008). 75.

⁴⁸ Siu (1999). 84, Qi (2008). 77.

⁴⁹ Cultural China/ Traditions/ Festivals and Customs/ The Customs of Mid-Autumn Festival, 2007–2014. <http://traditions.cultural-china.com/en/214Traditions9596.html>

⁵⁰ Wells, Chen (1998), 51.

⁵¹ Wei (2010). 51.

⁵² Siu (1999). 84.

a győzelem megünneplésére. A császár elvett egy süteményt és mosolyogva a Hold felé fordította, majd így szólt: „Szeretném meghívni a háromlábú varangyos békát [= a Holdat], hogy ehessen a *hu*⁵³ 胡 süteményből. Utána megkínálta minisztereit is a süteményből. Később az egész országban elterjedt a *hu* sütemények fogyasztásának szokása.⁵⁴

Egy másik történet szerint Tang Xuanzong 唐玄宗 (685–762) egy nap a Holdban gyönyörködött és *hu* süteményt evett ágyasával, Yang Guifei-jel 楊貴妃 (719–756). A császárnak nem tetszett a sütemény elnevezése, ekkor Yang ágyasnő megkérdezte: „Miért nem hívjuk holdsütemények?”, mely ötlet elnyerte a császár tetszését, és így - a történet szerint - azóta hívják holdsüteménynek az édességeket.⁵⁵

Lázadások legendái szólnak arról, hogy a holdsüteményekbe tett papírlapra írt üzenetekkel tudták a kínai emberek lázadó tevékenységüket összehangolni. Az egyik legenda szerint Zhu Yuanzhang 朱元璋 (1328–1398) a Yuan-dinasztia 元朝 (1279–1368) megdöntése céljából üzent társainak a holdsüteményekbe elrejtett kis papírlapokra írva felhívását: „A 8. holdhónap 15. napján öljük meg a mongolokat!” (八月十五杀鞑子).⁵⁶

A Ming-dinasztia 明朝 (1368–1644) alatt az emberek holdsüteményt adtak ajándékba, hogy megünnepeljék a családi újraegyesülést.⁵⁷

Sokféle holdsüteménytípus van Kínában, a receptek és a süteményízésítés területenként változik. A sütemények tölteléke lehet édes vagy sós, hús- vagy gyümölcsalapú. A süteményeknek öt fő típusa van területi elhelyezkedés szerint: pekingi 北京, tianjini 天津, kantoni 廣州, suzhou-i 苏州 és chaozhou-i 潮州. A suzhou-i sütemény állaga vattaszerű, a töltelékben szárított gyümölcsök, babpaszta és sertéshús lehet, a pekingi sütemény világos, a kérge vékony és ropogós, a tölteléke lehet: kókuszpaszta, lótuszmagpaszta, datolyapaszta, magok, cukrozott illatcserjevirágok (*Osmanthus fragrans*), tojássárgája, csirke és sonka.⁵⁸ A töltelékben a fehér vagy vörös lótuszmag a

⁵³ A *hu* 胡 egy összefoglaló kifejezés azon nem-kínai népekre, melyek Észak- és Északnyugat-Kínában éltek. Elsősorban az i.e.5–i.sz.6.sz. között volt használatban a kifejezés. (Gao Wende (szerk., 1995). *Zhongguo shaoshu minzu shi da cidian* („A kínai kisebbségek történelmének nagyszótára”). Changchun, Jilin jiaoyu chubanshe. 1579.)

⁵⁴ WEI (2010). 51–52.; SIU (1999). 70.

⁵⁵ WEI (2010). 52.

⁵⁶ SIU (1999). 18.; YANG, Fang (2011): English News CN/ Culture & Edu/ Factbox: Mid-Autumn Festival and its traditions, http://news.xinhuanet.com/english2010/culture/2011-09/12/c_131134150.htm.

⁵⁷ QI (2008). 77.

⁵⁸ QI (2008). 77–78.

szerencsét szimbolizálja (a lótuszmag 蓮子 lianzi kiejtése megegyezik a „fiút szül” kifejezés kiejtésével); a vörös jujuba (kínai datolya) vagy vörösbabpaszta a hiányzó családtagok iránti vágyakozást; a tojás sárgája a Holdat jelképezi. Dél-Kínában cukrot és lisztet használnak a sütemény tésztájának elkészítéséhez és baconnal, sonkával, datolyával és vörös babbal töltik meg. Kelet-Kínában a tésztához lisztet, maltózt, szalonnaszírt használnak és vörös bab, sonka kerül a töltelékébe. Észak-Kínában a liszthez, cukorhoz, maltózhoz, szezámmagolajhoz szódabikarbónát tesznek és kandiscukorral, cukorral, cukrozott illatcserjevirággal és dióval töltik⁵⁹.

A költő, Su Dongpo 蘇東坡 (1037–1101) így írta le a holdsüteményt: „A holdsüteménybe beleharapni olyan, mintha a Holdba harapnánk bele, belül vattaszerű és édes.”⁶⁰

Az ünnepi étel

Ezen a napon a szűkösebb mindennapos táplálkozás helyett ünnepi étel kerül az asztalra. A mindennapokban a hús és a zöldségek köreteként szolgálnak a rizs mellé, de az őszközép ünnepen a hús és a zöldségek töltik be a főétel szerepét. A mindennapokban az ételeket egyszerre szolgálják fel, az őszközép ünnepen egymás után szolgálják fel a fogásokat - a bőséget és az ünnep örömét szimbolizálva. A folyamatos ételfelszolgálat az éhezéstől való megszabadulást jelképezi. A rizs- és a gabonafogyasztás fontos szerepet tölt be a mindennapokban, ilyenkor a legutolsó szemig elfogyasztják a tányérról, de az ünnep napján, az ünnepi menü fogyasztásakor illik hagyni belőle, különben a házigazda úgy érzi, hogy nem tálalt fel elegendő ennivalót.⁶¹

Az étkezés végén egy holdsüteményt annyi felé vágnak, ahány fős a család – a családi összetartozást szimbolizálандó. Az anya készíti el és szolgálja fel az ételt, de a holdsüteményt a családfő vágja fel. Egy-egy szeletet szánnak a jelenlévőknek, de emellett jut azon a családtagoknak is, akik nem tudtak jelen lenni az ünnepen, mindemellett a várandós anyák megszületendő gyereke számára is jut egy-egy szelet. Úgy hiszik, hogy az egyforma süteményszeletek elfogyasztásával a következő évben mindnyájan egyformán részesülnek a jó szerencsében. A süteményfelvágás emellett a családon belüli

⁵⁹ WELLS, CHEN (1998). 557, 560.

⁶⁰ QI (2008). 77.

⁶¹ WELLS, CHEN (1998). 555–556.

újabb generációk eljövételét is szimbolizálja. A menü elfogyasztásával járó jóllakottság elúzi az éhínség rémét a jövőre vonatkozóan is.⁶²

Az ünneplés

Az ünnep során a családtagok a férj⁶³ szüleinél gyűlnek össze. (Ha a férj árva, vagy családja távol él, akkor kivételt lehet tenni e szabály alól.) Az ünnepi asztalnál a jelen nem lévő, távolabbra szakadt rokonoknak is megterítenek evőtálcával és pálcikával.⁶⁴

Az ünnepnek fontos része az ajándékozás⁶⁵, a családtagok ajándékokkal jönnek az ünnepre, melynek nagy szerepe van a társadalmi kapcsolatok (關係 *guanxi*) fenntartásában, pl. a beosztott ajándékot ad főnökének vagy a (leendő) vej az apósának, abból a célból, hogy „arcát”⁶⁶ (面子 *mianzi*) megőrizze, ne veszítse el.⁶⁷

Az őszközép ünnepére a családtagokon kívül legfeljebb csak nagyon közeli barátok lehetnek hivatalosak. Ezen családias ünneplés okai között említhető, hogy a régi időkben önellátó, kis paraszti gazdaságok működtek, mely tevékenységeihez belső integritást feltételezett, s egyúttal kizárta a külvilágot. Másfelől a kínai vallásosság a megkülönböztető szeretet elvét hirdeti, mely szerint a családtagokat, rokonokat a gyerekeknek jobban kell szeretniük, mint mindenki mást. Ezen okok miatt szűk közeli családi körben ünneplik Kínában az ünnepet.⁶⁸

Az ünnepi étkezés után az összegyűltek beszélgetnek munkájukról, gyerekeikről, jövőbeni terveikről⁶⁹ és teáznak. A tea keserű íze jól illik a hold-sütemény édes ízéhez. Teázás közben vannak akik, rejtvényt fejtenek vagy

⁶² WELLS, CHEN (1998). 556.

⁶³ A lányok „fél gyerek”-nek számítanak a családban, mert férjhez menetelükkel a férj családjához fognak tartozni. (WELLS, CHEN (1998). 559.)

⁶⁴ WELLS, CHEN (1998). 558.

⁶⁵ Az őszközépi ünnep során történő ajándékozásról az egyik legkorábbi feljegyzés a Ming-dinasztia 明朝 (1368–1644) idején íródott *Xi-tavi útinapló*ban 西湖遊覽志 (1526) maradt fenn. (WELLS, CHEN (1998). 559.)

⁶⁶ LIN Yutang (1991), *Mi, kínaiak*. Budapest, Európa. 207–210.

⁶⁷ WELLS, CHEN (1998). 559.

⁶⁸ WELLS, CHEN (1998). 559.

⁶⁹ ZHOU Ruru (2014) Chinese Festivals/ Mid-Autumn Festival Traditions/ Gazing at the Moon, <http://www.chinahighlights.com/festivals/mid-autumn-festival-tradition.htm>.

rímpárokat (對聯 duilian) írnak. Gyakori, hogy az étkezés után elmennek sétálni, megnézni a holdat, de van, aki csak a kertjébe ül ki. Zhejiangban 浙江 az ünnephez kötődően az árapályt nézik az emberek a tengerparton.⁷⁰

A nyugatiak számára a hold a változékonyságáról híres, de a kínaiak számára az állandóságot jelképezi, a kínaiak a telihold alatti ünnepléssel úgy gondolták, hogy „szeretteik örökké élhetnek és a szeretet változatlanul megmarad” (Su Dongpo 蘇東坡, 1076).⁷¹ Nosztalgikus, szomorú hangulatot kölcsönözhet az ünnepnek a szép múltbéli emlékek felidézése, a régi barátságokra, az eltávozottakra való visszaemlékezés, ill. az öregedés elleni tehetlenség motívuma.⁷²

A tang-kori költő, Li Bai 李白 (701–762) költeménye: *Az éjszaka csendjében*⁷³ (755) azokról szól, akik nem tudnak hazatérni az ünnepen családjukhoz, csak a hold nézésére van lehetőségük, mely a boldogságot és az újraegyesülést szimbolizálja. Csak magukban mondhatnak jókívánságot a holdfényben.⁷⁴

静夜思
床前明月光
疑是地上霜
举头望明月
低头思故乡

Az éjszaka csendjében
Mint zúzmara a földön
Az ágyam előtt fényes holdsugár
Felemeltem fejem, ránéztem a Holdra
Lehajtottam fejem, szülőhelyemre gondoltam

Lampionok és a dél-kínai sárkánytánc

Az ünnepléshez kötődően a holdsütemény mellett a lampionok 燈籠 (denglong) is kötelező kellékei az őszi köztér ünnepének Kínában. Sok helyen

⁷⁰ Cultural China/ Traditions/ Mid-Autumn Festival, 2007–2014, <http://traditions.cultural-china.com/en/213Traditions98.html>; WELLS, CHEN (1998). 559–560.

⁷¹ WELLS, CHEN (1998). 560.

⁷² WELLS, CHEN (1998). 560.

⁷³ A vers két angol fordítása a következő oldalon található: Li Bai Index/ Li Bai: Thoughts on a Still Night, <http://www.chinese-poems.com/lb4.html>.

⁷⁴ WEI (2010). 52–53.

ezen a napon lampionok alatt táncolnak és népdalokat énekelnek, vagy égi lampionokat/ tűzballonokat 天燈 (tian deng) engednek az égbe az ünneplő emberek.⁷⁵

A lampionoknak az őszközép ünnephez kötődő történetéről annyit tudunk, hogy a Tang-dinasztia előtt még nem használták holdimádáskor. Eleinte dekorációs elemként szerepelt, majd használata elkezdett az ünnephez kapcsolódó szent és kultikus tevékenységhez kötődni, fokozatosan az ünnep egyik szimbólumává vált, a bőséget és a termékenységet jelképezve a kínai kultúrában.⁷⁶

A legkorábbi időkben alakja és a rajta található ábrázolások – elsősorban a természethez, mítoszokhoz és a helyi kultúrákhoz kötődtek az egyes kínai területeken. A mai napig gyakoriak a betakarítás témájához kapcsolódó gyümölcs- vagy állat alakú lampionok.⁷⁷

Idővel más ünnepek is hatással voltak az őszközép ünnepi lampionokra. Így például az ünnep tökhéjlampionjai a *szellemünnep*⁷⁸ 盂蘭節 (yu lan jie)/中元節 (zhong yuan⁷⁹ jie) lótuszlevél lampionjaiból eredeztethetők. A

⁷⁵ QI (2008). 78.; Yang (2011).

⁷⁶ SIU (1999). 72–73.; TOKAJI Zsolt (2002), *Kínai jelképtár*. Budapest, Szukits. 159.

⁷⁷ LUO (1990). 242. Idézi: WELLS, CHEN (1998). 557.

⁷⁸ A 7. holdhónap 15. napján tartott szellemünnep során áldoznak az ősöknek. Ezen a napon, ahogy lemegy a nap, a fiúk az utcákon lótuszlevélből készített lampionokat gyűjtanak. (SIU (1999). 85.)

⁷⁹ A szellemünnep a *három yuan ünnep* közül időben a középső ünnep. A három ünnep a következő: 1. holdhónap 15. napján a *lampionünnep*, a shang yuan jie (上元節) (a „上” írásjel „fenn”-t jelent), a 7. holdhónap 15. napján a *szellemünnep*, a zhong yuan jie (中元節) (a „中” írásjel „közép(en)”-t jelent) és a 10. holdhónap 15. napján a *vízi lampionünnep*, a xia yuan jie (下元節) (a „下” írásjel „lenn”-t jelent), az ünnepek során sorban a három taoista elem istenségeinek, a „három hivatalnoknak” (三官大帝 San guan Da di) áldoztak, melyek a kínai taoista és a késői kínai népi mitológiában: a Mennyet - „a Menny hivatalnokát” (Tian guan 天官), a Földet - „a Föld hivatalnokát” (Di guan 地官) és a Vízet - „a Víz hivatalnokát” (Shuiguan 水官) jelképezték. (WEI (2010). 26.; Terebess Ázsia Lexikon/három <http://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/harom.html>). Mindhárom ünnep telihold idejére esik.

Az előző lábjegyzetben bemutattam röviden a *szellemünnepet*, a *három yuan ünnep* közül az első a *lampionünnep* (shang yuan jie), mely során az emberek különböző színű és formájú lampionok szépségében gyönyörködnek. Az ünnephez kötődő népszokások a dob-, sárkány- és oroszlán-, valamint a „rizs kihajtató” (yang ge 秧歌) tánc, a népdaléneklés, petárdarobbantás, valamint ennivaló-, és szimbolikus papírpénzál-dozás az ősöknek. Az őszközép ünnephez hasonlóan a család ezen a napon is összegyűlik, az ünnepi menü jellegzetes étele a yuanxiao 元宵 nevű rizsgombóc, melyet különféle gyümölcsökkel töltenek meg, hogy a család egységben, boldogságban és bőségben éljen. Az ünnepet *yuanxiao ünnepnek* (yuan xiao jie 元宵節) is nevezik. (Wei (2010).

Song-kortól kezdve a *dupla kilences ünnep*⁸⁰ 重九節 (chong jiu jie) idején, a folyók vizére tett lampionok feladata volt, hogy a folyóba fulladt emberek szellemeit vezesse.⁸¹

Az őszi közép ünnep során a lampionokhoz egy ún. „lampionrejtvény” 燈謎 (dengmi) elnevezésű játék is kapcsolódik, mely során rejtvényeket írnak lampionokra, melyet a többieknek kell kitalálni. Egy szóból, egy kifejezésből vagy egy versből kell kitalálni a választ, a megoldáshoz általában a szavak többértelműségét is figyelembe kell venni. Olyan nehéz megfejteni ezen rejtvényeket, mint megküzdeni egy tigrissel, ezért *tigris lampionnak* 灯虎 (deng hu) is nevezik.⁸²

A lampionok mellett a *sárkánytánc* 舞龍 (wu long) szintén hagyományos kelléke a napnak, de elsősorban Dél-Kínában, azon belül is Guangdong tartományban 廣東省 és Hongkongban 香港.⁸³

A hongkongi sárkánytánc 舞火龍 (wu huo long) eredete a Taihang 大坑 falut ért szerencsétlenségekkel függ össze. A 19. században az őszi közép ünnep előtt pár nappal egy tájfun söpört végig a falun, melyet követően járvány tört ki és egy óriáskígyó, egy piton kezdte dézsmálni a jószágokat. Ekkor egy jövendőmondó azt tanácsolta, hogy háromnapos tűztáncsal állítsák meg az eluralkodó káoszt. A falusiak hallgatva szavára egy óriási sárkányt készítettek szalmából, melyre füstölőket tettek, amit aztán meggyújtottak. Doboltak, tűzijátékot gyújtottak, és három napig táncoltak, ezt követően abba maradt a járvány.⁸⁴

27–28.; Terebess Ázsia Lexikon/ lampionünnep <http://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/lampion.html>.)

A *vízi lampion ünnep* (xia yuan jie) során napnyugtakor virág alakú lámpásokat bocsátanak patakok és folyók vizére az emberek az eltávozott lelkek kiengesztelésére, egyúttal a Víz istenségéhez imádkoznak az elkövetkező évre békességet kívánva.

80 A 9. holdhónap 9. napján tartják az ünnepet, mely során a családtagok meglátogatják az ősök sírjait.

81 SIU (1999). 72–73.

82 WEI (2010). 26.; Cultural China/ Traditions/ Lantern riddles, 2007–2014. http://traditions.cultural-china.com/lantern_riddles/

83 Yang (2011).

84 Discover Hong Kong/ Culture & Heritage/ Living Culture/ Tai Hang Fire Dragon Dance, <http://www.discoverhongkong.com/eng/see-do/culture-heritage/living-culture/tai-hang-fire-dragon-dance.jsp>.

Hagyományos népi játékok és a társkeresés

Guangdong-ot említettük a sárkánytáncsal kapcsolatban, Chao Wei-pang 趙衛邦 etnográfus Guangdong-ban végzett kutatásokat az őszi közép ünnephez kapcsolódó hagyományos népi játékokkal kapcsolatban az 1920–30-as években.⁸⁵

Az őáltala feljegyzett egyik ilyen játék volt a *látogatás a Mennyben* 上天堂, mely során a fiatal nők maguk közül egyiküket kiválasztották, aki füstölők füstjében „ellátogatott” a Mennybe, majd leírta, hogy milyen gyönyörű látványban és zenei világban volt része.⁸⁶ A Tang császár Xuan Zong korábban említett holdutazás-történetéhez kapcsolódott a játék, mely történet során a császár egy taoista mesterrel, Luo Gongyuannal az őszi közép ünnep éjszakáján eljutott a Holdra, a Hold Palotába, ahol halhatatlan hölgyeket látott isteni zenére táncolni.

Gyerekek játszották a *varangy bekerítése* 觀蝦螺 nevű játékot. A gyerekek maguk között megválasztották a Varangykirályt egy dalt énekelve - ez a dal „változtatta” varanggyá kiválasztott társukat. Ezek után a Varangykirálynak békát utánozva ugrálnia kellett, amíg vizet nem fröcsköltek a fejére.⁸⁷

Férfiak játszották a *nyolc halhatatlan alászállását* 降八仙, mely során egy halhatatlan szállta meg a férfiak egyikét, akit ehhez álomba hipnotizáltak, s álma során tudós vagy harcos halhatatlan szerepét öltötte magára. Tudós halhatatlanként ecsettel papírra vagy egy speciális 上 (jelentése: fel, fenn) alakú őszibarackfaággal egy tál homokba kellett írnia valamit, ha pedig harcos halhatatlanná vált, akkor megadott fegyverek közül választott – még mindig álmában és suhintott a fegyverrel, majd vizet fröcsköltek az arcára és felébredt. A játék főszereplője mindezek után általában nem emlékezett a történetekre.⁸⁸

Az őszi közép ünnep hagyományosan kapcsolódik a házasságok megünnepléséhez is. A lányok Chang'E-hez imádkoztak, segítségét kérve a sikeres férjhezmenetelhez.⁸⁹ Yang (2011) úgy fogalmaz, hogy magát a Holdat tartották jó közvetítőnek.⁹⁰

⁸⁵ CHAO Wei-pang (1944), „Games at the Mid-Autumn Festival in Kuangtung” *Folklore Studies*. [3.], (1.) 1.

⁸⁶ CHAO (1944). 1.

⁸⁷ CHAO (1944). 10.

⁸⁸ CHAO (1944). 6–8.

⁸⁹ ROY, Christian (2005), *Traditional festivals: a multicultural encyclopedia*. Santa Barbara, California, ABC-CLIO. 282–286.

⁹⁰ YANG (2011).

Kínában több helyen tartanak ezen a napon táncos mulatságot, ahol fiatal férfiak és nők megismerkedhetnek egymással. Van olyan terület, ahol álarcos mulatságon találhatnak párt maguknak ezen az ünnepen a fiatalok. Ezen rendezvényeken a fiatal nők bedobhatják zsebkendőjüket a tömegbe, a zsebkendő visszaadásával a fiatalemberek az adott lány iránti érdeklődésüket fejezik ki, az első lépést megtéve az ismerkedéshez.⁹¹ Ezen a napon az északkeleti Guizhou 貴州 tartománybeli Daguang-ban 大廣, fiatal férfiak és nők találkozót beszélnek meg. A fiatal nők hamarabb érkeznek, hogy majd kihallgathassák, ahogy róluk a fiatal férfiak beszélgetnek. A fiatalemberek szerelmüket a többiek előtt dicsérik, ekkor előjön a lány, ez után a szerelmesek elmennek együtt egy csendes helyre, hogy kiöntsék egymásnak szívüket.⁹²

A miao népesség 苗族 hagyománya szerint, miután a család saját körben megüli az ünnepet, egy közeli hegyen lévő erdei tisztására mennek, itt énekelnek és táncolnak a hold fénye alatt. A legenda szerint, a Hold 月亮 egy egyszerű, őszinte, de emellett nagyon szorgalmas és bátor fiatalember volt. Egy gyönyörű lány, Qing Shui 清水⁹³ beleszeretett, aki előzőleg 99 államból érkezett 99 kérését utasította el. A Nap számos próbáját kiállva összeházashattak, a lány hozzámehetett a Holdhoz, és boldogan éltek. Szerelmükre emlékeznek a *holdtánc*cal (跳月), mely során házastársukat keresik a fiatalok, ha megtalálták, akkor kifejezik kívánságukat, hogy szeretnének Qing Shui és a Hold házasságához hasonló boldogságban részesülni.⁹⁴

Záró gondolatok

Az ünnep emocionális töltetként az emberek azon kívánsága jelenik meg, hogy szeretnének jó szerencsében részesülni a jövőben. Az ünnep hálaadás-ként nem annyira a jelen bőségét, hanem a reményt fejezi ki a célok jövőbeli beteljesülésére vonatkozóan. A beteljesülést, a teljességet a kerektség szimbolizálja a kínai hagyományban. A kerektség (圓 yuan) a kínai nyelvben utalhat a családi újraegyesítésre, újra összegyűlésre; a szakmai karrierben

⁹¹ YANG (2011).

⁹² LI, Xing (2006), „Chapter VI: Women’s Festivals” In: *Festivals of China’s Ethnic Minorities*. Beijing, China Intercontinental Press. 124–127.

⁹³ Egy folyó neve a miao népesség területén.

⁹⁴ Cultural China/ Traditions/ Miao Minority - Dance under the Moon, 2007–2014, <http://traditions.cultural-china.com/en/14T98T5475.html>

való sikerre („teljes siker” 圓滿(成功) yuan man (cheng gong)⁹⁵), az „arc”-ra vigyázásra (圓面子 yuan mian zi), illetve a szerelmi beteljesülésre (圓房 yuan fang). A kerektségnek ezen aspektusai mind az emberi élet ideális állapotára vonatkoznak, melyért a teliholdhoz imádkoznak az emberek. Ezen áldások némelyikét nehéz elérni, a beteljesületlen vágyakozás az ünnephez kapcsolódó pesszimizmus gyökeréül szolgál.⁹⁶

Az ünnep a Kínai Népköztársaságban, Tajvanon és Hongkongban nemzeti ünnep, 2006-ban a kínai kormány felvette az ünnepet a kínai kulturális örökség sorába. 2008 óta munkaszüneti napnak számít az ünnep.⁹⁷

Bibliográfia

- CHANG Su-Chen (2013), *Improvised Great Ages: The Creating of Qingming shengshi*. Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Graduate Studies (Art History and Theory). University of British Columbia, Vancouver.
- CHAO Wei-pang (1944), „Games at the Mid-Autumn Festival in Kuangtung” *Folklore Studies*. [3] (1.) 1–16.
- CHUANG Po-Ho (1989), *Chinese Forms*. Taipei, Sinorama Magazine.
- ECSEDY Ildikó (1990), *Hétköznapok és ünnepek a régi Kínában*. Budapest, Corvina.
- GAO Wende (szerk., 1995). *Zhongguo shaoshu minzu shi da cidian* („A kínai kisebbségek történelmének nagyszótára”). Changchun, Jilin jiaoyu chubanshe.
- LIN Yutang (1991), *Mi, kínaiak*. Budapest, Európa.
- LUO Zhu-li (1990), *Chinese Festival Custom*. Three-rings Press, Hunan.
- QI Xin (2008), *Chinese Festivals*. Beijing, Foreign Language Press.
- ROBERTS, Jeremy (2009), *Chinese Mythology A to Z*. New York, Chelsea House Publisher.
- ROY, Christian (2005), *Traditional festivals: a multicultural encyclopedia*. Santa Barbara, California, ABC-CLIO.
- SCHAFER, Edward H. (1976), „A Trip to the Moon” *Journal of the American Oriental Society*. [96.] (1.) Jan.–Mar. 27–37.

⁹⁵ ZHAO Yuan (2009), Yokohama/ Yuan yuan yuan yuan yuan yuan („Sors, messzeség, yüan (kínai pénzem), kert, kerektség, kívánság”), <https://zhao2000yuan.wordpress.com/page/8/>.

⁹⁶ WELLS, CHEN (1998). 560.

⁹⁷ WEI (2010). 53.; YANG (2011).

- SIU, Kin Wai Michael (1999), „Lanterns of the Mid-Autumn Festival: A Reflection of Hong Kong Cultural Change” *The Journal of Popular Culture*. [33] (2.), Fall, 67–86.
- TOKAJI Zsolt (2002), *Kínai jelképtár*. Budapest, Szukits.
- TOKAREV, Szergej Alekszandrovics (szerk., 1988), *Mitológiai enciklopédia II*. Budapest, Gondolat.
- WEI Liming (2010), *Chinese Festivals - Traditions, Customs and Rituals*. Beijing, China Intercontinental Press.
- WELLS, William D., CHEN, Qimei (1998), „Melodies and Counterpoints: American Thanksgiving and the Chinese Moon Festival” *Advances in Consumer Research*. [26.] 555–561.
- YANG Lemei (2006), „China’s Mid-Autumn Day” *Journal of Folklore Research*. [43.] (3.) Sep. –Dec. 263–270.

Internetes források

- Chinese dance/ Fairies in the Moon Palace, <http://www.ezlearnchinese.com/dance/tdance.htm> [2014.12.28.]
- Cultural China/ Traditions/ Festivals and Customs/ The Customs of Mid-Autumn Festival, 2007–2014. <http://traditions.cultural-china.com/en/214Traditions9596.html> [2014.12.27.]
- Cultural China/ Traditions/ Lantern riddles, 2007–2014. http://traditions.cultural-china.com/lantern_riddles/ [2015.03.01.]
- Cultural China/ Traditions/ Mid-Autumn Festival, 2007–2014. <http://traditions.cultural-china.com/en/213Traditions98.html> [2014.12.27.]
- Cultural China/ Traditions/ Miao Minority - Dance under the Moon, 2007–2014, <http://traditions.cultural-china.com/en/14T98T5475.html> [2015.03.01.]
- Discover Hong Kong/ Culture & Heritage/ Living Culture/ Tai Hang Fire Dragon Dance, <http://www.discoverhongkong.com/eng/see-do/culture-heritage/living-culture/tai-hang-fire-dragon-dance.jsp> [2015.02.07.]
- HAHN István (2004), *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest, Neumann Kht. <http://mek.niif.hu/04700/04744/html/naptarirendszerek0002.html>
- HUNG, Joe (2008), Chinese Fables/ Tang Xuan Zong, <http://www.chinapost.com.tw/fables/2008/03/03/153309/Tang-Xuan.htm> [2014.12.27.]
- Li Bai Index/ Li Bai: Thoughts on a Still Night, <http://www.chinese-poems.com/lb4.html> [2014.12.27.]
- Terebess Ázsia Lexikon/ három <http://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/harom.html> [2016.03.01.]
- Terebess Ázsia Lexikon/ lampionünnep <http://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/lampion.html> [2016.03.01.]

- Thompson, Johnson (2013), The Guqin Silk String Zither/ Wandering in a Lunar Palace, <http://www.silkqin.com/02qnpu/07sqmp/sq18ghy.htm#f21> [2014.12.27.]
- Traditional Chinese Festivals/ Qingming Festival, <http://www.china.org.cn/english/features/Festivals/78319.htm> [2015.03.02.]
- YANG, Fang (2011), English News CN/ Culture & Edu/ Factbox: Mid-Autumn Festival and its traditions, http://news.xinhuanet.com/english2010/culture/2011-09/12/c_131134150.htm [2014.12.27.]
- YIFAN (2010), Origin and Evolution of the Mid-Autumn Festival, <http://practice-chinese.com/post/1137549063/origin-and-evolution-of-the-chinese-mid-autumn-festival> [2014.12.27.]
- WAZNU ([2003], 2014), Autumn Festival Story/ Wu Gang and the Cherry Bay, <http://www.itsaboutchina.com/mid-autumn.htm> [2014.12.27.]
- ZHANG Min (2010), Sacrificing to the Moon, http://www.chinaculture.org/focus/focus/2010qiufeng/2010-09/21/content_394724.htm [2014.12.27.]
- ZHAO Yuan (2009), Yokohama/ Yuan yuan yuan yuan yuan yuan („Sors, messzeség, yűan (kínai pénznem), kert, kerektség, kívánság”), <https://zhao2000yuan.wordpress.com/page/8/> [2015.01.12.]
- ZHOU Ruru (2014), Chinese Festivals/ Mid-Autumn Festival Traditions/ Gazing at the Moon, <http://www.chinahighlights.com/festivals/mid-autumn-festival-tradition.htm> [2015.04.20.]

Obszcén nyelvhasználat és indexikalitás

Szabó Gergely

1. Bevezetés

A tanulmány nyelvvideológiai szempontból vizsgálja az obszcenitásokról alkotott metanyelvi reflexiókat, külön hangsúlyt fektetve az indexikus viszonyrendszerekre. Az obszcenitásokat a dolgozatban olyan nyelvi ideológiák által meghatározott jelenségekként kezelem, amelyek a diskurzus résztvevői számára trágáarak, sértőek lehetnek. A kutatás célja, hogy az obszcenitásokhoz kapcsolt stílusutalajdonításokat, illetve a stilisztikai attitűdöket magyarázó, nyelvről alkotott implicit és explicit vélekedések megnyilvánulási lehetőségeit bemutassa.¹ A kutatás eredményei négy nagyobb ideológiai témakör felől válnak értelmezhetővé: a nyelvromlás, a magyar nyelv egyedisége,² a standard nyelvvideológia³ és az indexikalitás felől. E tanulmány az utolsó témakört kívánja részletesen feldolgozni, külön hangsúlyt fektetve a társadalmi státusz, az etnicitás és a társadalmi nem indexikus megnyilvánulásaira.

¹ A kutatás egészét általánosan bemutató tanulmány: SZABÓ Gergely (2015), „Hogy fejezzem ki magam szépen? – Nyelvi ideológiák az obszcenitások mögött” *Magyar Nyelvőr*. (3.). 334–347.

² A nyelvromlás és a magyar nyelv egyediségének témakörét részletesen bemutató tanulmány: SZABÓ Gergely (2016a), „Átjárás nyelvi ideológia és nyelvi tevékenység között” In: *Átjárások – áthallások*. Budapest, Eötvös József Collegium. Megjelenés alatt.

³ A standard nyelvvideológia témakörét részletesen bemutató tanulmány: SZABÓ Gergely (2016b), „Az obszcenitásokkal kapcsolatos nyelvi ideológiák a standardista diskurzusok tükrében” In: *ECCE. Eötvös Collegium – Collegiumi Értesítő*. Budapest, Eötvös József Collegium. Megjelenés alatt.

2. Elméleti keret

A kutatás összetett nyelvelméleti keretbe ágyazódik, egyfelől illeszkedik a szociolingvisztika „harmadik hullámába”,⁴ azaz a társas konstruktivista irányzatba, másfelől az interakcionális stilisztika⁵ és a funkcionális metapragmatika⁶ elméleti alapvetéseibe. Ennek megfelelően a mereven elkülönített szocio- és dialektusok helyett a stílushasználat („styling”) kerül a vizsgálat középpontjába. Ebben a szemléletben a stílus választása olyan nyelvi tevékenységként értelmeződik, amelyet meghatároznak szociokulturális, kontextuális, diszkurzív és egyéni tényezők egyaránt. A különböző stílusválasztások tehát aktiválhatnak különböző kognitív sémaként értelmezhető normákat, ideológiákat és attitűdöket, valamint konstruálhatnak és dekonstruálhatnak identitásokat.⁷ A dolgozat az obszcenitásokat is stílusválasztásként és –tulajdonításként értelmezi, amelyek használata meghatározó különféle ideológiák létrehozásában a diskurzus összes (beszélő, hallgató és megfigyelő) résztvevőjének a szemszögéből. Ezen ideológiák meg- és újraalkotásának, valamint a stílushasználatnak mindig alapvető elemei a nyelvről alkotott vélemények, elgondolások.

A nyelvi ideológiák a nyelvvel és a nyelvhasználattal kapcsolatos vélekedések, illetve értékítéletek konstitutív és restriktív megnyilvánulási formái. A funkcionális nyelvelméletek szerint a nyelvet a nyelvhasználó és közössége mindig újraalkotja, ebből kifolyólag a nyelvről való véleményalkotás, egyes nyelvi formulák, stílusválasztások megítélése és ezen megítélések változása? változása természetes velejárója a nyelvi tevékenységnek. Az értékelés megalapozza, létrehozza a normákat, és az értéktulajdonításoknak fontos szerep jut adott közösségek önértelmezésében is. Ehhez kapcsolódva Susan Gal nyelvideológia-meghatározása a következő: „[a] nyelvideológiák kultúrafüggő fogalmak, amelyeket a résztvevők és megfigyelők visznek bele a nyelvbe, gondolatok arról, hogy mire jó a nyelv, mit jeleznek az egyes nyelvi

⁴ ECKERT, Penelope (2013), „Three Waves of Variation Study: The Emergence of Meaning in the Study of Sociolinguistic Variation” *Annual Review of Anthropology*. 87–100.

⁵ BARTHA Csilla – HÁMORI Ágnes (2010), „Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban” *Magyar Nyelvőr*(3.). 298–321.

⁶ TÁTRAI Szilárd (2011), *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest, Tinta.

⁷ SIMON Gábor (2012), „A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról” *Magyar Nyelv* (1.). 18–39. TOLCSVAI NAGY Gábor (2015), „A nyelvi megformáltság szerepe a kultúra autopoietikuss és önreflexív folyamataiban” *Magyar Nyelvőr* (2.). 174–183.

formák azokról az emberekről, akik ezeket használják, illetve egyáltalában miért vannak nyelvi különbségek”.⁸

A nyelvi ideológiák Szabó Tamás Péter szerint „explicit metanyelvi diskurzusok”,⁹ de azok egyaránt lehetnek implicitek is. Ez a felismerés értelemszerűen módszertani nehézségeket okoz – ennek alapján a jelenségkör nemcsak a nyelvi tevékenységet folytató által hozzáférhetővé tett véleménykinyilvánítások alapján elemezhető, hanem előhozhatók a diskurzusok és az írott szövegek elemzésével olyan ideológiák is, amelyeket maga a megnyilvánuló nem tud körülírni. A kimondott vélekedések olykor a ki nem fejtettektől, ki nem mondottaktól eltérő világképet reprezentálhatnak.¹⁰ Ennek megfelelően jelen dolgozat sem kizárólag az explicit nyelvi ideológiákra fókuszál, hanem ugyanolyan jelentőséget tulajdonít az impliciteknek. A nyelvi ideológiák diskurzusban való létrehozását a narratívák dinamikus szerveződése is elősegíti – narratíva fogalma alatt itt saját nyelvvel és nyelvi tevékenységgel kapcsolatos tapasztalatok és történések elbeszélését érthetjük.¹¹

Az obszcenitás kategóriájába minden olyan nyelvhasználatot beleérték, amely olyan nyelvi cselekvést jelöl, amelyben szitkozódás történik, amely a szemérmert sértheti, illetlen, másokat bántathat, vagy erőszakosnak is értelmezhető. Az obszcenitás nem nyelvi elemek jól megragadható halmaza, hanem a róluk szóló ítéletek révén jön létre – és ezek az ítéletek, hatalmi diskurzusok teszik indokolttá az obszcenítások nyelvvideológiai keretben való elemzését.

Irvine és Gal szemiotikai modellje alapján¹² elmondhatjuk, hogy a nyelvvideológiáknak fontos eleme lehet egy indexikális kapcsolat, vagyis egy jelleg-

⁸ GAL, Susan (2002), „Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power” In: Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.), *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen, Debreceni Egyetem. 197. Az idézet Petteri Laihonon fordításában olvasható: LAIHONEN, Petteri (2011), „A nyelvvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban” In: Hires-László Kornélia – Karmacsai Zoltán – Márku Anita (szerk.), *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest, Tinta. 22.

⁹ SZABÓ Tamás Péter (2012), „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma a diákok és a tanáraik metanyelvében*. Dunaszerdahely, Gramma. 15.

¹⁰ VÖ. TSITSIPIS, Lukas D. (2003), „Implicit linguistic ideology and the erasure of Arvanitika (Greek-Albanian) discourse” *Journal of Pragmatics* (5.). 539–558.

¹¹ SZABÓ T. P. (2012), 88–89.

¹² IRVINE, Judith – GAL, Susan (2000), „Language ideology and linguistic differentiation” In: Kroskrity, Paul (ed.), *Regimes of Language: Ideologies, Politics and Identities*. Santa Fe,

zetes nyelvi elem vagy beszédmód összekapcsolása a beszélők egy csoportjával. Ennek az indexikális kapcsolatnak az ikonikussá, emblematikussá válása különböző ideológiákat hoz létre a diskurzusokban.¹³ A tanulmány ilyen ikonikussá vált indexikális kapcsolatokat vizsgál az obszcenításokról szóló metadiskurzusokban. Ennek megfelelően az elemző fejezetben szó esik a társadalmi helyzet, a nem, az etnicitás és az obszcén nyelvi tevékenység indexikussá vált viszonyrendszeréről.

3. Módszer és minta

A dolgozat főként szociolingvisztikai ihletésű, ebből kifolyólag a vizsgálat során más korábbi társadalomtudományi kutatások módszertani sajátosságait igyekeztem alkalmazni. A kutatás eredetileg kérdőívekre és félig strukturált interjúkra épült, de mivel az utóbbi módszer képes leginkább a különböző nyelvvideológiákra rávilágítani,¹⁴ ezért e tanulmányban ezek kerülnek előtérbe.

Kutatásom során három csoport adatait vettem fel. A kiválasztásnál szempont volt, hogy több, hasonló korosztályt felölelő, de eltérő nyelvi szocializációs környezetből származó közösségeket vizsgáljak. Ebből kifolyólag már érettségivel rendelkező, de még oktatási intézménybe járó, egyetemi vagy felsőfokú szakképesítésben résztvevő közösségeket választottam ki. A csoportokból tizennégy, tizenegy és nyolc adatközlőt sikerült megnyerni a kérdőív kitöltésére, míg interjút a csoportok három, illetve négy tagjával készítettem. Az első csoport főként férfiakból álló, vidéki megyeszékhelyen található közoktatási intézményben elektrotechnikai OKJ-s képzésben részt vevő osztály, a második főként nőkből álló, szintén OKJ-s, ápolói osztály, a harmadik pedig budapesti, nemileg vegyes jogszhallgatói csoport.

School of American Research Press. 35–83.

13 Irvine és Gal modellje ezen kívül még beszél a fraktális rekurzivitás és a törlés folyamatáról is. Előbbi a kapcsolat egy szintjén megnyilvánuló szembenállás kivetítése egy másik szintre, utóbbi pedig egyes csoportok vagy nyelvi elemek láthatatlanná tétele.

14 Vö. LAIHONEN, Petteri (2008), „Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach” *Journal of Sociolinguistics*(5.). 668–693.

4. Elemzések

(1)¹⁵

18 2B¹⁶ Nálam egy kicsit igen, mert ő mert és tényleg megint vissza-
megyek a barátokra, de az egyébként az, hogy ő szoktunk beszélgetni egy két
fiúval a koli előtt, nem biztos, hogy olyan szabadszájú vagyok, mert azért
mégsem szép egy lánytól ha nagyon csúnyán beszél. (.) Tehát úgy nagy nyilván-
nosság előtt nem de úgy egymás között esetleg csúnyább szavakat használok,
mert nem tartom szépnek és nem tartom jó tulajdonságnak azt, ha valaki
káromkodik, meg nem menő. És ő bár sokan azt gondolják, hogy ettől most
lazább hogy odamondja a végére, hogy „bzmeg”, de de nem az, és én szerintem
ciki, mert nem mindegyik fiú olyan, sőt valamelyik fiút taszít az, ha lány így
csúnyán beszél. És nem csak azért, mert mondjuk ő tetszenek egymásnak vagy
nem, vagy simán akkor ha barátkoznak, akkor sem viselkedek olyan lazán,
mint lányok között.

Az (1) interjúrészlet arra ad számunkra példát, hogy hogyan kapcsolód-
lódnak össze a publikusság („nagy nyilvánosság előtt”), a moralitás („nem
tartom jó tulajdonságnak”) és a maszkulinitás-femininitás kategóriái. Az
interjúalany korábbi nyelvi tapasztalataira építve olyan ideológiát épít a
diskurzusban, amely az obszcén nyelvi tevékenységet a beszélő érényessége
miatt ítéli el. Külön kiemelődik az, hogy a társadalmi nemek binaritásában
ez azért kiemelten fontos egy nőnek, mert a nyilvános obszcén megnyilatko-
zások taszítónak ítéldőhetnek meg. Fontos megemlíteni, hogy ettől függet-
lenül a privát szférában való „csúnya beszéd” ebben a diskurzusban nem
ítélődött el, noha korábban az obszcénítások jelensége általánosan igen,
ezáltal egyfajta önlegitimációs ideológiateremtés is megvalósult. Hasonlóra
példa a következő részlet.

¹⁵ Saját lejegyzési rendszeremet Boronkai Dóra javaslatai alapján alakítottam ki. Az idézett interjúrészletek első oszlopában a félkövér betűvel szedett számok az aktuális interjú fordulójának számát jelölik, melyben elhangzott a megnyilatkozás. A második oszlopban a megnyilatkozó található: a szám az interjúnak a számát jelöli, míg a betű az interjúalany betűjele adott interjúbán. A kurzivált rész a konkrét nyelvi adat. (.) jellel jelölődik a szünet, mértékét a pontok száma mutatja: így lehet (.), (..) vagy (...). A kettőspont az elnyújtott fonémákat jeleníti meg. A szögletes zárójel jelöli, ha egyszerre beszélnek az interjúalanyok. Az elkülönülő szintaktikai egységeket ponttal, illetve vesszővel választottam el a könnyebb olvashatóság érdekében. BORONKAI DÓRA (2009), *Bevezetés a társalgáselemzésbe* Budapest, Ad Librum.

¹⁶ 2: ápolói OKJ-s osztály; 2A: 20 éves nő, 2B: 21 éves nő, 2C: 21 éves nő.

(2)

157 1B¹⁷ Nekem csak annyi hozzáfűznivalóm van ehhez még, hogy szerintem ő: sokkal tiszteletreméltóbb az (..) az olyan ember (..) aki nagyobb szókinccsel rendelkezik, és olyan (...) úgy használja a szavakat, és úgy beszél, hogy nem használ szitkozódást, és el tudja intézni úgy a problémáit, hogy nem kell ő ö: tehát ő nem káromkodik. Nincs rá szüksége. Egy ilyen emberre sokkal jobban fel lehet nézni, mint ez egy olyan emberre, (..) vagy az a menő, (..) az én szememben persze.

158 IV Őt perce kábé említettétek, hogy van olyan szituáció, amikor ő észre se veszitek, hogy káromkodtok.

159 1B Persze.

160 IV Akkor ilyen esetben rád nem lehet felnézni?

161 1B Nem az. Tehát ő: én magamra tudom, hogy én káromkodok. Én ezzel tisztába is vagyok, és én nem is mondom azt, hogy nekem nagy szókinccsem van. Hát pont ez az, hogyha én egy olyan emberrel beszélgetek, (..) aki olyan szavakat használ, amiket én nem ismerek, vagy ő: tegyük fel, úgy beszélgetek vele, hogy csodálkozok azon, hogy ilyen szókinccsel lehet rendelkezni, és ő: nagyon jól beépíti a hétköznapi nyelvbe, az számomra tiszteletreméltó.

A 157-es fordulóban az adatközlő a tiszteletreméltóság fogalmával köti össze a szitkozódások mellőzését és a nagy szókinccset. Az interjúvezető ezután visszautal egy korábbi megnyilatkozásra, ahol az interjúalany arról nyilatkozott, miszerint ő is rendszeresen él obszcén kifejezésekkel, sokszor tudatlanul is. Erre való reakcióként jelenik meg a 161. fordulóban az, hogy ő tudja magáról, hogy ilyen stílusválasztásokat alkalmaz, s emiatt nem is tartja magát *nagy szókinccsű* embernek. A (18) részlet talán még kifejezőbb példája a saját nyelvi tevékenység legitimálására irányuló ideológiateremtésnek.

(3)

122 2C Baráti társaság[ba

123 2B Igen igen.]

124 2C jönnek elő ezek. Néha otthon is.

125 IV És ott nem érezhetik azt, hogy te: emiatt kulturálatlan vagy?

126 2A Dehát ők ismernek.

¹⁷ 1: elektrotechnikai és fotográfusi OKJ-s osztály; 1A: 19 éves férfi, 1B: 20 éves férfi, 1C: 18 éves férfi.

A korábban az interjúalanyok által említett (pl. 31. fordulóban: „*mer szerintem tökre nem kulturált*”) kulturálatlanság és obszcenitás összefüggését konstruáló ideológiára kérdez vissza a 125. fordulóban az interjúvezető. Ezt követően nem ennek az ideológiának a dekonstruálását hajtják végre az adatközlők, hanem egy újat hoznak létre, amely arra vonatkozik, hogy az ő kulturáltságukat vagy kulturálatlanságukat nem határozza meg az obszcenitások alkalmazása, ha a diskurzus többi résztvevője ismeri őket. Ezzel saját maguknak is egyfajta magyarázatot adnak az olyan nyelvi viselkedésükre, amelyet egyébként elítélnek.

(4)

68 2A *Hát ő hát ő akik gondolom így ő nagyobb társadalmakban, akik gazdagok vagy vagy műveltebbek, azok szerintem nem beszélnek ilyen csúnyán. Persze biztos náluk is van olyan, amikor így el elszalad a ló, és káromkodnak egy nagyot. De én úgy gondolom, hogy azok ilyen társadalmian magasabb lévő emberek azért finom finomabbak, vagy nem tudom.*

A (4) részletben a társadalmi státusz, a társadalmi hierarchia és az obszcenitások összefüggéseiről épít ideológiát az adatközlő, aki magát alacsonyabb társadalmi státuszúnak értékeli. Úgy véli, hogy műveltség és finomság kérdése az obszcenitások visszaszorítása, s ebben a viszonyrendszerben a műveltség és finomság alapvetően indexikális kapcsolatban áll a magasabb társadalmi státusszal. Az (5) részletben az értelmiséggel szemben támasztott elvárásokkal kapcsolatos ideológiát láthatunk.

(5)

21 3C¹⁸ *Nekem pedig van minden olyan emberrel elvárásom, aki egyetemre jár, hogy szerintem válogassa meg a szavait és most ilyen választékosabban beszéljen, mint a (.) kicsit az átlag.*

22 3B *Mondjuk ez kurvára igaz. [nevetnek]*

23 IV *Éss ez az elvárás miért van az egyetemistákkal szemben és másokkal szemben miért (.) nincs (..) nálad?*

24 3C *Hát mégis csak úgy érzem hogy (.) nem nem tudom. (...) Jó nem az hogy ilyen felsőbbrendűségnek érzem azt hogy egyetemre járok dee [*

25 3D *nagyon úgy hangzik]*

¹⁸ 3: jogászhallgató csoport; 3A: 21 éves férfi, 3B: 22 éves férfi, 3C: 21 éves nő, 3D: 21 éves férfi.

26 3C *de nem csak egyszerűen elvárom (.) ha már ennyit olvasunk meg ennyit tanulunk akkor beleépüljön a szókincsünkbe egy kicsit.*

[...]

41 3C *Én nem hiszem, hogy sokat káromkodnék amúgy.*

42 3A *Hát [azé::r.*

43 3D *Há:t]*

44 3C *Na jó, hát azért néha előfordul, hogy egy egy csúnya beszéd.*

45 3A *Hát most mi az hogy néha? Hát most azért elég gyakran.*

46 3C *A vita hevében néha (.) el el. [nevet]*

47 3A *Hát akkor mi nagyon sokat vitatkozunk hevesen.*

A részletben a 3C adatközlő saját csoportja, a leendő értelmiség, az egyetemi hallgatók kapcsán fogalmaz meg ideologikus elvárásokat. A (2) részlethez hasonlóan itt is a bő szókincs és a választékosság kapcsolódik össze az obszcén megnyilvánulások kerülésével. Ebben az ideológiakonstrukcióban pedig az értelmiségi lét alapvető eleme a választékos nyelvhasználat, így relevánssá válik az elvárás megfogalmazása. Külön kiemelendő a részletből, hogy az interjú későbbi részében kiderül, hogy az adatközlő nem tud megfelelni saját elvárásainak. Azt a narratívát konstruálja meg a 41-es fordulóban, miszerint ő ritkán él obszcén kifejezésekkel, amit a 44-es fordulóban már módosít, mely szerint néha előfordul. A 45-ös fordulóban társa dekonstruálja a narratívát, s explicitté teszi azt, hogy a 3C adatközlő igenis gyakran él ilyen beszédmódokkal. A 46-os fordulóban a 3C továbbmódosítja a saját narratívát azzal, hogy a vita hevében beszél csúnyán/él obszcenitásokkal, ami kapcsán szintén az önlegitimációs ideológiateremtés jelenségét láthatjuk. A 47-es fordulóban a 3A azonban újfent dekonstruálja ezt ironikus megnyilatkozásával, amellyel szintén arra utal, hogy társa márpedig sokat káromkodik.

(6)

326 3B *Na mindegy, szóval én ezzel, nem tudom ö: nem tudom, nem ítélem el a bemondót, mer ezt mindenki csinálja.*

327 3A *Hát nem, de ez olyan ez olyan kis illúzióromból.*

328 3D *Ez gondatlanság, ez a gondatlanságnak a tipikus esete, amikor nem számol a azzal, hogy akár élő adás is lehet, és hogy ez később akárki kimegy az internetre, és hát mégis egy hát egy közszereplő (.) minden nap benn van a tévében. Tehát ilye ilyet nem szabadna még forgatáson se, akkor se, ha nem kerül az élő adásba.*

340 3A *Azt mondtad, hogy még nem szabad még adáson kívül se ilyeneket mondani.*

341 3D *Hát azért mert forog a kamera. És az bármikor kikerülhet utána az internetre. És ugye az a társadalmi megítélése az ilyen bemozdóknak, hogy ha: de szépen beszél, meg fölolvassa ott, amit üm írnak és akkor (.)*

342 3A *Jó, de ő is egy ember, és ezt felejtí el a néző az átlag néző, hogy ő is egy ember.*

343 3D *Jó, de akkor is egy olyan illúziórömbölás, hogy ezt nem engedheti meg magának, tehát ennyi.*

A (6) részletben az adatközlők egy konkrét esetről beszélnek, amely során egy hírbeolvasó élt obszcén kifejezéssel egy híradás rögzítésekor, ami élő adásban nem ment le, de később megtalálhatóvá vált az interneten. A 3D adatközlő amellet érvél, és annak kapcsán épít ideológiát, hogy ilyen helyzetben egy közszereplőnek ítélt ember nem élhet ilyen megnyilvánulásokkal. Az elvárását a személy magas társadalmi presztízssével kapcsolja össze.

(7)

201 3B *Nőnél jobban feltűnik, ellenbe nem feltétlenül mondom azt, hogy rosszabb ember, csak azt, hogy esetleg lazább vagy ő: kevésbé modoros.*

202 3A *Há:t nincs egyenlőség, látjátok.*

203 3B *Nincs egyenlőség.*

204 3A *Nincs egyenlőség.*

205 3B *Valahogy ha egy nő használja, tényleg jobban feltűnik. De mondjuk engem személy szerint nem zavar jobban. Mondjuk persze ott is van egy határ valószínűleg a férfinél nem zavar, a nőnél meg igen.*

206 3A *Attól függ szerintem inkább, hogy ő: ő: hogy mennyit meg milyen ő [kontextusban*

207 3B *kontextusban]*

208 3A *Tehát hogy ő: most nekem azzal nincs bajom, hogyha egy nő (.) bazmegol, csak hogy ne úgy.*

209 3B *[TÖRLÉS – 3C-re utal]t is elfogadjuk, pedig néha önkénytelenül is káromkodik.*

210 3D *Csak ne minden másodík (.) szava legyen ez.*

[...]

221 3C *Én azokra a nőkre, akik csúnyán beszélnek, azt gondolom, hogy közönségesek.*

222 3D *Há:t de [*

223 3A *Nem az] a baj.*

224 3D *ha belegondolsz, az ivásnál ugyanez van, tehát hogy ha egy lány issza magát szanaszét, akkor őt is jobban megjegyzed, mint hogyha mondjuk (.)*

225 3A *Jó, de én most arra gondoltam, hogyha mondjuk a hétköznapi, ha kimegyünk a szünetre.*

226 3D *De ez is arra vezethető vissza, hogy egy lánytól több az elvárás.*

A (7) részletben a társadalmi nemek és a női egyenjogúság szélesebb társadalmi kontextusára referálnak az adatközlők az obszcenitások kapcsán. Egyértelműen megkonstruálódik az a nyelvi ideológia, miszerint az obszcén nyelvi tevékenység nem lehet része egy feminin nyelvhasználatnak. Annak ellenére, hogy az ilyen különbségtételt az adatközlők nem találják megfelelőnek, ők is ennek mentén konstruálják tovább az ideológiát a 208-210-es fordulóknak. Egy nő is káromkodhat, csak „*ne úgy*” tegye – ahogy a 3A adatközlő fogalmaz. Később, a 221-es fordulóban a női adatközlő explicitté teszi azt az ideológiáját, miszerint egy nő ilyen nyelvi viselkedés által közönségesé válik. Az interjúalanyok az egyenjogúság teljességtelenségére nem nyelvi példát is hoznak, s a 3D adatközlő megjegyzi, hogy a nők felé több az elvárás a femininitás kapcsán, amelynek a limitált alkoholfogyasztás ugyanúgy része, ahogyan az obszcenitások mellőzése.

(8)

52 2A *Csak annyit akartam mondani, manapság már a nők és a férfiak ugyanannyit káromkodnak, szóval már nincs az, hogy a nők annyira próbálják a nőiességüket megtartani, hogy ők már nem káromkodnak. Szerintem ugyanannyit káromkodnak.*

53 IV *Tehát akkor szerintetek egyöntetűen ez egy negatív változás?*

54 2A *Igen.*

55 2B *Nyilván egy nőt negatívabban ítélnék meg ha káromkodik, mint egy férfit. Tehát a férfi az [sokkal*

56 IV *Egy nő ítéli] meg őket negatívabban vagy egy férfi?*

57 2A *Mindenki.*

58 2B *Szerintem mindenki. Ez ilyen közös (..)*

59 2A *Társadalmi.*

60 2B *Igen, társadalmi vonás, tehát általánosan érvényes az szerintem, hogy a nőtől ilyen nem. A nő az legyen finom, kulturált, viselkedjen, tehát ez az alap. Es ugye ha régebbre visszamegyünk, akkor ezt várják el a nőktől, hogy viselkedjenek tehát ő ilyet szerintem ő: (..)*

61 2C *De ha meg azt nézzük szerintem a két nem már így össze is mosódott, mer most ő mostanában, mikor ránézel egy férfira most a legtöbb (..)*

62 2B *Olyan mint a nő.*

63 2C *Cicanaci meg ilyen cuccok. Tehát. hogy teljesen elnőiesednek már a férfiak is. és úgy nem tudom, én nagyon sok kapcsolatot is látok, ahol például a nő végzi a férfi munkát, és a férfi csinálja a női munkát. Tehát hogy így teljesen összemosódnak már, úgy nem is lehet ránézésre sem megállapítani, hogy most férfi vagy nő.*

A (8) részletben az adatközlők a nyelvi kérdések kapcsán szintén sokkal szélesebb társadalmi kérdésekre kezdenek reflektálni, amelynek kapcsán végül kialakul egyfajta antifeminista diskurzus. A 60-as fordulóban explicálódik a nőiség alapvető elvárásrendszere, miszerint a nőnek finomnak és kulturálnak kell lennie, és tudnia kell viselkedni, így nyelvi repertoárjának nem lehetnének részei az obszcenitások sem. A diskurzus sajátosságát adja, hogy a női adatközlők a női egyenjogúság dekonstruálását hajtják végre, a nemi binaritás, a dzsenderkettőesség elvei mentén értelmeznek társadalmi jelenségeket, így nemi szerepek összecseréléséről, s a két nem összemosódásáról beszélnek. Ennek a diskurzusnak a részeként jelenik meg az is, hogy egy nővel szemben azért elvárás az obszcenitás mellőzése, mert ez egy módszere annak, hogy nőies maradjon, és ne váljon férfiasá.

(9)

164 2A *Szerintem ez megint a műveltségtől függ, mert hogy most egy művelt emberrel beszélek, akkor akármennyire mérges, akármennyire indulatos, vele azért szót lehet érteni. De ha most nem annyira művelt, vegyünk egy kisebbségi embert, akkor akkor hiába [beszél]*

165 IV *Milyen] kisebbségit? Sváb? Vagy(..)*

166 2A *Cigányokra gondolok. És ő: mit akartam mondani? Ja, és ha vele van valami összetűzésem, akkor nem biztos, hogy ő megérti a szép szót, hogy ő ha szépen szólok hozzá. Szóval itt megint a műveltségről is szó van.*

A (9)-ben megjelenik a *szépen szólás*, beszélés, de a műveltség nemcsak a szép szavak használatával kapcsolódik össze, hanem a többségi társadalommal is. A részlet érdekessége azon túl, hogy az adatközlő sztereotip módon a műveletlenséget és az obszcenitást összeköti, harmadik komponensként egy kisebbséget is említ, amelyet az interjúvezető visszakérdezésére konkretizál is. Így a 2A létrehoz interjúalany egy olyan ideológiát, ahol

az obszcenitás tipikusan a műveletlenség kifejeződése, és ebből fakadóan tipikusan a cigányság indexikus jellemzője is.

(10)

244 1A *Hát az etnikum (...) valamelyik etnikumnál már megszoktuk, hogy állandóan káromkodnak (.) hangosan beszélnek, nincsenek tisztelettel másokra, fel se vesszük már szinte. Mert ez az ő intelligenciájukat jellemzi, nem kell velük foglalkozni.*

245 IV *Más a normájuk, mint nektek? Mint ahogy említettétek, hogy egy idős embernek is más a normája, mint egy kilencévesnek.*

246 1A *Teljesen más nekik, de attól függetlenül szerintem még be kell illeszkedni mindenkinek, és egy közös, elfogadható normát felvennie.*

A (10) részletben nem konkretizálódik, hogy melyik etnikumról beszél az interjúalany, habár a mai magyar köznyelvben az etnikum szónak van 'cigány' jelentése is. A káromkodás és a hangosan beszélés ebben a diskurzusban az említett etnikai csoport negatív jellemzőjeként tipizálódik, s itt az intelligencia fogalma említődik meg ezeknek a jellemzőknek az eredőjeként.

(11)

69 2B *Meg ő azoknál a cé típusú állampolgároknál, az azt figyeltem meg, hogy tehát hogy ha indulatos vagy mérges vagy akármi van, vagy ha ő érvényesíteni akarja az akaratát (.) akkor hát röviden kígyót békát rászór a akár a családtagjára, akárkire, és ezt nyilvánosan gátlástalanul megteszi. Tehát itt van különbség, hogy lehet, hogy mondjuk a ő a magyar ember is elhordja mindennek a feleségét otthon, mondjuk a zárt ajtók között, de nem csinál u jelenetet vagy utcán ő jelenetet az utcán.*

A (11) részletben szintén valamelyik magyarországi kisebbség tagjairól beszél a 2B adatközlő: eufemisztikusan „cé típusú állampolgár”-nak nevezi a cigányság tagjai. Ideológiája azt az ellentétet fogalmazza meg, miszerint a magyar (azaz 'Magyarországon a többségi társadalomba tartozó') emberek (itt 'férfiak') nem élnek obszcenitásokkal nyilvánosan, míg az említett etnikai csoport tagjai viszont igen.

A részlet külön érdekessége az etnicitás és a társadalmi nem kategóriáinak interszekcionalitása.¹⁹ A cigány férfi és a magyar férfi kategóriái kerülnek előtérbe mint aktív ágensek, a nő pedig mint feleség kategorizálódik csak, aki passzív résztvevője a narratívának. Előtérbe kerül továbbá a publikusság és a privát szféra problémaköre. Egy olyan ideológia teremődik meg a részletben, miszerint a cigány férfi kárhóztatandó, mert nyilvánosan hajt végre obszcén és agresszív cselekedeteket, míg a magyar férfi nem, mert ő mindezt a nővel szemben csak a privát szférában hajtja végre. Rendkívül érdekes része ez az etnikai előítéletek és a nemi szerepek sztereotípiáinak terén egy nyelvi kérdések körül szerveződő metadiskurzusnak.

5. Konklúzió

Dolgozatom eredményeinek rövid összefoglalásaként fontos megemlíteni, hogy a kutatás három, fiatal felnőtteket magában foglaló, ámbár eltérő szociokulturális tényezőkkel és szocioökonómiai háttérrel rendelkező csoport nyelvi ideológiáinak vizsgálatát tűzte ki célul, ennek ellenére rendkívül hasonló narratívák és ideológiák konstruálódtak meg az interjúk során.

E rövid szöveg két sajátosságra hívja fel a figyelmet a nyelvi ideológiák működése kapcsán. A nyelvi ideológiák aktuális diskurzusokban konstruálódnak meg, de sokszor az azokban való előrehaladáskor dekonstruálódnak is. Ennek értelmében az ideológiák nem egzaktak, eleve adottak, stabilak vagy állandóak, hanem a diszkurzív közegben dinamikusan változhatnak.

Laihonen megfogalmazása szerint „egy nyelvvideológiasztereotipikus kapcsolat a nyelv és a nyelven kívüli jelenség között, ami terjeszkedik, és amit e kapcsolattal ellentétes információ nem képes megingatni.”²⁰ Ezeket a sztereotipikus kapcsolatokat sok narratívában saját nyelvhasználatuk legitimációjaként ideologizálták az adatközlők. Ezek ugyan sokszor ellentmondásokat eredményeztek, amelyek mégis megingathatatlanokká váltak – vagy dekonstruálódtak a korábbi narratívák, vagy továbbépültek.

¹⁹ Az interszekcionalitás, avagy *intersectionality* fogalmának értelmezéséhez lásd DAVIS, Angela Y. (2012), *The Meaning of Freedom and Other Difficult Dialogues*. San Francisco, City Lights Books. 189–98. A terminus magyar nyelvű változatának ismertetéséért köszönöm Zabolai Margit Eszter szíves spontán írásbeliségi közlését.

²⁰ LAIHONEN (2009), 24.

Bibliográfia

- BARTHA Csilla – HÁMORI Ágnes (2010), „Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban” *Magyar Nyelvőr* (3.). 298–321.
- BORONKAI Dóra (2009), *Bevezetés a társalgáselemzésbe* Budapest, Ad Librum.
- DAVIS, Angela Y. (2012), *The Meaning of Freedom and Other Difficult Dialogues*. San Francisco, City Lights Books. 189–98.
- ECKERT, Penelope (2013), „Three Waves of Variation Study: The Emergence of Meaning in the Study of Sociolinguistic Variation” *Annual Review of Anthropology*. 87–100.
- GAL, Susan (2002), „Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power” In: Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.), *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen, Debreceni Egyetem. 197–204.
- IRVINE, Judith – GAL, Susan (2000), „Language ideology and linguistic differentiation” In: Kroskrity, Paul (ed.), *Regimes of Language: Ideologies, Politics and Identities*. Santa Fe, School of American Research Press. 35–83.
- LAIHONEN, Petteri (2008), „Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach” *Journal of Sociolinguistics* (5.). 668–693.
- LAIHONEN, Petteri (2011), „A nyelvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban” In: Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita (szerk.), *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest, Tinta. 22–29.
- SIMON Gábor (2012), „A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról” *Magyar Nyelv* (1.). 18–39.
- SZABÓ Gergely (2015), „Hogy fejezzem ki magam szépen? – Nyelvi ideológiák az obszcenitások mögött” *Magyar Nyelvőr*. (3.). 334–347
- SZABÓ Gergely (2016a), „Átjárás nyelvi ideológia és nyelvi tevékenység között” In: *Átjárások – áthallások*. Budapest, Eötvös József Collegium. Megjelenés alatt.
- SZABÓ Gergely (2016b), „Az obszcenitásokkal kapcsolatos nyelvi ideológiák a standardista diskurzusok tükrében” In: *ECCE IV. Eötvös Collegium – Collegiumi Értesítő*. Budapest, Eötvös József Collegium. Megjelenés alatt.
- SZABÓ Tamás Péter (2012), *„Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. A javítás mint gyakorlat és mint téma a diákok és a tanáraik metanyelvében*. Dunaszerdahely, Gramma.
- TÁTRAI Szilárd (2011), *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest, Tinta.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2015), „A nyelvi megformáltság szerepe a kultúra autopoietikus és önreflexív folyamataiban” *Magyar Nyelvőr* (2.). 174–183.
- TSITSIPIS, Lukas D. (2003), „Implicit linguistic ideology and the erasure of Arvanitika (Greek-Albanian) discourse” *Journal of Pragmatics* (5.). 539–558.

Az ómagyar szöveghagyományozódás nyomai 16. századi zsoltárfordításokban

Szabó P. Katalin

Bevezetés

A *verlengő* (sőt *vírlengő*) melléknévi igenévvel párhuzamos bibliafordítások elemzésekor találkoztam először a Döbrentei-kódexben.¹ Más fordítások azonos helyeit megnézve úgy tűnt, hogy ez a *vérengző* szónak feleltethető meg. Az etimológiai szótárak (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen) származékként sem veszik fel, a *vérengző* első adata pedig csak jóval későbből, 1751-ből van adatolva. Tanulmányomban azt szeretném bizonyítani, hogy a két alak mégis össze-függ, és a Döbrentei-kódex adata a *vérengző* előzményének tekinthető.

A fordítások elvi kérdéseivel való foglalkozásról először a nemzeti nyelvű bibliafordítások keletkezésének idején beszélhetünk, mivel ekkor merül fel igazán annak problémája, hogy lefordítani valójában csak a jelentést lehet.² Ebből az következik, hogy kifejezni az adott szóval a hasonló jelenségeket ugyan ki lehet, de a különböző kultúrákban a fordítások egymástól való eltéréseket eredményezhetnek.³ (Másképpen ugyan a nyelvek és a kultúrák sajátosak, azért a jelentés mégis lehet kultúrák között közös, és ennek a jelentésnek a megragadhatóságában sincs okunk kételkedni.)⁴ A kulturális elté-

¹ Az ELTE BTK-n működő Biblia Mediaevalis Hungarica diákműhely munkálataiban való részvétel során. Ezúton is köszönöm Haader Leának a kutatás egészéhez nyújtott segítségét.

² FRYE, Northrop (1996), *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Budapest, Európa, 33.

³ CSERNÁK-SZUHÁNSZKY Debóra (2010), *A 23. zsoltár korai fordítás-változatainak összehasonlító vizsgálata*. In: CSERNÁK-SZUHÁNSZKY Debóra-ILLÉS-MOLNÁR Márta-KLEIN Laura (szerk. 2010), *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain: a 6. Félúton Konferencia*. ELTE BTK, 2010. október 7–8., Budapest, ELTE Eötvös, 21.

⁴ FRYE (1996), 33.

rések ellenére vannak olyan kulcsszavak, melyek az üdvtörténettel összekapcsolódó jelentőségüknél fogva nem hagyhatók el a fordításokban (pl. *kereszt*, *agnus dei* stb.)⁵ A vallási irodalom változatossága azonban nemcsak a különböző fordításokban, hanem a nyelvi és funkcionális különbözőségeken is megragadható. Vallási irodalom alatt pedig a továbbiakban azokat a szövegeket értem Pogány György meghatározása nyomán, amelyek a vallásos élet akár közösségi, akár egyéni szükségleteinek kielégítését szolgálják.⁶ Nemcsak kultúránként térnek el azonban egymástól a fordítások, hanem egy adott nyelv esetében is, a felekezetiiségnél fogva. A tanulmány ezen pontján fontos megállapítanom, hogy számomra ez a kérdés azért nem játszik nagy szerepet, mert olyan korai fordításokkal dolgoztam, melyek idején a fordítók a katolicitás identifikálását önmagukra nézve egyszerűen nem tudták mihez képest meghatározni.

Kutatásom hipotézise mindezek után tehát az volt, hogy a *vérengző* melléknévi igenév a *verlengő* szóalakból származtatható hangátvetéssel és a szinonim képző cseréjével. További hipotézisem volt, hogy az ómagyar szóalak jelentése megfeleltethető a mai magyar alakénak.

A kutatás ismertetése

2015-ben a Liber Psalmorum hat zsoltárának ómagyar zsoltárfordításokban fellelhető párhuzamos szöveghelyeit vizsgáltam. A magyar kódexekben található fordításokon kívül gyűjtöttem párhuzamos helyeket például Bogáti Fazekas Miklós, Szenci Molnár Albert, valamint Clément Marot és Théodore de Bèze francia, és a King James Bible angol forrásaiból is. Mindezt a szövegekben megfigyelhető eltérő szemléletmódok vizsgálhatósága miatt tartottam megkerülhetetlennek. Az elvégzett kutatás célja az volt, hogy feltárja az ómagyar zsoltárszövegekben a *verlengő*, *verenglő* szóalakok előfordulásait, és igazolja az összefüggések alapján a hipotézist, valamint, hogy a zsoltárok párhuzamos szöveghelyei alapján egy rendszerezés is készülhessen a fordítások megoldásaira vonatkozóan.

⁵ CSERNÁK-SZUHÁNSZKY (2010), 21.

⁶ POGÁNY György (2008), *A történelem, a vallási irodalom és a Biblia-kiadások kútfoi és szakirodalma*. Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 80–81.

Az ómagyar korpusz

A vizsgált adatot a Magyar nyelvtörténeti szótár a *vërëngl* és *vërlëng* címszavak alatt mutatja a „*sanguinem sitio*” latin, illetve a „*nach blut dürsten*” német értelemmel, vagyis hogy ’vére szomjazó, vágyó’. A szótár szerint a szóalak három kódexben fordul elő: a Döbrenteiben, a Kulcsárban és a Keszthelyiben.⁷ Ezt magam is megerősíthetem, annyi kiegészítéssel, hogy a szintén zsoldárokat tartalmazó Apor-kódexről nem tudunk nyilatkozni, mert abból az első huszonkilenc zsoldár hiányzik, a 30–55. zsoldároknak pedig csak töredékei maradtak ránk.

Ezek a fordítások (illetve másolataik) jellemzően a 16. század első felében keletkeztek. Az alábbi kéziratokat vizsgáltam: a Halábori Dobos Bertalan által másolt Döbrentei-kódexet 1508-ból, Velikei Gergely valamely apácaközösség számára készített Keszthelyi-kódexét 1522-ből, a Pápai Pál ferences szerzetes által feltehetően az ozorai harmadrendi apácák számára másolt Kulcsár-kódexet 1539-ből, valamint a 15. század végéről származó Apor-kódexet. A Keszthelyi és a Kulcsár psalteriumok egyazon, mára elveszett közös másolatról készültek.

Ettől az adatcsoporttól elkülönítve érinteni kívánom az 1590-es Károlyi Gáspár által fordított protestáns vizsolyi és az 1626-os Káldi György által fordított katolikus Biblia zsoldárfordításait is, mivel ezek nagy hatással voltak a magyar irodalmi nyelvre.⁸ Felekezeti vonatkozásban műfaj szempontjából sem látok különbséget: a közösségi énekek egyaránt fontos részét képezik a liturgiának, akár katolikus, akár protestáns énekekről és liturgiáról beszélünk.⁹ Szükséges azonban megállapítani, hogy a 16. században ezeket latinul recitálták, az ómagyar változatok csupán a megértést segítették. A zsoldárok pedig inkább közösségi éneklésre szánt funkcióval bírtak. Latin nevük is erre utal: psalmusok. A psalmus zenei kísérettel előadott ének volt.

Kutatásom kiindulópontjául a Vulgata Liber Psalmorumát vettem. A trienti zsinat (1545–1563) után a Vulgata számított a római katolikus egyházban az egyetlen hiteles latin nyelvű változatnak (a Biblia eredeti nyelveit tekintve héber, arám és görög nyelvű szövegeket tartalmaz), ezért nemcsak kulturális és irodalmi jelentőségénél fogva, hanem a 16. századi hitelességet is

⁷ SZARVAS GÁBOR, SIMONYI Zsigmond (szerk. 1893), *Magyar nyelvtörténeti szótár: A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*. Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1071.

⁸ POGÁNY (2008), 100.

⁹ POGÁNY (2008), 87.

figyelembe véve választottam kiindulási pontnak a Szent Jeromos-féle változatot. Szent Jeromos a fordítás elvéül elmondása szerint nem a szószerintiséget választotta („gondolatról gondolatra fordítok”), ugyanakkor mégis a szószerintiség volt a célkitűzés, mert úgy gondolták a korban, hogy a szövegeknek titkos tanításuk van, s ezért féltek eltérni az eredeti szövegektől.¹⁰ Ennek a hozzáállásnak is köszönhető, hogy „Nyugat-Európában ezer éven át a Vulgata jelentette a Bibliát”.¹¹ Megvizsgáltam, hogy a Vulgata mely zsoltáiraiban jelenik meg a kérdéses kifejezés, illetve annak különböző lehetséges megfelelői. Hét ilyen zsoltárt találtam, amelyekből jelen tanulmányban négy psalmus adott verseinek fordításait ismertetem.

Zsolt 5,7	„odisti omnes operantes iniquitatem perdes loquentes mendacium <u>virum sanguinum</u> et dolosum abominabitur Dominus” ¹²
Zsolt 50,16	„libera me <u>de sanguinibus</u> Deus Deus salutis meae exultabit lingua mea iustitiam tuam” ¹³
Zsolt 58,3	„eripe me de operantibus iniquitatem et de <u>viris sanguinum</u> salva me” ¹⁴
Zsolt 138,19	„si occideris Deus peccatores et <u>viri sanguinum</u> declinate a me” ¹⁵

1. táblázat. A Vulgata szövegheleyei

¹⁰ DEMJÁN Adalbert (2012), *A tékozló fiú példázatának magyar fordítása-iról*. Debrecen, Debreceni Egyetemi, 15.

¹¹ FRYE (1996), 31.

¹² *Incipit Liber Psalmorum Iuxta Hebraicum Translatus. Psalmi Iuxta Hebr.* In: Biblia Sacra. Iuxta Vulgatam Versionem I. Genesis-Psalmi. Adiuvantibus Bonifatio FISCHER OSB, Iohanne GRIBOMONT OSB, H.F.D. SPARKS, W. THIELE. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus WEBER OSB (1975). Editio altera emendata. Tomus I. Württembergische Bibelanstalt Stuttgart, 773.

¹³ *Vulgata* (1975), 832.

¹⁴ *Vulgata* (1975), 840.

¹⁵ *Vulgata* (1975), 942.

Szempontnak tekintettem, hogy a kiválasztott négy zsoldár közé feltétlenül beválasszam azt a két verset, amelyek az Apor-kódexben is megtalálhatók.

Zsolt 5,7	kitépett lap
Zsolt 50,16	kitépett lap
Zsolt 58,3	„Menczmeg engemet a hamissag mywelkedqktl: es a <u>véreknek firfaiatol</u> úduqzoh enget” (45. lap) ¹⁶
Zsolt 138,19	„Ha meg qlendez isten búnyqsket: <u>véreknek ferfia</u> tauoziatok el en tqllem” (152. lap) ¹⁷

2. táblázat Az Apor-kódex párhuzamos helyei

Az Apor-kódex fordítási megoldásain jól látható, hogy a fordító ragaszkodott a latin eredetihez. Szó szerinti fordítását adta a latin szerkezeteknek. Valószínűsíthető, hogy az első két párhuzamos helyen is hasonló megoldást olvashattunk volna. Az Apor-kódex egyébként nagy mértékben támaszkodott a huszita szöveghagyományra.¹⁸

Mint említettem, a *verlengő* szóalak iránti érdeklődésemet a Döbrentei-kódex *vírlengő* lexémája keltette fel. Erre a szóalakra mindeddig más előfordulást nem találtam.

¹⁶ Apor-kódex (2015), Régi Magyar Kódexek 33. szám, HAADER Lea–KOC SIS Réka–KOROMPAY Klára–SZENTGYÖRGYI Rudolf (közvetési 2015), Budapest, 209.

¹⁷ Apor-kódex (2015), 423.

¹⁸ SZENTGYÖRGYI Rudolf (2015), *A kódex tartalma és forrásai*. In: Apor-kódex (2015), Régi Magyar Kódexek 33. szám, HAADER Lea–KOC SIS Réka–KOROMPAY Klára–SZENTGYÖRGYI Rudolf (közvetési 2015), Budapest, 42.

Zsolt 5,7	„es mindon hazugsag bezillöket el veztez Vr <u>virlengot</u> es Lalard embört meg vtal” (19. lap 10r) ¹⁹
Zsolt 50,16	„Isten en idvössegemnek istene. Oğ meg engem <u>veerlengok</u> tvl. es en nêvem te igassagidot őrvedi” (109. lap 55r) ²⁰
Zsolt 58,3	„Oğ meg engemet alnoksagot mivelkedöktvl: es <u>verlengo emberektvl</u> idvözö engem” (116. lap 58v) ²¹
Zsolt 138,19	„Isten ha binösokot meg ölendez: <u>verlengo emberek</u> tavoziatok el en tőlem.” (217. lap 109r) ²²

3. táblázat A Döbrentei-kódex párhuzamos helyei

A *virlengő* nyelvjárási formán kívül további megfigyelésem, hogy egyedül a Döbrentei-kódexben olvasható következetesen a *verlengő* alak (és csak ez olvasható, a *verenglő* nem). Halábori Dobos Bertalan, a kódex scriptora világi pap volt, mentalitását mutatja, hogy lexémáinak megválasztásában többször népies stílusjegyeket fedezhetünk fel.²³ A vizsgált szó az 5. és az 50. zsoltárban jelzett szava nélkül, főnévi jelentésben, ragozott formában található. Az első esetben *-t* tárgyraggal, tárgyi szerepben, míg a másodikban határozói pozícióban a *-tól/-től* viszonyraggal jelenik meg. Az 58. és a 139. zsoltárban az *ember* főnév jelzői pozíciójában melléknévi igenévként jelenik meg.

A Kulcsár-kódex és a Keszthelyi-kódex fordításai további érdekességeket tartalmaznak.

¹⁹ Döbrentei kódex 1508: Halábori Bertalan keze írásával, *A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel* (1995), ABAFFY Csilla–T. SZABÓ Csilla–MADAS Edit (közzeadta 1995), Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 77.

²⁰ Döbrentei kódex (1995), 257.

²¹ Döbrentei kódex (1995), 271.

²² Döbrentei kódex (1995), 473.

²³ Vö. HAADER Lea (2009), *Arcképtörédek ómagyar scriptorokról*. In: „Látjátok feleim...”, *Magyar Nyelvemlékek: A kezdetektől a 16. század elejéig* (2009), Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 63.

	Kulcsár-kódex	Keszthelyi-kódex
Zsolt 5,7	„Týelected mýndenth ký mýuelkedeth. Kegýetlensegeth,, ees el veztez mýndenth kýk hamýssagoth zolnak <u>Vveer zýwo emberth</u> ,, chalardoth wr meg wtal” (6-7. lap 3v-4r) ²⁴	„Gýelected mýndenth ký mýuelkedeth kegýetlensegeth, ees el weztez mýndenth kýk hamýssagoth zolnak ~~~ <u>Veer zýwo emberth</u> ees chalardoth wr meg wtal” (6. lap 6v) ²⁵
Zsolt 50,16	„ZAbadoh meg engemeten <u>býnýmbwl</u> Isten, en ýdwessegemnek Iftene, es hýrdetý en nýelwem the ýgasagodath” (124. lap 62v) ²⁶	„Zabadoh meg engemeth een <u>býnýmbwl</u> isten een ýdwessegemnek istene ees hýrdetý een nýelwem the ýga-ssagodath” (129-130. lap 68r-68v) ²⁷
Zsolt 58,3	„ZAbadoh meg engemet kegýetlenseeg mýwelkedektw, es <u>verenglew emberek twl</u> mench meg engemet” (139. lap 70r) ²⁸	„Zabadoh meg engemeth kegýetlen-seegh mýuelkedekthwl, ees <u>ve-renglew emberekwl</u> mench meg engemeth” (146. lap 76v) ²⁹
Zsolt 138,19	„Ha meg elendez Isten <u>býnereketh thý verenglew emberek</u> el haýolýatok en-twlem” (349.lap 175r) ³⁰	„Ha meg elendez isten <u>býnereketh thý werenglew emberek</u> el ha-yolýatok een twlem” (384. lap 195v) ³¹

4.táblázat. A Kulcsár-kódex és a Keszthelyi-kódex párhuzamos helyei

24 Kulcsár-kódex 1539, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel (1999). Közzéteszi: HAADER Lea – PAPP Zsuzsanna. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 69–71.

25 Keszthelyi-kódex 1522, Velikei Gergely zsolttárkönyve, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel (2006). Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER Lea. Régi Magyar Kódexek 30. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 69.

26 Kulcsár-kódex (1999), 305.

27 Keszthelyi-kódex (2006), 315-316.

28 Kulcsár-kódex (1999), 335.

29 Keszthelyi-kódex (2006), 349.

30 Kulcsár-kódex (1999), 755.

31 Keszthelyi-kódex (2006), 825.

Látható, hogy a két kódex szövegében annyira nem találunk eltéréseket, hogy tulajdonképpen a két anyag ugyanannak tekinthető. A Döbrentei-kódex megoldásához képest ezekben a kódexekben teljesen eltérő megoldást láthatunk, a *vérszívó* a 'vért szomjazó' jelentést kívánta visszaadni az 5. zsoltárban. További érdekesség, hogy a Bibliában a vérrel történő táplálkozás állati tulajdonságként jelenik meg.³² Káint is azért sújtja átok, mert rajta a(z erőszakot megelőző) harag úgy uralkodik el, ahogy a vadállaton.³³ Ugyanakkor a fordítások ragaszkodnak ahhoz, hogy a *vérszívó* az *ember* főnév jelzője legyen, vagyis emberségét jelölik ezzel a szerkezettel. (Maga a szerkezeti megoldás is különbözik Halábori Dobos Bertalanétól, hiszen ő ezt főnévi jelentéssel oldotta meg.) Az 50. zsoltárban egészen új szemléletmód jelenik meg: mindkét szöveg a *bűnömből* singularis 1. személy személyjellel ellátott ragozott alakot használja, amely azt mutatja, hogy a szubjektum Isten segítségét a saját, belsővé tett bűn megszabadításától kéri, s ez teljesen új megközelítés a fordítások között. Az itt ismertetett utolsó két zsoltár a *verenglő* melléknévi igenevet újra jelzői pozícióban használja tőle idegen emberek tulajdonságának meghatározására.

Ismeretes, hogy a Kulcsár-kódex másolója, Pápai Pál, valamint a Keszthelyi-kódex scriptora, Velikei Gergely közös eredetijükhöz nagy szövegűséggel kötődtek, gyakran még a hibákat is átmásolták.³⁴ Ebből arra következtetek, hogy a *verenglő* szóalak megjelenhetett az elveszett közös eredetiben is, és nyilván nem volt független a Döbrentei-kódex *verlengő* megoldásától.

A középmagyar korpusz

A középmagyar korból tehát a korábbiakban említettek szerint a vizsolyi és a Káldi-féle bibliafordítás párhuzamos szöveghelyeit kívánom megmutatni, mivel ezek hatása az irodalmi nyelre is jelentős volt. Egyik fordítás sem használja se a *verenglő*, se a *vérengző* melléknévi igenevet. Mindkét fordítás jellemzően a *vérszopó*, *vérontó* alakot szerepelteti.

Az ötödik zsoltár fordításában Károlyi szerkezete (*vérszopó[ság] embere*) hasonlít jobban az Apor-kódex és a Vulgata formájához. A vizsolyi bibliafordítás 139. zsoltárában a *vérszopók* főnévi jelentésben, a többes szám jelével olvasható. Az 58. zsoltárban a *vérontó emberek* jelzős főnévi alaptagú szerkezetben a *vérontó* jelző a korábbiakkal összehasonlítva innovatívnak mondható.

³² FRYE (1996), 252.

³³ KOCSEI György (2007), „Az Ószövetség és az erőszak” *Vigilia* (6.) 403.

³⁴ HAADER (2009), 56.

Káldi az 50. zsolttár kivételével minden esetben a *vérszopó férfi* jelzős szerkezetet használja. Ahogy alább szemléltettem, az 50. zsolttár mindkét fordítása a vértől / vérektől főnévi formát választotta.. Ennél a versnél további érdekesség, hogy a Káldi-Biblia 1865-ben Tárkányi József által átdolgozott változatában itt *vérbűn* szerepel, amely már teológiai értelmezését igényelné a versnek.

	Károlyi Gáspár	Káldi György
Zsolt 5,7	„El vefőzted az kic hazugfágot főzónac; az <u>vérfőzopó</u> és álnokfágnac <u>emberit</u> gyuóli az WR.” (Zsolt 5, 6) ³⁵	„Gyúlóó d mind, a’ kik hamifágot chelekesznek: el-veszted mind, a’ kik hazugfágot főzónak. A’ <u>vér-fzopó</u> és az álnok <u>férfiat</u> útállja az Űr: én pedig a’ te irgalmaságod fókaságában” (Zsolt 5, 7-8.) ³⁶
Zsolt 50,16	„Szabadits meg engemet az <u>vértó</u> ő Iften, iduoófégemnec Iftene: Es az én nyeluem nagy oóroómmel hirdeti az igaffágotat.” (Zsolt 51, 14) ³⁷	„Szabadítf-meg engem a’ <u>vérektó</u> Iften, én idvoefégem Iftene: és a’ nyelvem fel-magafztallya a’ te igaffágotat.” ³⁸
Zsolt 58,3	„Szabadits meg engemet az hamifágnac czelekedoótoó: és az <u>vér ontó emberek</u> ellen tarts meg engemet.” (Zsolt 59, 2) ²³	„Mentf-meg engem a’ hamifág-chelekedőóktóó: és a’ <u>vér-fzopó férfiaktól</u> f zabadítf-meg engem.” ²⁴

³⁵ Szent Biblia az az Istennek Ó es Wy testamentvmanac Prophétác es Apostoloc által meg iratott szent könyuei (1590), Visol, Mantskovit Balint, 540 v.

³⁶ Zóltárok Koenyve (1626). In: Szent Biblia, Az Egesz Keresztyénségben Be-voett Régi Deák Boetúébóel Magyarra Fordította A’ Jésus-alatt Vitézkdoe Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap (1626). Béchben A’ Kolóniai Udvarban. Formika Máté. 497.

³⁷ Biblia Vizsoly (1590), 560 v.

³⁸ Zóltárok Koenyve In: Szent Biblia (1626), 518.

³⁹ Biblia Vizsoly (1590), 562 r.

⁴⁰ Zóltárok Koenyve In: Szent Biblia (1626), 521.

Zsolt 138,19	„Hogy ha el veztenéd Isten az hitetlen gonofč embert: az kegyetlen <u>vér fčopóc</u> el táuoznánac én to ^e lem.” (Zsolt 139, 19) ⁴¹	„Ha meg-o ^e lo ^e d Isten a’ bű ^e no ^e fo ^e ket: <u>vér-fzopó férfiak</u> távozzatok-el tó ^e l ^e .” ⁴²
-----------------	---	---

5. táblázat A Vizsolyi és a Káldi-Biblia párhuzamos helyei

A fordítási megoldások gyakoriságát tekintve elmondhatjuk, hogy a középmagyar szóhasználatban egyértelműen a *vérszopó* használatának gyakorisága állapítható meg. Az ómagyar fordítási megoldások között a népies *verlengő* és a sztenderd *verenglő* adatai (4–4 adat) lényegében számolhatók lennének egy adatnak, így elmondhatjuk, hogy ez szintén gyakran mondható (8 adat) a *virum sanguinum* fordításaként, és jelentése a mai *vérengző*ének feleltethető meg. A *vértől* / *vérektől* és a *bűnömtől* alakokban a fordítók más jelentést ragadtak meg és kívántak visszaadni.

Morfológia

A *verenglő* morfológiáját tekintve a *vér* ősi, finnugor kori alapszóból származott egy *-ng* többlemű teljes tőhöz járuló képzővel.⁴³ A *vér* (*sanguis*, *crur*) a finnugor **βire* alapalakból (vog. *wēr*, osztj. *wěr*, zürj. *vir* stb.) származhatott, és a 13. század közepén már biztosan adatolható. A szóalakon megfigyelhető *-ng* többlemű képző úgy alakult ki, hogy a gyakorító *-g* elé beékelődött egy valószínűleg szeretlen járulékhang, az *-n*; ezt a tendenciát más hangutánzó analógiák is támogatták.⁴⁴ Az ómagyar korban az *-ng* igeképző már használatos volt (*kering*, *kereng*, *lappang*, *szorong*), habár D. Bartha Katalin A magyar nyelv történeti nyelvтанában úgy nyilatkozott, hogy „Korszánkban még csak az említett néhány *-ng* képzős igére szolgáltatnak adatott írott emlékeink”.⁴⁵ Jelen tanulmány alapján tehát felmutatható egy újabb *-ng* képzős képzett szóalak, a *verenglő*.

⁴¹ Biblia Vizsoly (1590), 597 r.

⁴² Žoltárok Koenye In: Szent Biblia (1626), 559.

⁴³ D. BARTHA Katalin (1992), Az igeképzés. In: A magyar nyelv történeti nyelvтанa II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. E. ABAFFY Erzsébet (szerk. 1992), Budapest, Akadémiai, 68.

⁴⁴ D. BARTHA (1992), 58.

⁴⁵ D. BARTHA (1992), 59.

A *verenglő* szóalak azonban morfológiai szempontból problémákat is hordoz. Az *-ng* ugyanis elsősorban deverbális igeképző volt – jóllehet elvtve névszói alapszóhoz is járult⁴⁶ – ezek az alakok (*dühöng*) azonban inkább csak későbbi kivételekként értelmezhetők.⁴⁷ Ugyancsak problémát jelent az *-l* denominális igeképző megjelenése az *-ng*-vel képzett igei származékon. Az Etimológiai szótár hoz ugyan olyan példát, amelyben az *-l* igei tőhöz járult, de azok jellemzően nem képzett tövek voltak. Ugyanezen morfológiai problémák természetesen a *vérengző* szóalakokkal kapcsolatban is felmerülnek. Az *-l* és a *-z* szinonim igeképzők (lásd: *ebédel*, *vacsoráz(ik)*, nyelvjárásokban *ebédez*, *vacsorál*). A *verenglő* pedig a *verenglőhöz* képest minden valószínűség szerint metatézissel alakult.

Kiegészítésként megjegyezném, hogy a korszakban az itt bemutatott nagy bibliafordítások megoldásai lesznek a legelterjedtebbek. A szépirodalommal foglalkozó, a felvilágosodás idején szocializálódott protestáns és katolikus szerzők⁴⁸ gyakrabban a *vérszopó* alakot használják, vagyis azok a sztenderdizációs törekvések, melyek a zsolrtárfordításokban megfigyelhetők, irányadók lesznek az elkövetkező időkben.

Összegzés

A vizsgálatot összegezve elmondható, hogy a Döbrentei-kódex *vírlengő*, *verlengő* szava a párhuzamos helyek tanúsága alapján nem más, mint a *vérengző* egyik korai megfelelője. A Keszthelyi- és a Kulcsár-kódexben ez a szó *verenglő* alakban jelenik meg, amely morfológiailag mindössze egy szinonim képző használatában tér el a ma is használatos *vérengző*től. A későbbi fordítások e helyen más megoldást választanak. A továbbiakban a kutatást szeretném kiterjeszteni egyéb zsolrtárfordításokra is, elsősorban Székely István Zsolrtárfordítására, mivel ez és az Apoc-kódex közös forrást is felmutat: zsolrtárfeliratai, valamint az Apoc-kódex margináliái közös eredetűre mennek vissza.⁴⁹

⁴⁶ Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. ZÁICZ Gábor (főszerk. 2006), Budapest, Tinta, 467.

⁴⁷ D. BARTHA (1992), 90.

⁴⁸ Többek között Fazekas Mihály (például *Ama nemzetek vérében...*, *A megelégedés* stb.) és Csokonai Vitéz Mihály (például *A csók* stb.).

⁴⁹ Vö. Kocsis Réka (2015), *Későbbi kezek bejegyzései*. In: *Apor-kódex 15. század első fele/15. század vége és 1520 előtt*, HAADER Lea – Kocsis Réka – KOROMPAY Klára – SZENTGYÖRGYI Rudolf (közvetteszi, 2015), Budapest, Székely Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi

Bibliográfia

- Apor-kódex* (2015), Régi Magyar Kódexek 33. szám, HAADER Lea–KOC SIS Réka–KOROMPAY Klára–SZENTGYÖRGYI Rudolf (közzéteszi 2015), Budapest.
- CERNÁK-SZUHÁNSZKY Debóra (2010), *A 23. zsoltár korai fordítás-változatainak összehasonlító vizsgálata* In: CERNÁK-SZUHÁNSZKY Debóra–ILLÉS-MOLNÁR Márta–KLEIN Laura (szerk. 2010), *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain: a 6. Félúton Konferencia*. ELTE BTK, 2010. október 7–8., Budapest, ELTE Eötvös. 21–32.
- D. BARTHA Katalin (1992), *Az igeképzés*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. kötet. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. E. ABAFFY Erzsébet (szerk. 1992), Budapest, Akadémiai. 55–119.
- DEMJÁN Adalbert (2012), *A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Döbrentei kódex 1508: Halábori Bertalan keze írásával, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* (1995), ABAFFY Csilla–T. SZABÓ Csilla–MADAS Edit (közzéteszi 1995), Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. ZAICZ Gábor (főszerk. 2006), Budapest, Tinta.
- Etymologisches wörterbuch des Ungarischen Band II.* (1995), Budapest. Akadémiai.
- FRYE, Northrop (1996), *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Budapest, Európa.
- HAADER Lea (2009), *Arcképtörédek ómagyar scriptorokról*. In: „Látjátok feleim...”, *Magyar Nyelvemlékek: A kezdetektől a 16. század elejéig* (2009), Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 53–78.
- Incipit Liber Psalmorum Iuxta Hebraicum Translatus. Psalmi Iuxta Hebr.* In: *Biblia Sacra. Iuxta Vulgatam Versionem I. Genesis-Psalmi*. Adiuvantibus Bonifatio FISCHER OSB, Iohanne GRIBOMONT OSB, H.F.D. SPARKS, W. THIELE. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus WEBER OSB (1975). Editio altera emendata. Tomus I. Württembergische Bibelanstalt Stuttgart.
- Keszthelyi-kódex 1522, Velikei Gergely zsoltárkönyve, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* (2006). Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER Lea. Régi Magyar Kódexek 30. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- KOCSI György (2007), „Az Őszövetség és az erőszak” *Vigília* (6.) 402–412.
- KOCSI Réka (2015), *Későbbi kezek bejegyzései*. In: *Apor-kódex 15. század első fele/15. század vége és 1520 előtt*, HAADER Lea–KOC SIS Réka–KOROMPAY Klára–SZENTGYÖRGYI Rudolf (közzéteszi, 2015), Budapest, Székely Nemzeti

- Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 80–82.
- Kulcsár-kódex 1539, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* (1999). Közzéteszi: HAADER Lea–PAPP Zsuzsanna. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- POGÁNY György (2008), *A történelem, a vallási irodalom és a Biblia-kiadások kútfői és szakirodalma*. Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.
- SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond (szerk. 1893), *Magyar nyelvtörténeti szótár: A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*. Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Szent Biblia az az Istennec Ó es Wy testamentvmanac Prophétac es Apostoloc által meg iratott szent könyvei* (1590), Visol, Mantskovit Balint.
- SENTGYÖRGYI Rudolf (2015), *A kódex tartalma és forrásai*. In: *Apor-kódex* (2015), Régi Magyar Kódexek 33. szám, HAADER Lea–KOCIS Réka–KOROMPAY Klára– SENTGYÖRGYI Rudolf (közzéteszi 2015), Budapest. 31–59.
- Žoltárok Koenyve* (1626). In: *Szent Biblia, Az Egesz Keresztyénségben Be-voett Régi Deák Boetúeből Magyarra Fordította A' Jésus-alatt Vitézkedoe Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi Gyoergy pap* (1626). Béchben A' Kolóniai Udvarban. Formika Máté.

A cigányság és a bűnözés fogalmai a Jobbik Magyarországért Mozgalom hivatalos kommunikációjában

Politikai diskurzuselemzés kvantitatív módszerrel

Tóth Bianka

Magyarország politikai látképe 2009-től nagy változásokon ment keresztül. A rendszerváltást követő évek után két párt, a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség és a Magyar Szocialista Párt egyre inkább meghatározó elemévé váltak a magyarországi politikai közéletnek, 1998-tól pedig már a két legerősebb párttá nőttek ki magukat. A 2009-es európai parlamenti választások és a 2010-es országgyűlési választások alkalmával mindkét politikai oldalról új erők, lehetséges alternatívák jelentek meg, felkavarva az addigra megszokottá vált parlamenti váltógazdaságot. A legsikeresebb párt ebből az időszakból a Jobbik Magyarországért Mozgalom, melynek gyors és nagy erejű térhódítása azért is volt meglepő – és sokak számára ijesztő, mert az európai parlamenti választások eredménye alapján egy szélsőjobboldali párt jelent meg, mint harmadik legerősebb párt. A Jobbik egyértelmű sikerének okát számos tanulmány¹ a cigány-téma kisajátításában látja. Kutatásom középpontjában is ez a kérdés áll: hogyan érte el ez a párt egy ilyen, a magyar közéletben, tabunak számító, egyértelműen társadalmi feszültségeket kiváltó témán keresztül, hogy meghatározó erővé vált a magyar politikában? Hogyan érvényesült ez kommunikációjukban, mi jelent meg, milyen folyamatok és

¹ BÍRÓ NAGY András, RÓNA Dániel (2010) Tudatos radikalizmus - A Jobbik útja a Parlamentbe, 2003-2010. http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzesek/B%C3%ADr%C3%B3%20NagyR%C3%B3na_Tudatos%20radikalizmus_v%C3%A9gs%C5%91.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 01-07)

Karácsony Gergely, róna Dániel (2010), „A Jobbik Titka - A Szélsőjobb Magyarországi Megerősödésének Lehetséges Okairól” Politikatudományi Szemle 19 (1) 67-93.

Tóth András, grajszár István (2013), A Nemzeti Radikalizmus – A Jobboldali Radikalizmus Negyedik Hulláma Magyarországon [Http://Politologia.Tk.Mta.Hu/Uploads/Files/Archived/6055_I_04_Toht_Grajczjar_Nemzeti_Radikalizmus.pdf](http://Politologia.Tk.Mta.Hu/Uploads/Files/Archived/6055_I_04_Toht_Grajczjar_Nemzeti_Radikalizmus.pdf) (Utolsó Letöltés: 2015. 01. 08.)

stratégiák figyelhetők meg a Jobbik nyelvhasználatában, retorikájában és a tágabb politikai diskurzusban?

A politikai szövegek elemzésének alapvető motivációja, hogy feltárjuk a megnyilatkozó szándéka és az értelmezett szöveg közötti összefüggéseket. A nyelvtudomány eredményei fontos adalékul szolgálhatnak az elemzésekhez, hiszen túlmutat a tartalomelemzésen, elsősorban a nyelvi elemek vizsgálatának kiegészülésével. A politikai szövegeket azonban nem lehet egyszerű, elemzendő szövegeknek tekintenünk, fontos, hogy milyen társadalmi kontextusban jelennek meg, illetve, hogy milyen következményei lesznek. Ezért tartom fontosnak, hogy az elemzéseket kritikai diskurzuselemzési keretben folytassam.

Dolgozatomban a Jobbik Magyarországért Mozgalom diskurzusstratégiáját vizsgálom a párt megalakulásától napjainkig, elsősorban a „cigány”, illetve a “bűnözés” fogalmak használatára koncentrálni. Az elemzés vezérgondolata, hogy a Jobbik kommunikációjában a cigány kisebbséghez való viszonyuk kettősségében ragadható meg a manipuláció, vagyis attól függően, hogy mely időszakokban és milyen beszédhelyzetben jelennek meg a szövegek, aszerint közelítik meg a cigány társadalomhoz kapcsolódó témákat. Vizsgálataim ezért a párt hivatalos kommunikációjának változásaira, valamint a cigány tematika szövegtípusonként való megjelenésének jellemzőire összpontosít. Az alábbiakban ismertetem kutatásom elméleti és módszertani háttérét, valamint azt a politikai és társadalmi kontextust, amelyben a Jobbik Magyarországért Mozgalom szövegei létrejöttek.

1. Elméleti és módszertani háttér: kritikai diskurzuselemzés

Elemzéseimet a kritikai diskurzuselemzési keret (továbbiakban KDE) elméleti háttéréből kiindulva közelítem meg. A KDE inkább egy elemzői látásmód, mintsem egységes vagy formalizálható módszertan. Túlmegy az egyszerű nyelvleíráson, a szöveget tágabb értelemben vett kontextusával együtt értelmezi, azok kölcsönhatását is vizsgálja. Teun van Dijk szerint a KDE egyik legfontosabb feladata, hogy megtalálja az összeköttetést a mikro- (nyelvhasználat, diskurzusok, szóbeli interakciók, kommunikáció) és makroszintek (hatalom, dominancia, társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségek) között. Két alapvető kérdése: hogyan kontrollálja a nyilvános diskurzust egy dominánsabb csoport és hogyan tudja a dominánsabb

csoport kontrollálni a diskurzuson keresztül a gondolkodásmódot vagy akár a tömeg tetteit, illetve hogy ez milyen következményekkel járhat?²

Azzal együtt, hogy a különböző ideológiák diskurzusokban reprezentálódnak, a nyelvi viselkedés és diskurzus társadalmi cselekvés, amely létrehozza a kollektív tudatot, ideológiák formájában. A KDE ezért politikai és társadalmi szerepvállalás is, a kapcsolatot keresi szöveg és társadalmi, illetve politikai folyamatok között³.

Jelen tanulmánynak fontos célja, hogy az itt vizsgált politikai szövegek elemzésébe bevonjon korpusznyelvészeti, illetve kvantitatív módszereket, ezáltal magyar anyagon is megvalósítva a KDE elsősorban elméleti meglátásainak és a korpusznyelvészet módszertani lehetőségeinek ötvözését.

A kritikai diskurzuselemzés korpusznyelvészeti megközelítésének egyik legjelentősebb képviselője Gerlinde Mautner, aki egy 2009-es tanulmányában három tényezőt keresztül ragadja meg a korpusznyelvészet KDE-ben való használatának relevanciáját. Ezek alapján az első, hogy így a KDE megközelítésmódját nagyobb mennyiségű adaton lehet elvégezni, a második, hogy a kutatók előítéletessége, illetve annak a kutatásban való megjelenése lecsökkenthető, és nem utolsó sorban, lehetőség nyílik kvantitatív és kvalitatív elemzések ötvözésére⁴. Azzal, hogy több, ugyanabba a típusba tartozó szöveg válik egyszerre elemezhetővé – egy általunk épített speciális korpuszon –, a szövegekre jellemző, sajátos típust tudunk vizsgálni, nem pedig egy-két, a kutató által szubjektív módon kiválasztott szöveget.

2. Társadalmi kontextus

Tóth András és Grajczjár István, az Európában a második világháborút követően jelentkező radikalizmust több hullámra osztják: az első a II. világháború utáni „neofasiszta” pártok megalakulásának korszaka, a második az ötvenes évek második felétől megjelenő „adóellenes populista pártok” időszaka, a harmadik hullámot pedig a nyolcvanas évektől datálhatjuk a bevándorló ellenesség megjelenésével. Egy friss, negyedik hullámról is

² VAN DIJK, Teun A. (2001) „Critical Discourse Analysis”. In: Tannen, D, Shciffirin, D, Hamilton, H. (szerk.). *Handbook of Critical Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell. 354.

³ KHOSRAVINIK, Majid (2008), *British Newspapers and the Representation of Refugees, Asylum Seekers and Immigrants between 1996 and 2006*. [online] Elérhető innen: <http://www.ling.lancs.ac.uk/groups/clsl/docs/clsl128.pdf> (letöltve: 2015. 01. 07) 4-8.

⁴ MAUTNER, Gerlinde (2009), „Checks and balances: how corpus linguistics can contribute to CDA”. In.: Ruth Wodak és Michael Meyer (szerk.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, 123.

írnak, melynek „legelső képviselője a nemzeti radikalizmus és a nemzeti radikalizmust képviselő Jobbik”⁵. Ebben a tanulmányban három váratlan eseményt említenek, amely hozzásegítette a pártot a „váratlan felemelkedéshez”. Ezek az MSZP-SZDSZ szociálliberális koalíció politikai fordulata és válsága, a magyar gazdaság válságba fordulása, illetve az olaszliszkai gyilkosság nyomán a „cigánykérdés” napirendre kerülése⁶. A Jobbikot mint radikális, szélsőjobboldali politikai erőt, azért is nehéz tehát behatárolni, mert a radikalizmus a társadalmi és gazdasági viszonyok változásával együtt alakul. Ahogy Tóth és Grajczár is írja: „A Jobbik felfogása szerint a radikalizmus nem eszme, hanem hozzáállás.”⁷ Alapító nyilatkozatukban így írnak radikalizmusukról: „A Jobbik Magyarországért Mozgalom módszereit tekintve radikális szervezet, mert politikai tevékenységünk fókuszába a valós kérdéseket és a valós megoldásokat állítottuk”⁸. A Jobbik alap gondolata az is, hogy radikalizmusának kiváltó oka az az általános pesszimizmus, amely az egész országra jellemző, amelyért az elmúlt ciklusok politikai elitje a felelős, ezt pedig csak radikális lépésekkel lehet megváltoztatni: „A jelenlegi, magyar politikai élet és a társadalom egyaránt magán viseli a nyomasztóan hosszú negyven év, valamint az 1990 után ránk zúdult liberalizmus negatív hatásait.”⁹

A nemzeti radikalizmus eszméje önmagában kevés lenne ahhoz, hogy egy politikai párt kompetensnek mutakozzon egy fontos társadalmi kérdésben. A „cigánybűnözés” és a politikusbűnözés azonban mind olyan téma, ami alkalmas arra, hogy a szavazók potenciált lássanak abban a pártban, amely ezen kérdéseket állítja politikájának, kommunikációjának középpontjába. Általában jellemzi a pártok kommunikációját, hogy fellépnek a gazdaságban vagy politikusok által elkövetett bűnözések ellen, a cigány-téma tárgyalásmódja azonban alapvetően megkülönböztető tényező a Jobbik esetében.

Kommunikációjukban a „cigánybűnözés” kifejezés használata váltotta ki a legnagyobb felháborodást, és ezzel tudtak igazán nagy sajtónyilvánosságra is szert tenni. A szó politikai közbeszédben való elterjedése is egyértelműen

⁵ TÓTH András, GRAJ CZJÁR István (2013) *A nemzeti radikalizmus – A jobboldali radikalizmus negyedik hulláma Magyarországon*. http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/archived/6055_I_04_Toth_Grajczar_Nemzeti_radikalizmus.pdf (letöltve: 2015. 01. 08.) 83.

⁶ TÓTH – GRAJ CZJÁR (2013) 88.

⁷ TÓTH – GRAJ CZJÁR (2013) 99.

⁸ (<http://jobbik.hu/jobbikrol/alapito-nyilatkozat>, letöltve 2015. 04. 08.)

⁹ (<http://jobbik.hu/jobbikrol/alapito-nyilatkozat> letöltve: 2015. április 8.).

a Jobbikhoz köthető, a párt kommunikációjában az olaszliszakai események után jelent meg.¹⁰

A szélsőjobboldal sikerének okát Karácsony és Róna tanulmányukban a 2009-es „polgárháborúhoz közeli állapot”-ra vezetik vissza, amely alatt a cigány és nem cigány társadalom között kialakult feszültséget értették¹¹. Azt is hozzá teszik, hogy más, akkoriban is meghatározó pártok, mint az MSZP és a Fidesz, a cigányság problémájára nem tudott érdemi megoldást nyújtani, és ezt használta ki a Jobbik. Bár valós alternatívát a Jobbik sem tudott felmutatni, elegendőnek bizonyult az is, hogy a szövegeiben tematizálta a problémát.

3. Kutatási kérdéseim

A Jobbik Magyarországért Mozgalom megalakulásuk óta egyre nagyobb szavazóbázist tudhat maga mögött¹². A választásra jogosultak körében ugyanakkor jóval többen tartják őket a cigánykérdésben a legkompetensebb erőnek, mint ahányan szavaznának is a pártra¹³. Egy politikai párt szövegein keresztül határozza meg önmagát, ezeken keresztül jutnak el a választópolgárokhoz is. Tehát a Jobbik is a szövegein keresztül konstruálhatja a közvéleményt, például a cigánykérdésben. Kutatásom kérdése az volt, hogy mindezt hogyan valósítja meg.

Mivel egy párt megalakulásától számítva a szövegein keresztül határozza meg önmagát, onnantól számítva érdemes vizsgálni a Jobbik kommunikációját is. Dolgozatomban arra is kerestem a választ, hogy változott-e a kommunikációjuk, és ha igen, akkor ez miben nyilvánul meg.

¹⁰ 2006. október 15-én Olaszliszván, Szögi Lajos autójával elsodort egy cigány kislányt, a kislány az árokba esett, komoly sérülést nem szenvedett. Mikor azonban Szögi Lajos kiszállt autójából segíteni, a kislány rokonai és a szomszédok agyonverték őt. Az eset hatalmas indulatokat váltott ki, újból előtérbe került a cigányok és nem cigányok közötti társadalmi feszültséget. Előtte, 2005-ben Polgár Tamás a Mortimer-ügy kapcsán a „cigányság egyes csoportjainak bűnözésére való determináltságát hangoztatta”

¹¹ KARÁCSONY Gergely, róna Dániel (2010) A Jobbik titka - A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. Politikatudományi Szemle 19 (1) 55.

¹² (<http://kozvelemenykutatok.hu/wp-content/uploads/2015/03/jobbik-feb-teljes-2015.png> letöltve: 2015. 03. 20.).

¹³ KARÁCSONY-RÓNA (2010) 54.

4. Korpusz

Elemzésemet egy általam összeállított, speciális korpuszon végeztem el. Az alábbiakban ismertetem a felépítését.

4.1 Parlamenti szövegek

A korpusz ezen részét az előző ciklusbeli (2010. 05. 29 – 2014. 05. 10.) és a jelenlegi ciklus (2014. 05. 10 – 2014. 12. 31) szövegei alkotják. Ide tartozik a képviselő csoport összes felszólalása, beleértve az interpellációt, a kérdéseket, azonnali kérdéseket, napirendi pontokat és napirenden kívüli felszólalásokat, ügyrendi kérdésben való felszólalásokat, technikai jellegű felszólalásokat, beszámolókat, határozat javaslatokat, vitákat, törvényjavaslatokat, stb.

A politikai pártok Országgyűlésben elhangzó szövegei tükrözik tevékenységüket a választópolgárok számára. Elsősorban nem a személyes, hanem az egész politikai közösségük véleménye fogalmazódik meg egy-egy felszólalásban, törvényjavaslatban.

4.2 Választási programok és alapító nyilatkozat

Az általam feldolgozott szövegek: Alapító nyilatkozat (2003), Magyarország a magyaroké! – EP-választási program (2009), Radikális változás – országgyűlési választási program (2010), Kimondjuk. Megoldjuk. – országgyűlési választási program (2014), Nemzetek Európája – EP-választási program (2014).

A pártok életében mérőöldkő minden választás. Az ilyen alkalmakra írt programok során hosszabb időtávra, átfogóbb probléma térképet és megoldásokat állíthatnak fel, lényegi kérdésekben újradefiniálhatják magukat. Ezek elsősorban nem a politikai elitnek, hanem a választóknak szólnak.

4.3 Internetes publicisztikák (jobbik.hu/irasaink)

A jobbik.hu a párt hivatalos internetes orgánuma. Az itt közzétett írások közvetlenül a politikusoktól származnak. A parlamenti felszólalásokkal és a programokkal ellentétben itt nem a formális stílus dominál, ezért nyelvhasználati és stilisztikai szempontból sokszínűbbé teszi a korpuszt. Az informális stílus mellett a radikális szóhasználat is fontos jellemzője a szöve-

geknak: „Ha most elég sokan kiállunk a cigányterror ellen, az Új Magyar Gárda és a Jobbik Magyarországért Mozgalom mellett, akkor összefogva képesek leszünk összeroppantani a magyargyűlölők bástyáit.”¹⁴

A Jobbik 2010 óta tagja a parlamentnek, de itt az alapítás évétől megjelenő publicisztikák is megtalálhatóak. Ez azért is fontos, mert a párt kommunikációját folyamatosan vizsgálom.

5. Módszertan

Az elemzésekhez a RapidMiner Studio 5.3.015 verzióját és a RapidMiner Studio Text processing 5.3.002 kiegészítő csomagját használtam. Ez egy nyílt forráskódú, tehát mindenki által hozzáférhető és módosítható adat- és szövegbányász szoftver, melynek grafikus (GUI) felhasználói felülete van.

A kutatás során a párt által előtérbe helyezett témákat és azok megjelenésének arányait vizsgáltam, valamint ezeket a témákat legjobban meghatározó kifejezések szöveggörnyezetét. Először az összegyűjtött korpusz összes szövegére nézve, szövegtípus és dátum szerint lebontva megvizsgáltam, hogy mik a leggyakoribb kifejezések. Ebből látható, hogy a Jobbik kommunikációja milyen témák mentén konstruálódik. Dátum szerint lebontva megfigyelhető, hogy évenként hogyan változik a témák fontossági sorrendje, a szövegtípusonkénti vizsgálatból pedig kiderül, hogy az adott kommunikációs színtér befolyásolja-e a témák megjelenését.

A tokenizált, kisbetűsített és szótövezett szövegek szógyakoriságát néztem meg megjelenésük ideje és a típusuk szerint csoportosítva, a Rapid Minerben a Term Frequency mutatóval. A Term Frequency a szavak előfordulását (tokenek számát) osztja el az összes szó előfordulásával.

Az általam feldolgozott politológiai elemzésekben a cigány téma, a rendpártiság és a politikusok elszámoltatása a kiemelt témák, ezek alapján határozzák és különböztetik meg a Jobbikot más pártoktól. A cigány téma, azon belül is a 'cigánybűnözés' kifejezés megjelenése, pedig, mint a párt sikerének kulcsa van definiálva. Ezek alapján kiválasztottam a 'cigány', a 'politikus' és a 'bűnözés' szavakat. A szövegbányász szoftver segítségével kiszűrtem azokat a mondatokat, melyek tartalmazzák az előbbi szavakat. Ezt úgy értem el, hogy a tokenizálást itt nem szóközök szerint, hanem mondatzáró írásjelek szerint futtattam le. Ezután állítottam be a szűrést a

¹⁴ (http://jobbik.hu/rovatok/epkepviseleink_hirei/szegedi_csanad_alljunk_ki_a_garda_mellett letöltve: 2015. 03. 20.).

'cigány', a 'bűnözés' és a 'politikus' szavakra, külön-külön minden szövegtípusra. A kiválasztott mondatokon belül pedig megnéztem, hogy mik azok a témák, amelyek a már általam kiválasztott témák mellett megjelennek. Ebből kiderül, hogy mik a Jobbik problémafelvetései és megoldási javaslatai az adott témákon belül. Ezt a vizsgálatot a TF-IDF mutató segítségével végeztem el. A TF-IDF a Term Frequency és az Inverse Document Frequency szakkifejezések rövidítéséből származó elnevezés. Ez a mutató azért hasznos, mert a szógyakoriságot kiegészíti azzal, hogy adott szó a vizsgált dokumentumokban külön-külön hányszor szerepel. Tehát, ha egy szó előfordulásának száma magas, és emellett minden dokumentumban megtalálható, akkor a TF-IDF mutató kisebb értéket ad. Viszont, ha a szó előfordulása magas, de kevés dokumentumban van jelen, akkor a TF-IDF mutató magasabb lesz. Így kiszűrhetőek a minden mondatban szereplő, általam kiválasztott szavak is.

Egy-egy téma jelentősége nem csak előfordulásának számával mutatható be. Az adott szó és a szót tartalmazó szóösszetételek variabilitásának mértéke is mutatja, mennyire fontos fogalom a szerzők szempontjából. Minden szövegtípusban kigyűjtöttem, mik a *cigány*- és a *bűnözés*- előtagú szóösszetételek variánsai. Ezekben a vizsgálatokban csak a type-ot vizsgáltam, tehát nem az összes előfordulást, mivel elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy hányféle megvalósulás létezik. A szövegtípusonkénti eredményeket aztán összevetettem egymással. Az elsődleges kérdés az volt, hogy függ-e a variabilitás mértéke a szövegek típusától, valamint attól, hogy adott szövegek mely években keletkeztek.

Egy párt megítélésében fontos szerepe van a sajtóban való reprezentálásának is. Ezért elengedhetetlennek tartottam, hogy kiegészítsem kutatásomat annak bemutatásával, hogy hogyan jelenik meg a Jobbik, meghatározó internetes sajtóorgánumokban. Azért választottam internetes felületet, mert a Jobbik fontosnak tartja a fiatalok megszólítását és mozgósítását, ez a generáció pedig elsősorban az interneten tájékozódik.

Megnéztem, hogy a jelenlegi és egykori meghatározó politikai pártokról hány hír született 2000 és 2014 között. Ezen kívül, hogy mennyi hír születik a cigányokról, külön rákeresve a cigány és roma szavakra, valamint a cigánybűnözés szóra. Emellett azt is megnéztem, hogy a különböző politikai pártok és a cigánybűnözés szavak hány cikkben fordulnak elő együtt.

Mivel a sajtómegjelenés vizsgálata nem volt központi kérdése kutatásomnak, ezért a felmerült technikai nehézségek miatt redukálódott a vizsgált portálok száma. Az eredetileg kiválasztott négy portál: Magyar Nemzet Online, Népszabadság, Origo, Index voltak. Ezek közül az mno.hu és a nol.

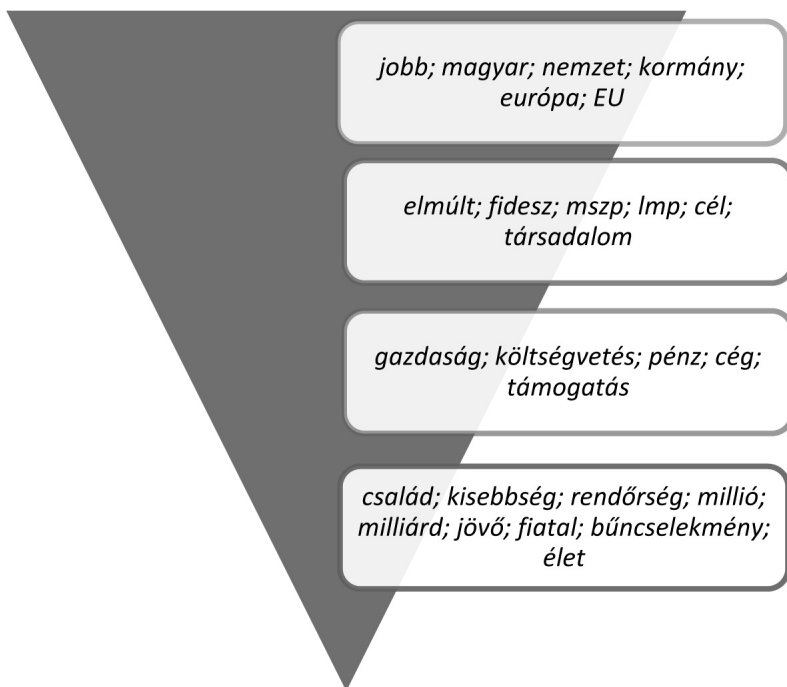
hu kiestek, mivel az oldalak metakeresői nem tették lehetővé a kulcsszavas keresést.

6. Eredmények

A szógyakorisági vizsgálatok eredményei

A szógyakoriságot először az egész korpuszra néztem meg, dátum, valamint szövegtípus alapján csoportosítva. A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a programok szövegei semlegesek, tárgyilagosak, a bevezetőben említett „nemzeti radikalizmushoz” képest. A szavak vizsgálatából a szövegeket meghatározó témákra tudunk következtetni, arra viszont, hogy ezek a szavak milyen kontextusban jelennek meg, nem kapunk képet. A radikalizmus és a szélsőségeség megállapítása tehát kizárólag a témafelvetésre korlátozódik kutatásom ezen szakaszában.

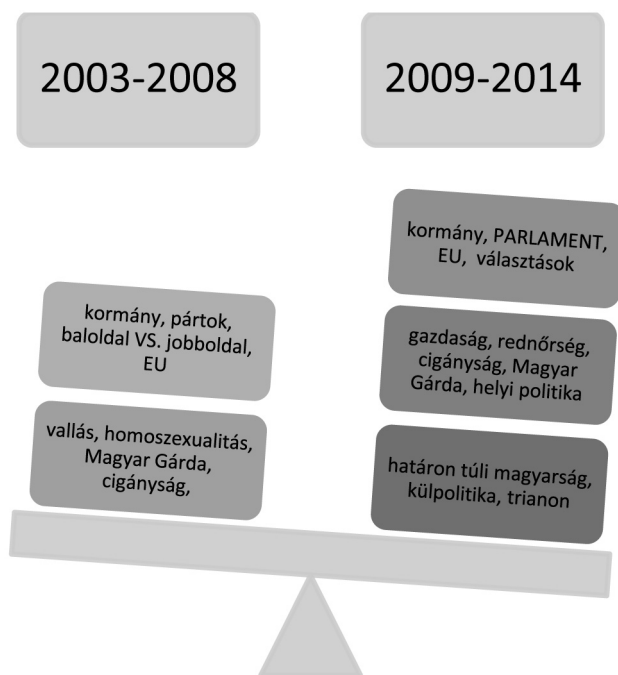
Az 1. ábrán látható, hogy az öt évet felölelő parlamenti felszólalásokban, gyakoriságukat tekintve, hogyan jelennek meg a szavak. A fordított piramis legtetetjén szerepelnek azok a kifejezések, amelyek évszámtól függetlenül minden szövegben megjelentek, lefelé haladva a kevésbé gyakoribb, nem minden évre jellemző kifejezések, melyek egyrészt a többi parlamenti pártra utalnak, másrészt gazdasági vonatkozásúak. Az ábra legalján pedig azok a szavak, amelyek csak egy-egy évben megjelenő szavak, témák.

1.ábra Leggyakoribb szavak a parlamenti felszólalásokban

A parlamenti felszólalások leggyakoribb szavait inkább a homogenitás jellemzi. Ez mutathatja, hogy a párt a parlamenti munka során konkrét, következetes stratégiát folytat. A szövegek az Országgyűlésben hangoztak el, más pártok szövegeire is reflektálva, így az is befolyásolja a szavak listáját, hogy a parlamenti ülések alkalmával, a többi párttal együtt, hogyan konstruálódnak a témák.

A 2. ábrával azt szemléltetem, hogy a Jobbik hivatalos honlapján közzétett írások száma 2009-től megugrik, a szövegek tematikája is szélesedik. A 2009 előtti témák megmaradnak, de olyan témák is bekerülnek, mint a külpolitika és a helyi, önkormányzati politika.

2. ábra A leggyakoribb szavak a jobbik.hu-n közzétett írásokban

Az általam vizsgált szövegek eredményei alapján elmondható, hogy a tematizálásra a változatosság jellemző. Évenként változik, hogy mely témák mentén konstruálódnak a szövegek. Ennek elsődleges oka, hogy a pártoknak nem csak ideológiájukat és világnézetüket kell kommunikálni a választópolgárok felé, hanem reflektálniuk kell aktuális témákra is. Az aktualizáltság mértéke a program szövegekben a legalacsonyabb, a parlamenti felszólalások és a jobbik.hu írásai konkrét ügyekre reflektálnak.

A cigány és a bűnözés és a politikai szavak kontextusának vizsgálata

A szövegeken az általam kiválasztott témák mentén irányított vizsgálatot végeztem el. Megnéztem, hogy a cigányság, a bűnözés és a rendpártiság témája, valamint a politikusokkal kapcsolatos szövegek mennyire függnek

össze. Megvizsgáltam, hogy adott téma megjelenik-e a másik kettő mellett, illetve, hogy adott témakörön belül milyen más témák jelenhetnek meg.

LABEL	CIGÁNY (3)	LABEL	BÜNÖ- ZÉS (3)	LABEL	POLITIKUS (3)
<i>egyházak</i>	0,217	<i>cigányság</i>	0,25	<i>cégek</i>	0,238
<i>bűnözőknek</i>	0,112	<i>felszámolása</i>	0,229	<i>felszámolása</i>	0,195
<i>elit</i>	0,112	<i>védelme</i>	0,191	<i>politikusbűnözés</i>	0,188
<i>fellépés</i>	0,112	<i>megkerülhetetlen</i>	0,187	<i>bízott</i>	0,162
<i>képtelen</i>	0,112	<i>együttélés</i>	0,156	<i>döntéseket</i>	0,162
<i>megkerülhetetlen</i>	0,112	<i>csendőrség</i>	0,153	<i>felelősségünk</i>	0,162
<i>érdekében</i>	0,112	<i>szervezett</i>	0,153	<i>képviselő</i>	0,162
<i>egyházpolitikai</i>	0,108	<i>fellépés</i>	0,125	<i>parlamenti</i>	0,162
<i>felszámolása</i>	0,108	<i>politikusbűnözés</i>	0,119	<i>szakember</i>	0,162
<i>magyarság</i>	0,108	<i>gazdasági</i>	0,114	<i>szakmai</i>	0,162

3. ábra Kontextus vizsgálat eredményei a program szövegekben

A cigánysággal foglalkozó szövegek központi fogalma a *bűnözés*. A listában megjelenik a *magyarság* szó is, tehát a cigány kisebbséggel foglalkozó szövegekben a *Mi-Ők*, jelen esetben a magyarság-cigányság szembeállítás is szervesen megjelenik. A *bűnözők* mellett az *egyház* és az *egyházpolitika* a leggyakoribb szavak a *cigány* szó környezetében. A Jobbik a 2010-es országgyűlési választásokra írt programjában a cigányokat érintő társadalmi méretű problémák megoldásában az egyházak szerepének fontosságára hívta fel a figyelmet. A bűnözés témakörben a probléma vázolása (*megkerülhetetlen, növekedése*), a probléma definiálása (*cigányság, megélhetési, gazdasági, politikusbűnözés, szervezett*), és a megoldások (*felszámolása, csendőrség*) is megjelennek. A politikusokról szóló szövegrészekben feltűnik a felelősségre vonás gondolata (*felelősségünk, felszámolása*), de ettől függetlenül az általánosabb, politikai tevékenységhez kapcsolódó fogalmak jelennek meg nagyobb számban.

LABEL	CIGÁNY (5)	LABEL	BŰNÖZÉS (5)	LABEL	POLITIKUS (5)
kormánypártok	0,412	egyenruhás	0,326	nemzetpolitikai	0,232
kormányt	0,31	cigányság	0,273	külpolitikai	0,223
módosító	0,307	politikusok	0,253	cigányság	0,21
költségvetési	0,277	származású	0,177	politikusbűnözés	0,164
kormányzati	0,271	kérdéskörében	0,113	cigány	0,143
gyöngyöspatán	0,24	legelterjedtebb	0,113	geopolitikai	0,124
nemzeti	0,219	árvíz	0,112	bűnözési	0,104
önkormányzatok	0,209	cigányok	0,107	biometrikus	0,101
pénzügyi	0,201	korruptió	0,106	honvédelmi	0,101
kormánytöbbség	0,196	szabálysértési	0,104	gazdaságpolitika	0,094

4. ábra Kontextus vizsgálat a parlamenti felszólalásokban

A cigány témájú szövegrészekben a *Gyöngyöspata* a leggyakoribb kifejezés, a többi, gyakorisági listán szereplő szavak a parlamenti munkával kapcsolatosak. Gyöngyöspata és az ott történt események a Jobbik központi témája, sokszor hívták fel a figyelmet a településre, többször példálóztak vele. A bűnözésnél a rendőrség és a politikusok által elkövetett tettek, illetve a cigánytéma is megjelenik. A „rendőrbűnözés”, a „politikusbűnözés” és a „cigánybűnözés” az a három fő téma, amely mentén a Jobbik kommunikációjában megjelenik a bűnözés és a bűnözés elleni harc tematikája. Ezt a három „bűnözési fajtát” emelik ki, és teszik felelőssé a mai magyar társadalom helyzetéért.

A programok szövegeihez képest, politikusokról szóló szövegekben, itt a cigányság és a bűnözés témakörei is megjelennek.

LABEL	CIGÁNY (12)	LABEL	BŰNÖZÉS (12)	LABEL	POLITIKUS (12)
adásba	0,46	koszovói	0,368	orbán	0,288
lecigányoznak	0,46	sávós	0,337	liberális	0,24
nyugodtan	0,46	zászló	0,337	vezető	0,237

magyar	0,363	árpád	0,337	európai	0,237
helyi	0,321	önkormányzat	0,337	jogok	0,23
kormány	0,262	magyar	0,33	szdsz	0,22
cigánybűnözés	0,253	korruptió	0,267	felelősen	0,217
diszkriminálni	0,249	szervezett	0,253	ellenzéki	0,216
lapáttal	0,249	gazdasági	0,24	közéleti	0,212
munkavállalókat	0,249	etnikai	0,234	magyar	0,211

5. ábra Kontextus vizsgálat a jobbik.hu-n közzétett írásokban

A jobbik.hu-n található szövegeknél mindegyik fogalom a saját témakörén belül marad. Azokban a mondatokban, ahol a *cigány* szó megjelenik, a *magyar*, *cigánybűnözés*, *munkavállaló* szavak gyakoriak, valamint a *diszkriminálni* kifejezés. A cigány-magyar, kisebbség-többség szembeállítás, a munka szerepe és a diszkrimináció problematikája uralja ezeket a szövegrészeket. A bűnözéshez kapcsolódó szövegrészekben a gazdasági és etnikai bűnözés jelenik meg. A politikusokkal kapcsolatos szövegrészekben az ellenzék (*ellenzéki*), az EU (*európai*) és Orbán Viktor (*orbán*) jelenik meg, illetve a Jobbik legnagyobb politikai ellensége, a liberalizmus (*liberális*) és az SZDSZ (*szdsz*) fordul elő a leggyakrabban szavak között.

Szóösszetételek a *cigány* előtaggal

A Jobbikhoz kapcsolható hivatalos kommunikációban többféle olyan szóösszetétel megjelenik, amelynek előtagja a *cigány* szó. Ezek alaposabb nyelvészeti elemzése rámutathat a Jobbik manipulációs stratégiájára. A cigány kisebbséget a szóösszetételekkel újra és újra definiálják, hiszen a kifejezések előtagjaiként álló *cigány* szó azt jelzi, ezek a fogalmak a *cigány* csoportjelölő melléknévvel megnevezett csoportra általában vonatkoznak. Nagyfokú variabilitás mutatható ki a parlamenti felszólalások és a jobbik.hu-n található szövegek esetében, a programokban a 2010-es évben van a legtöbb változat, a többi évben elenyésző.

	JOBBIK.HU	PARLAMENT	PROGRAMOK
2008	politika, kérdés		
2009	kérdés		politika, kérdés
2010	társadalom, kérdés	szavazat, párt, probléma, politika, kérdés, integráció, alapítvány	út, vezető, probléma, politika, kérdés
2011	ügy, vezető, politika, kérdés	társadalom, támogatás, stratégia, probléma, politika, kérdés, kutatás, integráció, felzárkóztatás	
2012		vezető, vajda, társadalom, székház, szakértő, probléma, politika, kérdés, integráció	
2013	székház	ügy, út, vezető, vajda, szavazat, stratégia, politika, központ, kutatás, integráció, felzárkóztatás	
2014	kérdés	vajda	probléma, politika, kérdés, integráció

6. ábra Szóösszetételek a 'cigány' előtaggal

A szógyakorisági vizsgálatok alapján egyes *cigány*- előtagú szóösszetételek nem képezik a Jobbik általános kommunikációját, évenkénti és szövegtípusonkénti változékonyságuk mögött manipulatív szándék mutatható ki, céljuk elsősorban szavazatszerzés. A magyar társadalomra jellemző cigányellenesség tükrében hatásos módszer a sok feszültséget keltő komplex társadalmi problémát egyszerűen tálalni. A manipuláció esetében a hangsúly a már-már hipnotikus ismétlésben rejlik. A monopolisztikusan ismételt, önmagukat igazoló hipotézisek hipnotikus definíciókká válnak. ¹⁵Az ilyen szóösszetételek használatával megteremtődik egy olyan „beszéd-univerzum”, melyben egy olyan komplex társadalmi probléma, mint a cigány kisebbség helyzete Magyarországon, egy egydimenziós, könnyen összefoglalható problémává korcsosul. A politikai szövegek manipulatív jellege sokszor bizonyos szavak használatában összpontosul. A szó szerepéről Marcusere hivatkozva

¹⁵ PÉTER Mihály (2012), *A leleplező nyelv: álcázás és ámitás a nyelv használatában*. Budapest, Tinta Kiadó. 130.

Péter Mihály azt írja¹⁶, hogy a szóból sablon lesz, s mint sablon uralkodik a beszéden és az íráson.

	JOBBIK.HU	PARLAMENT	PROGRAM
2005	robbanás		
2009	terror, tenyészet		
2010		terror	elcigányosítás, dísz-
2011	terror, bomba	elcigányosítás, dísz-, terror, szaporodás, horda	
2012		dísz-, terror	
2013			
2014			dísz-

7. ábra Manipulatív szóösszetételek a 'cigány' előtaggal

A cigány kisebbségről szóló diskurzusban, a domináns csoport egyik fontos témamegjelölése, demográfiai jellemzőkkel kapcsolatos. A *robbanás* főnév jelentésmezőjének része a rombolás, pusztítás, a veszély, a hirtelenség és az indulat (ÉrtSz). A *bomba* esetében is megjelenik a rombolás, pusztítás, illetve a hirtelensége, a meglepő ereje (ÉrtSz). Látható tehát, hogy a cigány kisebbség lélekszámának növekedésére használt kifejezések jelentésmezőjének kiemelt eleme a veszély és a pusztítás.

A *cigánytenyészet* szóösszetétel¹⁷ ebben a kijelentésben szerepel: „állami felügyelettel cigánytenyészet zajlik”, utalva nem csak a cigány kisebbség létszámának növekedésére, de a magyar segélyezési rendszer felelősségére is. A *tenyészet* a növényzet és egysejtű élőlények tenyésztésére használt kifejezés. Tenyészetnek nevezzük még a növényi életnek azon szakaszát, amelyben az életműködés folyik (ÉrtSz). A cigányság demográfiai megközelítésében tehát megjelenik a domináns és ledominált csoport is: a domináns csoport állami felügyelettel úgy „tenyészt” a cigányságot, mint ahogy a növényeket szokás. A *cigányszaporodás* is ebbe a gondolatkörbe tartozik. Habár a *szaporodást* vonatkoztatjuk emberre is, népcsoportot vagy társadalmi csoportot ezzel jellemezni ugyanúgy degradáló, mint a *tenyészet* kifejezés.

¹⁶ PÉTER (2012) 130.

¹⁷ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár az elemzés során a jobbik.hu-n találtam rá a kifejezésre, azonban itt csak közvetve jelent meg: Morvai Krisztina 2009-ben közzétette Guszto Péternek szánt levelét, aki a válaszában idézett egy, a levélben Szegedi Csanádtól származó idézetet. Mivel 2009-ben hangzott el Szegedi Csanádtól is a kijelentés, ezért bent hagytam az elemzett szavak között.

A *cigányterror* szó megjelent a parlamenti felszólalásokban is. A szóösszetétel elsősorban a bűnözés-cigánybűnözés témakörbe illik. A *terror* jelentésmezéjébe tartozik a kegyetlenség, kíméletlenség, erőszak, erőszakos módszerek, a megfélemlítés, a rémuralom (ÉrtSz). A *cigány+terror* szókapcsolat esetében nem csak az előbb említett jelentésrétegre kell felhívni a figyelmet. A politikai propaganda szövegek egyik visszatérő eleme az ellenségkép keresés. A *cigányterror* kifejezésben, mint ellenségkonstrukcióban az egyik oldalon a jók (többségi társadalom, „megfélemlített magyar lakosság”), a másik oldalon a rosszak (bűnözésből élő, dolgozni nem akaró cigány lakosság) állnak. Itt egy másik irányt láthatunk, ami a *robbanáshoz* és a *bombához* áll közelebb. A *tenyészet* és *szaporodás* alakok nem ellenségként, inkább megvetendő, nem emberi csoportként mutatja be a cigányságot.

A *cigányhordában* szereplő *horda* szó olyan vadul, féktelenül garázdálkodó fegyveres, vagy katonai csapatokra, seregekre utal, amelyek fosztogatnak, veszélyeztetnek másokat, kegyetlenkednek másokkal (ÉrtSz).

Szóösszetételek a bűnözés utótaggal

A Jobbik szövegeit vizsgálva a *cigánybűnözés* mellett más SZÓ+*bűnözés* szókapcsolatot is használnak. A *bűnözés* az a magatartásforma, amelyet a bűnözők bűncselekmények elkövetése során követnek el. A bűncselekmény olyan cselekmény vagy magatartás, amelyet a törvény, a társadalom adott helyzetében – mint a társadalom érdekeit sértő vagy veszélyeztető cselekményt – büntetés terhével tilt, büntet (ÉrtSz). Átvitt értelemben A *magyar nyelv értelmező szótára* is megemlíti, hogy minden olyan cselekedet ide tartozik, amelyet a társadalom erkölcsileg elítél. A Jobbik szövegeinél olyan cselekedeteket neveznek meg a SZÓ+*bűnözés* szóösszetétellel, melyek a párt tagjainak normái szerint nem megfelelőek, büntetendőek.

A Jobbik stratégiája szerint, a *cigánybűnözés* vagy bármilyen más SZÓ+*bűnözés* kifejezéssel lehet illetni, minden olyan etnikum által, társadalmi, életkori, foglalkozási csoport által, elkövetett bűncselekményeket, melyekre a párt megoldást képes nyújtani. A megoldásra való képességét a párt elsősorban a retorikájának tulajdonítja: azt kommunikálják, a Jobbik az a politikai erő, amely végre ki meri mondani, milyen problémák uralják a magyar társadalmat és ezen belül azt is, hogy milyen bűnözési formák félemlítik meg és lehetetlenítik el az embert. A szó+*bűnözés* kifejezések vizsgálata rámutat arra is, hogy a Jobbik kommunikációja milyen analógiára épít.

Ezek a szókapcsolatok egy szóban képesek utalni a törvényellenes cselekedetekre.

szövegtípus	JOBBIK.HU	PARLAMENT	PROGRAM
összetételek	cigány, politikus	cigány, politikus, uzsora, rezsi, rendőr, oligarcha, normatíva, multi, magyar, lomi, hajléktalan, gyermek, gondolat, drog, cyber	cigány, politikus, uzsora

8. ábra Szóösszetételek a 'bűnözés' utótaggal

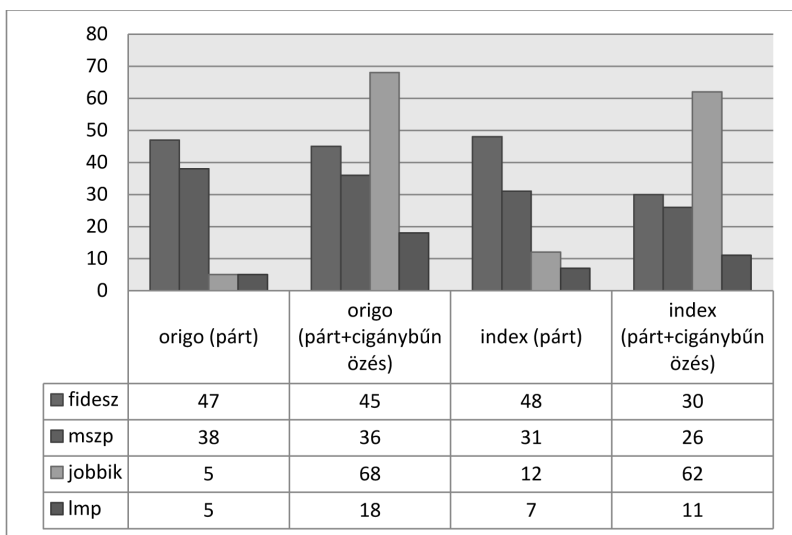
Sajtóelemzés

Egy politikai párt megítélésének szerves része az is, hogy a sajtóban hogyan jelenik meg, mik azok az események, politikai vagy közéleti tevékenységek, sikerek és kudarcok, melyek mentén kialakítanak róla egy képet. Önmagában az az adat is beszédes, hogy egy sajtóterméken belül mennyi hír szól egy pártról, a többi párthoz képest, illetve adott téma milyen mértékben jelenik meg önmagában vagy a politikai pártokkal együttesen.

Az Origo és az Index cikkeiben a *roma* és a *cigány* szavak előfordulását is megvizsgáltam. Mindkét portálon egyértelműen a *roma* kifejezés dominál. Az Indexen 15952, az Origon 22144 olyan írás szerepel, amelyben a *roma* szó megjelenik. Ezzel szemben a *cigány* kifejezést az előbbi médium 4914, utóbbi 2659 cikkében használja. E mögött az áll, hogy a *roma* kifejezést tekinti a magyar társadalom, politikailag korrekt kifejezésnek.

Az Indexen, a négy politikai pártról (Fidesz, MSZP, Jobbik, LMP) szóló hírek 48%-ában szerepel a Fidesz, ezután legnagyobb arányban az MSZP (31%), majd őket követi a Jobbik 12%-al. Az Origón a két meghatározó politikai szervezettel kapcsolatos cikkek arányai közelebb vannak egymáshoz: Fidesz 47%, MSZP 38%. Az Indexsel ellentétben a Jobbik a pártokról szóló hírek mindössze 5 %-ban szerepel, ugyanakkora arányban, mint az LMP.

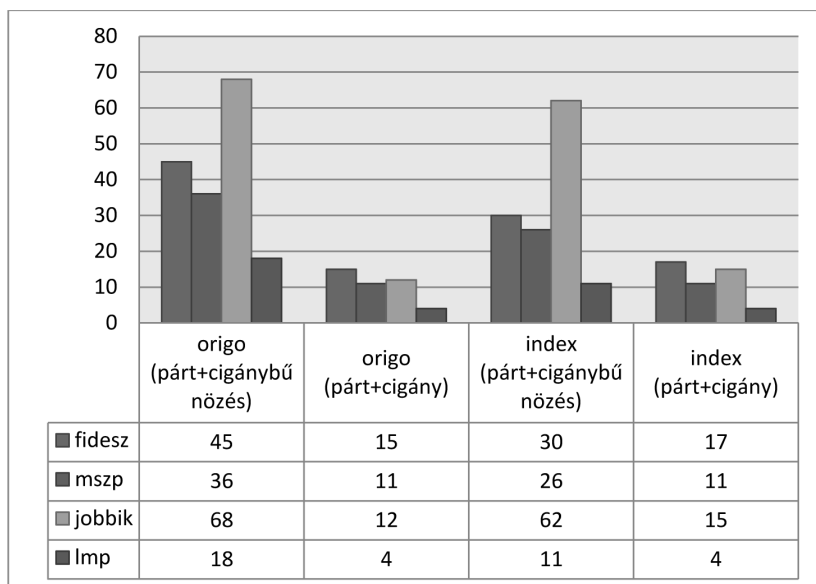
Az alábbi ábrán összevetettem azt, hogy az összes olyan hírben, amely erről a négy pártról szól, melyik párt milyen arányban van jelen, azzal, hogy a *cigánybűnözés* szót használó cikkekben, a szó mellett milyen arányban szerepelnek a pártok.

9. ábra Pártokkal kapcsolatos cikkek és a 'cigánybűnözés' szó megjelenése

Egyértelműen a Jobbik jelenik meg legtöbbször a *cigánybűnözés* szót tartalmazó cikkekben. Az Origon a szót használó cikkek több mint kétharmadában van jelen, míg az Indexen ugyanez az arány 62%. Más pártok jóval kevesebbszer szerepelnek ezekben a cikkekben (Fidesz: 45%, 30%; MSZP: 36%, 26%; LMP: 18%, 11%). E két sajtóterméket olvasók körében a cigánybűnözés témája a Jobbikkal kapcsolható össze.

Megvizsgáltam továbbá, hogy azokban a cikkekben, amelyekben a *cigány* szó szerepel, ezek a pártok milyen arányban tűnnek fel. A *cigánybűnözés* szó használatával ellentétben, ez a kifejezés sokkal kiegyenlítettebben jelenik meg más pártokkal kapcsolatban is. Az eredményekből látszik, hogy a jobboldali pártok közel kétszer annyiszor szerepelnek (az Origonál Fidesz: 15%, Jobbik 12%, az Indexnél Fidesz: 17%, Jobbik 15%), mint a baloldaliak (az Origonál MSZP: 11%, LMP: 4%, az Indexnél MSZP: 11%, LMP: 4%), azokban a cikkekben, amelyek a cigánysággal kapcsolatosak és a *cigány* szó szerepel bennük.

10. ábra a 'cigánybűnözés' és a 'cigány' szó megjelenése a pártokkal kapcsolatos cikkekben

7. Következtetések

Összességében elmondható tehát, hogy a Jobbik általános kommunikációjában a kiemelt szerepet az ideológiai, világnézeti profil definiálása kapja. A diskurzus külső körülmények alapján is változnak, ilyen körülmény a választási és a kampányidőszak, valamint azok az események, amelyek alapján a párt igazolva látja álláspontját bizonyos kérdésekben. Ez alapján kommunikációjukban a 'cigánybűnözés' kifejezés használatának, de általában a cigány téma erősödése összefüggésbe hozható azokkal az eseményekkel, hírekkel, amelyekben cigány származású emberek követnek el bűncselekményeket. Ezt a diskurzust erősíti a Jobbik sajtóban való reprezentálása: a többi párthoz képest például a cigány kisebbséggel kapcsolatos hírekben felülreprezentáltak. Az alternatív média jelenléte, illetve a társadalomban mérhető nagymértékű cigányellenesség is hozzájárul ahhoz, hogy a cigányokkal kapcsolatos bűncselekmények a közbeszéd részét képezik. Az elméleti bevezetésben taglalt modern rasszizmus a nemzeti értékek, a nemzetiség erőteljes hang-

súlyozása és az etnikai megjelöléssel bíró 'cigánybűnözés' kifejezés egymásmellettségében jelenik meg leglátványosabban. A *cigány* szóval képzett szókapcsolatok variabilitása, és a szókapcsolatok tematikája is a cigány-nem cigány megkülönböztetést erősítik.

A kommunikáció változásának vizsgálata megmutatta, hogy a szövegek tematikájának megválasztásának fő motivációja az aktuális politikai, társadalmi és gazdasági helyzet, illetve a politikai párt állandó jellegű önmeghatározása. Azon túl, hogy a mindennapi eseményekre reflektálnak, illetve hogy a mindenkit érintő problémák mentén állítják össze programjukat, sajátos, a párt kommunikációjának megkülönböztető erejű vonásai is vannak. Ilyen a cigány téma fokozatos kisajátítása és a bűnözéssel összekötött témák, valamint az állandósult szókapcsolatok használata.

Kutatási kérdéseimre, vagyis hogy a cigány és a bűnözés tematika hogyan jelenik meg, illetve, hogy megjelenésük az évek alatt hogyan változik, azt a választ kaptam, hogy a Jobbik hivatalos kommunikációjában egy konszolidációs skálán lehet értelmezni a szövegeket, attól függően, hogy hol jelennek meg. A programok szövegei vannak a skála egyik végén, ezek a szövegek a leginkább semlegesek, a skála közepén a parlamenti felszólalások, és a másik végén a párt hivatalos honlapján található írások vannak, melyek a legtöbb manipulatív kifejezést tartalmazzák. A változékonyság abban is megragadható, hogy máshogy kommunikáltak az első parlamentbe kerülés előtt, közvetlen utána, és mostanra, a második választás utáni időszakban is. Úgy tűnik tehát, hogy a cigány téma kezelése egy kommunikációs fogás, amellyel szavazatokat és figyelmet kívánt szerezni magának a párt.

A kritikai diskurzuselemzés feladata, hogy a szövegek elemzését egy tágabb társadalmi kontextusba helyezze, valamint az ebben a keretben végzett elemzések mögött politikai és társadalmi felelősségvállalás is áll. Annak vizsgálatát, hogy egy szélsőséges nézeteket valló politikai párt, szövegein keresztül megbélyegez egy kisebbséget és gyűlöletet sugall, a KDE elméleti keretében lehet a legteljesebben elvégezni. Ezen belül a kvantitatív módszer beemelése, és a kvalitatív elemzések ilyen módú kiegészítése, lehetőséget nyújt nagyobb mennyiségű adat feldolgozására, és azok objektív módon való feldolgozására.

Távlati céljaim, hogy a magyarországi politikai pártok kommunikációját elemezzem a kisebbségek megjelenítésének tükrében. A jelen dolgozatban bemutatott módszerekkel az Országgyűlésben tevékenykedő pártok kommunikációjának összehasonlítása teljesebb képet adhat a mai magyar politikai elit, cigány kisebbséggel kapcsolatos kérdésekre adott válaszaira,

felvetéseire. Ez az elemzés a társadalmunkban jelen lévő nagymértékű cigányellenesség kérdéskörét is tovább árnyalhatja.

Bibliográfia

- BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (1959-1962) *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I-Vii.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- BÍRÓ NAGY András, RÓNA Dániel (2010) *Tudatos radikalizmus - A Jobbik útja a Parlamentbe, 2003-2010.*
http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzesek/B%C3%ADr%C3%B3%20NagyR%C3%B3na_Tudatos%20radikalizmus_v%C3%A9gs%C5%91.pdf
 (Utolsó letöltés: 2015. 01- 07)
- Jobbik (2010) *Radikális Változás. A Jobbik Országgyűlési Választási Programja A Nemzeti Önrendelkezésért És A Társadalmi Igazságosságért.*
<http://Jobbik.Hu/Sites/Default/Files/Jobbik-Program2010gy.Pdf> (Utolsó Letöltés: 2015. 04. 15.)
- Jobbik (2014) *Kimondjuk. Megoldjuk. A Jobbik Országgyűlési Választási Programja A Nemzet Felemelkedéséért.*
[Http://Jobbik.Hu/Sites/Default/Files/Cikkcsatolmany/Kimondjukmegoldjuk2014_Netre.Pdf](http://Jobbik.Hu/Sites/Default/Files/Cikkcsatolmany/Kimondjukmegoldjuk2014_Netre.Pdf) (Utolsó Letöltés: 2015. 04. 15.)
- KARÁCSONY Gergely, RÓNA Dániel (2010), „A Jobbik Titka - A Szélsőjobb Magyarországi Megerősödésének Lehetséges Okairól” *Politikatudományi Szemle* 19 (1) 67-93
- KHOSRAVINIK, Majid (2008), *British Newspapers And The Representation Of Refugees, Asylum Seekers And Immigrants Between 1996 And 2006.*
[Http://Www.Ling.Lancs.Ac.Uk/Groups/Clsl/Docs/Clsl128.Pdf](http://Www.Ling.Lancs.Ac.Uk/Groups/Clsl/Docs/Clsl128.Pdf) (Utolsó Letöltés: 2015. 01. 07)
- MAUTNER, Gerlinde (2009), „Checks And Balances: How Corpus Linguistics Can Contribute To Cda.” In.: Ruth Wodak És Michael Meyer (Szerk.) *Methods Of Critical Discourse Analysis.* London: Sage, 122–144
- PÉTER Mihály (2012), *A Leleplező Nyelv: Álcázás És Ámítás A Nyelv Használatában.* Budapest, Tinta Kiadó.
- TÓTH András, GRAJSZJÁR István (2013), *A Nemzeti Radikalizmus – A Jobboldali Radikalizmus Negyedik Hulláma Magyarországon*
[Http://Politologia.Tk.Mta.Hu/Uploads/Files/Archived/6055_I_04_Toth_Grajczjar_Nemzeti_Radikalizmus.Pdf](http://Politologia.Tk.Mta.Hu/Uploads/Files/Archived/6055_I_04_Toth_Grajczjar_Nemzeti_Radikalizmus.Pdf) (Utolsó Letöltés: 2015. 01. 08.)
- VAN DIJK, Teun A. (2001), „Critical Discourse Analysis”. In: Tannen, D, Shciffrin, D, Hamilton, H. (Szerk.). *Handbook Of Critical Discourse Analysis.* Oxford: Blackwell. 352-371

Internetes források

[Http://Jobbik.hu/Jobbikrol/Alapito-Nyilatkozat](http://Jobbik.hu/Jobbikrol/Alapito-Nyilatkozat), (Utolsó Letöltés: 2015. 04. 08.)

[Http://Kozvelemenykutatok.hu/Wp-Content/Uploads/2015/03/Jobbik-Feb-Teljes-2015.Png](http://Kozvelemenykutatok.hu/Wp-Content/Uploads/2015/03/Jobbik-Feb-Teljes-2015.Png) (Utolsó Letöltés: 2015. 03. 20.)

[Http://Jobbik.hu/Rovatok/Epkepviseloink_Hirei/Szegedi_Csanad_Alljunk_Ki_A_Garda_Mellett](http://Jobbik.hu/Rovatok/Epkepviseloink_Hirei/Szegedi_Csanad_Alljunk_Ki_A_Garda_Mellett) (Utolsó Letöltés: 2015. 03. 20.)

Informatika

Kvantumneurobioinformatika

– mi köze van mindennek egymáshoz?

Koman Zsombor

Bevezető

E rövid tanulmány célja az informatika, az algoritmusok világa és a természettudományok közötti kölcsönhatások tettenérése pár példán keresztül. A dolgozat az egyszerűbb, egészen nyilvánvaló összefüggésektől az egyes tudományterületek felismeréseinek más területeken való alkalmazásán keresztül az eredendően közös erőfeszítésekkel megvalósítható álmokig terjedő együttműködési skálát tekinti át. Egy próbálkozás az összefüggésekről való nyitott, kíváncsi ugyanakkor komoly gondolkodásra.

Fizika és kvantummechanika

Az algoritmusok története az ókorig nyúlik vissza. Ekkor alakultak ki olyan jól ismert eljárások, mint az Euklidész-féle legnagyobb közös többszörös megtalálására szolgáló módszer illetve a prímszámok keresésére használatos Eratoszthenész szitája¹. Az algoritmusok mechanisztikus jellege miatt már ekkoriban adódott az elképzelés, hogy végrehajtásukhoz nincs szükség emberi intelligenciára, megvalósíthatóak lennének gépek segítségével. Ezen ötlet egyik nagyon korai képviselője az Arkhimédész által megszerkesztett fogaskerekű rendszerén alapuló szerkezet-terv, mely Eratoszthenész szitájának egy lehetséges implementációját vázolja.²

¹ KNUTH, Donald E. (1972), „Ancient babylonian algorithms” *Communications of the ACM*. [15] (7). 671-677.

² RÉNYI Alfréd (1973), *Ars mathematica*. Budapest, Magvető.

A sok korai algoritmikus gondolat, megoldás, kezdetleges implementáció³ ellenére tulajdonképpen a számítógép (elektronikus elvek alapján történő) megvalósítása vezetett a számítástechnika „belendüléséhez”⁴, ez tette lehetővé az algoritmusok nagyon széles skálájának igazán hatékony megvalósítását. Ez is egy gyakori fenomén, mintázat a tudományok fejlődéstörténetében: egy bizonyos összefüggés elmés kihasználásának lehetősége felmerül már korábban, amely azonban más területek (pl. technológia) aktualitásában nem megvalósítható, azonban a későbbi fejlődés során visszanyúlva hozzá bebizonyosodik termékenysége. Valahogy így ragadható meg az informatika nagyon gyors fejlődése is: rengeteg alapanyag állt rendelkezésre, melyeket az addig élt legnagyobb matematikusok és tudósok dolgoztak ki. Így „csupán” megvalósításra vártak. Ez a megvalósítás alapvetően a technológia által vált lehetővé, jelen esetben főleg a fizika és a kvantummechanika fejlődésén keresztül.

A másik oldalon ugyanúgy megvan ezen együttműködés továbbsugárzása. A fizika keretében általában az szab határt a jelenségek megértésének, hogy egyesek túlzottan bonyolultak, analitikusan kezelhetetlenek, ezért vagy nagyon durva közelítésekkel kell élni, vagy esetenként külön eljárásokat kell kitalálni bizonyos nehézségek „megszelídítéséhez”. Nagyon kézenfekvő hát ilyen helyzetben a számítógépekhez nyúlni és az analitikusan nem vagy nagyon nehezen kezelhető esetekben numerikus megközelítésekkel élni⁵. Az aktuális természettudományos praxis elképzelhetetlen lenne az ilyen megoldások nélkül. Az első számítógépeknek köszönhető például, hogy ma már tudjuk, az időjárást nem csak az elmélet viszonylagos gyengesége miatt nehéz jósolni, hanem tulajdonképpen lehetetlen hosszú távú jóslatokat tenni pontosan a rendszer kaotikus voltából adódóan⁶ (ez annyit tesz, hogy a kiinduló állapotban még mérhetetlenül kis eltérések az idő múlásával óriási különbségeket eredményeznek a kimenetek között). Továbbá a kvantummechanikára erősen jellemző, hogy komplex rendszerek vizsgálatához vezet, ugyanis általában nem egy elektron viselkedése érdekli a kutatókat, hanem például egy sok ezer, milliárd részecskéből álló rendszer veze-

³ HYMAN, Anthony (1985), *Charles Babbage: pioneer of the computer*. Princeton, Princeton University Press.

⁴ METROPOLIS, Nicholas (2014), *History of computing in the twentieth century*. Amsterdam, Elsevier.

⁵ GREENSPAN, Donald, CASULLI, Vincenzo (1988), *Numerical analysis for applied mathematics, science and engineering*. Redwood City, Addison-Wesley.

⁶ LORENZ, Edward N. (1963), „Deterministic nonperiodic flow” *Journal of the atmospheric sciences*. [20] (2). 130-141.

tési tulajdonságai (hogyan egy olyan példára utaljak, mely újabb visszacsatolást jelent, ugyanis az efféle felfedezések vezetnek olyan technológia kialakításához, amely nélkülözhetetlen a számítógépek teljesítményének növeléséhez, valamint méretének és energiahasználatának csökkentéséhez).

Mindez csupán az első lépés ezen kölcsönhatás keretében, és éppen az a törekvés vezérel, hogy ennél mélyebbre mutató példák kerüljenek terítékre. Valamiféle gondolati kapcsolat felmutatásának céljából példaként egy fizikai jelenségen alapuló optimalizációs algoritmus kerül rövid bemutatásra.

A fémek (ötvözetek) edzése egy olyan eljárás, amit már valószínűleg az első kovácsok is alkalmaztak, természetesen a mögötte rejlő fizika ismerete nélkül. Az acél például főként vasat és szenet tartalmaz. Olvadáspontközeli hőmérsékletre hevítve a benne található szén nagyjából egyenletesen oszlik el a vasmasszában, majd ezt hirtelen lehűtve ebben az állapotban dermed meg. Tulajdonképpen az így kialakuló „szén-buborékok” okozzák az acél rugalmasságát⁷. Ugyanakkor, ha nagyon lassan hűtenénk le, a felületi feszültség (és ezáltal az energia) csökkentésének érdekében egyre nagyobb széncomósodások alakulnának ki, ami nem eredményezne megfelelő rugalmasságot. Vagyis lassú hűtéssel érhető el az, hogy a rendszer megtalálja a közel optimális állapotot (ezt használják ki például mágneses információ-rögzítésnél). Ezt úgy lehet az optimalizációk világába átvinni, hogy a hőmérsékletet (ugyancsak a fizikai ismereteknek megfelelően) zajként fogjuk fel: úgy próbáljuk megtalálni a globális optimumot, hogy magas zajról indulva lassan fagyasztjuk be a rendszert, ezáltal csökkentve a lokális optimumokba való beragadás valószínűségét. Ezt az eljárást nevezi a szakzsargon szimulált dermesztésnek⁸. Szemléltetésképpen elképzelhetünk egy domborzatot, melynek keressük a legalacsonyabb pontját. Ekkor tulajdonképpen ez a fajta megközelítés azt mondja, hogy először nézzünk rá jó messziről, és így a nagy különbségeket érzékelve csupán, próbáljunk a völgyek irányába orientálódni, majd egyre jobban ráközelítve pontosítsuk a becslésünket. Tulajdonképpen azt a hétköznapi intuíciónkat helyezhetjük mögé, hogy ha túlságosan belemerülünk egy problémába, akkor nem látva a nagyobb skálájú összefüggéseket, jó eséllyel elmulasztjuk az optimális megoldás megtalálását.

⁷ Tulajdonképpen az egyenletesen eloszló összetételbeli inhomogenitások lecsökkentik az anyag szilárdságát/rugalmasságát biztosító diszlokációk - vonalhibák - semlegesítődésének valószínűségét.

⁸ KIRKPATRICK, Scott, et al. (1983), „Optimization by simulated annealing” *Science*. [220] (4598). 671-680.

Érdekes összefüggés fedezhető fel abban is, hogy a szimulált hűtés egyik legelterjedtebb továbbgondolása, feljavítása szintén egy fizikából fakadó ötleten alapszik. Az itt közrejátzó jelenség az alagúteffektus. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a radioaktív bomlás során az atommagból távozó részecske (például az urán bomlásakor az alfa-részecske) a klasszikus elképzelés alapján nem akkora energiájú, amekkora szükséges lenne ahhoz, hogy megmássza az atommaggal való kölcsönhatásából származó potenciálgátat⁹. A kvantummechanika azonban magyarázatot ad erre a jelenségre, ugyanis állítása szerint megvan a pozitív valószínűsége annak, hogy a részecske, mintha egy láthatatlan alagúton kelne át, megkerüli a magas potenciállal rendelkező állapotot, és annak túloldalán tűnik fel. Ezen lehetőség magyarázata az anyag hullám természetével függ össze, mely azonban nem képezi a taglalt téma fókuszát, ezért nem kerül részletezésre. Ami sokkal lényegesebb a tanulmány szempontjából az, hogy ezt a gondolatot sikerült beépíteni az előzőleg taglalt optimalizációs eljárásba, így alakult ki a kvantummos dermesztés nevet viselő megoldás¹⁰. A kiegészítés abban áll, hogy adott energiájú (ami megfeleltethető a hőmérséklettel és a zajszinttel) állapotból egy sokkal magasabb energiát igénylő állapoton alagúthatás segítségével átkelhetünk egy a kezdetihez hasonló energiájú állapotba, melynek környezetében végül esetlegesen jobb optimumot sikerül találni. Mint kiderült ez valóban sokat segít az algoritmuson, ha nagyon göröngyös, ormokkal és szakadékokkal nehezített optimalizációs domborzatról van szó.

Arról volt szó tehát, hogy a kvantummechanika egy ilyen nehezen megfogható eredményét használjuk a szokványos számítógép számára írt algoritmusban. Hamar felvetődött azonban a kérdés, hogy ha ez ténylegesen egy a valóságban lejátszódó folyamat, akkor miért nem alakítunk ki olyan implementációt, mely ezt fizikailag megvalósítja. Mindezt azzal a várákozással, hogy ez ilyen módon sokkal gyorsabb lesz, mert kiküszöbölődik egy közvetettségi viszony, tudniillik a szimulációé. Tulajdonképpen ez és több ehhez hasonló gondolat vezetett el a kvantumszámítógép ötletéhez, mely Szent Grálként csillogott a kvantuminformatikusok szeme előtt, akik hamarosan algoritmusok sokaságát alakították ki a hipotetikus kvantummos visel-

⁹ MERZBACHER, Eugen (2002), „The early history of quantum tunneling” *Physics Today*. [55] (8). 44-50.

¹⁰ FINNILA, A. B., et al. (1994), „Quantum annealing: a new method for minimizing multidimensional functions” *Chemical physics letters*. [219] (5). 343-348.

kedésre alapozva¹¹. Ezek között sok olyan van, mely a klasszikus számítógép műveleteivel kialakítható megoldásokat messze lekörözi (mindez meghatározott típusú feladatokra igaz). A megvalósítás sokkal bonyolultabbnak bizonyult, mint azt eleinte képzelték. A kvantumos folyamatok ugyanis nagyon alacsony zaj esetében tudnak érvényre jutni, azaz általában nagyon alacsony hőmérsékleten kell dolgozni, vagy valamilyen más módszert kell kialakítani a rendszer izolálásához. A nehézségek ellenére úgy néz ki, hogy mostanra elkészültek a kvantumos számítógépek, melyek képesek megvalósítani a kvantumos dermesztést. Ilyen a D-Wave processzora is, melyből már az 1000 kvantum-bites (qubites) változat is elkészült¹². Talán eléggé szemléletesen tükrözi az irány fontosságát és a hozzá fűzött reményeket, hogy a Google és a NASA is rendelkezik ilyen processzorokkal, és erősen érdekelt a témában.

Ezzel a jövőbe mutató iránnyal záródik a fizikával kapcsolatos része a dolgozatnak, mely által láthatóvá válik, hogy a kvantummechanika gondolati síkon tudta alapvetően befolyásolni az informatika alakulását (a kvantum-informatika létrejötté). Ugyanakkor az is, hogy a két terület közötti szoros együttműködés és a határok feszegetése elvezetett egy új implementációs lehetőség feltárásához, melynek megvalósítása is a küszöbön van a kvantumszámítógépek alakjában.

Evolúció, biológia és játékelmélet

Valószínűleg nem újdonság az olvasó számára, hogy az evolúció és a biológia szavakat egymás mellett látja leírva. Ugyanakkor sokak esetében kérdéseket vethet fel az alcím harmadik kifejezése, a játékelmélet¹³. Erre az összefüggésre térnek ki pár gondolat erejéig.

A játékelmélet azt vizsgálja, hogy amikor két vagy több ágens (az adott játékban részt vevő szereplő) találkozik, a választott stratégiák függvényében milyenek lesznek a nyereségeik. Innen már csak egy lépés, hogy meglássuk az összefüggést az evolúció jelenségével. Ugyanis a természetes evolúció nem más, mint egy olyan játék, melyben fajok versen-

¹¹ CLEVE, Richard, et al. (1998), „Quantum algorithms revisited” *Proceedings of the Royal Society of London A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, [454] (1969). 339-354.

¹² DWAVESYS (2015), *D-Wave Systems Announces the General Availability of the 1000+ Qubit D-Wave 2X Quantum Computer*. <http://goo.gl/ukAKeW>.

¹³ SIGMUND, Karl (1994), *Games of life*. Oxford, Oxford University Press.

genek egymással, és ahol stratégiájukat a genetikai állomány jelenti. Hogy ennek milyen köze van az informatikához, arra is hamarosan fény derül. Először is a számítástechnika rengeteg olyan problémával szembesült az idők során, melyekről kiderült, hogy nagyon nehéz őket megoldani. Nem azért, mert bonyolult feladatok ezek, sokkal inkább azért, mert az optimum megtalálása teljes keresést igényel a legtöbb esetben, így nem oldhatóak meg polinomiális időben (ezek az NP-nehéz problémák)¹⁴. A lényeg az, hogy a tökéletes megoldás megtalálása évszázadokba vagy esetleg évmilliókba telne egy-egy nagyobb probléma esetén. Ugyanakkor az élővilágban is felbukkannak ehhez hasonló feladatok, amiket az élő rendszerek nap mint nap sikeresen megoldanak. Általában ezek a megoldások nem tökéletesek, de legtöbbször nagyon közel állnak az optimumhoz. Ezen kívül még egy jó tulajdonsággal is rendelkeznek: robusztusak. Ha kis módosítás történik, még nem dől romokba az egész, ha egy hangyát eltaposnak, attól még egész jól fog működni a hangyaboly. Innen indult tehát az a törekvés, hogy ezekre a feladatokra biológiailag inspirált heurisztikákat¹⁵ alkalmazzanak¹⁶.

Az ilyen megközelítések egy fontos csoportja a részcsoportra-optimalizáció¹⁷. Ezt a következőkben bemutatott példa szemlélteti. Egy téren galambok keresik a kenyérmorzskákat, és céljuk a legnagyobb kupac megtalálása. Ekkor tulajdonképpen három tényező befolyásolja a galambok haladását: a tehetetlenségük (amerre elindultak, arra könnyebben mennek tovább), amit látnak (amelyik irányba jó sok morzsát látnak, az igencsak vonzó számukra) és hogy a többiek merre mennek (nem szeretnének egyedül maradni, sem lemaradni a csapat által megtalált nagy zsákmányról). Az optimalizáció szempontjából ezeknek a tényezőknek mind megvan a maguk szerepe. A tehetetlenség simítja a keresést, és viszonylag védetté teszi a különféle mesterséges berezgések, beakadások „rémségeivel” szemben. A saját irányok fontossága azt eredményezi, hogy a galambok mozgásában kifejeződik az általuk begyűjtött információ, így lehetővé válik a közlés. Az pedig, hogy figyelnek egymásra azt eredményezi, hogy jó eséllyel sikerül megtalálni a globális optimumot, és nem lesz olyan egyszerű leragadni egy lokális kupacnál.

¹⁴ PAPADIMITRIOU, Christos H. (2013), *Computational complexity*. Hoboken, John Wiley and Sons Ltd.

¹⁵ A heurisztika egyszerűen egy olyan megközelítés, ami nem garantálja az optimum megtalálását, de valószínűleg elég jó eredményre vezet.

¹⁶ COLORNI, Alberto, et al. (1996), „Heuristics from nature for hard combinatorial optimization problems” *International Transactions in Operational Research*, [3] (1). 1-21.

¹⁷ KENNEDY, James (2011), „Particle swarm optimization” *Encyclopedia of machine learning*. Springer US. 760-766.

Ezen paradigma egyik megvalósítását jelenti tulajdonképpen a hangyaboly-optimalizációnak¹⁸ nevezett eljárás. Ilyenkor a feladat lényege, hogy a hangyák megtalálják az optimális utakat a különféle étellelőhelyek és a bázis között, mi több, jól osszák be az egyes irányokba haladó hangyák számát. Ezt úgy érik el, hogy feromonnyomok segítségével jeleznek egymás számára. Ha találtak valamit, izgalomba jönnek és kémiai anyagokat bocsátanak ki, amit a többiek érzékelni tudnak. A feromonok párolgása pedig lehetővé teszi, hogy a rövidebb utak részesüljenek előnyben. Például elképzelhetjük, hogy hangyák masíroznak a hangyaboly és az ételforrás között. Ekkor ha beteszünk valami akadályt az útjukba, hirtelen összezavarodnak és véletlen bolyongásba kezdenek. De amint találunk valami nyomot, elindulnak rajta. Így kialakul két út: az akadály egyik illetve másik oldalán. Végül a hosszabb út hátrányba kerül, mivel a rajta haladó hangyáknak alacsonyabb lesz az izgatottsága mire visszaérnek a bázisig, és a nyom nagyobb része is elpárolgott az út távolabbi szakaszain. Ennek köszönhetően sikerül megtalálni a rövidebb utat a kiindulóponttól a célig. A példa elég egyszerű, de az eljárás sokkal bonyolultabb helyzetekre is alkalmazható, illetve hasonló megfontolásokkal megközelíthetővé válik az egyik legismertebb NP-nehéz probléma, az utazó ügynök¹⁹ problémája is (sőt, mivel az NP-nehéz feladatok átalakíthatóak egymásba, ezzel egy általános heurisztikát kaptunk ezen esetek megközelítéséhez).

Világosan megfigyelhető tehát, hogy a biológia jelentős ihletforrás volt (és ma is az) az algoritmusok kialakításához, nagy bonyolultságú optimumkeresési feladatok közelítő megoldásához. Ahogy azt a fizika esetében is láttuk, itt is megtalálható a visszacsatolás. A biológiai kutatásban leggyakrabban komplex rendszerek²⁰ állnak a középpontban. Egy komplex rendszer attól komplex, hogy viselkedése nem értelmezhető egyszerűen a részek viselkedésének összegeként. Vagyis a részek közötti kölcsönhatások diffúziója olyan mintázatot alakít ki a rendszerben, melyek megdöbbenőek, ha csak annyit tudunk, hogyan működnek az alkotórészek önmagukban. Gondoljunk csak egy egyszerű példaként a Mekkába zarándokló hívekre,

¹⁸ DORIGO, Marco, BIRATTARI, Mauro, STÜTZLE, Thomas (2006), „Ant colony optimization.” *Computational Intelligence Magazine, IEEE*. [1] (4). 28-39.

¹⁹ A feladat lényege, hogy az ügynöknek meg kell találnia a legrövidebb utat, mellyel bejárhatja az összes kiszemelt célpontot, mindegyiket csak egyszer érintve, és végül visszaérve a kezdeti pontba.

²⁰ DOOLEY, Kevin (1996), „Complex adaptive systems: A nominal definition” *The Chaos Network*, [8] (1). 2-3. CURTIS, Sean, et al. (2011): „Virtual Tawaf: A case study in simulating the behavior of dense, heterogeneous crowds” *Computer Vision Workshops*.

akik szeretnék megérinteni a Fekete Követ. Mindegyikük célja, hogy közelebb kerülhessen a középponthoz, akik végeztek, azok pedig távozhassanak. És ebből az egyszerű szabályból komplex mintázat alakul ki: a tömeg forogni kezd, mintegy körültáncolja a középpontot²¹.

Az ilyen jellegű helyzetek tanulmányozása éppen ezért általában nem kezelhető analitikus számolásokkal. Legtöbbször számítógépes szimulációk teszik lehetővé azt, hogy jobban megismerhetővé váljon a működési mechanizmus és a befolyásoló paraméterek jelentősége. Egy másik kiemelkedő példa az emberi genom szekvenálása²², amelyhez óriású mennyiségű gépi munkát kellett felhasználni, algoritmusok tömkelegét kidolgozni és feljavítani. Manapság is a bioinformatika élvonalában áll a szekvenálás és az így szerzett információk között felállítható kapcsolatrendszer²³.

Másrészt a biológiában is gyakran kell optimumot keresni. Itt térünk vissza a fejezet bevezetőjében felmutatott kapcsolatra a játékelmélet és evolúció között. Ugyanis, ha megértettük, hogy az evolúció tulajdonképpen egy biológiai játék, akkor abban aligha lehet más célja a résztvevőknek, mint maximalizálni a jussukat. Ebben az értelemben az evolúció is tulajdonképpen egy optimalizációs probléma, ahol az adott fajok keresik a lehető legnagyobb nyereséget az adott ökoszisztéma által képviselt játéktérben.

Ebből a gondolatból eredeztethetők az evolúciós algoritmusok^{24,25}, melyek a következő megfontoláson alapulnak: alakítsunk ki olyan mesterséges ökoszisztémát, melyben az egyes játékosok nyeresége akkor maximális, ha megoldják azt a problémát, amit a tervező szeretne. És hogyan lehet legegyszerűbben mesterséges világokat létrehozni? Hát a számítógép segítségével. Az egyedek tulajdonképpen a genomjuk által lesznek képviselve, a probléma pedig valamilyen fitnessfüggvény (életképességet, átlagos utódok számát megadó függvény) maximalizálása lesz. Ezen függvény meghatározása pedig tulajdonképpen specifikálja a megoldandó feladatot. Ezek után a termé-

²¹ CURTIS, Sean, et al. (2011): „Virtual Tawaf: A case study in simulating the behavior of dense, heterogeneous crowds” *Computer Vision Workshops*.

²² A genom kis részleteiből a teljes szekvencia összeállítása óriási számítási kapacitást igényel, a feladat csak nagyon jól átgondolt és speicalizált algoritmusok segítségével hajtható végre.

²³ LANGMEAD, Ben, et al. (2009), „Ultrafast and memory-efficient alignment of short DNA sequences to the human genome” *Genome biol.*, [10] (3). R25.

²⁴ DEB, Kalyanmoy (2001), *Multi-objective optimization using evolutionary algorithms*. XVI. kötet. Hoboken, John Wiley & Sons.

²⁵ BORGULYA István (2004), *Evolúciós algoritmusok*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus.

szethez fordulunk és lekoppintjuk az evolúció tetszetős ötletét: először létrehozunk egy véletlenszerű populációt, melynek tagjai az életképességükkel arányosan hoznak létre utódokat, néha esetleg mutációkat hajtunk végre és türelmesen várunk, míg ez a mesterséges evolúció kitermeli számunkra azt a megoldást, amivel már elégedettek vagyunk. (A megállás kritériuma különböző lehet: a fitnessfüggvény adott értéket meghalad, sok iteráción keresztül sem észlelhető jelentős változás, vagy esetleg bizonyos előre meghatározott generációs szám elérése.)

És még csak most következik a csattanó... Mert jó: eddig sikerült megmutatni, hogy a természet mennyi szinten segítette az informatika és az algoritmusok világának kiteljesedését; de most jön a grandiózus visszacsatolás. Tulajdonképpen egy számítógépprogram megírásának lényege az, hogy valamilyen jól körülhatárolható feladatot minél gyorsabban és pontosabban teljesítsen. Tehát, ha kitalálunk egy olyan fitnessfüggvényt, mely jól leírja az adott elvárásokat, és alkalmazzuk az előzőekben ismertetett evolúciós stratégiát, akkor eljuthatunk a programozók álmához: ne kelljen megírni a programokat, csak mondjuk meg, hogy mit csináljon, és írja meg magát. Ez az, amit genetikus programozás néven emlegetnek²⁶.

Gondolatnak nagyon szép és bizonyára nagyon régen felmerült már ez az elképzelés sokakban, de a megvalósításhoz vezető komolyság első jeleit Koza mutatta 1991-ben²⁷. Kezdetben a problémát az optimalizálandó genon miben léte okozta. Ha például a programot képező bitek sorozatára próbáljuk alkalmazni az evolúciós paradigmát, elég hamar bajba kerülünk. Már az első lépésnél mély szomorúsággal szembesülünk, mikor kiderül, hogy a véletlenszerűen legenerált kódok jó esetben el sem indulnak, rossz esetben veszélybe sodorhatják a számítógépünket és adatainkat. Egy olyan megközelítésre volt szükség tehát, mely során a keresés megfelelő keretek között történik. Koza ötlete az volt, hogy használjunk műveleti fákát genomként. A műveleti fák lényege, hogy értelmezhető részekből építi fel a procedúrát: például, ha a feladat egy összefüggés megragadása, akkor a matematika műveleteiből, változókból és konstansokból. Így bizonyos, hogy csak értelmezhető, végrehajtható és biztonságos példányok jönnek létre. A kereskezést pedig a fák alrészeinek kombinálásával lehetett elérni. Ilyen módon sikerült is megoldani az első feladatokat, azaz a szimuláció a megadott bemenet-kimenet

²⁶ Banzhaf, Wolfgang, et al. (1998), *Genetic programming: an introduction*. I. kötet. San Francisco, Morgan Kaufmann.

²⁷ Koza, John R. (1991): „Genetic evolution and co-evolution of computer programs” *Artificial life II*. (10). 603-629.

párok alapján megkonstruálta azt az összefüggést (az előre szolgáltatott műveletek felhasználásával), mely a legpontosabban adta vissza a várt eredményt. Nyilvánvalóan ez még távol áll attól, hogy bármilyen feladatot specifikálva a számítógép kidobjon egy annak megfelelő programot, de tény az, hogy műveleti fák segítségével bármilyen komplexitású algoritmus leírható, ennek mindössze a rendelkezésre bocsátott elemek szabnak határt. Vagyis ezt a megközelítést továbbgondolva azóta is a programozók lelkét gyönyörködtető eredmények születnek a bemutatott paradigma nyomán. (A legerősebb határt természetesen itt is a számítási komplexitás jelenti és az, hogy komplexebb feladatok megoldásához óriási kód-populációkra van szükség.)

Újból sikerült elkapnunk tehát a tudományterületek közötti oda-vissza pattanó ihletgomolya egy szálát. A számítógép lehetővé tette a modern értelemben vett genetika létrejöttét és az evolúciós gondolat elfogadottá válását. Ebből a gondolatvilágból kiindulva létrejött az evolúciós algoritmusok világa, ami visszacsatolódva mély gondolati hatással volt az informatika világára a genetikussal programozás lehetősége és megvalósulásai folytán.

Neurológia

Valószínűleg nem fog nagy nehézséget okozni az olvasó meggyőzése arról, hogy a neurológiának igenis van köze az informatikához. Elég, ha arra gondolunk, hogy a mindennapokban is mennyire gyakran szerepelnek olyan kifejezések, mint „az agy egy számítógép”, „a számítógép gondolkodik”, „meg tudja értetni magát a géppel”, stb. Ugyanakkor éppen ez az interdiszciplináris terület szolgáltat jó példát arra, hogy nem elég valamilyen kölcsönhatást evidenciaként elfogadni: ettől még nem válik azzá, aminek hisszük. Ugyanis nagyon sokáig jellemző volt a területre, hogy rengeteg gondolati kapocs alakult ki és vált elfogadottá, mielőtt bármiféle megvalósított projekt ezt érdemben alátámasztotta volna. Tulajdonképpen az első igazán lényeges és megvalósítható ötlet ebből a témakörből a neurális hálók²⁸ gondolata volt. A koncepció lényege, hogy szimuláljuk az idegrendszer egy részhálózatát a neuronok egy nagyon egyszerű modellje alapján. Ebben az esetben ezt a komplex sejtet egy gráf csúcsaként képzeljük el, melybe beérkeznek jelek a feléje irányított éleken, ezeket összeadja, esetleg egy aktivációs függvényt haddat rá, majd az így kapott értéket

28 HORNIK, Kurt, et al. (1989), „Multilayer feedforward networks are universal approximators” *Neural networks* 2. (5). 359-366.

továbbítja a belőle kiinduló éleken. A gráf tulajdonképpen egy úthálózat-ként képzelhető el a legegyszerűbben. Így a csúcspontok a kereszteződések, forgalmi csomópontok, a bemenő élek a beérkező sávok és a kimenő élek pedig a távozó sávok. A továbbított adatok pedig a közlekedő járművek. Ezen túl, ahogy az a valóságban is van, egyes utak forgalmasabbak, mások kevésbé forgalmasak, ezt a gráfelméletben az élek (utak) súlya jelképezi. Vagyis a működés alapvetően a következő: az autók beérkeznek a kereszteződésbe, és az összeg úgy oszlik el, hogy az összes kimenő út terheltsége azonos legyen (vagyis a szélesebb, nagyobb utakra többen mennek, a mellékutcákba pedig alig). Tulajdonképpen az idegrendszer is valahogyan így működik, csak ott az autók helyett elektromos impulzusokról, a kimenő és bemenő sávok helyett pedig axonokról és dendritekről beszélünk. Az agyunk tehát ilyen rendszerek segítségével képes tanulni. Ugyanakkor az ilyen rendszerek gráfokkal (viszonylag egyszerűen és jól paraméterezhető matematikai objektumokkal) történő reprezentációja könnyen megvalósítható számítógépek segítségével. Már csak össze kellene illeszteni valahogy a kettőt, és elérhetnénk, hogy a számítógépek is emberként tanuljanak. De hogyan tanul az agy? A legegyszerűbb és legelső magyarázatok egyike szerint a szinapszisok erősségének változtatása által. Ahogyan változik a neuronok közötti áramátadás jósága, azonos beérkező impulzusokból más mintázatok alakulnak ki. Ezt az úthálózat kapcsán úgy szemléltethetjük, hogy változik az utak szélessége, járhatósága, így más eloszlása lesz a kimenő autóknak a fent leírt egyszerű szabály alapján, vagyis megváltozik a forgalom mintázata a városban. Ezek szerint, ha adott irányba szeretnénk változtatni a forgalmat, akkor vissza kell terjednie az információnak; például szólni kell, hogy szeretnénk, ha ide kevesebb autó jönne. Ekkor szűkíteni kell az utat, illetve az azt megelőző csomópontba beérkező utak teherbírását is érdemes lehet csökkenteni, stb. Ugyanígy működik a szélesség növelése, ha magasabb látogatottságot szeretnénk egy városrészben.

Alapvetően ilyen elvek mentén működnek a legegyszerűbb neurális hálók, azzal a megkötéssel, hogy ott általában a terjedés a bemenettől a kimenetig irányítva halad úgynevezett rétegekbe szerveződő csomópontokon keresztül. Ez a neurológiából szerzett tudás beépítése a modellbe, ugyanis az agy legjobban feltérképezett területén, a látókéregben, ilyen jellegű szerveződés figyelhető meg. Tehát kezdetben van egy tetszőleges élsúlyokkal ellátott, adott szerkezetű gráf, végigterjed rajta a bemeneten kapott információ és kialakul valamilyen kimenet (ezt nevezi a szaknyelv feedforward fázisnak),

majd a várt kimenettől való eltérés – a hiba – visszaterjed, és annak megfelelően igazításra kerülnek a súlyok (backpropagation).

Ilyen háló segítségével megoldható feladat például, hogy egy fényképről eldöntse, egy arc látható-e rajta vagy sem. Ezek szerint annyi bemenő út lesz a hálózatba, ahány képpontból áll a kép, és elindítunk az egyes képpontok intenzitásával arányos számú autót. A hálózat végén pedig két nagy úton lehet kihajtani, az egyik fogja jelképezni a pozitív választ, a másik a tagadót. Ha tehát több autó megy ki az „igen” ágon, akkor ezt úgy értelmezzük, hogy a rendszer megítélése szerint igenis egy arc van a képen. Ugyanakkor az optimális kimenetet pár (általában ezres nagyságrendű) tanító esetre megadjuk és a visszaterjedés mechanizmusa által beállításra kerül az élek súlya. Esetenként ezt a folyamatot többször megismétlik. Ehhez hasonló módszereket alkalmaznak a fényképezőgépben levő arc-felismerőktől a kézírás digitalizálására szolgáló programokon keresztül a robotok járásának kalibrálásáig nagyon sok területen. Tulajdonképpen a mesterséges intelligencia egyik legsikeresebb eszközének tekinthető azóta is.

Így tanul az informatika az agyról szerzett tudásból, de mint láttuk, ezek a kapcsolatok általában visszafelé is segítő jellegűek. Gondoljunk csak a mai agy-kutatásban használt módszerekre, de talán már az orvostudományban használatos EEG is jó példa rá, hogy a számítógépek segítségével másodpercek alatt ki lehet termelni a fontos paramétereket egy sok ezer adatpontból álló információcsomagból (ezzel a jelfeldolgozás szakterülete foglalkozik). Napjainkban ütemes fejlődést mutatnak a tágabb értelemben vett agyszámítógép interfészek is. Sikerül finom-mechanikai eszközök segítségével jeleket továbbítani az idegrendszerből egy számítógépbe, ami azt feldolgozza és értelmezi. Ezek innen egy több ezer kilométerre levő számítógépbe juttathatóak ahonnan egy másik egyén koponyájába juthatnak. Ilyen módon valószínűsíthető már meg mesterséges telepátiát. Ugyanakkor hasonló fejlődés segít mozgatható művégtagok létrehozásában, de egyszerűen az agykutatásban, az idegrendszer működésének közelebbi megismerésében is.

Ugyanakkor a most folyó neurológiai projektek közül a legnagyobbak közé tartozik úgy befektetett munkaerő, mint infrastruktúra szempontjából az agy működésének minél pontosabb modellezésére irányuló megakísérlet (Human Brain Project²⁹), ahol a neurális hálókkal ellentétben az a cél, hogy a lehető legrealisztikusabban sikerüljön modellezni az agyat. Itt a neuronok

²⁹ SHEPHERD, Gordon M., et al. (1998), „The Human Brain Project: neuroinformatics tools for integrating, searching and modeling multidisciplinary neuroscience data” *Trends in neurosciences*, [21] (11). 460-468.

már nem egy gráf csúcsai, hanem komplex szerkezettel rendelkező sejtek. Az elektromos impulzusok sem csak az axonokon és dendriteken keresztül terjednek, hanem a fizika törvényei szerint kiterjednek a neuron-közi térbe is, és még rengeteg más finomság is be van építve az algoritmusba, melyen több száz kutató dolgozik.

Mégis miért, kérdezhetnénk. Rengeteg válasz lehetséges erre a kérdésre. Például azért mert szeretnénk megérteni az agy működését minél pontosabban, ami segíthet az emberiség helyzetének újraértékelésében, a mesterséges intelligencia továbbfejlesztésében, betegségek kezelésében és még rengeteg területen.

Most azonban tekintsük a számítástechnika területét. Manapság egyre inkább elterjednek a sokmagú processzorok, ma már egy átlagos okostelefonban is ilyen található. Az elején az volt az elképzelés, hogy tegyünk több ugyanolyan, jól összehangolt processzort egymás mellé. Az utóbbi időben azonban egyre erőteljesebben feltörekvő irány, hogy használjunk bizonyos specifikus feladatokra kidolgozott magokat, amik ezeket a lehető leggyorsabban, legergiatakarékosabban hajtják végre. Elterjedt például a grafikus kártyák programozása, ami tulajdonképpen azt használja ki, hogy egy ilyen kártyán rengeteg nagyon gyors, de korlátozott feladatok elvégzésére alkalmas mag található.

Másrészt, visszatérve a kiindulási ponthoz, az agyunk végül is egy számítógép. Még hozzá egy nagyon jól párhuzamosított, roppant gyors számításokat végző rendszer. Rengeteg kis processzorból áll, a neuronokból, melyeknél a leglényegesebb talán összeköttetésük és kölcsönhatásaik módja. Azaz a neurológia fejlődése, kiteljesedése a jövőre nézve újabb lehetőségekkel kecsegtet a számítógépes rendszerekre nézve: lehetségessé teheti a párhuzamosítás művészetének eltanulását az agytól. Azaz újra egy olyan esettel állunk szemben, ahol a tudományos fejlődés, a területek közötti szoros együttműködés egy új implementációs lehetőséget vet fel és ihlettel szolgál a számítógépek fizikai valóságának újratervezéséhez.

Konklúziók

Az áttekintett mozaikdarabkák remélhetőleg érzékelhetővé tették a különböző tudományterületek közötti mély kölcsönhatásokat. Jelen esetben az informatika és három más terület – a fizika, a biológia és evolúciós játékelmélet valamint a neurológia – közötti kapcsolatra került a hangsúly, viszont hasonló összefüggések fellelhetőek természetesen más témakörök esetében is.

Egyrészt elkerülhetetlen annak leszögezése, hogy a jelenben kibontakozó tudományos fejlődés nem lenne elképzelhető a számítógépek segítségével (műveletek millióit, milliárdjait hajtja végre másodpercenként egyetlen processzor – ennél viszont jóval kevesebbet egy professzor). Ugyanakkor már a számítógépek létrehozásához is szükség volt a fizika és kvantummechanika fejlődéséhez. Ugyanígy minden megvizsgált területen megfigyelhető volt, hogy a hatás nem egyirányú, az összes példaként felsorakoztatott irány mentén előkerültek olyan esetek, amikor a kölcsönhatás nem csak lehetővé teszi bizonyos új paradigmák formálódását, hanem mély gondolati, tudomány-filozófiai perspektívákat nyit meg, illetve gyakran új – eddig kihasználatlan, talán kihasználhatatlan – megvalósítási (implementációs) elképzelésekhez vezet el.

Szükséges kiemelni viszont, hogy nem elég a tág látótér, az hogy a szakszavak áthallásából gyönyörű ábrándok fakadnak. Kíváncsisággal társuló komolyságra van szükség ahhoz, hogy ezekből a kapcsolatokból sok tanulás és munka után valami olyan csoda jöhessen létre, mint a kvantumszámítógép, a genetikus programozás vagy az agy modelljére alapozott elosztott rendszerek. Végül ebben a szellemiségben Konfuciusz gondolatával zárulhat a tanulmány: „Amit hallok, azt tudom, amit látok, azt megjegyzem, amit teszek, azt megértem.”

Társadalomtudományok

A hosszú távon veszteséges vállalatok problematikája – egy modellezési kísérlet

Berezvai Zombor

Tanulmányok egész sora foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy néhány vállalat miért volt képes átlagon felüli profitabilitás elérésére, és ennek hosszú távon való fenntartására.¹ „Néhány vállalat, mint például a Kellogg, a Nestlé, a Hewlett-Packard és a Boing következetesen és szignifikánsan magasabb megtérüléssel működik, mint közeli versenytársaik.”² A kérdés nagy érdeklődésre tart számot, hiszen e stratégiák és piaci viselkedések követése hasonló megtérüléssel kecsegtet. Ugyanakkor a hosszú távon veszteséges vállalatok vizsgálata sokkal kisebb figyelmet kapott. Ez nem is meglepő, hiszen senki sem szeretne ezektől a vállalatoktól tanulni. A racionális viselkedés feltételezése alapján minden vállalat nagyobb profit elérésére törekszik, és nem a veszteségek növelése a célja. Ezzel azonban elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amiért a veszteséges vállalatok vizsgálata is érdekes és tanulságos lehet. Lehetséges, hogy racionálisan működő vállalatok 10 vagy akár még több éven keresztül folyamatosan veszteségesen termelnek?

A mikroökonómiai elmélet alapján versenyzői környezetben hosszú távon nem képzelhető el veszteségesen működő vállalat, mert a piacról való kilé-

¹ Például: MUELLER, Dennis C. (1977), „The Persistence of Profits Above the Norm” *Economica*. [44] (176) 369-380.

JACOBSEN, Robert (1988), „The Persistence of Abnormal Returns” *Strategic Management Journal*. [9] (5) 415-430.

WARING, Geoffrey F. (1996), „Industry Differences in the Persistence of Firm-Specific Returns” *The American Economic Review*. [86] (5) 1253-1265.

ROBERTS, Peter W. (2001), „Innovation and Firm-Level Persistent Profitability: A Schumpeterian Framework” *Managerial and Decision Economics*. [22] (4/5) 239-250.

BOU, Juan Carlos, SATORRA, Albert (2007), „The Persistence of Abnormal Returns at Industry and Firm Levels: Evidence from Spain” *Strategic Management Journal*. [28] (7) 707-722.

² WARING (1996), 1253.

péssel a veszteségek megszüntethetők. Miért nem lépnek ki tehát a piacról ezek a vállalatok? Ebben a tanulmányban e kérdésekre keresem a választ Monte Carlo szimulációk segítségével. A széles körben használt nettó jelenérték (NPV) szabályt alkalmazom a vállalatok piacról való kilépésének, illetve oda történő belépésének modellezésekor. E szerint akkor kell be-, illetve kilépni egy piacról, ha a fellépő hasznok nagyobbak a felmerülő költségeknél, tehát a projekt nettó jelenértéke pozitív. A jövőbeli hasznok és költségek számítása azonban csak előrejelzéseken és feltételezéseken alapulhat. A nem várt piaci sokkok pedig akár jelentősen is módosíthatják a valóban megvalósuló kimeneteket, amelyek hatással lesznek a vállalatok profitabilitására is. Modellemmel ezt a kérdéskört járom körül, pontosabban azt, hogy az előre nem várt keresleti vagy költségsokkok hogyan módosíthatják a vállalatok nyereségességét.

Amennyiben egymást követő periódusokban folyamatosan előre nem várt negatív sokkok érik a gazdaságot, úgy elképzelhető, hogy a vállalatok hosszú távon át nem képesek profitot termelni, ugyanakkor nem is lépnek ki a piacról, mert *ex ante* nem látták, hogy milyen sokkok következnek majd be a jövőben. Különbőféle feltételezések mentén elvégzett Monte Carlo szimulációim azt mutatják, hogy tökéletesen racionális vállalatok esetén is elképzelhető 10, akár 15 évig tartó folyamatosan veszteséges működés. Eredményeim alapján a hosszú távon veszteséges működés és a racionális viselkedés feltételezése nem feltétlenül ellentétesek egymással. Előbbi kimenetel következhet (bár nem szükségszerűen) tisztán racionális döntéshozatalból is.

Tanulmányom következő részében a modell felépítését mutatom be, majd a modell kalibrálására és a változók induló értékének megválasztására térek ki. Ezek után részletesen bemutatom a modell eredményeit és a kulcsváltozókra végzett érzékenységvizsgálatokat. Végül egy esettanulmánnyal és a főbb konklúziókkal zárom a tanulmányt.

A modell bemutatása

A modell alapja a vállalatok előre tekintő viselkedése, annak feltételezése, hogy fontos döntések esetén a múlt helyett a jövő lehetőségeire fókuszálnak a vállalatok. Azonban a kereslet és valamennyire a költségek jövőbeli alakulását különböző, előre nem látott vagy nem ismert tényezők is befolyásolják. A vállalatoknak piaci előrejelzések állnak rendelkezésükre, hogy meg tudják ítélni a jövőbeli folyamatokat. Minden egyes döntésnél tehát azt mérlegelik, hogy ha fenntartják működésüket az milyen várható jövedelemáramlást

eredményez számukra. Ezen pénzáramlások jelenértékét kell kiszámítani. Amennyiben ez pozitív, úgy érdemes folytatni a tevékenységet, ha negatív, akkor ki kell lépni az ipárból. A döntésnél ugyanakkor figyelembe kell még venni a ki- és belépési költségeket is.

Vizsgáljunk egy piacot, ahol több vállalat tevékenykedik. Novshek és Sonnenschein³ általános egyensúlyi elemzéseikben azt feltételezik, hogy a vállalatok mennyiségi versenyt játszanak, az árelfogadás ugyanis túlidealizált állapot. A vállalatok számának növekedésével⁴ a Cournot-egyensúly a tökéletes verseny egyensúlyához tart, határértékben megegyezik a kettő. Ezt az elképzelést tovább általánosítva ebben a kutatásban azt tételezem föl, hogy a vállalatok differenciált termékes Cournot-versenyt játszanak (amelynek speciális eseteként előáll a hagyományos Cournot-verseny). Ennek hátterében a vállalatok eltérő márkatermékei állnak.

A termeléshez használt technológia mindenki számára elérhető, azonban a kereslet és a költségek periódusról periódusra változnak. A változás egy része előre látható, egy része azonban előre nem ismert sokkok következménye. A játék menete a következő. A piacon lévő vállalatok számára a periódus elején nyilvánvalóvá válik a tényleges kereslet és a költségek. Ezután döntenek a vállalatok a termelt mennyiségről, maximalizálva profitfüggvényüket. Miután minden vállalat meghatározta a termelt mennyiséget, kialakul a piaci ár, és a fogyasztók megvásárolják a termékeket, a vállalatok pedig realizálják az adott periódus profitját.

Ezután a vállalatok döntést hoznak arról, hogy a következő periódusban termelnek vagy kilépnek a piacról. Ha termelnek, úgy a fix költségeket mindenképpen ki kell fizetniük (ez a döntés pillanatában még pontosan nem ismert), ha kilépnek, akkor a kilépési költség terheli őket. Ezután külső szereplők döntenek arról, hogy belépnek-e a piacra. Ha belépnek, akkor ki kell fizetniük a belépési költséget, ha nem lépnek be, akkor semmilyen költségük sem merül fel. Így kialakul a következő periódusban piacon lévő vállalatok száma, és kezdődik a játék előlről.

³ NOVSHEK, William, SONNENSCHN, Hugo (1978), „Cournot and Walras Equilibrium” *Journal of Economic Theory*. [19] (2) 223-266.

NOVSHEK, William, SONNENSCHN, Hugo (1987), „General Equilibrium with Free Entry: A Synthetic Approach to the Theory of Perfect Competition” *Journal of Economic Literature*. [XXV] (3) 1281-1306.

⁴ Adott piacméret és szabad belépés esetén a vállalatok száma annál nagyobb, minél kisebb a minimálisan szükséges üzemméret. Tehát alapvetően a fix költségek nagysága a döntő tényező.

A vállalatok be- és kilépésről való döntési szabálya az alábbi. Már a piacon lévő vállalatok számára, ha a várható profitáram jelenértéke nagyobb, mint a kilépési költség ellentéte, akkor a vállalat bent marad a piacon; egyébként kilép. Új belépő pedig akkor lép be a piacra, ha a várható profitáram jelenértéke nagyobb, mint a belépési költség. Formálisan, már a piacon lévő vállalat döntési szabálya:

$$PV(E(\pi_i)) \begin{cases} \geq -OC, & \text{a vállalat a piacon marad} \\ < -OC, & \text{a vállalat kilép a piacról} \end{cases},$$

míg egy potenciális belépő döntési szabálya:

$$PV(E(\pi_i)) \begin{cases} > EC, & \text{a vállalat belép a piacra} \\ \leq EC, & \text{a vállalat nem lép be a piacra} \end{cases},$$

ahol OC jelöli a kilépési költséget, és EC a belépési költséget.

A szabály tehát a vállalati pénzügyek alapszabályát implementálja: pozitív nettó jelenértékű projektet meg kell valósítani, míg nulla vagy negatív nettó jelenértékű projekttől tartózkodni kell.⁵

Sandmo⁶ szerint nem megfelelő, ha a vállalatok várható profitjukat maximalizálják, ugyanis ez kockázat semleges attitűdöt feltételez, miközben általában kockázatkerülés jellemző a piacokra. A vállalati profitáram jelenértékének kiszámításakor használt kamatláb ugyanakkor tartalmazza a kockázatért járó hozamprémiumot is, tehát a modellben alkalmazott eljárás konzisztens kockázatkerülő magatartás esetén is.

Mivel a piacot érő sokkok identifikációja a modell kulcsa, így erre részletebben is kitérek. Makrogazdasági szintén megkülönböztethetők permanens és átmeneti sokkok. Míg a permanens sokkok hatása hosszú ideig (elméletileg örökké) érződik a piacon, az átmeneti sokkok hatása néhány periódus alatt eltűnik. A kétféle sokk megkülönböztetését használja fel a VAR modellek identifikációjához Blanchard és Quah.⁷ Módszerük igen elter-

⁵ BREALEY, Richard A., MYERS, Stewart C. (2005), *Modern vállalati pénzügyek*. Budapest, Panem.

⁶ SANDMO, Agnar (1971), „On the Theory of the Competitive Firm Under Price Uncertainty” *The American Economic Review*. [61] (1) 65-73.

⁷ BLANCHARD, Olivier Jean, QUAH, Danny (1989), „The Dynamic Effects of Aggregate Demand and Supply Disturbances” *The American Economic Review*. [79] (4) 655-673.

jedt lett a makroökonómiai elemzések során.⁸ A Blanchard-Quah módszer alapja, hogy a sokkok GDP-re való hatása eltérő, van egy hosszú távú és egy rövid távú hatással rendelkező sokk. Habár jelen elemzésben nem a teljes gazdaságot, hanem csak iparágakat vizsgállok, az elgondolás szintén alkalmazható. Ennek alapján a keresleti és költségsokkok egy hosszú távú és egy átmeneti tényezőből tevődnek össze. A hosszú távú hatás beépül a változóba, az átmeneti sokk pedig 2 vagy 4 periódus (év) alatt eltűnik (véletlen bolyongás zajjal modell).

Minden időszakban tehát kétféle keresleti és kétféle költségsokk, összesen tehát négyféle, egymástól független sokk következik be. Egyrészt egy soha el nem tűnő hosszú távú, másrészt pedig egy átmeneti, kettő vagy négy perióduson belül lecsengő sokk. A sokkok fajtája a sokk bekövetkezése után ismertté válik (tehát a vállalatok tudják, hogy mely sokk hatása fog lecsengeni és melyiké nem), továbbá ismert az átmeneti sokkok lecsengési üteme is. A jövőbeli sokkok várható értéke 0, míg szórásuk nagysága adott (a szórást az érzékenységvizsgálatok alkalmával változtatom). A sokkok szerkezetére szempontjából összesen négyféle modellt tekintek:

- Az 1. modellben a költségek pontosan ismertek, csak a keresletet érik sokkok. Az átmeneti sokkok két időszak alatt tűnnek el (MA(2) folyamat).
- A 2. modell hasonló az elsőhöz, de az átmeneti sokkok csak négy periódus alatt tűnnek el teljesen (MA(4) folyamat).
- A 3. modellben a kereslet mellett a költségeket is érik sokkok. Mindkét sokk egy tartós és egy átmeneti részből áll, ahol az átmeneti részek négy időszak alatt tűnnek el.
- Végül információs aszimmetriát tételeztem fel. A már piacon lévő vállalatok számára éppen ugyanannyi információ érhető el, mint a 3. modellben, a potenciális belépő vállalatok azonban a keresletről alulinformáltak, belépési döntéseiknél azt tételezik föl, hogy a kereslet a jövőben mindig ugyanannyi lesz, mint amennyi az adott periódusban volt. A költségek várható alakulása terén a belépő és az inkubens vállalatok között nincs információs aszimmetria.

⁸ Például: COVER, James Peery, ENDERS, Walter, HUENG, C. James (2006), „Using the Aggregate Demand-Aggregate Supply Model to Identify Structural Demand-Side and Supply-Side Shocks: Results Using a Bivariate VAR” *Journal of Money, Credit, and Banking*. [38] (3) 777-790.

BASHAR, Omar H. M. N. (2011), „On the permanent effect of an aggregate demand shock: Evidence from the G-7 countries” *Economic Modelling*. [28] (3) 1374-1382.

A fentebb bemutatott modell több kérdést is felvet, amelyeket érdemes tisztázni. Elsőként, mindegyik modellben azonnal képesek piacra lépni az új belépők, nincs időbeli csúszás pl. a termelő kapacitások kiépítése vagy a termék bevezetése miatt. A 4. modell használatának egyik oka éppen ez. Ha több idő kellene a piacra való belépéshez, az a bizonytalanságokat növelné, hiszen a több időszakra előre szóló keresleti és költség-előrejelzések szükségyszerűen bizonytalanabbak. Mivel a 4. modellben az új belépők az adott időszakival egyező keresletet tételeznek föl minden időszakban, és ez alapján döntenek a piacra lépésről, így lényegtelenné válik, hogy azonnal belépnek a piacra vagy csak egy időszakkal később.

Másrészt, mind a négy modellben végtelen időhorizontra számolódik a nettó jelenérték, tehát nincs arra lehetőség, hogy egy vállalat *tervezetten* még néhány időszakig bent maradjon a piacon, és csak aztán lépjen ki, vagy belépjen a piacra és néhány periódus múlva *tervezetten* kilépjen. A kulcsszó itt a *tervezetten*. Alapvetően minden periódusban csak a következő periódusról döntenek a vállalatok; a későbbi periódusokra vonatkozó döntéseiket még felülvizsgálhatják. Igazából mindegy, hogy mit gondolnak arról, meddig szeretnének a piacon maradni, mert ezt a jövőbeli folyamatok befolyásolják és felülírhatják.

További érv a végtelen időszaki optimalizáció mellett, hogy a különböző időhorizontra számolt nettó jelenértékek alapján hozott döntések ellentmondásba kerülhetnek egymással. A vállalatoknak valamiképp szinkronizálni kell ezeket, és meg kell határozni egy egyértelmű döntési szabályt. A pusztán a következő időszaki profit alapján való döntés azt mutatná, hogy a vállalatok nem terveznek előre, a számukra elérhető információkat nem építik be teljesen döntéshozatali folyamatukba, amely ellentmond a racionális viselkedés feltevésének. Ráadásul még erősebben felvetődne a kérdés, hogy a valóságban az azonnali piaci belépés nagyon ritkán megvalósítható, tehát olyan profit alapján döntenének a vállalatok, amelyet sokszor nem is képesek realizálni. Egynél több, de véges periódusra számolt nettó jelenértéknél mindig felvetődne a kérdés, hogy miért éppen annyi időre optimalizálnak a vállalatok, miért nem több vagy kevesebb periódusra előre gondolkodnak. A végtelen időhorizonttal felül lehet kerekedni ezen a problémán, a kamatláb nagyságának megválasztásával pedig befolyásolható, hogy mennyire számítanak a távoli jövőben várható profitok. Erre részletesebben is kitérek az érzékenységvizsgálatoknál.

Harmadrészt, a modellben a vállalatok között nincs eltérés, az elemzést reprezentatív vállalatokra végeztem el. Ennek oka, hogy egy általános

modellkeretet szerettem volna felépíteni és nem egy adott iparágat modellezni. Ha a vállalatok között technológiai eltérés lenne, az szembe menne a szabadon elérhető technológia feltevésével. Egy már piacon lévő vállalat miért ne tarthatna lépést a technológiai fejlődéssel, és vezethetné be az újabb eljárásokat, módszereket. Ugyancsak, egy új belépő miért lépne be a már bent lévő versenytársakénál rosszabb (drágább) termelést lehetővé tevő technológiával. Végül nyilvánvaló, hogy a kevésbé fejlett (drágább termelést lehetővé tevő) technológiával rendelkező vállalatok esnek ki korábban a piacról, tehát az induló állapottól függetlenül néhány periódus alatt homogenizálna az iparág.

A modell kalibrálása

A Monte Carlo szimulációk elvégzéséhez számszerűsíteni kell a modell paramétereit és kezdeti értéket kell adni a változóknak. Mivel az elemzés célja egy általános jelenség vizsgálata, így a modellt nem egy adott iparág adatai alapján kalibráltam, hanem a megfelelő keresleti és költségfüggvényeket a számítások egyszerű elvégzése és az egyensúlyi pont egyértelmű létezése alapján választottam meg. Ennek megfelelően lineáris keresleti függvényt és konstans határköltséget, illetve fix költséget tartalmazó költségfüggvényt használtam.

Az i -edik termék iránti keresleti függvény alakja t -ben az alábbi:

$$p_{i,t} = a_t - b \cdot q_{i,t} - d \cdot \sum_{j \neq i} q_{j,t},$$

ahol a kereslet időbeli változása a_t változását jelenti. A differenciált termékes verseny alapfeltevése, hogy $b < d$ (míg általános Cournot-verseny esetén $b = d$), továbbá a piacon $i = 1, 2, \dots, n_t$ vállalat van jelen. A vállalatok száma szintén változik időben, alkalmazkodva a piac változásaihoz. A be- és kilépés tehát alapvetően szabad, azonban van belépési és kilépési költség.

Minden, már a piacon lévő vállalat költsége egyező, amely két részre bontható, fix és változó költségre. Az i -edik vállalat profitja t -ben tehát

$$\pi_{i,t} = \left(a_t - b \cdot q_{i,t} - d \cdot \sum_{j \neq i} q_{j,t} \right) q_{i,t} - c \cdot q_{i,t} - FC_i,$$

ahol c a termelés határ- és/vagy átlagos változóköltsége, FC_t pedig a fix költség értéke, amely időben szintén változhat.

Minden vállalat döntési változója saját termelése, eszerint maximalizálva a profitfüggvényt az i -edik termékvariáns ára a t -edik időpontban

$$p_{i,t} = p_t = a - \frac{[b + d(n_t - 1)](a_t - c)}{2b + d(n_t - 1)},$$

az i -edik vállalat profitjának értéke pedig

$$\pi_{i,t} = \pi_t = \frac{b(a_t - c)^2}{[2b + d(n_t - 1)]^2} - FC_t.$$

Mivel minden vállalat egyező, így a szabott árak és profitok egyensúlyban meg fognak egyezni. Ez az oka annak, hogy lehetséges egy reprezentatív vállalatot vizsgálni.

Az alapmodelleknél az 1. táblázatban bemutatott paraméterértékeket és kezdeti értékeket használtam. A piac nagyságát tetszőlegesen választottam meg, de a többi értéket úgy kalibráltam, hogy kezdetben egyensúly legyen a piacon (és minden vállalatnak zérus profitja legyen). A főbb változók esetében érzékenységvizsgálatokat végeztem, amelyet a következő részben ismertetek.

Ahhoz, hogy minden időszakban létezzen a piac, és a vállalatok száma ne csökkenhessen 1 alá, néhány restriktiót vezettem be. A kereslet értékének van egy – minden szereplő által ismert – minimuma, ami alá nem csökkenhet. Ez a fogyasztók oldaláról tekinthető egyfajta elkötelezett fogyasztásnak is. Másrészt, a fix költségnek van egy maximum értéke, ami szintén azt garantálja, hogy mindig létezzen legalább egy olyan vállalat, amelyiknek megéri a piaci keresletet kielégítenie, tehát semelyik periódusban se lépjen ki mindegyik vállalat a piacról.

1. táblázat. A Monte Carlo szimulációk során használt paraméterértékek

Para- méter / változó	(Kezdeti) érték	Rövid leírás
a_0	600	kereslet nagysága kiinduláskor
a_{min}	101	minimális kereslet csak keresleti sokk esetén (ez alá nem csökkenhet a kereslet nagysága)
	145	minimális kereslet keresleti és költségsokk esetén (ez alá nem csökkenhet a kereslet nagysága)
b	8	ár reagálása a saját termelési mennyiségre
d	6	ár reagálása a konkurens gyártók termelési mennyiségeire
a_1	0,8	a kereslet MA(2) és MA(4) folyamatának első késleltetéshez tartozó paramétere
	0,3	a kereslet MA(2) folyamatának második késleltetéshez tartozó paramétere
a_2	0,6	a kereslet MA(4) folyamatának második késleltetéshez tartozó paramétere
	0,4	a kereslet MA(4) folyamatának harmadik késleltetéshez tartozó paramétere
a_3	0,4	a kereslet MA(4) folyamatának harmadik késleltetéshez tartozó paramétere
a_4	0,2	a kereslet MA(4) folyamatának negyedik késleltetéshez tartozó paramétere
σ_η	15	keresleti sokkok szórásai
FC_0	283,22	fix költség nagysága kiinduláskor
FC_{min}	30	minimális fix költség
FC_{max}	612	maximális fix költség
b_1	0,9	a fix költségek MA(4) folyamatának első késleltetéshez tartozó paramétere
b_2	0,7	a fix költségek MA(4) folyamatának második késleltetéshez tartozó paramétere
b_3	0,5	a fix költségek MA(4) folyamatának harmadik késleltetéshez tartozó paramétere

b_4	0,3	a fix költségek MA(4) folyamatának negyedik késleltetéshez tartozó paramétere
σ_ε	5	költségsokkok szórásai
MC	5	határkölség
EC	200	belépési költség
OC	200	kilépési költség
r	0,05	elvárt hozam (diszkont kamatláb)
n_0	15	vállalatszám kiinduláskor

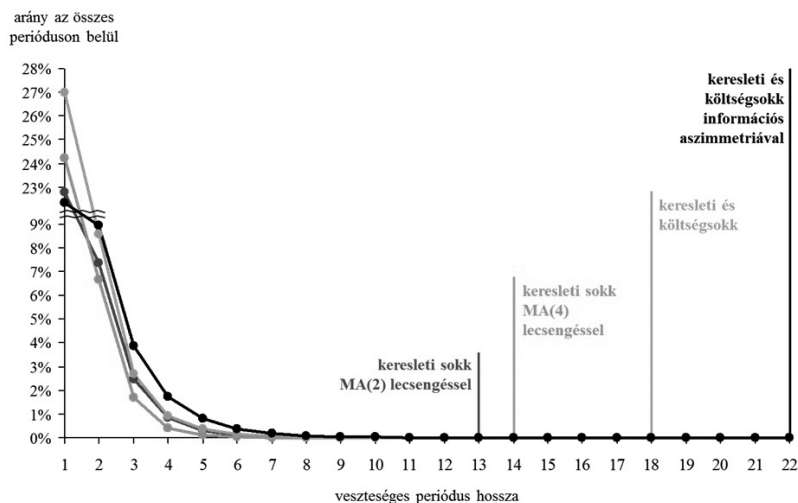
Forrás: saját kalibráció

A keresleti és költségsokkok 0 várható értékű, adott szórású és egymástól független normális eloszlásból származnak. A költségsokkok szórása kisebb a keresleti sokkokénál, mert a költségeket a vállalatok jobban tudják kontrollálni, mint a keresletet (pl. egy megdráguló alapanyagot képesek lehetnek kiváltani egy olcsóbbal). Az alapmodellben használt szórásokat az 1. táblázat mutatja, azonban az érzékenységvizsgálatok során ezt is változtattam.

A szimulációk eredményei

Az 1. táblázatban részletezett kalibráció mellett 100 periódus hosszan szimuláltam a piac alakulását. Az ismétlések száma azonban kérdéses, hiszen minél többször futtatom le a modellt, annál nagyobb a valószínűsége, hogy lesz legalább egy olyan vállalat, amely hosszú időn keresztül veszteséges volt. Mivel nagyságrendileg 100 olyan ország van a világon, amelyben érdemi ipari tevékenység folyik, és országonként kb. 100 iparág található, így 10 000-szer ismételtam meg a szimulációt. Ez azt jelenti, hogy egy tetszőleges 100 éves időszakot (pl. a XX. századot) nézve kb. hány iparág volt hosszú távon veszteséges a világon. A szimulációkat MATLAB-ban futtattam le.

1. ábra. A folyamatosan veszteséges periódusok aránya az egyes szimulációk esetén

Forrás: saját modellezés

Az 1. ábra a szimulációk eredményeit tartalmazza. A fentebb bemutatott négy esetről az adott hosszúságú, folyamatosan veszteséges periódusok arányát mutatja az összes periódushoz képest. Az eredmények alapján minden scenáriónál pozitív a valószínűsége annak, hogy egy vállalat 10 évig minden évben veszteséget termel. A folyamatosan veszteséges periódusok maximuma 13 volt az első modellben, 14 a második modellben, 18 a harmadik modellben és 22 a negyedik modellben. Ez azt jelenti, hogy tisztán racionális döntéshozatal mellett is lehetséges évtizedekig tartó veszteséges működés. Ennek két oka van.

1. A vállalatok a jövőbeli, előre nem látható sokkokra nem tudnak felkészülni. Ha egymás után nem várt negatív sokkok érik a piacot, az folyamatosan rontja a vállalatok nyereségességét. Ilyen esetben minden időszakban lesz néhány kilépő vállalat, de a bent maradók arra számítanak, hogy a kisebb piacot már nyereségesen el tudják látni, azonban az újabb negatív sokkok miatt ez a feltételezésük nem válik valóra.
2. Az átmeneti negatív sokkok lecsengését sok esetben megéri megvárnia a vállalatoknak, mert utána újra profitábilisak lehetnek, és a néhány időszakig tartó veszteségeket ellensúlyozhatják a későbbi nyereségek.

Az eredményekből három érdekes következmény látszik, amelyekre külön is fel szeretném hívni a figyelmet. Egyrészt, az első modellben két időszak alatt eltűnnek az átmeneti sokkok, míg a második modell lassabb lecsengést feltételez. A két modell hasonló eredményeket mutat a maximálisan veszteséges periódusok számában, azonban az első modellben a vállalatok nagyobb hányada veszteséges minden periódusszámnál. Ennek hátterében az áll, hogy a negatív átmeneti sokkok gyorsabb lecsengése magasabb NPV-t eredményez. A rövidebb ideig tartó veszteségeket nagyobb valószínűséggel képesek ellensúlyozni az utána várható nyereségek, így több vállalat vállalja be a veszteségeket. Ehhez adódik még hozzá, hogy egy esetlegesen bekövetkező nem várt negatív sokk is több vállalatot érint.

Másrészt, ha mind a kereslet, mind a költségek változhatnak időben, úgy várhatóan több vállalat lesz hosszabb ideig veszteséges. Ez várható volt, hiszen minél több a bizonytalanság, annál valószínűbb a veszteséges működés. Ezzel kapcsolatos a harmadik megállapítás is. Az információs aszimmetria tovább növeli a folyamatosan veszteségesen működő vállalatok arányát. A negyedik modellben a potenciális belépő vállalatok kevésbé pontos keresleti előrejelzéssel rendelkeznek, mint az inkumbensek. Előbbiek számára nem ismertek az átmeneti sokkok lecsengései, ezért minden jövőbeli időszakra az adott időszakban megfigyelt kereslettel számolnak. Két esetet különböztethetünk meg.

1. A piaci kereslet a jövőben növekedni fog. Mivel a potenciális új belépők számára nem ismert a kereslet várható növekedése, így kevesebb új belépő lesz, mint egyébként. Emiatt a bent lévők várható profitja nő.
2. Ha a piaci kereslet csökkenése várható, úgy az optimális vállalatszám kisebb, mint amennyien a piacon vannak. Emiatt néhány inkumbens kiléphet, azonban lesz néhány új belépő is, akik nincsenek tisztában a kereslet várható csökkenésével. Ezáltal a várható profit csökken.

Az információs aszimmetria tehát a két szélsőséget támogatja. Ha a piac kedvező állapotban van, úgy a reprezentatív vállalat profitja magasabb, mint információs aszimmetria nélkül. Kedvezőtlen piaci kiáltások esetén azonban tovább súlyosbítja a helyzetet, növelve a veszteséges vállalatok vizsgálatakor pedig éppen ez utóbbi eset az érdekes.

Érzékenységvizsgálatok

A modell paraméterértékeinek megválasztása természetes módon befolyásolja a kimeneteket. Más paraméterértékek esetén más eredmények szület-

hetnek. A kiinduló paraméterértékeket ugyanakkor úgy választottam meg, hogy a piac egyensúlyi állapotban legyen, és minden vállalat profitja éppen zérus. Emiatt a legtöbb paraméterérték és kezdeti érték változtatása a többi érték arányos módosítását vonná maga után, és a szimuláció kimenetelére érdemi hatással nem lennének.

2. táblázat. Az érzékenységvizsgálatok összefoglaló eredményei (a folyamatosan veszteséges vállalatok arányának átlagos változása azokban az esetekben, ahol a folyamatosan veszteséges vállalatok száma 10 fölött volt az alapesetben)

	Vizsgált paraméter	+50% versus alapeset	+25% versus alapeset	–25% versus alapeset	–50% versus alapeset
Modell 1	Belépési költség	-12%	-9%	5%	4%
	Kilépési költség	407%	122%	-48%	-70%
	Kamatláb	368%	105%	-49%	-63%
	Keresleti sokk szórása	87%	43%	-34%	-48%
Modell 2	Belépési költség	-34%	-21%	23%	62%
	Kilépési költség	341%	81%	-41%	-56%
	Kamatláb	265%	94%	-36%	-44%
	Keresleti sokk szórása	87%	52%	-33%	-43%
Modell 3	Belépési költség	-27%	-16%	42%	87%
	Kilépési költség	404%	160%	-59%	-72%
	Kamatláb	239%	115%	-39%	-57%
	Keresleti sokk szórása	43%	14%	-7%	-20%
Modell 4	Belépési költség	-30%	-30%	84%	86%
	Kilépési költség	290%	50%	-29%	-48%
	Kamatláb	148%	49%	-24%	-18%
	Keresleti sokk szórása	57%	22%	-49%	-64%

Forrás: saját számítás

A fentebbi elemzések során is kiviláglott, hogy a szimuláció eredménye szempontjából meghatározó paraméterek a sokkok szórásai, a kamatláb, illetve a be- és kilépési költségek. E négy kritikus paraméter értékét $\pm 50\%$ -kal változtatva szintén lefuttattam a szimulációkat. A 2. táblázat összefoglalóan mutatja az érzékenységvizsgálatok eredményeit. Ezek alapján látható,

hogy az eredmények robusztusok a kritikus paraméterértékekre. Nagy vonalakban az alábbi tendenciák láthatóak.

- A belépési költség nagysága és a folyamatosan veszteséges periódusok hossza között inverz kapcsolat fedezhető fel. Minél kisebb a piacra való belépés költsége, annál nagyobb a folyamatosan veszteséges periódusok aránya (bekövetkezési valószínűsége). Ugyanakkor ez a trend 9–10 időszak után érvényét veszti. Alacsony belépési költséggel rendelkező iparágakban tehát könnyebben alakulhat ki veszteséges működés, azonban a piac középtávon képes orvosolni a problémát, és nagyon hosszú veszteséges működésnél az okokat már másutt kell keresni.
- A kilépési költségek nagyon jelentős hatással vannak a veszteséges-ségre. Nem csak a folyamatosan veszteséges vállalatok arányát, hanem a maximális időtávot is jelentősen befolyásolják. Nagyon magas (kiinduló helyzethez képest +50%) kilépési költségű iparágakban akár 25 periódusig is lehet folyamatosan veszteséges egy racionálisan működő vállalat, míg alacsony (kiinduló helyzethez képest –50%) kilépési költség mellett csak kb. 12 periódusig.
- Érdekes a kamatláb hatása a folyamatosan veszteséges vállalatok arányára. Két, egymással ellentétes hatás figyelhető meg. Egyrészt, az alacsonyabb kamatláb növeli a jövőbeli profitáram jelenértékének abszolút értékét. Ha a távolabbi jövőben pozitív profitok várhatóak, az elkövetkező pár év veszteségeit ellensúlyozhatják, amely *ceteris paribus* növeli a folyamatosan veszteséges periódusok arányát. Másrészt, ha a távoli jövőben negatív profitok várhatóak, úgy az alacsonyabb kamatláb csökkenti a (negatív) nettó jelenértéket, amely lehet, hogy alacsonyabb lesz, mint a kilépési költség, így megéri kilépnie a vállalatnak. Magasabb kamatláb esetén a távoli jövőbeli veszteségek kevésbé számítanak, a profitáram jelenértéke közelebb lesz nullához, és lehetséges, hogy nem éri el a kilépési költséget, tehát nem érdemes kilépni a piacról. Másként fogalmazva, magas kamatkörnyezetben jobban megéri az évente előálló kisebb összegű veszteségeket finanszírozni, mint egyszer egy nagy összegű kifizetést eszközölni (kilépési költség).⁹ A modell eredményei alapján ez utóbbi hatás dominálja az előbbi, és alacsonyabb kamatkörnyezetben kisebb a folyamatosan veszteséges működés valószínűsége.

⁹ Ha saját tőkéből finanszírozzák a vállalatot, az egyszeri nagy összegű kifizetés nagy kamatbevétel-kiesést jelent, az évente kisebb veszteségek viszont csak kisebbeket, azokat is időben elszórva. Ha hitelből finanszírozzák a vállalatot, az egyszeri nagy összegű hitel-felvétel kamatterhei lesznek nagyok.

- Végül, a várakozásokkal egyezően minél nagyobb a sokkok volatilitása, annál nagyobb a folyamatosan veszteséges működés valószínűsége. Érdekes ugyanakkor, hogy a sokkok szórásánál jelentősebb hatással bír a kilépési költség és a kamatláb nagysága.

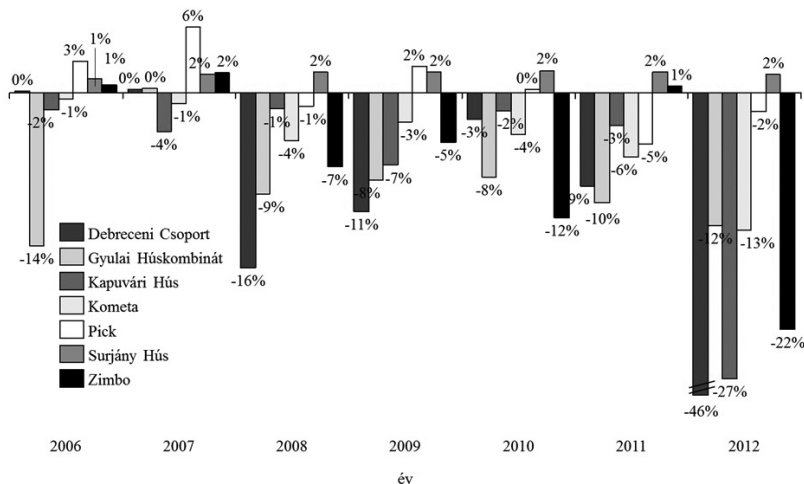
Az eredmények robusztusságát tovább erősíti, hogy az érzékenységvizsgálatoknál a folyamatosan veszteséges periódusok hosszának maximuma minden esetben 7-nél nagyobb volt. Másrészt, ha mind a négy vizsgált paramétert egyszerre változtatjuk meg úgy, hogy csökkentsék a folyamatosan veszteséges működés valószínűségét (alacsony kilépési költség, magas belépési költség, alacsony kamatláb és sokk szórás), akkor is lehetséges 6 egymást követő évben a veszteséges működés mind a négy modell szerint. A negyedik, információs aszimmetriát tartalmazó modellben még ebben az esetben is elképzelhető a 11 periódusig tartó veszteséges működés.

Alkalmazások és esettanulmány

Ebben a részben a szimulációs eredményeket felhasználva és alkalmazva egy elméleti és egy gyakorlati példát szeretnék megemlíteni. Ezeket egy esettanulmányon keresztül ismertetem, hogy még közelebb hozzam a valósághoz és a valós döntéshozatali helyzetekhez.

A magyar húsipar országos szinten is jegyzett, megkerülhetetlen kapacitású vállalatai közül sok hosszú távon is veszteséges volt az elmúlt évtizedekben. A 2. ábra a legnagyobb feldolgozó vállalatok adózás előtti eredményét mutatja a teljes nettó árbevétel százalékában a 2006 és 2012 közötti években. A vizsgált 7 vállalatból kettő minden évben veszteséges volt, további egy 6 éven keresztül, ezzel szemben mindössze egyetlen vállalat volt végig nyereséges. A teljes 2006–2012-es időtávot tekintve 5 vállalat volt összességében is veszteséges, a vizsgált 7 vállalat átlagos éves adózás előtti eredménye pedig –511 millió forint volt.

2. ábra. A legnagyobb magyar húsipari vállalatok adózott eredményeinek alakulása az árbevétel százalékában

Forrás: Igazságügyi Minisztérium Céginformációs és az Elektronikus Cégeljárásban Közreműködő Szolgálat (e-beszamolo.im.gov.hu) által közzétett eredménykimutatások alapján

A szimulációs eredmények hozzájárulnak a racionális döntéshozatal feltételezhetősége körüli diskurzushoz, mert látható, hogy racionális viselkedés is eredményezhet hosszú évekig való veszteséges működést. Pusztán a kimenet megfigyelése tehát nem jelenti a mögöttes viselkedés irracionálisát.

A magyar húsipari vállalatok vezető tisztségviselői és tulajdonosai tehát nem feltétlenül hoztak irracionális döntéseket, amikor vállalatuk sorsáról döntöttek. Lehetséges, hogy ők is hosszabb távra optimalizáltak, és eközben olyan előre nehezen vagy egyáltalán nem látható tényezőkkel, mint a forint gyengülése, a folyamatos hazai megszorítások, a világgazdasági válság vagy éppen a sertéshúsfogyasztás folyamatos csökkenése, nem számoltak. Ez még nem jelenti azt, hogy minden vállalat minden döntése racionális volt, de ennek ellentéte sem bizonyítható pusztán a kimenetek megfigyelése alapján.

Az eredmények gyakorlati alkalmazása gazdaságpolitikai jellegű. A hosszú ideig tartó veszteséges működést sokszor felszámolás vagy csőd követi, mint ez történt több húsipari vállalattal is (Gyulai Húskombinát,

Pápai Hús, Kapuvári Hús). A munkahelyek megőrzése érdekében a helyi önkormányzatok és a központi kormányzat is támogatást nyújtott több húsipari vállalatnak. A támogatás kiváltotta vitákban gyakran előkerült, hogy a húsipari vállalatok pénznyelő, rosszul igazgatott cégek, hiszen hosszú évek óta nem képesek profitot termelni. A szimuláció eredményei alapján ez nem ennyire egyértelmű, a veszteségeket okozhatták előre nem látott sokkok, illetve az átmenetinek vélt sokkok gyorsabbnak várt lecsengései. Mivel a 2006 utáni évtized világgazdasági és állami válságokkal, megszorításokkal, hitelezési lufikkal és egyéb nehézségekkel volt terhelt, amelyek mind a vállalatok költségeit, mind a piaci keresletet erősen befolyásolták, nem olyan egyértelmű a helyzet. Az elemzés fényében az igazi kérdés inkább az, hogy az aktuális piaci helyzetben előreláthatólag hány húsipari cégnek van létjogosultsága, és milyen eszközökkel lehet azt biztosítani, hogy ezek a cégek túléljék a veszteséges időszakot, ha a tulajdonosaik már nem képesek a veszteségeket finanszírozni. Erre jó eszköz lehet egy állami támogatás vagy kedvezményes hitel. Természetesen ennek előfeltétele a vállalati döntéshozatal áttekintése, és annak feltérképezése, hogy mi a veszteségek oka. A múltbeli döntések valóban jól előkészítettek és az adott körülmények között jó döntések voltak-e.

Nyilvánvaló, hogy ez az egy modell nem fog éles vitákat eldönteni, de hozzáad a vállalatok működéséről és döntéshozataláról fennálló tudásunkhoz, és egy új aspektusból világíthat meg gyakran felmerülő kérdéseket.

Összefoglalás

Tanulmányom célja annak vizsgálata volt, hogy racionális döntéshozatal eredményezhet-e hosszú távon veszteséges vállalati működést. A differenciált termékes Cournot-versenyt feltételező modellem alapján végzett Monte Carlo szimulációk azt mutatják, hogy tökéletesen racionális vállalatok is lehetnek akár 10–15 évig folyamatosan veszteségesek. Ennek oka, hogy (1) a piacot előre nem látható keresleti és költségsokkok érik, amelyek hatását a vállalatok döntéseik során nem tudták figyelembe venni; (2) az átmeneti negatív sokkok pontos lecsengési ütemét nem ismerik előre. A szimuláció a kulcsváltozókra végzett érzékenységvizsgálatok alapján robusztusnak tekinthető, amely tovább erősíti az eredményeket.

Az eredmények értékelésekor fontos figyelembe venni a modell korlátait. A szimulációk során egy reprezentatív vállalatot vizsgáltam, tehát minden piacon lévő vállalat technológiája és ezáltal költsége azonos volt, ennek

következtében a vállalatok mérete is megegyezett. Szintén túlzott egyszerűsítés, hogy minden vállalat közel ugyanazokkal az információkkal rendelkezett (kivéve egy specifikációt, ahol az újonnan belépők számára bizonyos keresleti elemek nem voltak ismertek), és a periódus elején bekövetkező sokkokkal kapcsolatban viszonylag kevés prekonceptiójuk volt.

Ezen egyszerűsítések nélkül ugyanakkor a modell túl komplex és nehezen kezelhető lenne, ráadásul a vállalat környezetével és döntéshozatalával kapcsolatban több és részletesebb feltevés szükségeltetne. Ezek valószerűsége újabb problematikát jelentene. Hasonló okokból használt egyszerű modellt kutatása során Sandmo¹⁰ is. A bemutatott modell egyszerűsége ellenére megfelelő magyarázatot adott a feltett kutatási kérdésre, a modell bővítése pedig későbbi kutatások célja lehet.

Bibliográfia

- BASHAR, Omar H. M. N. (2011), „On the permanent effect of an aggregate demand shock: Evidence from the G-7 countries” *Economic Modelling*. [28] (3) 1374-1382.
- BLANCHARD, Olivier Jean, QUAH, Danny (1989), „The Dynamic Effects of Aggregate Demand and Supply Disturbances” *The American Economic Review*. [79] (4) 655-673.
- BOU, Juan Carlos, SATORRA, Albert (2007), „The Persistence of Abnormal Returns at Industry and Firm Levels: Evidence from Spain” *Strategic Management Journal*. [28] (7) 707-722.
- BREALEY, Richard A., MYERS, Stewart C. (2005), *Modern vállalati pénzügyek*. Budapest, Panem.
- COVER, James Peery, ENDERS, Walter, HUENG, C. James (2006), „Using the Aggregate Demand-Aggregate Supply Model to Identify Structural Demand-Side and Supply-Side Shocks: Results Using a Bivariate VAR” *Journal of Money, Credit, and Banking*. [38] (3) 777-790.
- JACOBSEN, Robert (1988), „The Persistence of Abnormal Returns” *Strategic Management Journal*. [9] (5) 415-430.
- MUELLER, Dennis C. (1977), „The Persistence of Profits Above the Norm” *Economica*. [44] (176) 369-380.
- NOVSHEK, William, SONNENSCHNEIN, Hugo (1978), „Cournot and Walras Equilibrium” *Journal of Economic Theory*. [19] (2) 223-266.

¹⁰ SANDMO (1971)

- NOVSHK, William, SONNENSCHN, Hugo (1987), „General Equilibrium with Free Entry: A Synthetic Approach to the Theory of Perfect Competition” *Journal of Economic Literature*. [XXV] (3) 1281-1306.
- ROBERTS, Peter W. (2001), „Innovation and Firm-Level Persistent Profitability: A Schumpeterian Framework” *Managerial and Decision Economics*. [22] (4/5) 239-250.
- SANDMO, Agnar (1971), „On the Theory of the Competitive Firm Under Price Uncertainty” *The American Economic Review*. [61] (1) 65-73.
- WARING, Geoffrey F. (1996), „Industry Differences in the Persistence of Firm-Specific Returns” *The American Economic Review*. [86] (5) 1253-1265.

Társadalomtudományok

Komplex keveredés

Horváth Márk – Lovász Ádám

Számos tudományterületen vált divatos kifejezéssé a „komplexifikáció”. Külön tudományterület a komplexitás-kutatás (complexity studies), amely e folyamattal foglalkozik. A magunk részéről *komplexitáson* egy olyan összetett, részben társadalmi, részben természeti folyamatot értünk, amely egyre összetettebbé teszi a Földön található életet. Egy bizonyos ponton a komplexifikáció, mint negentropikus tendencia, az organikusán beágyazott realitás helyett átalakul inorganikus létté. Ezen határvonalat az antropocén korszak kezdeténél húznánk meg, a Watts-féle gőzgép feltalálásának időpontjában (1784), amikor is ugrásszerűen megnőtt a techno-ipari komplexum önreplikációs képessége. Álláspontunk szerint az általunk – Francois Lyotard nyomán – *„techno-tudományos komplexumként”* azonosított képződmény bámulatos fejlődése mögött az alapvetően organikus eredetű, ám azon messze túlmutató, immáron inorganikussá vált folyamat, a komplexifikáció egyre fokozódó térbeli kiterjedése figyelhető meg. Elmozdít bennünket a középpontból. Nézetünk szerint e változás egy tárgy-orientált megközelítésmódot igényelne.

Ezen újszerű társadalomtudományi paradigma körvonalai megtalálhatóak Bruno Latour munkásságában. Latour felhívja a figyelmünket arra, hogy a valóság, beleértve a társadalmi valóságot is, aktorok révén konstruálódik. Az éppen aktuális valóság sosem szükségszerű, hanem organikus és inorganikus aktorok sokasága, küzdelmeikből és kompromisszumaikból előálló hálózat, struktúra. A Latour neve által fémjelzett *„cselekvőhálózat-elmélet”* (actor-network theory, ANT) értelmében az inorganikus szereplőkkel éppúgy számolnia kell a társadalomtudománynak, mint az organikus aktorokkal, mivel a társadalomban található oksági viszonyok távolról sem kizárólag az emberi ágensekből erednek. Álláspontunk szerint a társadalom

oksági viszonyainak feltárása megkérdőjelezheti az emberközpontú társadalomtudomány legitimitását, és elkerülhetetlenné teszi az „aktor”, „cselekvő” fogalmának kiterjesztését a rajtunk kívülálló lényekre, dolgokra, anyagokra. Célunk a társadalomtudomány „fókuszának” elmozdítása az embertől az inorganikus aktorok felé. Ennek érdekében – példák sokaságát felvonultatva – kívánjuk alátámasztani egy inkluzívabb társadalomtudomány szükségességét.

Társadalmi életünk valósággal hemzseg az olyan jelenségektől, amelyek nem leírhatóak a tisztán társadalom- vagy természettudományi fogalmakkal. Hogyan értelmezzük ezen körülményt? Könnyen észrevehetjük az aktorok jelenlétét mindenütt, amennyiben az utcán sétálva vagy bármely napilapot fellapozva megfelelő nyitottsággal közelítünk a dolgok felé. Aktoroknak (*actant*) nevezi Bruno Latour az olyan létezőket, amelyek valamilyen értelemben hatnak egymásra. Latour radikálisan parttalan definíciója szerint minden olyan tárgy aktornak tekinthető, amely hat a másikra.¹ Nincsen egyetlen aktornak sem privilegizált helyzete, így az ember sem tekinthető a többi cselekvőhöz képest különlegesnek vagy akár egyedülállónak. Minden egyes létező pásztorkodni kíván a többi felett, így az ember mellett az élettelen dolgok is erre törekszenek. Nincsen a létezőknek egyetlen pásztora, aki irányítaná a többit; az aktorok radikális pluralizmusa jellemző Latour ontológiájára.² A társadalom hálózatokból alkotódik meg, olyan hálózatokból, amelyekben humán és non-humán aktorok hatnak egymásra. Sőt, a legtöbb hálózatnak nincsenek emberi elemei, tagjai, tehát non-humánnak mondhatóak. Nincsen a világnak semmilyen privilegizált rétege; a világnak minden egyes látható, érzékelhető szelete érintkezésben áll egyéb aktorokkal, mediátorként viszonyul azokhoz.³ Levi R. Bryant, Bruno Latour nyomán, egy poszthumán társadalomtudomány fontosságát emeli ki. Mivel a társadalom kizárólag kapcsolódásokból alkotódik, véli Bryant, élő és élettelen objektumok közti interakciókból, ennek értelmében lehetségesek olyan társadalmi hálózatok, amelyeknek nincsenek emberi tagjai.⁴ A legtöbb háló-

¹ Bruno Latour: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press, 2005: 71.

² Bruno Latour: *The Pasteurization of France*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988: 194. A pásztorkodó mint kifejezés Latour szójátéka a Pasteur-ről szóló könyvében.

³ Graham Harman: *Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics*, Melbourne: re.press, 2009: 15.

⁴ Levi R. Bryant: *Onto-Cartography. An Ontology of Machines and Media*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014: 192.

zatnak nincsenek is emberi szereplői.⁵ Az aktor mint fogalom sokkal sokszínűbb, mint azt az antropocentrikus társadalomtudományi paradigmák feltételezik. Olyan társadalomtudomány helyett, amely kizárólag a jelekkel való kommunikációra alkalmas lények tevékenységeire összpontosít, végre megnyílik a lehetőség egy autentikusan poszthumán társadalomtudományi paradigma számára. Ontológiai egysíkúság helyett ontológiai pluralizmus lesz jellemző megközelítésmódunkra, ennek jegyében fogjuk tudni értelmezni azokat a társadalmi folyamatokat, amelyekkel szembetaláljuk magunkat társadalomkutatókként, társadalomértelmezőkként.

Tristán Garcia a dolgot mint olyat az anyagnak egy olyan kollekciójaként értelmezi, amelynek vannak sajátos jegyei.⁶ Garcia nézete szerint egyetlen dolog sem tekinthető transzcendensnek, ezért még a látszólag immateriális létezők is elemezhetőek tárgyorientált módon.⁷ A tárgyorientált filozófia fontos ontológiai tanulsága, hogy elveti az éles határvonalat az objektum és szubjektum, tárgy és ember, illetve immanens és transzcendens létezők között, hiszen kizárólag immanenciáról beszél.⁸ Latour tárgyorientált szociológiájának kiindulópontja az, hogy szükségtelen és elavult a természet-társadalom kettéosztás. A hálózatokban nem különböztethetőek meg többé a „természetes” és „társadalmi” komponensek; célszerűbb hibridhálózatokként értelmezni a társadalomnak megannyi összetett hálózatát.

A modernitásban egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a társadalmi hálózatok hibrid jellegűek. A természet és kultúra/társadalom közötti modern dichotómiák szavatossága lejárt.⁹ A természet és társadalom közötti különbségtétel szükségtelen, sőt veszélyes, mivel Latour nézetében hozzájárul a problémák fokozódásához. Sokkal célravezetőbb feltárnunk maguknak a hálózatoknak, és azok szereplőinek operativitását, kapcsolódási módokat. Latour szerint ugyanis a társadalom magukból az összekapcsolódási módokból érthető meg. Sőt, önmagunkat is a mediációk feltárása révén érthetjük meg leginkább.¹⁰ Természet és társadalom nem egymás ellenpólusai, hanem a kollektívák termelődésének időben egymástól mesterségesen elkülönített szakaszai, pillanatfelvételei.¹¹ Azért voltunk „sohasem modernek”,

⁵ Bryant: 2014: 206.

⁶ Tristán Garcia: *Form and Object: A Treatise on Things*, Edinburg: Edinburgh University Press, 2014: 34.

⁷ Garcia: 2014: 38.

⁸ Lásd Levy R. Bryant: *Onto-Cartography. An Ontology of Machines and Media* c. művét!

⁹ Bruno Latour: *We Have Never Been Modern*, Cambridge: Harvard University Press, 1993: 11.

¹⁰ Latour: 1993: 137.

¹¹ Latour: 1993: 139.

mert a humán és non-humán szereplők elkülönítése sohasem volt helytálló, még utólag sem tekinthető helytállónak ontológiai értelemben.¹² A társadalmi nem több azon dolgoknál, amelyek alkotják azt. Más szóval, a „*társadalmi*” mint kifejezés egybeolvad az „*ökológiaival*”.¹³ A latouriánus megközelítésmód értelmében társadalomról beszélni annyi, mint feltérképezni egy ökológiát. Levi R. Bryant (Bruno Latour egy tanítványa) a dolgoknak hat kategóriáját különíti el. Bryant szerint beszélhetünk *sötét*, *világos*, *szatellita*, *elhomályosult*, *csavargó és fekete lyuk* jellegű dolgokról.¹⁴ Attól hogy a természet/társadalom dichotómiát elvetjük, nem szükséges feltétlenül egyformaként kezelnünk minden dolgot. Inkább a dolgoknak egy újféle kategorizálási kísérletét teszi meg Latour és Bryant egyaránt. Bryant a következő módon kategorizálja a társadalmi aktorokat, dolgokat:

Sötét dolgok (dark objects): A sötét dolgok mindazon dolgok, amelyeket még csak nem is feltételezhetünk, létükről nem rendelkezünk bizonyossággal sem elméleti, sem empirikus tapasztalattal. Mindazok a dolgok, amelyek szó szerint elképzelhetetlenek. Egyáltalán nem jelenik meg semmilyen világban, a világnak semelyik szintjén. Ilyen sötét dolgokként léteztek a világban a Holt-tengeri tekercsek, amíg újra napvilágra nem kerültek.¹⁵

Világos dolgok (bright objects): Ezen létezők – szemben a sötét dolgokkal – nagyon is láthatóak, olyannyira, hogy túlkódolják az összes dolgot, amellyel kapcsolatba kerülnek. Ilyen dologként, aktorként értelmezhetjük a Napot, amelyből származik minden élet. Gazdagságunkat is a Napnak köszönhetjük.¹⁶ A Nap minden földi lényt túlkódol. Mint Bryant megjegyzi, „a szén, olaj és földgáz mi egyebek volnának, mint fekete iszappá és felhőkké alakult napfény lenyomatai?”¹⁷

Szatelliták (satellites): Minden olyan aktort ide sorolunk, amely valamilyen értelemben függ egy másik létező jelenlététől. Egy aktor lehet

¹² Latour: 1993: 107.

¹³ Bryant: 2014: 191.

¹⁴ Bryant: 2014: 198–211.

¹⁵ Bryant: 2014: 199–200.

¹⁶ Georges Bataille: *The Accursed Share. Vol I. Consumption*, New York: SUNY Press, 1991 [1947]: 28.

¹⁷ Bryant: 2014: 202.

egyszerre több kategóriának a tagja, viszont előfordulhatnak olyanok, amelyek egyoldalúan függenek valamely másik cselekvőtől. Egész közösségek függenek a kőolaj jelenlététől; amint kifogy (vagy csökken az árfolyama), akár meg is szűnhet az embereknek egy addig kialakult együttélési struktúrája.¹⁸ Az olajkitermelésre berendezkedett telepkek szatellitákként viszonyulnak a kőolajhoz magához, valamint a pénzüpi-acokhoz.

Elhomályosult dolgok (dim objects): Ennek nevezi Bryant az olyan aktorokat, amelyek alig vannak jelen egy társadalmi hálózatban. A kozmetikai iparhoz, vagy egészen az utóbbi időig a politikához viszonyítottan az állatok jogai marginalizálódtak, háttérbe szorultak. Ily módon a társadalmi nyilvánosságban, legalábbis a modernitás idején, az állatok jelenléte elhomályosult módon jelenítődött meg az antropomorf társadalmi nyilvánosságban.

Csavargó dolgok (rogue objects): Csavargó dologként azonosítanánk az olyan aktorokat, amelyek váratlanul jelennek meg egy vagy több hálózatban. Ilyen dologként azonosíthatjuk az Internetet, vagy egy hirtelen lecsapó, a meteorológiai jelentés által nem előrejelzett vihart, vagy egy bennünket váratlanul érintő katonai puccsot egyaránt.

Fekete lyuk jellegű dolgok (black hole-type objects): Olyan sötét aktorokat értünk ezalatt, amelyek ugyan maguk láthatatlanok, viszont magukba szippantanak egyéb aktorokat. Ilyen létezőként azonosíthatjuk például egy olyan szekrényünket, amely makacsul magába szívja tollainkat vagy egyéb tárgyainkat anélkül, hogy elárulná, hová kerültek azok, vagy – kevésbé triviálisan – az olyan szórakozóhelyet, ahonnan fiatalok tűnnek el.

Egyik dolog egy kategóriából könnyen átléphet egy másikba, sőt egyszerre több helyen is megjelenhet. Sötét dologból világos és észlelhető dolog válhat. Mindez a dolgok valóságának komplexitásából, és az emberi megismerés részlegességéből, a hibridekkel szembeni zártságból is adódik. A modernitás kulcsfontosságú eleme a hibridek egyre fokozódó kitermelése, miközben –

18 <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-04-15/oil-s-new-boomtowns-head-toward-bust>

paradox módon – a modern mentalitás figyelmen kívül hagyja vagy egyenesen tagadja a hibrideket.¹⁹ A modernitás – kiváltképpen a modern társadalomtudomány – konstruálta meg Latour értelmezésében, az *ember/nem-ember, társadalom/természet* dichotómiákat.²⁰

Az olyan társadalomtudományi paradigmák, amelyek antropocentrikusak, kizárólag az antropomorf aktorok tevékenységeit, egymáshoz való viszonyulásait képesek értelmezni, és megfelelnek az olyan aktorokról, amelyek adott esetben még jelentősebbek is lehetnek az antropomorf szereplőknél. Az antropomorf és non-antropomorf együtt kollektívát alkotnak. Latournál a kollektíva, az emberek és nem emberek asszociációinak összességét jelenti.²¹ Mivel a mindennapi társadalmi valóságunk szó szerint és átvitt értelemben hemzseg a különböző, emberi és nem-emberi aktoroktól, aligha lehetnek fenntarthatóak az olyan társadalomtudományi paradigmák, amelyek kirekesztik e szereplőket. Természetesen szó sincs arról, hogy minden egyes aktort figyelembe kellene vennünk; a mindennapokban és a tudományos életben egyaránt válogatnunk kell a különböző aktorok között, és rendszerint válogatunk is, amint erre *Graham Harman* hívja fel a figyelmünket: „*Minden egyes pillanatban aktorok billiói által vagyunk körbevételve, és általában figyelmen kívül hagyjuk a számunkra haszontalan legyek, bogarak és elektronok sokaságát, amelyek hemzsegnek az általunk fontosnak ítélt tárgyak között. A legtöbb szabadság sosem válik piacképessé, vagy meg sem valósul. A legtöbb regényt vagy tudományos publikációt egyáltalán nem olvassák el: nem kapnak bírálatot, hanem teljességgel figyelmen kívül maradnak.*”²²

Az aktorokat az különbözteti meg egymástól, hogy mennyi szövetségest képesek a maguk oldalára állítani. Azok az aktorok a győztesek, amelyek több és erősebb szövetség megkötésére képesek.²³ Latour azokat a tudósokat tekinti az erősebbeknek, akik több, a szélesebb tudományos közösség által elfogadott tényt képesek felvonultatni saját hipotézisük igazolására. Az a sikeres tudós, akit lehetőség szerint képtelenek vagyunk állításaitól elkülöníteni, mivel állításai megfelelő számú „*fekete dobozt*” tartalmaznak, vagyis

¹⁹ Latour: 1993: 41.

²⁰ Latour: 1993: 4.

²¹ Bruno Latour: *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999: 304.

²² Graham Harman: *Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics*, Melbourne: re.press, 2009: 38.

²³ Uo. 49.

olyan állításokat, amelyek empirikusan alátámasztott, megfelelő műszerek által kimutatott tudományos tényként vannak elkönyvelve.²⁴ Optimális esetben a tudós a valóságnak bizonyos szeleteivel olyannyira körülbástyázza magát, hogy szakmai tekintélyé, a szkeptikusok számára szinte kikezdehetlenné válik. Egyik aktor erősebb a másiknál: „A” tudós nagyobb szakmai tekintéllyel rendelkezik „B” tudósnál.

Az analógiát továbbvihetjük az aktorokként azonosított természeti jelenségek társadalomtudományi vizsgálatára is. Mint Latour megjegyzi, a történelmet többé nem értelmezhetjük kizárólag emberek történelmeként.²⁵ Hogyan lehetséges meghaladni a fent elemzett ember/természet dualitást? Latour számtalan aktossal helyettesíti az emberi-nem-emberi dualitást.²⁶ Latour hasonlata szerint, ha a hálózatok társadalmi valósága akkora volna, mint a londoni metró, az azokon kívül lévő, a társadalmi nyilvánosságon kívül rekedt anyag feltöltené egész London területét.²⁷ A plazma: „...a közbenső tartomány, és nem társadalmi anyagból van. Nemcsak rejtett, hanem egyszerűen ismeretlen (...), mint egy nagy hátsország (...), mint a vidék a város lakó számára (...), mint a hiányzó tömeg a kozmológus számára.”²⁸

A plazma kifejezésen a társadalmi nyilvánosságon kívül rekedt létezők értendők. Plazma alatt elsősorban a feltáratlan, és/vagy marginalizálódott aktorok közegét érthetjük. Ezen szereplők részletes megvizsgálásához egyébként újabb aktorokra van szükségünk, műszerekre, melyek ugyancsak aktoroknak tekinthetők. Harman szerint a dolgok egymáson belül helyezkednek el, vagyis egy dolog mindig egy nálánál nagyobb dolog részét képezi („objects wrapped in objects”), mint egy végtelen regresszus formájában.²⁹ A nem-emberi az a tömeg, amely hiányzik az antropocentrizmus világgképéből.

Mi a helyzet az időbeliség kérdésével? Felvethető ezzel a gondolatmenettel szemben az, hogy Latour túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a dolgoknak és eseményeknek, amelyek mulandóak. Nála a dolog ugyanis egyben esemény is.³⁰ Egyetlen dolog sem elkülöníthető azoktól a hálózatoktól, amelyek keretén belül operatívva válik.³¹ A dolog egy olyan röppálya,

²⁴ Bruno Latour: *Science in Action*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987: 74.

²⁵ Latour: 1993: 82.

²⁶ Harman: 2009: 119.

²⁷ Uo.: 133.

²⁸ Bruno Latour: 2005: 244.

²⁹ Graham Harman: *Guerrilla Metaphysics. Phenomenology and the Carpentry of Things*, Chicago: Open Court, 2005: 85.

³⁰ Latour: 1993: 81.

³¹ Uo.

amely nemcsak befolyásolja a többieket, hanem a nálánál gyengébbeket akár fel is számolhatja.³² Latour megközelítésmódja, komolyan számol a dolgok lázadásával. Latour objektum-orientált ontológiája értelmében az aktorok: „...fel vannak ruházva azon kapacitással, hogy lefordíthatják, átértelmezhetik, újrahasznosíthatják, és mi több, elárulhatják azt, amit közvetítenek. A zsellérek ismét szabad polgárokká válnak.”³³ Kie a hatalom valójában? A trón mögötti hatalom birtokosa a komplexifikáció, vagyis egy olyan jelenség, amit az antropocentrikus társadalomtudomány szintén képtelen megragadni. A komplexifikáció értelmezhető egyben hibridként (Latour) és hipertárgyként (Morton).

A hipertárgy kifejezésen *Timothy Morton* fogalmát értjük. Morton szerint a hipertárgyak olyan dolgok, amelyek nem emberi léptékűek, és meghaladják térbeli és időbeli értelemben egyaránt az emberi mértéket.³⁴ Morton a hipertárgyaknak öt tulajdonságát emeli ki:

1. *Hiperek, azaz más tárgyakhoz képest nagyobb kiterjedésűek;*
2. *Ragadósak, vagyis azon lényekhez hozzáragadnak, amelyekkel kontaktusba kerülnek;*
3. *Non-lokálisak, vagyis a hipertárgynak bármely lokális megnyilvánulása nem azonos a hipertárggyal magával;*
4. *Hatásaik interobjektív módon hatnak a körülöttük lévő valóságra;*
5. *Függetlenek tudásunk aktuális állapotától, vagyis nem képezik az emberi tudás funkcióját.*³⁵

Ily módon az időjárási jelenségeket értelmezhetjük a klímának, mint hipertárgynak lokális megnyilvánulásaként.³⁶ Magasabb dimenziós teret képeznek, mint ami az emberi felfogóképesség számára hozzáférhető. Morton lírai megfogalmazásával élve, „*eme rettentő kolosszus nem vizualizálható emberek által*”.³⁷ Jelen van a globális felmelegedés, azonban „*kísérteties módon*”.³⁸ Annak érdekében, hogy a hipertárgyak társadalomtudományi értelemben vizsgálhatóvá váljanak, mindenekelőtt be kell vonnunk azokat

³² Latour: 1993: 87.

³³ Latour: 1993: 81.

³⁴ Timothy Morton: *Hyperobjects. Philosophy and Ecology After the End of the World*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013: 1.

³⁵ Morton, Uo.: 1-2.

³⁶ Uo.: 74.

³⁷ Uo.

³⁸ Morton: 2013: 103.

a társadalomtudományi diskurzusból. Latour és Isabelle Stengers egyaránt egyfajta „kozmpolitika” (*cosmopolitics*) mellett foglalnak állást, amely bevonná a dolgokat a demokratikus intézményekbe és a társadalmi nyilvánosságba.³⁹ Ahhoz ugyanis, hogy integrálhassuk a dolgok rendetlen kavalkádját, mindenekelőtt meg kell értenünk azokat, valamint azon folyamatot, ahogyan az emberi és nem-emberi aktorok együttesen alkotnak egy kollektívát.

A kozmpolitika által fémjelezhető jövőbeni politikai és tudományos rend Latour nézetében „egységbe kovácsolná a csillagokat, prionokat, teheneket, a mennyeket és a népeket, a feladat pedig az volna, hogy eme kollektívát ‘kozmoszá’ alakítsuk, ‘rendetlen káosz’ helyett.”⁴⁰ Mint Harman írja eme koncepcióról, a dolgok parlamentje minden ágenst magába foglalna, beleértve a gyakran lenézett és kritizált fogyasztói javakat is.⁴¹ A dolgok parlamentjében való részvétel teljes mértékben attól függne, hogy milyen hatást váltanak ki egymásból a különböző ágensok.⁴² Latour gondolkodására egyfajta abszolút demokratizmus jellemző, amely nem hajlandó egymáshoz képest magasabb vagy alacsonyabb rendűnek feltüntetni a különböző dolgokat. „Latour kifejezetten a dolgoknak egyfajta radikális demokráciája mellett foglal állást: egy szűnyog éppoly valós, mint Napóleon, és a szemétdombon lévő műanyag nem kevésbé tekinthető aktornak, mint egy nukleáris fegyver.”⁴³

Tanulmányunk következő szakaszában szót ejtenénk az inhumán dolgok lázadásáról, valamint arról, milyen következményekkel járhat ez a társadalomtudomány számára. Ezt az alapvetően embertelen, sőt, következményeit tekintve emberellenes lázadást nevezzük Lyotard nyomán „komplexifikációnak”. H.P. Lovecraft ugyanezt az emberellenes lázadást állapítja meg a tudományokkal kapcsolatban: „A tudományok, mindegyik a maga módján, eddig keveset ártottak nekünk; egy napon azonban a különálló tudományterületek összeillesztése a valóságnak olyan félelmetes látképeit, valamint saját kétségbeejtő helyzetünket tárja majd elénk, hogy vagy beleőrülünk a revelációba, vagy elmenekülünk a halálos fénytől egy új, sötét

³⁹ Isabelle Stengers: *Cosmopolitics I.*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.

⁴⁰ Latour: 1999: 261.

⁴¹ Harman: 2009: 92.

⁴² Uo.

⁴³ Harman: 2009: 34.

korba.⁴⁴ A hipertárgyak megnyilvánulása és elburjánzása a társadalomban Morton erős megfogalmazásában *képmutatásra, gyengeségre és bénaságra* (hypocrisy, weakness and lameness) ítelteti az emberiséget.⁴⁵ Az ökológiai rendszerek összeomlása, az antropocén korszakot jellemző defaunáció arra kényszerít bennünket, hogy lemondjunk annak feltételezéséről, hogy rajtunk kívülálló jelenséggel lenne dolgunk. A környezeti válság bénaságra ítél bennünket, mivel mi is részét képezzük a környezetnek.⁴⁶ A hipertárgyak megértéséhez le kell tudnunk írni azok alakulását, nyomon kell követnünk azokat, amint hatnak a többi aktorra. A globális felmelegedés által keltett destabilizáció a társadalmat fluktuálja.

Érdemes kitérnünk e ponton Pitirim Sorokin fluktuáció-elméletére. Sorokin, aki a szociológiába bevezette a mobilitás fogalmát, a megnövekedett mobilitást eredetileg válságtünetként értelmezte. Azok az időszakok, amelyeket a megnövekedett mobilitás jellemez, kivétel nélkül válságidőszakok Sorokin nézetében, míg az erős és kikristályosodott társadalmakra a zavargások és népmozgások sekély mértéke jellemző.⁴⁷ Latour szerint a modernitás egyik kulcsfontosságú jellemzője, hogy a hibridek létének figyelmen kívül hagyása révén példátlan mértékben tette lehetővé a termelőerők mozgósítását.⁴⁸ Ellentétben a modern társadalmakkal, a tradicionális társadalmak a legkörültekintőbb módon viszonyulnak a hibridekhez, mivel szimbolikus rendjükben a természeti nincsen elkülönítve a társadalmitól. „Minden egyes szörnyeteg rögtön láthatóvá és elgondolhatóvá válik, és explicit módon veszélyezteti a társadalmi rendet, a kozmoszt és az isteni törvényeket”, írja Latour a premoderneknak a hibridekhez fűződő viszonyáról.⁴⁹ A megnövekedett fluktuáció elementárisan fenyegeti a szimbolikus tőkét, annak elértéktelenedésével is járhat.⁵⁰

Mi ennek a folyamatnak a hajtóereje? Mi a hipertárgyak előbukkanásának, valamint a dolgok előtérbe kerülésének igazi hajtómotorja? Ez a komplexifikáció. A komplexitáselmélet szerint egyetlen kapcsolódás sem magától értetődő az aktorok között; különösen a globalizáció korában,

44 H. P. Lovecraft: *The Fiction. Complete and Unabridged* (New York: Barnes & Noble, 2008: 355.

45 Morton: 2013: 1.

46 Morton: 2013: 196.

47 Pitirim Sorokin: *Social and Cultural Dynamics*, Boston: Porter Sargent, 1957, 602.

48 Latour: 1993: 32.

49 Latour: 1993: 42.

50 John Urry: *Global Complexity*, Cambridge, UK.: Polity, 2003: 118.

amelyben a kapcsolatok destabilizálódnak. Semmi sem statikus.⁵¹ A komplexitáselmélet azt mondja ki, hogy a rendszerek sosem a rend vagy rendetlenség állapotában vannak kizárólag, hanem a kettő közötti tartományban, egyfajta egyensúlyban, amely mégis tartalmaz némi belső rendetlenséget, kaotikus potenciált.⁵² A kaoszelmélet leghíresebb példája szerint még a lepke szárnycsapásai is eredményezhetnek hurrikánt. Vagyis a kis változások is nagy eredményekkel járhatnak.⁵³

John Urry felhívja a figyelmünket arra, hogy a különböző használati tárgyakban található komponensek száma az elmúlt két évszázad során exponenciálisan megnövekedett. Robert Rycroft és Don Kash példájával élve megállapítja, hogy az 1800-ban gyártott Eli Whitney puska 51 alkatrészből állt, míg a Challenger űrhajó már tízmillió alkotóelemből tevődött össze.⁵⁴ Komplexifikáción Rycroft és Kash a társadalom egyre fokozódó bonyolultságát értik. Egyre több alkotóelem szükségeltetik, amelyek önszerveződő hálózatokon keresztül kerülnek összeszerelésre. Rycroft és Kash szerint „...a termékeknek és folyamatoknak ezen fokozódó komplexitása, együtt a lehető legnagyobb exportérték-előállításal... összefügg az önszerveződő hálózatokkal. Az ilyen hálózati alapon szerveződő rendszerek folyamatosan termelik újra önmagukat a lehető legösszetettebb képességeken és struktúrákon keresztül, hogy ily módon újabb technológiákat kivitelezhessenek, amelyek legyőzik az akadályokat, és újabb utakat nyitnak meg maguk előtt.”⁵⁵

Miért is ne volna az ember még egy akadály a sok közül? Rycroft és Kash már önszerveződő hálózatról írtak 1999-ben, vagyis olyan termelési hálózatról, amely végső soron az emberi ágenseket is kizárja saját működéséből. A komplexitás rokonítható a *negentrópia* fogalmához, amelyet Levi Bryant a következőképpen foglal össze: „*Negentropikus rendszer alatt egy olyan rendszert értünk, amely olyan műveleteket hajt végre, amelyek meggátolják az alacsony entrópiából a magas entrópiába való evolúciót.*”⁵⁶ Mint Urry kiemeli, a komplexifikáció folyamata térben kiterjedt hatalmas hálózatokat eredményez, amelyek nem közvetlenül és nem elsősorban az emberi szándékokból

⁵¹ Jeremy Rifkin: *The Age of Access. The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life is a Paid-For Experience*, Harmondsworth: Penguin, 2000: 191-193.

⁵² Urry: 2003: 22.

⁵³ Urry: 2003: 23.

⁵⁴ Urry: 2003: 30.

⁵⁵ Robert W. Rycroft, Don E. Kash: *The Complexity Challenge. Technological Innovation for the 21st Century*, London: Pinter, 1999: 61-62.

⁵⁶ Levi R. Bryant: *Onto-Cartography. An Ontology of Machines and Media* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014: 95

erednek.⁵⁷ Egyre inkább hibridizálódik ember és gép; a kettő mintegy egybeolvad. Az ember összehálózatosodik a gépekkel, szövegekkel, tárgyakkal és egyéb technológiákkal. Urry egyetért Latourral abban, hogy nincsenek már többé tisztán társadalmi hálózatok; sokkal célszerűbb „materiális világokról”, a világok pluralitásáról beszélni.⁵⁸ A komponensek a fontosak, a hálózatok azonban túlmutatnak saját komponenseiken. A hálózat mint létező több, mint alkotóelemeinek összessége.

Nem lehetséges az egyenlőség megvalósulása az aktuális állapotok további fenntartásával; ki kell mondania a társadalomtudománynak az antropocentrizmus végét. Sorokin borúlátó módon az ember elernyedését és a végletekig fokozódó mentális és fizikai degradációját helyezi kilátásba, amint ezt hasonlóképpen teszi, némileg eltérő érvekkel, *Konrad Lorenz* is.⁵⁹ A tudás egyre inkább kóddá válik, beágyazódik inhumán hálózatokba. Egyes feltételezések szerint a biotechnológiai innováció már létrehozta az úgynevezett „információs testet”.⁶⁰ A komplexifikációval együtt jár az információ kodifikációja, informatikai rendszerekbe történő integrációja. Az informatika olyan birodalom, amely a biológiai aktorokat egyre inkább magába szippantja. Magába integrálja azokat a kódokat, amelyek hasznavehetőek számára, és elveti azokat, amelyek részére hasznavehetetlenek. Az állatok páncélzatát kutatja és lejegyzí a komplexum, ellenben magukat a lényeket fokozatosan kiiktatja a hálózathoz.⁶¹ Több mint valószínű, hogy a *homo sapiens* is kiiktatódhat a hálózatok világából, még hozzá evolúciós szempontból „rövid” időn belül.⁶² A társadalomtudománynak számolnia kell ezen lehetőséggel.

Távolról sem bizonyos, sőt, valószínűtlen, hogy a hálózatok világa egy komponens kiiktatásával felbomlana vagy megszűnne. A hibridek tőlünk függetlenek, a dolgok rajtunk kívülállóak. Attól, hogy semmilyen tudatos lény nem maradna, amely interakcióba léphetne velük, egymással mégis tudnának interakcióba lépni. Továbbá, egy sor olyan interakció felerősödne

⁵⁷ Urry: 2003: 56.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Sorokin: 1957: 701., valamint Konrad Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne* (Budapest: Helikon, 2014).

⁶⁰ Urry: 2003: 64.

⁶¹ R. K. Chintapalli *et al.* 'Fabrication, testing and modeling of a new flexible armor inspired from natural fish scales and osteoderms', In: *Bioinspiration and Biomimetics*. 9, 2014, 036005.

⁶² John Leslie: *The End of the World. The Science and Ethics of Human Extinction*, Oxford: Oxford University Press, 1998.

a Földön olyan lények között, amelyeknek az összekapcsolódását az emberi tevékenységek megakadályozták. Meglepetten regisztrálták biológusok, hogy kialakultak olyan gombafajok a csernobili reaktor belsejében, amelyek radioaktivitással táplálkoznak.⁶³ Az ember hiánya felszabadítaná az utat újabb önszerveződő hálózatok előtt, beleértve a gombák által képződő hálózatokat is. Csupán az emberi szubjektum szempontjából szegényes Csernobil látképe; bizonyos élőlények számára ideális állapotokat teremtett meg az evakuált város, olyan állapotokat, amelyek nem alakulhattak volna ki, amennyiben az emberek által fenntartott és üzemeltetett Csernobil-környéki hálózat rendeltetésszerűen tovább működött volna. Tetszik, vagy nem tetszik, a hálózatok világa túlmutat az emberi dimenziókon. Mi képtelenek vagyunk megemésztetni a radioaktivitást, ellenben a melanizált mikroorganizmusok számára ideális táplálékot nyújtanak az emancipálódott ionok. Míg a homo sapiens sejtjeit roncsolja az ionizáció, addig e gombafajok sejtjeit egyenesen építi.

Nincsenek üresen maradt hálózatok, a viszonyok nem maradhatnak tartósan üresen, mert előbb vagy utóbb betölti azokat egy másik szereplő. Morton értelmezésében a „világ vége” jövőbeni lehetőség helyett kész tényként, velünk élő valóságként értelmezendő. Beleütközött a modernitás hajója azokba a jéghegyekbe (hipertárgyak), amelyeket maga termelt ki: *„A modernitás hajója hatékony lézerekkel és nukleáris fegyverekkel van felszerelve. Azonban pontosan ezen berendezések indítanak el olyan láncreakciókat, amelyek még több hipertárgyat generálnak, ezek pedig önmagukat elének tárják, és eltorlaszolják a köztünk és a fényes jövő között lévő utat. A tudomány egyre inkább vészfékké válik, amelynek a meghúzása a modernitás kalandját remegve leállítja. Ezen leállás viszont nem a jéghegy előtt történik meg. A leállás már a jéghegynek egy aspektusa. Pontosan az a legfélelmetesebb a hajtóművekben, ahogyan leállnak, teletömődve jégdarabokkal. A jövő, a »világ vége utáni« idő túl korán érkezett el.»*⁶⁴

Az ember felszámolása és a halál exteriorizációja a kapitalizmusban immánens módon jelenlévő folyamatok. Reza Negarestani definíciója szerint: *„A kapitalizmus a problémamegoldásnak és információfeldolgozásnak egy olyan feltételezett univerzális platformja, amely minden problémára és vágyra egy megoldást határoz meg – a piacot –, egy benne rejlő halálhoz való folya-*

⁶³ Ekaterina Dadachova et al.: 'Ionizing Radiation Changes the Electronic Properties of Melanin and Enhances the Growth of Melanized Fungi' DOI: 10.1371/journal.pone.0000457, 2007.

⁶⁴ Morton: 2013: 21.

*modás által, amelyet exteriorizál egy felszámoló jellegű elevenség formájában (termelés), amely egyre fokozódik, és egyre összetettebbé válik, amint egyre több problémával szembesül (újabb feldolgozandó nyersanyagokkal).*⁶⁵

Azoknak a költségeknek, amelyek az újabb feldolgozandó nyersanyagok bevonását akadályozzák, lehetőség szerint nullára kell csökkenteniük, vagy nulla irányába tartani a rendszer egészének további kibomlása, kibontakozása érdekében. Latour szerint a kapitalista hálózatok annyiban különböznek a premodern hálózataitól, hogy több non-humán szereplőt vontak be működésükbe. Véleményében a hálózat-hosszabbodási folyamatnak a hagyomány gátat képezett; a techno-tudományos komplexum viszont, a hibridek példátlan mértékű előállításával, levedleni látszik magáról a területiális jelleget.⁶⁶ A meghosszabbodott hálózatok viszont távolról sem szisztematikusak vagy globális totalítások. Nem foglalnak magukba mindent és mindenkit. Latour megfogalmazásában: *„A technológiai hálózatok (...) hálók, amelyek terek fölé kerülnek, és azon tereknek csupán egy-két jellegzetességét őrzik meg. Összekötött vonalak, nem felületek. Távolról sem átfogóak, globálisak, annak ellenére, hogy nagy felületeket fednek le anélkül, hogy teljesen bevonná azokat, és nagy távolságokra nyúlnak. (...) Minden egyes elágazás, minden egyenes vonalba állítás, minden kapcsolódás jól dokumentálható, mivel nyomokat hagy maga után, és minden nyomnak van költsége. (A technológiai hálózat) majdnem bárhová elterjedhet; kiterjedhet időben és térben, azonban nem tölti fel az időt és a teret.*⁶⁷

Jean-Francois Lyotard a komplexifikációt kozmikusán determinált folyamatként értelmezi, amely már az inorganikus létezőkre is jellemző. Az ember ezért nem lehet ennek kiváltója, hanem sokkal inkább ezen evolúciós folyamat hordozója és eredménye.⁶⁸ A kapitalizmus Lyotardnál is egy tágabb folyamat betetőződése, a komplexifikáció hordozója.⁶⁹ A modern felfedezésein keresztül, legalábbis amennyiben komolyan vesszük eredményeit, a szubjektum *„ráébred azon tényre, hogy nem rendelkezik az ész, vagyis, a komplexifikáció monopóliumával, hogy a komplexifikáció egy olyan lehetőség, amely az anyagba magába van írva, és amely, még ha random módon*

65 Reza Negarestani, Reza: 'Drafting the Inhuman: Conjectures on Capitalism and Organic Necrocracy', In: Levi Bryant, Nick Srnicek, Graham Harman (eds.): *The Speculative Turn. Continental Materialism and Realism*, Melbourne: re.press, 2011: 182.

66 Latour: 1993: 117.

67 Latour: 1993: 118.

68 Jean-Francois Lyotard: *The Inhuman. Reflections on Time*, Stanford: Stanford University Press, 1991: 22.

69 Lyotard: 1991: 67.

is megy végbe, ennek dacára értelmezhető módon, méghozzá kozmikusán, az élet kialakulását megelőzően is.”⁷⁰ A legfájdalmasabb tanulság mindebből az, hogy a világgal nem vagyunk azonosak, és az túl fog élni bennünket.

Bibliográfia:

- BATAILLE, Georges (1991 [1947]) *The Accursed Share. Vol I. Consumption*, New York: SUNY Press
- BLOOMBERG (2014) <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-04-15/oil-s-new-boomtowns-head-toward-bust>
- BRYANT, Levi R. (2014) *Onto-Cartography. An Ontology of Machines and Media*, Edinburgh: Edinburgh University Press
- CHINTAPELL, R.K. *et al.* (2014) 'Fabrication, testing and modeling of a new flexible armor inspired from natural fish scales and osteoderms', In: *Bioinspiration and Biomimetics*. 9, 2014, 036005.
- DADACHOVA, Ekaterina *et al.* (2007) 'Ionizing Radiation Changes the Electronic Properties of Melanin and Enhances the Growth of Melanized Fungi' DOI: 10.1371/journal.pone.0000457
- HARMAN, Graham (2009) *Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics*, Melbourne: re.press
- HARMAN, Graham (2005) *Guerrilla Metaphysics. Phenomenology and the Carpentry of Things*, Chicago: Open Court
- LATOUR, Bruno (2005) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press
- LATOUR, Bruno (1993) *We Have Never Been Modern*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- LATOUR, Bruno (1988) *The Pasteurization of France*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- LATOUR, Bruno (1987) *Science in Action*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- LESLIE, John (1998) *The End of the World. The Science and Ethics of Human Extinction*, Oxford: Oxford University Press
- LORENZ, Konrad (2014) *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*, Budapest: Helikon
- LOVECRAFT, H.P. (2008) *The Fiction. Complete and Unabridged*, New York: Barnes & Noble
- LYOTARD, Jean-Francois (1991) *The Inhuman. Reflections on Time*, Stanford: Stanford University Press
- MORTON, Timothy (2013) *Hyperobjects. Philosophy and Ecology After the End of the World*, Minneapolis: University of Minnesota Press

⁷⁰ Lyotard: 1991: 45.

- NEGARESTANI, Reza (2011) 'Drafting the Inhuman: Conjectures on Capitalism and Organic Necrocracy', In: Levi Bryant, Nick Srnicek, Graham Harman (szerk.): *The Speculative Turn. Continental Materialism and Realism*, Melbourne: re.press
- RIFKIN, Jeremy (2000) *The Age of Access. The New Culture of Hypercapitalism, Where Allof Life is a Paid-For Experience*, Harmondsworth: Penguin
- RYCROFT, Robert W., KASH, Don E. (1999) *The Complexity Challenge. Technological Innovation for the 21st Century*, London: Pinter
- SOROKIN, Pitirim (1957) *Social and Cultural Dynamics*, Boston: Porter Sargent
- STENGERS, Isabelle (2010) *Cosmopolitics I.*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- URRY, John (2003) *Global Complexity*, Cambridge, UK.: Polity

Roma nők a nemzetközi jogban és Magyarországon

Rontó Renáta

A romákat érintő problémákról, kérdésekről számos kutatási területen olvashatunk: tanulmányokat, cikkeket, kiadványokat. A következőkben szeretném bemutatni a foglalkoztatás, az egészségügy, a lakhatás, az oktatás területét a hazai és a nemzetközi jog tükrében a roma nők szemszögéből, a saját szemszögemből. Szakmai érdeklődésem felül, személyes indíttatásból fakadóan választottam ezen témát.

Az emberi jogokat érintő szabályozások, már Hammurapi törvényeiben is fellelhetők, különösképpen az egyén méltóságának védelmében. Az emberi jog elidegeníthetetlen és általános, tehát nem átruházható, mindenkit megillet.

A II. világháború után az egyetemes jogok lefektetése volt a legfontosabb, nem igazán foglalkoztak a kisebbségi jogokkal. Egészen 1966-ig, amikor az ENSZ létrehozta a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, melyben a kisebbségek kultúráját és nyelvhasználatát is deklarálta. Sokáig ez volt az egyetlen nemzetközi emberi jogi szerződés, melynek 27. cikkében megjelent a kisebbségek saját kultúrához és identitáshoz való joga. A nemzetközi politikában csak 1989-1990 után került ismét előtérbe a kisebbségvédelem ügye.

A kilencvenes években a dokumentumok létrehozásánál a legnagyobb hangsúlyt az államok a konfliktuskezelésre helyezték. A szovjetunió felbomlása, és a 1991-1999 között zajló háborúk Jugoszláviában, mind-mind arra sarkalták az országokat, hogy megoldást találjanak a kisebbségek „konfliktusára”.

Elsőként sorolja fel a kisebbségek politikai, kulturális, oktatási és nyelvhasználati jogait az ún. Koppenhágai Dokumentumok. 1992-ben az EBEÉ létrehozta a második Helsink-i Dokumentumot, melyben létrehozta a

Nemzeti Kisebbségek Főbiztosának tisztségét. A poszt konfliktuskezelésre hivatott, feladata a stabilitás és a béke megőrzése. Így azonban azokkal a kisebbségekkel nem foglalkoznak, amelyek éppen nem „veszélyesek”.

Az Európa Tanács szintén 1992-ben megalkotta a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját. Majd jelentős áttörést hozott 1995-ben szintén az ET által meghozott Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek védelméről, mely általános érvényességgel foglalkozott csakis a nemzeti kisebbségekkel. Lefektette az egyik legfontosabb alapelvet, mely szerint a kisebbségi kérdést nemzetközi szintén kell megoldani, nem lehet csakis egy ország belügye.

Az Európai Unió számára a nemzeti kisebbségek csak a közép és kelet európai államok csatlakozása után vált életűvé. 2004 után ez még fontosabbá vált, 2007-ben elfogadták a Lisszaboni, vagy Reform Szerződést, melyben először ismeri el a közösségi jog a kisebbségek személyi jogait, ráadásul mindezt magyar javaslatra. A roma nőket érintő hármass diszkrimináció bemutatása fontos célja előadásomnak, hiszen mint nőként, mint cigányként, valamint a roma társadalomban betöltött szerepük miatt szenvednek el hátrányos megkülönböztetést. Kutatásom során megvizsgálom Magyarország valamint a nemzetközi jog adta iránymutatásokat, amiket nemzetközi szerződések, egyezmények, bizottságok határoznak meg a roma nők védelmét érintően.¹

Az oktatás helyzete nemzetközi és hazai viszonylatban

Az Európai Unió a tagállamok közötti együttműködés ösztönzésével és szükség esetén tevékenységük támogatásával és kiegészítésével hozzájárul a minőségi oktatás fejlesztéséhez, ugyanakkor *„teljes mértékben tiszteletben tartja a tagállamoknak az oktatás tartalmára és szervezeti felépítésére vonatkozó hatáskörét, valamint kulturális és nyelvi sokszínűségüket”*.²

A Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény szerint a felek megállapodnak, hogy elismerik a kisebbségek/nemzetiségek jogát, hogy a

¹ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat. 2012; 5-6. oldal. Vizi Balázs: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. A kisebbségi jogok újrászabályozása a nemzetközi jogalkotásban és politikában. Szerk.: Bárdi Nándor - Fedinec Csilla - Szarka László. Gondolat - MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. 316-317.o.; 319.o.

² Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat. 2012; 27-28. oldal. Az Európai Unió Működéséről szóló szerződés

„saját magán oktatási és képzési intézményeiket létrehozassák és működtethessék.”³ Viszont e jog miatt semmilyen pénzügyi kötelezettség nem róható a felekre. Az 1203/1993. számú ajánlás pedig megfogalmazza a következőket: a „*tehetséges fiatal cigányokat bátorítani kell a tanulásra, és a közvetítői szerep vállalására.*”⁴

A fentiekből következik, hogy az EU elősegíti a minőségi oktatáshoz való jutást, ám a tagállamok ezen területet érintő rendelkezéseit, tiszteletben tartja. Így Magyarország is saját struktúrája szerint építi fel az oktatást. Kisebbségi jogokat tekintve, mind nemzetközi szintéren, mind Magyarországon szabályokat biztosítanak, az oktatásban is. Magyarország ezt a jogot a közművelődés kiterjesztésével és általánossá tételével, az „*ingyenes és kötelező alapfokú, az ingyenes és mindenki számára hozzáférhető középfokú, valamint a képességei alapján mindenki számára hozzáférhető felsőfokú oktatással, továbbá az oktatásban részesülők törvényben meghatározottak szerinti anyagi támogatásával biztosítja.*”⁵

Az ENSZ előírja a kisebbségek oktatásával kapcsolatban, hogy el kell ismerni a kisebbségek saját oktatási tevékenységének folytatását, viszont nem kötelezi az államokat a kisebbségi nyelvek oktatására.⁶ Az országok az egyezmény vállalásával kötelesek jelentéseket tenni, melynek értelmében be kell mutatniuk, hogy milyen törvényeket, rendeletek intézkedéseket tettek a megkülönböztetés kiküszöbölésére.⁷ Magyarországon a nemzeti-ségek számára az Alaptörvény - a nemzetiségi törvényen kívül – mondja ki

³ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat. 2012; 27-28. oldal. Majtényi Balázs-Vizi Balázs: Európa Kisebbsége. A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban., Budapest, 94.o.

⁴ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat. 2012; 27-28. oldal. Majtényi Balázs-Vizi Balázs: A Kisebbségi Jogok Nemzetközi Okmányai. Gondolat, Budapest, 2003. 57. oldal

⁵ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 30-31. oldal Alaptörvény XI. cikk (2) bekezdés

⁶ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 31-32. oldal. Megkülönböztetés alatt az Egyezmény a következőt érti: „Az Egyezmény szempontjából a „megkülönböztetés” kifejezés alatt értendő a fajon, bőrszínen, nemen, nyelven, valláson, politikai vagy bármilyen egyéb véleményen, nemzetiségi vagy társadalmi származáson, vagyoni helyzeten vagy születésen alapuló minden olyan különbségtétel, kizárás, korlátozás, vagy kedvezés, amelynek célja vagy következménye az oktatás terén való egyenlő elbánás megszüntetése vagy akadályozása,”

⁷ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 30-31. oldal. Majtényi Balázs . i.m. 20-21.o.

azon jogukat, melynek alapján joguk van a saját anyanyelvükön való oktatáshoz is.

Nők az oktatásban

A részes tagállamok kötelesek minden megfelelő intézkedéseket megtenni a nőkkel szemben alkalmazott megkülönböztetés kiküszöbölésére abból a célból, hogy „a férfiakéval egyenlő jogokat biztosítsanak számukra az oktatási területén a férfiak és nők egyenlőségének alapján”. Az Egyezmény rendelkezik továbbá a nők elleni hátrányos megkülönböztetés minden formájának megszüntetéséről.⁸

Magyarország Alaptörvénye a XV. cikkben rendelkezik a férfiak és nők egyenjogúságáról, amelyet „külön intézkedésekkel segít”.⁹

Magyarország a nők oktatáshoz, illetve közművelődéshez való joga a 20. század második felére jelentősen kiszélesedett. Ezzel azonban párhuzamosan az elvárások is növekedtek.¹⁰

A két nemet eltérően oktatták az intézmények az életbeli „szerepükre”. A X-XI. században a nők nagy része nem tudott írni és olvasni, ez alól kivétel volt IV. Béla leánya, a híres kódexmásoló Ráskai Lea.

Magyarországon a leányiskolák szervezése Mária Terézia nevéhez fűződik. 1776-ban volt az első szabályozás, amelyben a lányoknak is ugyanazt kellett tanítani az apácázárdákban, mint a fiúknak, ámbar alacsonyabb követelményeket támasztottak feléjük. Ez a szemlélet még nagyon sokáig élt Magyarországon.

Wlassics Gyula először az egyetemre való bejutást engedélyezte, bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti karon, mindezt úgy, hogy nem rendelkeztek érettségivel. Majd ezután a következő évben készülhettek a lányok az érettségire, ahol az első leányosztály 1990-ben teljesítette a vizsgákat.

A 20. században Klebelsberg Kuno ekképpen vélekedett a nőkről: „a magyar nőknek vannak egészen speciális szellemi tulajdonságai, amelyeknek kiképzéséről nem mondhatunk le, különösen most (.), amikor csak a magyar-

⁸ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 30-31. oldal. A nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról 1979. december 18-án New Yorkban elfogadott egyezmény kihirdetéséről szóló 1982. évi 10. törvényerejű rendelet

⁹ Alaptörvény XV. cikk

¹⁰ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 30-31. oldal. A nők és a férfiak története. In: Magyarországon a hosszú 20. században. Szerk.: Tarajossy Zsuzsa. Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest 2008. 57-62 o.

ságban rejlő összes erkölcsi, szellemi és fizikai erők teljes kihasználása és megfeszítése esetén menthetjük meg... hazánkat.”¹¹

1939-ben megvalósulhatott az az álom, hogy ekkorra 220 ezren rendelkeztek szavazati joggal, így megjelentek a nők a politikai életben is.

A nők évszázadokon keresztül a jogaikért, a szabadságukért, a társadalom elismeréséért küzdöttek, majd a beosztotti viszonyból egészen vezető pozíciókba kerültek, addig viszont nehéz utat jártak be, sőt járnak be a mai napig.

A nők iskolai végzettsége ugyan Magyarországon magasabb, mint a férfiaké, de mégis erősen szegregált szakoktatásban van részük, amely leginkább a középiskolában és a felsőoktatásban jelentkezik.¹²

„A Bizottság kéri a Részes Államot a nemek egyenlőségével kapcsolatos kérdésekben az oktatási személyzet képzésének bővítésére. A Bizottság sürgeti a Részes Államot az Egyezményrel kapcsolatos tudás, illetve az ebben foglalt, alapvető, nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos koncepció oktatási rendszeren belüli terjesztésére, figyelemmel a női és férfi szerepeket illetően meglévő sztereotip nézetek megváltoztatására. A Bizottság felhívja a Részes Államot a fiúk és lányok továbbtanulási döntései változatosabbá tételének további ösztönzésére. Sürgeti a Részes Államot a nők és lányok, illetve a férfiak és fiúk továbbtanulási döntéseit segítő tanácsadási programok kialakítására és végrehajtására, figyelemmel a munkaerő-piacon ezt követően fennálló egyenlő lehetőségeikre és esélyeikre.”¹³

A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség megteremtésére hivatott az a nemzeti stratégia, melyet 1979-ben az ENSZ közgyűlése fogadott el. Magyarország egyezmény aláírásával kötelezte magát egy stratégiai megalkotására, hogy az idézett CEDAW ajánlásnak is eleget tegyen.

Roma nők az oktatásról

Megállapítható, hogy „a nem cigányokhoz hasonlóan a cigányok körében is jobban teljesítenek az iskolában a lányok. A roma a nőknek csak 5,8%-a rendelkezik szakmunkás végzettséggel, míg a roma férfiaknak 17,5%-a. A

¹¹ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 30-31. oldal U.o.

¹² Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 30-31. oldal. Nők és férfiak Társadalmi Egyenlőségét Elősegítő Nemzeti Stratégia. Irányok és Célok 2010-2021. Felelős vezető: Könczey Áron. Szociális és Munkaügyi Minisztérium. Budapest, IS BN 978-963-88485-1-2, 33.o.

¹³ CEDAW/C/HUN/CO/6

roma nők között kétszer-ötször magasabb azoknak az aránya, akik legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a nem roma nők között. Az iskolázottsági szakadék nem csak etnikai, hanem családi nemi szerepekből adódó okokra is visszavezethető. A roma nőknél a magas iskolai lemorzsolódási mutatókért felelős tényezők: motivációvesztés, a hátrányos helyzetből adódó szocializációs különbségek, részben a korai gyerekvállalás és részben a hagyományos családi szerepekből fakadó korai iskolaelhagyás, melyeket az iskola és a szociális védelmi rendszerek a gyakorlatban sokszor nem megfelelően kezelnek, így csorbul a minőségi integrált oktatáshoz való egyenlő esélyű hozzáférés.¹⁴

Mindezek bizonyításaképpen ismerjük meg egy két gyermekes roma asszony beszámolóját: „Gyerekeimnek nincs meg a nyolc iskolájuk, egynek se. Hatot jártak ki, mert sok gond volt a tanárokkal. A lányokat bedobtak a kisebítő iskolába, ami csak cigányiskola volt ezelőtt. Azért nem fejezték be, mert nagyon szigorú volt a tanár, verte őket, húzgálta a fülüket és ütötte őket. Egybe voltak dobva a cigánygyerekek, nem törődtek velük. Nem volt velük foglalkozva, a tanárok nem voltak kedvesek velük, a magyaroknak fogták a kezüket, az övéket nem, a cigány nem üthette meg a magyar gyermeket, csak egymást, a magyar megsérthette őket, de a cigány nem a magyart. Amikor a gyerekek óvodába jártak, akkor az egyik magyar gyerek megharapta a lányomat, és az én lányom kapta a büntetést. Bementem a tanácshoz, és mondtam mi történt, és elmentek megnézni. És látták, hogy a lányomat megütötték, és mégis a lányomat állították a sarokba. Akkor elmagyaráztak az óvónőnek, hogy nem szabad ezt csinálnia, de hiába, mert ott van a homlokunkon a C, akárhova mennek, akármilyen jól vannak felöltöztetve.”¹⁵

Elmondható, hogy a roma nők speciális helyzetben vannak, többszörösen hátrányos a helyzetük, a szakirodalmak szerint ez kettős, esetenként hármis diszkriminációval írható le.

Ebből kifolyólag, a romastratégia is kiemelten foglalkozik ezzel a kérdéskörrel. „A roma nőkkel szembeni nemi alapú diszkrimináció, származási alapú diszkriminációval is tetéződik. Bizonyos problématerületeken rendkívül

¹⁴ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 31-32. oldal. Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia– Mélyszegénység, Gyermekszegénység, Romák – (2011–2020)

¹⁵ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 31-32. oldal. Kóczé Angéla: Nehéz sorú asszonyok feketén fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben. MTA Etnikai- Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest, 2010. 90.o.

jellemző a roma nők szinte kizárólagos jelenléte, ezért ezekben az esetekben koncentrált beavatkozásokra van szükség.”¹⁶

A nők évszázadokon keresztül harcoltak a szabadságukért, az egyenjóságukért, az őket megillető jogokért. A beosztotti státusból, lassanként vezető pozícióba kerültek.

Egy roma nő többszörösen hátrányos helyzete fakad egyrészt roma származásából, másrészt női mivoltából. Az élet valamennyi területén többszörösen kell bizonyítania ahhoz, hogy hasonló elismerést váltson ki tevékenységével, mint nem roma származású kollégája, vagy akár egy férfi. Nem pusztán a nőt, hanem a cigány nőt látják benne, mely további bizonyítási kényszerhelyzetet idéz elő.

Az előítéletekkel ellentétben a roma szülők igenis szorgalmazzák gyermekük mind taníttatását, mind tovább taníttatását.

Ennek alátámasztására, a következőt idézném: „Mind a három gyermeknek megvan a nyolc általánosa. Marikának az a fodrász iskolája van, Misikének a nyolc általánosa, a Zsoltinak több szakmája van, érettségizett, felszolgáló, európai üzleti asszisztens, szövegszerkesztő és most főiskolára jár, szociális munkás szakra folyamatban főiskola mellett. A Zsoltinak nem lenne ennyi szakmája, ha mi azt nem mondtuk volna. Szigorúan voltak fogva. Hát, az idősebbik fiam például kamrában dolgozik kint Amerikában, ilyen állatgondozó. Hát pont most beszélgettem telefonon velük, és most egy ilyen gipszkarton gyárban dolgoznak... A lányok az, hogy már azok 16-17 évesek a mai világban már ne menjenek férjhez. Ráér az a gyerek férjhez menni vagy megnősülni, hadd tanuljon az a gyerek, minden áron tanuljon az annak jó.”¹⁷

Összességében tehát elmondható, hogy a legfontosabb feladat az, hogy a magyar illetékeseket ösztönözzük arra, hogy folytassák a szegregáció felszámolását a normál iskolai osztályokban, továbbá kísérik figyelemmel a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekeket célzó, főként roma gyermekek normál iskolai osztályokba integráló intézkedésének gyakorlati megvalósulását, a hatékonyság növelését.

¹⁶ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 31-32. oldal. Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia– Mélyszegénység, Gyermekszegénység, Romák – (2011–2020)

¹⁷ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 31-32. oldal. Kóczé Angéla: i.m. 91.o.

Roma nők a foglalkoztatásban

A különböző szakirodalmak tanulmányozása után, véleményem szerint megállapítható az a tény, mely szerint az alacsony foglalkoztatottság problémájára nem születtek hathatós, hosszú távú megoldások. *„A foglalkoztatási szint tartós javítását a foglalkoztatási programok önállóan nem képesek biztosítani: új, versenypiaci, fenntartható munkahelyekre van szükség, ehhez pedig csak és kizárólag a vállalkozókon keresztül vezet az út.*

*A cigány népesség foglalkoztatási rátája alig éri el a 20%-ot. A roma nők 10%-os foglalkoztatási aránya különösen aggasztó.*¹⁸ Ezen számok alátámasztására szeretném példaként hozni a következő esetet, mely szintén hozzájárul a roma nők foglalkoztatási arányának drasztikusan alacsony szintjéhez, azonban példában nem a kvalifikátlanság hiánya miatt nem tud elhelyezkedni a hölgy, hanem roma származása miatt: *„Saját erőmből végeztem el az egyetemet, aztán jogra is jelentkeztem. Szüleim rokkantnyugdíjasok, nem tudtak támogatni. Néhány éve találtam egy álláshirdetést: mintha rám öntötték volna. Levelező joghallgatót kerestek egy neves ügyvédi irodába, adminisztrációs munkára, még tesztet is kitöltöttek velem. Az ügyintéző megsúgta: én vagyok az egyetlen, aki megfelelt. Aztán behívtak és közölték: nem feleltem meg. Közben még arról faggattak, biztos vagyok e abban, hogy el tudom-e végezni a jogot. Nehéz ezt elmagyarázni. Nem mondták ki, de érzed: az a bajuk, hogy cigány vagy. A legszörnyűbb az, hogy ezzel nem lehet mit kezdeni.*”¹⁹

Az általános megítéléssel szembehelyezkedő példa hűen ábrázolja azon réteg megítélését is, akik attól függetlenül, hogy roma származásúak és nők, mindenkivel hasonlóan dolgozni akarnak, azonban pontosan a fentebb említett általánosítás miatt esnek az álláslehetőségektől, hiszen a személyes találkozó után már nem hívják vissza őket.

A szocializmus időszakában a roma nők közül jóval kevesebben rendelkeztek munkahellyel, mint a roma férfiak. A rendszerváltás után megállapítható továbbá, hogy a roma nők a roma férfiakhoz hasonló arányban vették el a munkahelyeiket. Ebből kifolyólag tehát jelenleg is jóval alacsonyabb a nők körében a foglalkoztatottak aránya, mint a férfiak körében. „A

¹⁸ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 39-40. oldal. Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia– Mélyszegénység, Gyermekszegénység, Romák – (2011–2020)

¹⁹ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 39-40. oldal. Sággy Erna: Roma nők válaszüton.168 Óra,2003. 08. hó, 28. nap. no. 35, p. 20-21.o.

*fiatal roma nők döntő többsége számára elérhetetlen a munkaerő-piaci integráció, melynek legfőbb okai: a térségi és települési szegregáció (munkalehetőség hiánya, telepszerű lakhatás, alapvető infrastruktúra és megfizethető közlekedés hiánya), az alacsony iskolai végzettség, a korai gyermekvállalás. Azok, akik a családalapítás miatt lemondanak továbbtanulási szándékukról, akár egész életükre elvesztik annak az esélyét, hogy valaha stabil munkahelyük legyen. A családalapítás és a munkaerő-piaci esélyek konfliktusával fiatalabb korban (kevesebb tapasztalat birtokában) szembesülnek a romák. Másrészt családjuk és szomszédjaik tapasztalatai alapján különösen erősek lehetnek azok a megfontolások, amelyek következtében a roma fiatalok egy jó része esetleg jelentősen alulbecsli az iskolázottság munkaerő-piaci hozadékát. Ezért inkább nagyobb hangsúlyt fektethetnek a gyermekvállaláson keresztül történő státuszemelkedésre, ami persze tovább csökkenti az esélyét bármilyen jövőbeni integrációs folyamatnak.*²⁰

A Tanács 2000/78/EK irányelve kimondja, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, valamint az Egyesült Nemzetek Szervezetének egyezménye a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről, továbbá A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, illetve A Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, valamint a tagállamok által aláírt Európai egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről címet viselő nyilatkozatban elismert egyetemes jog, az emberek törvény előtti egyenlőséghez és a mindennemű hátrányos megkülönböztetés elleni védelemhez való joga mindenkit megillet. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) 111. számú egyezménye is megtiltja tehát a hátrányos megkülönböztetést a foglalkoztatás és a munkavégzés minden területén.²¹

Az imént említett dokumentumok tehát deklarálják, hogy mindenkinek joga van az egyenlő bánásmódhoz, valamint a mindennemű hátrányos megkülönböztetés elleni védelemhez, mind a foglalkoztatás, mind pedig a munkavégzés területén.

Álláspontom szerint, mint az oly sokszor, az elméleti iránymutatás, nem találkozunk a gyakorlati megvalósulással. Hiszen egy-egy állásinterjú vagy

²⁰ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 39-40. oldal. Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia– Mélyszegénység, Gyermekszegénység, Romák – (2011–2020)

²¹ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 39-40. oldal. A Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról 4.cikk

már munkavállalóként, a szabályozástól eltérő gyakorlattal szembesülünk. Különösen nehéz helyzetben vannak, azon roma származású munkavállalók, akik a rendvédelem, vagy a biztonságtechnika területén kívánnak elhelyezkedni vagy állnak alkalmazásban, annak ellenére, hogy kormányzat számos intézkedést tett annak érdekében, hogy romaszármazású fiatalok is részesüljenek ezen irányú képzésben, valamint töltsék be az ezen területen meghirdetett álláslehetőségeket. Miközben a kormányzat célja ezzel az intézkedéssel az volt, hogy roma nemzetiség és a rendvédelmi szervek között kialakult fenntartásokat enyhítsék.

A már említett hármassziszkrimináció a roma nők esetében véleményem szerint a gyermekvállalás tekintetében csúcsosodik ki. A köztudatban élő felfogás szerint, a roma nők korai családalapítása, az ezzel járó szociális előnyökkel van összefüggésben. Ezzel párhuzamosan élő felfogás továbbá az is, a munkáltatók részéről főként, hogy egy fiatal pályakezdő nő – roma nő –, életkorából fakadóan, minden bizonnyal gyermeket kíván vállalni. Az egyenlőség elvének értelmében a munkáltató ez irányú diszkriminációja számos nemzetközi valamint hazai dokumentum rendelkezésébe ütközik.

Lehetséges potenciálok

A munkaerő-piaci helyzet vizsgálatakor nemcsak a képzettséget vehetjük figyelembe, hanem a lakóhelyet is. Magyarországi viszonylatban nem mindegy, hogy a munkavállaló az ország melyik részén kíván munkát vállalni, a keleti vagy a nyugati részén az országnak. Azon területeken, ahol kevesebb az álláslehetőség, ott a munkavállalást mindezek mellett a diszkrimináció is nehezíti, ellentétben azon területekkel, ahol az állásajánlatok száma magasabb, így romák számára is több lehetőség adódik a munkavállalásra.

Köztudomású tény, hogy az ország keleti fele gazdasági fellendítésre szorul, az alacsony foglalkoztatás összefüggésbe hozható a nem megfelelő infrastrukturális adottságokkal.

Az adott területre vonatkozó jellemzők következőkben határozhatók meg: alacsony képesítés, diszkrimináció, korai gyermekvállalás. Viszont ennek az eredménye mind a társadalomban, mind a gazdaságban éreztetheti a hatását.

A kisebbségek bevonása gazdasági érdek is, hiszen a munka világába való visszatérés minden bizonnyal fehérebbé tenné a gazdaságot, ugyanis a romák nagytöbbsége feketén dolgozik. Járóka Lívia, az Európai Parlament képviselője leszögezi, hogy „gazdasági szükségszerűség” a romák munkaerőpiacba

való integrálása, sőt mindez olcsóbb, mint fenntartani „társadalmi-gazdasági helyzetüket” szociális állami támogatások révén, a foglalkoztatottságot tekintve pedig, 5-10%-os növekedést jelentene integrálásuk.

Az Európai Tükörben megjelent rövid tanulmány kiemeli, hogy a romák be nem fogadása milyen súlyos gondokat, hátrányokat is jelent az országnak. Ilyen mutató a GDP, a bruttó hazai termék, amelyet kirekesztésük folytán, nagyrészt nem a roma kisebbség termel ki. A szociális segélyrendszer mentesítésének érdekében kiemelten fontos állami feladat tehát a kisebbségek munkaerőpiacra való integrálása.

Az állam az eltékoztolt oktatási költségeket, mert a minőségi oktatást biztosítani képtelen szegregált és/vagy rossz minőségű iskolák működtetése voltaképpen kidobott pénz, ráadásul az értelmi fogyatékos gyermekek számára fenntartott iskolák – ahol a roma gyerekek nagy része sokszor teljesen megalapozatlanul tanul – lényegesen nagyobb ráfordítást igényelnek.²²

Mindez azt mutatja az állam számára elengedhetetlen a romák visszajuttatása a gazdasági életbe, főleg ezekben az időkben, amikor a gazdasági válságok korát éljük.

Véleményem szerint, a roma nőknek nemcsak erkölcsi szempontból kellene segíteni, hanem már az említett gazdasági érdek miatt is.²³

Ki kellene használni az értékes tulajdonságaikat, mind nőként, mind cigányként. Az emocionalitás, a kreativitás, a művészetekhez való hozzáállás, az anyai odaadás, mind olyan jellemzők, melyek eredményesen hasznosíthatók a társadalom számára. Véleményem szerint, sokan nem tudják, hogy *„Ha van a társadalomban előítélet, az még nagyobb a roma nőkkel szemben. Azt gondolják, biztos mindenre kapható. Az egyetlen is tapasztaltam: elvárták volna, hogy ennek megfelelően viselkedjem. A roma nő koszosat jelent, bűdöset, tanulatlant, aki szül, mint a nyulak, betolakodik mindenhová, árul és kéreget. Közben nem tudják, hogy a cigány családban az asszonynak kell a semmiből ennivalót teremtenie, akkor is, ha a férfi nem hajlandó vagy nem képes”*.²⁴

²² Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 43-44. oldal. Járóka Livia: Egy európai roma stratégia lehetősége és szükségszerűsége. Európai Tükör XV. évfolyam 5. szám, 11. o.

²³ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 31-32. oldal. Járóka Livia: i. m. 11.o.

²⁴ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 31-32. oldal. Sághy Erna: Roma nők választáson. 168 Óra, 2003. 08. hó, 28. nap. no. 35, p. 20-21.o.

Sokak szerint a roma nőknek van a legfontosabb szerepük az integrációban, hiszen a családot az anya tartja össze, mindenre oda figyel, a családja egészségétől egészen a háztartásig. A nő többféle szerepet tölt be, hiszen egy személyben anya, feleség, háztartásbeli, nő, valamint munkavállaló.

Sokak véleménye szerint mindenki számára adottak a lehetőségek a jobb életkörülmények megteremtésére, kezdve az oktatással. Igen, a lehetőség mindenki számára adatott, de nem a törvények által is deklarált egyenlő feltételekkel.

Egy beszélgetés során megkérdeztek tőlem, miért nem járatják a cigány-asszonyok nagy része a gyerekeiket iskolába. A válasz összetett. Az esetek többségében sajnos valóban azért nem járnak iskolába a roma gyermekek, mert nincs előttük egy megfelelő példa, nem ez a megszokott. Némely gyermek, azonban azért nem jár iskolába, mert anyagi körülményeik ezt nem teszik lehetővé, sok esetben cipője sincsen, amiben elmehetne. Íme egy példa erre a jelenségre, amikor nem a bennük kialakult világkép miatt nem járatják a gyermeket iskolába: *„Négyet jártam. Hármát, na hármát. És most csináltam meg a hatot. nem volt rá lehetőség, nagyon szegények voltunk, meg látta anyukám, hogy a tanárok hogyan bánnak velünk, ezért aztán nem erőltette. A tanárok örültek, ha nem mentünk. Utálták a cigányokat és állandóan körmösöket adott a tanár. Szüleimnek sem volt iskolájuk, nem jártak iskolába. Még szegényebbek voltak, mint mi. Anyukám mondta mindig, hogy nem bírtak menni iskolába, mert nem volt cipőjük.”*²⁵

Egy interjúban Járókai Lívia, azt mondta, hogy az iskoláztatáshoz munkahelyek kellene. Csökkenteni kell a munkanélküliséget, ezáltal a roma szülők is tudják iskoláztatni gyermekeiket. Vagyis meg kell teremteni a feltételeket az iskoláztatáshoz, a munkahelykereséshez.

Az ECRI, határozottan arra biztatja az illetékeseket, hogy folytassák a romaközösség foglalkoztatási helyzetének javítására irányuló erőfeszítéseiket, és ismételten hangsúlyozza azt az álláspontját, hogy a romák hátrányos munkaerő piaci helyzetének tartós és sajátságos jellege ellen a speciális intézkedések életbe léptetésére van szükség, hogy olyan helyzetbe kerüljenek, amelyben egyenlő eséllyel versenyezhetnek a többségi társadalomhoz tartozókkal. *„Ezeknek az intézkedéseknek az egyes munkaadók részéről jelentkező előítéletesség és negatív sztereotípiák ellen is kell irányulniuk. Az ECRI azt ajánlja, hogy az illetékesek kísérjék figyelemmel a romák foglalkoztatási hely-*

²⁵ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 31-32. oldal. Kóczé Angéla: i.m. 92.o.

zetének javítására irányuló intézkedések hatékonyságát, szükség esetén finomítsák az intézkedések hatékonyságának figyelemmel kísérését, és indokolt esetben tegyék meg az intézkedéseket a hatékonyság javítására.”²⁶

Roma nők az egészség területén

Egészségügy, talán az egyik legnagyobb gond, minden más mellett. A roma nők egészségét meghatározza a nemi, etnikai, és a társadalmi hovatartozás. *„Kontinenseken és kultúrákon ível át, hogy a nemi szerepekhez kapcsolódó normák és értékek szerint a nők hatalmi pozíciója alacsonyabb, és kevesebb forrás felett rendelkeznek. Nem meglepő, hogy ez a férfiakat gyakorta előnyösebb helyzetbe hozza – a gazdaság, a politika és az oktatás terén, de még az egészség, illetve az egészségügy terén is.”*²⁷ Felmérések kimutatásai alapján, megállapítható, hogy a roma nők, a roma közösségen belül is, tehát a férfiakhoz képest is „viszonylagosan” rosszabb helyzetben vannak.

Hazai szabályozás

Hazai szabályozásunk alapján, minden beteget – az ellátás igénybevételének jogcímére tekintet nélkül – az ellátásban részt vevőktől elvárható legnagyobb gondossággal, valamint a szakmai és etikai szabályok, illetve irányelvek betartásával kell ellátni.²⁸

A NEKI ezen passzust is felhasználta, az általam korábban ismertetett eset kapcsán, melyből egyértelműen következik, hogy a „minden beteg” alatt, nemre, fajra, vallási hovatartozásra tekintet nélkül, mindenkit, egyformán kell kezelni!

Természetesen, az általam bemutatott eset alapján nem élhetünk általánosítással, hiszen a bemutatott esetek általában kirívó jelleggel bírnak.

²⁶ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 44-45. oldal. ECRI jelentés Magyarországról. Negyedik Monitoring kör. Elfogadva 2008. június 20-án.

²⁷ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 44-45. oldal. Balogh Lídia- Kóczé Angéla: Fókuszban a roma nők. <http://www.eselyegyenloseg.eu/noierdek/sites/default/files/Roma%20nok%20tarsadalmi%20befogadasa%20Europaban.pdf>

²⁸ Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda. http://www.neki.hu/ff_tartalom/2001/ff_2001_SzAndrea.htm

Lakhatás

Az emberek egészségügyi állapotát nagymértékben befolyásolja a lakókörnyezete, hogy milyen körülmények között él.

Sajnos, még a 21. században is találkozunk roma telepekkel, úgynevezett putrikkal. Igaz számos programot hoztak létre ezen telepek felszámolására, ennek ellenére még találhatunk számos cigánytelepet, melyek a falvak, városok kieső részén helyezkednek el.

Az itt élő emberek nagy része nem vesz igénybe egészségügyi szolgáltatásokat, alacsony a részvételi arány a szakorvosi rendeléseken, fogorvosnál, valamint a megelőző, szűrő vizsgálatokon. Ennek a legfőbb oka, hogy a romák 35%-a már szenvedett diszkriminációt az egészségügyi ellátás során.²⁹

Egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kutatás a következőkről számol be: *„Azok a települések maradnak ki közvetlenül a helyben dolgozó háziorvosok szolgáltatásaiból, amely települések egyéb szempontból is a leghátrányosabbak közé tartoznak. E települések azok, amelyek többségében, a település idős korszerkezetéből, és a helyi források hiányából fakadóan az egyéb intézményi alapszolgáltatások is hiányoznak. Az ország teljes roma népességének 18,6 %-a él olyan településen, ahol nincs helyben háziorvos. Ezek a települési és a szociális hátrány összeadódhat a közvetlen, helyben adott háziorvosi ellátás hiányával. Mivel tudjuk, hogy a romák magas betegségarányai közvetlenül szegénységfaktoroknak köszönhetőek, e legszegényebb aprófalvak roma lakossága – mely a teljes roma lakosságból több mint százezer ember – különösen súlyos helyzetben van; egyszerre sújtja a szegénység, a magas betegségarányok, illetve az, hogy közvetlenül lakóhelyén nem fér bármikor azonnali orvosi ellátáshoz. Az esélyegyenlőtlenség egyik forrása strukturális természetű.”*³⁰

Álláspontom szerint ez is azt az állítást támasztja alá, hogy az elszegényedett falvakban élő emberek helyzete összefüggésben áll az általam már korábban felvetett földrajzi elhelyezkedéssel, melynek értelmében a nyugati részen élők előnyösebb életfeltételekkel rendelkeznek, mint a keleti részen élő emberek.

Az országot, e tekintetben is több szerv kontrolálja, melynek értelmében az ECRI, a következőket ajánlja az egészségüggyel kapcsolatban. Az ECRI hatá-

²⁹ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 45-46. oldal. Kóczé Angéla: Roma Nők Társadalmi Esélyeinek Korlátjai Magyarországon. www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=21346

³⁰ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat U.o.

rozottan biztatja a magyar illetékeseket, hogy folytassák az erőfeszítéseiket az egészségügyi ellátásnak, illetve az egészségügyi ellátáshoz történő hozzájutásnak a terén mutatókülönbségek csökkentése érdekében „Magyarországon, és kövessék figyelemmel, hogy ezeknek az intézkedéseknek milyen a hatása a romákra, mind az egészségügyi állapotuk, mind az egészségügyi ellátáshoz történő hozzájutásuk terén, mert így lehet finomítani ezeket az intézkedéseket, a hatékonyságuk javítása érdekében. Az ECRI határozottan arra ösztönzi az illetékeseket, hogy hajtsák végre a romáknak az egészségügyi ellátási rendszerben dolgozók közötti számarányának növelését célzó tervezett intézkedéseket, mert ez alapja lehet a romáknak az egészségügyi ellátási rendszer egésze iránti bizalmának javítására irányuló erőfeszítések sikerének.

Ezzel párhuzamosan az ECRI biztatja az illetékeseket, hogy folytassák és növeljék az olyan sztereotípiákkal és előítéletekkel szembeni erőfeszítéseiket, amelyek roma páciensekkel szembeni diszkriminatív bánásmóddhoz vezethetnek, és ehhez az illetékesek folytassák az egészségügyi ellátórendszer minden szintjét megcélzó tréningek tartását. Az ECRI sürgeti az illetékeseket, hogy tegyenek eleget a Nőkkel Szembeni Hátrányos Megkülönböztetés Megszüntetése Bizottság által az A.S. kontra Magyarország ügy kapcsán tett ajánlásainak, és vizsgálják felül azokat a jogszabályokat, amelyek lehetővé teszik, hogy „sürgősségi” sterilizációt hajtsanak végre nőknél azok megfelelő tájékoztatásra alapozott előzetes jóváhagyása nélkül. Az ECRI hangsúlyozza, hogy a roma nőknek az egészségügyi rendszerrel kapcsolatos tapasztalatait, illetve az iránti bizalmát az ilyen lépések csak javíthatják.”³¹ Ezen irányú tevékenységét az államnak, a korábban vázolt jogeset kapcsán már említettem, melynek értelmében az állam a hölgy részére megállapított kártérítést megfizette.

Összegzés

Álláspontom szerint, a roma nők hátrányos helyzete kimutatható, mind az oktatás, mind a foglalkoztatás, mind pedig az egészségügy területén.

A lányok a korai gyerekvállalás miatt kevesen érettségiznek, diplomáznak, rosszabb esetben az általános iskolát sem végzik el. Emiatt nehezebben jutnak munkához, ez pedig kiszolgáltatottsághoz vezet. Jóllehet, hogy az állam által biztosított egészségügyi szolgáltatásokat ennek ellenére is alanyi

³¹ Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 44-45. oldal. ECRI jelentés Magyarországról. Negyedik Monitoring kör. Elfogadva 2008. június 20-án.

jogon vehetik igénybe, azonban életkörülményeikből fakadóan számos olyan egészségügyi problémával is szembe kell nézniük, mint amelyekkel azon társaiknak nem, akik ezzel egy időben más utat választanak.

Mivel nem jut munkához, nem jut pénzügyi szolgáltatásokhoz, „kockázatos” ügyfélnek fog számítani. Nem kezdhet bele vállalkozásba, nem tud a gazdasági életbe csatlakozni.³²

Ez egy paradox állapot, melyet mind a roma kisebbség, mind pedig a körülöttük lévő társadalmi kirekesztés együttesen generál, melyből egyenes arányossággal következik, hogy a szolgáltatásokból való kimaradás egyben a gazdasági életből való kimaradást is eredményezi, ezért tartom kiemelten fontosnak az azon irányú törekvéseket, melyek a romák társadalomba való integrálást segítik elő, mindezt úgy, hogy azok aktív résztvevői a programnak.

Bibilográfia

- A kisebbségi jogok újraszabályozása a nemzetközi jogalkotásban és politikában. Szerk.: Bárdi Nándor - Fedinec Csilla - Szarka László. Gondolat - MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008.
- A nők és a férfiak története. In: Magyarországon a hosszú 20. században. Szerk.: Tarajosy Zsuzsa. Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest 2008.
- Járóka Livia: Egy európai roma stratégia lehetősége és szükségszerűsége. Európai Tükör XV. évfolyam 5. szám,
- Kóczé Angéla: Nehéz sorú asszonyok feketén fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben. MTA Etnikai- Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest, 2010. 90.o.
- Majtényi Balázs-Vizi Balázs: Európa Kisebbsége. A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban., Budapest,
- Majtényi Balázs-Vizi Balázs: A Kisebbségi Jogok Nemzetközi Okmányai. Gondolat, Budapest, 2003.
- Nők és férfiak Társadalmi Egyenlőségét Elősegítő Nemzeti Stratégia. Irányok és Célok 2010-2021. Felelős vezető: Könczey Áron. Szociális és Munkaügyi Minisztérium. Budapest, IS BN 978-963-88485-1-2, 33.o.
- Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat. 2012;
- Sághy Erna: Roma nők válaszúton.168 Óra,2003. 08. hó, 28. nap. no. 35, p.
- Vizi Balázs: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.

³² Rontó Renáta: Roma Nők a Nemzetközi Jogban és Magyarországon, Szakdolgozat 45-46. oldal. Kóczé Angéla: Roma Nők Társadalmi Esélyeinek Korlátjai Magyarországon. www.szmh.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=21346

Törvények:

Az Európai Unió Működéséről szóló szerződés

A Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról

CEDAW/C/HUN/CO/6

A nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról 1979. december 18-án New Yorkban elfogadott egyezmény kihirdetéséről szóló 1982. évi 10. törvényerejű rendelet

ECRI jelentés Magyarországról. Negyedik Monitoring kör. Elfogadva 2008. június 20-án.

Alaptörvény

Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia– Mélyszegénység, Gyermekszegénység, Romák – (2011–2020)

ECRI jelentés Magyarországról. Negyedik Monitoring kör. Elfogadva 2008. június 20-án.

Internetes források

Balogh Lídia- Kóczé Angéla: Fókuszban a roma nők. <http://www.eselyegyenloseg.eu/noierdek/sites/default/files/Roma%20nok%20tarsadalmi%20befogadasa%20Europaban.pdf>

Kóczé Angéla: Roma Nők Társadalmi Esélyeinek Korlátjai Magyarországon. www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=21346

Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda. http://www.neki.hu/ff_tartalom/2001/ff_2001_SzAndrea.htm

Természettudományok

A Balkán földrajzi lehatárolásának problematikája

Konkoly Sándor

1. Bevezetés

A Balkán fogalmkörét mindig is egyfajta bizonytalanság övezte, értelmezése a földrajzi szakirodalomban sem egységes. Olyan természeti, kulturális, politikai aspektusokat foglal magában, amelyek megnehezítik az egyértelmű fogalomalkotást. A Balkán tehát rendkívül összetett és vitatott fogalom, melynek területi lehatárolására eddig számos felkarolt és kevésbé népszerű kezdeményezés született a félsziget rövid története során.

A Balkán földrajzi határainak alapvető problémája, hogy valójában hiányoznak. Ezáltal mindenféle lehatárolás vitatott, vitatható és viszonylagos. Szigorúan geológiai értelemben véve a félszigetnek nincs lemeztektonikailag megközelíthető határa, a Kárpát-Balkán térség egy közös földtani egységet alkot. Hiányoznak a félsziget északi részén kelet-nyugati irányban végigfutó markáns hegyvonulatok, keresztirányú folyóvölgyek és tektonikai törésvonalak, amelyek a kontinens testétől egyértelműen elhatárolhatnák. Emellett a Balkán-félsziget északi irányban haladva egyre szélesedő törzzsel rendelkezik, amely magát a félsziget jellegét – de facto – csökkenti.

Amíg a Balkánon a geomorfológiai adottságok mozaikos jellegéből fakadó hiányosság teszi problematikussá a határok megvonását, addig Európa másik két nagy déli félszigeténél ez nem jelent különösebb nehézséget. A Pireneusi-félszigetet a Pireneusok központi vonulata északon jól elkülöníti az európai kontinenstől, az Appennini-félsziget esetében pedig ott van az Alpok és a Pó. A Balkán esetében leginkább vitatott északi, ill. északnyugati határszakasz konszenzuson alapuló kijelölése azonban már több mint két évszázada várat magára.

Dél-Európa legkeletibb félszigetének történetiségét vizsgálva permanens átmeneti jelleget vélhetünk felfedezni, a Balkán geopolitikai helyzetéből adódóan mindig a híd szerepét töltötte be Európa felett régiói és Kisz-Ázsia térségei között. A nagyhatalmi érdekszférák kereszttüzében, s különösen a több száz éves török uralom alatt a Balkán fejlődésében megrekedt, Európától elszakadt, s társadalmi-politikai struktúrájában konzerválódott. Az európai kultúra bölcsőjének oly' gyakran emlegetett félsziget az évszázadok során lassan Európa mostoha gyermekévé vált, és jelentése már csupán negatív jelzőként bukkan fel a világ számos táján, ahol a Balkán valamilyen okból szóba kerül. A 19. század második felében felszabaduló és önállósodni próbáló nemzetek külső és belső csatározásai, valamint az etnikai alapú térfelosztás következményei olyan permanens, napjainkig tartó destabilizációs folyamatokat indítottak el a térségben, amelyek új fogalmat alkottak a geopolitikában. A balkanizáció, illetve a balkániség kérdése azonban már egy újabb kutatás témája lehetne, dolgozatomban csupán az entitásként értelmezett Balkán természetföldrajzi megközelítésben vizsgált határaitra szorítkozom.

Bármely aspektusból vizsgáljuk is a Balkánt, vagy félszigetének határait, az északnyugati határrész okozza a legnagyobb bizonytalanságot, hiszen az említett geomorfológiai hiányosságok mellett e szakaszon kulturális, politikai, történeti szempontok is előtérbe kerülnek a természetes határvonalakkal szemben.

Munkámban egy összefoglaló áttekintést nyújtok át az olvasónak a Balkán-félsziget máig vitatott földrajzi határaitól és a Balkán vitatható lehatárolási koncepcióiról. Egy földrajzilag indokolt területi egység határait gyakran politikai okok és érdekek határozzák meg. A Balkán esetében egy eredendően természetföldrajzi-topográfiai térkategória a nevesítésének időszakát követően politikai tartalommal telítődött, és a Balkán-félsziget (mint földrajzi térkategória) határainak kérdését hamarosan felülírta a Balkán (mint alapvetően geopolitikai térkategória) határainak kérdése.

2. Célkitűzés

Dolgozatomban szeretném feltárni, hogy mely elemek közösek a földrajzi lehatárolásokban, melyek egyediek, esetleg szélsőségesek? Melyek a lehatárolás legjellemzőbb felszínformái? A Balkán-félsziget „rövid” története során mely korokban hogyan változtak a lehatárolási koncepciók, milyen irányban és miért kúsztak el a természetföldrajzi határok? Melyek azok a hatások,

tendenciák, történelmi-társadalmi, ill. politikai folyamatok, amelyek befolyásolták az újabb és újabb földrajzi alapú határok kijelölését? (Különösen érdekes lehet a kérdés egy időközben pejoratív jelzővé redukált földrajzi, ill. geopolitikai fogalom megszületése és elterjedése következtében.) Melyek azok az indokok, amelyek kitüntetett szerepet kaphattak egy-egy lehatárolás során, van-e természetföldrajzi alapja, mennyire hiteles, időtállóan bizonyult-e? Vizsgálom, hogy a különböző koncepciók milyen mértékben váltak elfogadottá, vagy éppen szorultak ki a tudományos munkákból az elmúlt kétszáz év során. A kijelölt geomorfológiai határvonalak valóban rendelkeznek-e valamilyen határfunkcióval, vagy csupán szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk nekik? Egyéni célom a szakirodalom által kitüntetett főbb határterületek bejárása, empirikus úton történő megismerése. A kutatómunka eredményeként kísérletet szeretnék tenni egy saját balkáni határvonal felállítására.

3. A kutatás módszerei

Kutatásaim során a forráskritika módszerével élve, elsősorban primer dokumentumok elemzésével vizsgáltam a Balkán határainak kérdéskörét. A földrajzi probléma feltárása és a forráselemzés könyvtári és levéltári kutatásokból, korabeli szakirodalmak, tematikus térképek tanulmányozásából, rendszerezéséből állt. Az irodalmi másodelemzés során a különböző szempontrendszerek feldolgozására, összehasonlítására és értékelésére törekedtem. Az elméleti munkát szakmai utak, balkáni terepbejárások egészítették ki, amelyek gyakorlati tapasztalatokkal segítették a helyzetértékelést. A kutatóutakról fényképes dokumentációt, és kulturális-útvonalterképeket készítettem. A vizuális összegzést CorelDRAW 8, PhotoFiltre 95 számítógépes grafikus programmal készítettem.

4. A Balkán történetileg változó megjelenése

A Balkán-félsziget Európa legkeletibb és egyben legtagoltabb, mondhatni ezerarcú félszigete. Északon Közép-Európa, nyugaton az Adriai-tenger és a Jón-tenger, délen a Földközi-tenger, délkeleten az Égei- és a Márvány-tenger, keleten a Fekete-tenger határolja. Területe a különböző értelmezések szerint 500- és 800 000 km² között változik. Valódi félszigeti jellege csak a Vlorëi- és a Szalonoki-öböl vonalától délre, a Görög-félszigeten van. Igazi balkáni karaktert csupán a Balkán-hegység vonulatától délre ölt. A Balkán-hegység

– a Dinaridák láncaihoz hasonlóan – szintén kedvelt kiinduló pontja volt a 19. századi lehatárolási elméleteknek. Mozaikosság, sokszínűség és átmeneti jelleg. E szavakkal jellemezhető leginkább a Balkán térsége akár természet-földrajzi, akár társadalmi oldalról közelítünk felé. A Balkán sohasem volt egységes, birodalmak által integrált tér, a hegyek közé beékelődött kisebb-nagyobb medencék nem voltak alkalmasak jelentősebb térszerveződésre sem az ókorban, sem Bizánc alatt, sem később. A 19. század elejéig még földrajzi térkategóriaként sem említik, és sajátos viszonyrendszeréből fakadóan meglehetősen kevés kutatót, felfedezőt vonzott e terület. A török gyengülésével, majd fokozatos visszahúzódásával párhuzamosan vált a Balkán érdekessé, és kutatásra érdemessé.

A Balkán lehatárolásának problematikája egyidős a Balkán-félsziget elnevezésének időszakával, ha úgy tetszik a földrajzi térkategória genezisével. August Zeune német geográfus 1808-ban Berlinben publikálta „Goea” című munkáját, amelyben elsőként említi e terminust. A „Balkanhalbeiland, majd „Balkanhalbinsel” elnevezése hamar gyökeret vert a német geográfiában, és egyre sűrűbben használták a nemzetközi tudományos munkákban.

A névadó Balkán-hegységet az ókori antik világban Haemus-nak, Hemum-nak, Emum-nak, a rómaiak az ezüstabányái után Ezüst-hegynek nevezték. A középkort követően már Salomon Schweigger is készített részletes leírást a Haemus-ról. A német szerzetes volt az első utazó, aki elősegítette a Balkán név terjedését a 16. század végén készített, majd 1608-ban publikált naplójegyzetében. Először közölte a hegység török eredetű nevét a Balkan-t, amely fás, ill. erdővel borított köves hegyvidéket jelentett. Megemlíti, hogy a helyi lakosság a hegyet szláv nyelven Comonitzának nevezi, a bolgárok pedig Stara Planinának hívják.¹ Az oszmánok a balkan-t, mint általános „hegység” jelentésként használták, egy olyan jelző vagy egyéb kifejezés kíséretében, amely megadta annak pontos földrajzi helyét. Kodja-Balkán volt a hegység központi része, Emine-Balkán a hegylánc keleti végére mutató, Fekete-tenger felé ereszkedő része, és Ungurus-Balkán (Magyar-hegység) volt a Kárpátok elnevezése. Louis Deshayes 1621-es követi jelentésében lejegyzí, hogy Bulgáriát a román területektől elválasztó „nagy hegyvonulatot” az itáliaiak a „világ láncának” nevezik. Ugyanezt a törökök pedig Derventnek hívják, amely erdővel borított hegységet jelent, mint ahogy Balkán névvel illetik a köves, sziklás hegyeket, mint amilyen a Haemus

¹ SCHWEIGGER, Salomon (1608), *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem*. Nürnberg.

vonulata. Itt ugyan némi ellentmondást vélhetünk felfedezni, de később már Deshayes is csak a Haemus elnevezést használja a Balkán és a Derwent helyett. Schad (1740) és Ruggier Boscovich (1762) írásaiban is megjelenik a Haemus, megemlítve, hogy a törökök e hegyet Balkánnak hívják. Az 1780-as években a francia Beaujour és Pouqueville felváltva alkalmazzák a két elnevezést. John Morritt brit utazó 1794-ben Balkánnak nevezi a Haemus vonulatát, ezzel esőként jelenik meg az „Öreg hegység” új keletű elnevezése az angol nyelvű útleírásokban. Franz von Weiss osztrák térképész a félsziget névadó hegységét olykor, mint Mons Haemus, máskor pedig Nagy Balkán hegységként jelöli, de egy kisebb szakaszon a Stara Planina is feltűnik az európai Törökországot ábrázoló 1829-es mappáján. A 19. században még jellemző a hegység mindkét nevének használata. A Haemus és a Balkán gyakran összerosódott, egymással felcserélték, vagy egymás mellett említették. Felix Kanitz 1879-ben már a Balkánt használja a hegység és a félsziget elnevezésére is, ugyanakkor Wilhelm Tomaschek 1887-ben még a Haemus hegységről ír, és meglepő párosításként a félszigetre a Hämus-Halbinsel elnevezést használja. A névadó Zeune és Robert Walsh hatására hamar elterjed a Balkán, mint a félsziget egészére használt általános területi megjelölés, melyet a 19. század második felétől már igen széles körben használnak a különböző szakmunkákban.²

A török gyengülésével felgyorsult politikai átrendeződés során a nagyhatalmak is szemet vetettek a Balkán térségére. Eltérő érdekeiknek megfelelően igyekeztek befolyást szerezni Balkánon, így a fiatal földrajzi térkategória nagyon hamar politikai tartalommal telítődött. A félsziget hibás elnevezését korrigálni szándékozó „felvilágosult” geográfia mellett egyre erőteljesebb akarat mutatkozott a politikai, ill. ideológiai alapon történő névváltoztatásra. Az 1878-as Berlini kongresszust követően előtérbe kerültek az etnikai elnevezések is. (Ilyen pl. a Délszláv-félsziget, vagy a Görög-félsziget.) Korábban az elnevezések az Oszmán-birodalom délkelet-európai jelenlétére utaltak. (Pl: Európai Törökország, Török- vagy Levantei-Európa, stb.) Ekkorra azonban már a Balkán-félsziget visszavonhatatlanul elterjedt és megerősödött. A 20. század elején a Theobald Fischer által korábban javasolt Délkelet-Európa fogalmat és a Balkánt egymással felcserélhető fogalmakként használták, ami különösen az Amerikai Egyesült Államokban volt gyakori. A két terminus a földrajzi kiterjedés nagyságában ritkán tett különbséget, ez általában csak a német nyelvű szakirodalomban volt jellemző. Tomas

² TODOROVA, Maria (1997), *Imagining the Balkans*. New York, Oxford University Press.

Masaryk tanulmányában különbséget tesz az első Balkán-háború előtti és a második Balkán-háború utáni Balkán fogalmában. Az első Balkán-háborúig nem tartotta balkáninak Romániát, Dalmáciát, de egyes esetekben Görögországot és Bosznia-Hercegovinát sem. A második Balkán-háborút követő balkáni lehatárolás már magában foglalja Romániát és Görögországot, tehát az egész Balkán-félszigetre kiterjed. (Tágabb értelmezésben előfordul, hogy egyesek Törökországot és Ciprust is ide sorolják.) A II. világháború után Josip Roglič még egy kísérletet tett a korábban kiszorult „Délkelet-Európa” fogalom ismételt elterjesztésére. Ma Délkelet-Európával kapcsolatban megkülönböztethetünk egy szélesebben és egy szűkebben értelmezett lehatárolást. A legnagyobb kiterjedésű Délkelet-Európát Karl Kaser határozta meg, elsősorban földrajzi alapokra építve. Így az északi határt a Kárpátokkal, a keleti határt a Fekete-tengerrel, a déli határt az Égei-tengerrel, valamint a nyugati határt az Adriai- és a Jón-tenger partvidékével határolta le. Ennek alapján Kaser ide sorolta Magyarországot, Szlovákiát, Romániát és Görögországot is. Másfajta megközelítést alkalmazott George Hoffman, aki Délkelet-Európát, ill. a Délkelet-Európai-félsziget fogalmát a Balkánnal felcserélhetően használta. Hoffman szerint Románia és Görögország nem tartozik bele a Balkán térségébe, bár úgy vélte, hogy Havasalföld és Moldova, ill. a makedóniai és thrákiai területek beletartoznak a Balkán magterületébe. Mégis kizárta a két országot, mert Görögországot mediterrán országnak tartotta, Románia esetében pedig a Dunát csak egy szimbolikus határnak tekintette. Hasonlóan vélekedett Friz Viljavec, aki szintén kizárta vizsgálatai köréből Romániát és Görögországot a kulturális különbségekre hivatkozva. Napjainkban Délkelet-Európához soroljuk a volt jugoszláviai tagállamokat, Albániát, Romániát, Bulgáriát. Ma a Balkán részének tekintjük szűkebb értelmezés szerint a Jugoszláv utódállamokat, Albániát, Bulgáriát, Görögországot, Törökország európai részét és Dobrudzsát. Tágabb értelmezés szerint a Balkán térségébe soroljuk a hajdani Jugoszláv tagállamokat, Albániát, Bulgáriát, Romániát, Görögországot, Törökországot, sőt néha még Ciprust is.³ Tehát a Balkán fogalmát többnyire Délkelet-Európával azonosítják, vagy annál szűkebben értelmezik. Mivel a tájhatárok nem mindenütt esnek egybe a politikai, kulturális, etnikai határokkal, ezért a társadalmi-gazdasági életben a Balkán-félsziget helyett inkább a Balkán elnevezés használata ajánlatos. Sokan és sokféle kritériumrendszerrel állítottak már fel, amellyel megragadhatóvá próbálták tenni a Balkánt, kevés sikerrel. Az államhatárok képlé-

³ TODOROVA (1997)

kenyek, a természetföldrajzi határok elégtelenek, így bizonytalan államalakulatok és földrajzi felszinformák helyett talán célszerűbb volna a korábbi közigazgatási határokon nyugvó történeti-földrajzi tájegységeket vizsgálni, és a hozzá kapcsolódó mezo- és mikroformák alapján kijelölni a balkáni határokat.

5. Lehatárolási koncepciók

August Zeune (1778-1853)⁴ a Balkán-félsziget névadója szerint létezik egy „hatalmas hegylánc,” amely a Fekete-tengert összeköti az Adriával, így tökéletesen alkalmas a „Görög-félsziget” északi lehatárolására. Zeune azt régi felfogást erősítette, amelyet már az ókor természettudósai is leírtak a Haemus hegységről. A német földrajztudós nem az egyetlen, aki a kor téves földrajzi ismereteire építve írt a Balkán hegyvidékéről. A már említett brit kutató és utazó Robert Walsh – aki a Balkán-félsziget nevének elterjesztését segíti a nyugat-európai geográfiában – 1827-ben még arról ír, hogy a hatalmas Balkán-hegység a Velencei-öbölnél kezdődik és a Fekete-tengernél ér véget. Amíg Zeune és Walsh síkra szálltak a Keleten két ágra bomló, majd a Fekete-tengerbe merülő, nyugaton pedig az Isztriai-félszigeten az Alpokhoz csatlakozó hatalmas Balkán-hegylánc mellett, addig a 18. századi utazók már ismerték a hegység valódi földrajzi helyzetét. Ami Boué francia geológus az 1830-as években már korrekt módon írta le a Balkánt és megcáfolta a hegységgel kapcsolatos korábbi elképzeléseket.⁵ A Balkán-hegység elnevezése (a félsziget nevéhez hasonlóan) csak lassan terjed el a szakirodalomban, még a 19. század végén is használták a Haemus-t és a Balkánt egymás szinonimájaként. Boué a félszigetet ekkor még török Európának („La Turquie d’Europe”) nevezi monográfiájában, bár a hegységre már a Balkán megnevezést használja.

Morgenstern Henrik (1856–1940) a Kárpát-medence természetes határait vizsgálta orográfiai, meteorológiai és geológiai szempontból.⁶ A Balkán és a Kárpát-medence természetföldrajzi viszonyait részletesen elemzi. Több

⁴ ZEUNE, August (1808), *Goea: Versuch einer wissenschaften Erdbeschreibung*. Berlin.

⁵ BOUÉ, Ami (1840), *La Turquie d’Europe; observations sur la géographie, la géologie, l’histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l’archéologie, l’agriculture, l’industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l’histoire et l’état de cet empire*. Paris, Arthus Bertrand.

⁶ MORGENSTERN Henrik (1874), „A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére” *Földrajzi Közlemények*. [2] (4) 319–367.

ízben járt a Balkánon, a természetes határok (hegygerinc, folyók, völgyek) elválasztó szerepét és az államrendszerek kapcsolatát kutatta. A leíró földrajz követőjeként a határokat – nem meglepő módon – hegységekhez köti. A Dinári-Alpok, a Sardagh (Šar planina), Rigómező (Cosovo polje) és a Stara Planina vonulatai szerinte elfogadható módon definiálják a Balkán-félsziget északi határát. Ez az egyik legmerészebb és a legmélyebben húzódó lehatárolás, hiszen még Zeune (1808) sem kanyarodott a Balkán-hegységtől a Šar planina irányába, dél felé.

Lóczy Lajos (1849–1920) a magyar földtudományok atyjaként több tudományra kiterjedő kutatási programokat indított, geológiai-geomorfológiai kutatásokat végzett, ill. térképeket készített a Kárpátokban, a Balkánon és Ázsiában.⁷ ⁸ Fiával többször járt a Balkánon, ahol legfőképp Szerbia földtanát tanulmányozta. Az MTA felkérésére szénhidrogén lelőhelyek után is kutatott a félszigeten. Lóczy ugyan elfogadja a Balkán északi határának a népszerű Trieszti-öböl – Duna – Száva vonalat, de igazi határoknak mégis a Kárpát-medencét övező hegyvonulatokat tekintette.

Cholnoky Jenő (1870–1950) Lóczy tanítványaként, ill. munkásságának örököséként a gondolataiban és módszereiben is elkötelezett követője. Mesterénél lényegesen többet foglalkozott a Balkánnal, ahol az MTA Balkáni Bizottságának tagjaként több ízben is megfordult. Elsősorban Szerbia területén végzett geológiai és geomorfológiai vizsgálatokat. Fontosak a Balkán lehatárolásával kapcsolatos munkái. Úgy vélte, hogy a „bonyolult szerkezetű” Balkán északi határát a Trieszti-öbölből a Száva irányába húzott egyenes, majd a Száva vonala jelöli ki, és a Duna viszi tovább a Kárpátok vonulatáig. A határ azután a Déli-Kárpátok gerincén halad végig a Kárpátok délkeleti sarkáig, majd onnan a Buzau folyóval lekanyarodik a Duna deltájához. Cholnoky szerint van még egy határ, ami a félszigetet két részre bontja.⁹ Ez a Szalonikitől a Drin torkolatához húzott, majd a Fekete-Drin völgyében továbbhaladó enyhén íves vonal, amely elválasztja egymástól az északi kevésbé tagolt zárt, és a déli, egyre inkább széttagolódó, végül szigetekre bomló Görög-félszigetet. Ez a tektonikus vonal valóban jól nyomon követhető az Ohridi- és a Preszpa-tó mentén, ill. a Fekete-Drin völgyében. A Balkán-félsziget szerkezetileg nem ér véget a tengerszorosoknál, hanem folytatódik Kis-Ázsiában, hiszen a Dardanellák és a Boszporusz csupán

⁷ LÓCZY Lajos (1920), „Nyugatszerbiai tanulmányutam” *Földrajzi Közlemények*. [47] (6–10) 82–84.

⁸ LÓCZY Lajos (1918), *A Magyar Szent Korona országainak földrajzi leírása*. Budapest.

⁹ CHOLNOKY Jenő (1937), *A Föld és élete I. Európa*. Budapest, Franklin-Társulat.

megsüllyedt folyóvölgyek, amelyekbe benyomult a tenger. Cholnoky felfogásában a Dinári-Alpok szerves folytatása a Taurusz-hegység és a Kaukázus is.

Hézszer Aurél (1887–1947) Magyarország földrajzi helyzetét taglaló kiváló munkájában részletesen elemzi a Balkán földrajzi viszonyait, társadalmi-gazdasági összefüggéseit, a közlekedés, az államszervezet és a geomorfológia kapcsolatát. Több munkájában foglalkozik a félsziget külső és belső határaival, a határok elválasztó és összekötő szerepével.^{10 11} Hézszer a Dunát tekinti a Balkán északkeleti határának. A Szávát és az Unát határként, de nem kielégítő-, és nem természetes határként említi. Morfodinamikai szempontok alapján szemléli a balkáni határokat. Szerinte a Balkán természetföldrajzi határait a Száva és a Duna mellékfolyóinak vízválasztóin kell keresni. Az igazi határok a Dinaridák gerincein vannak. Morgensternhez és Lóczyhoz hasonlóan – a korszak természettudományos iskoláinak megfelelően – a hegygerincek elválasztó szerepét hangsúlyozza a folyóvízi, inkább összekötő funkcióval szemben.

György Antal (1916) az MTA Balkáni Bizottságának tagjaként részt vesz a kutatásokban és elsősorban a balkáni államok etnikai, vallási, társadalmi aspektusaival foglalkozik. A Balkán-félszigetet bemutatva gondosan kerüli a Balkánnal kapcsolatos pejoratív megközelítést, amikor részletesen elemzi az országok, nemzetállamok területi és kulturális viszonyait. Az elsők között foglalkozik a lehatárolás földrajzi lehetőségeivel. Kiemeli a félsziget problematikáját, miszerint az széles „nyakkal” kapcsolódik az európai kontinenshez, ezzel megnehezíti a természetföldrajzi lehatárolását. Szerinte a Duna–Száva szakasz a leginkább elfogadható határvonal. György – Hézszerrel ellentétben – a Balkán-félszigetet Dél-Európa részének tekinti, mellőzve a délkelet-európai elhelyezkedés geopolitikai jelentőségét.¹² Havass Rezső (1852–1927) az imperialisztikus magyar politikai földrajz prominens képviselőjeként a leíró földrajz területén is jeleskedett.¹³ A Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, aki jelentős magánvagyonra révén sokat utazhatott, többször járt a Balkánon és Kis-Ázsia országaiban. Számtalan publikációjában foglalkozott a Balkánnal, miközben támogatta a földrajztudomány fejlőd-

¹⁰ HÉZSER Aurél (1916), „Magyarország földrajzi helyzete. Határok.” *Földrajzi Közlemények*. [44] (4–5) 193–229.

¹¹ HÉZSER Aurél (1916), „A Balkán-félsziget közlekedő útjai” *Földrajzi Közlemények*. [44] (9) 504–515.

¹² HÉZSER (1916), 504–515.

¹³ HAVASS Rezső (1913), „Magyarország és a Balkán” *Földrajzi Közlemények*. [41] (5) 153–216.

dését, és egy Magyar Balkáni Bizottság felállítását szorgalmazta. Havass felismerte a széleskörű tudományos ismeretterjesztés jelentőségét, anyagilag is segítette folyóiratok, publikációk megjelentetését. Természettudományos kutatómunkát főképp Dél-Dalmáciában végzett, geomorfológiai és botanikai munkái is ismertek. Leírja a dalmát parttípust, a környék sajátos flórávilágát és a környező szigetek vulkanikus képződményeit. A Balkán felé tartó gazdasági kapcsolatteremtést sürgeti, mint az egyetlen potenciális expanzió irányát. 1912-ben a Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának elnöke lett, így nagyobb teret kapott a Balkánnal kapcsolatos gazdasági és politikai elképzeléseinek széleskörű terjesztéséhez. A Balkánnal való folyamatos tudományos foglalkozást tűzi ki célul, és a gazdasági hegemoniára való törekvést politikai, természetföldrajzi és közlekedés-földrajzi okokkal igazolja.¹⁴ Törekvéseinek hangot adva többször kijelenti: Budapest a Balkán Párizsa lehetne! Havass szintén történelmi határfolyónkat, a Szávát jelölte meg a Balkán északi határának.

Kogutowitz Károly (1886–1948) természetföldrajzi okokkal magyarázza a balkáni határok bizonytalanságát.¹⁵ Kiemeli a Balkán „híd” szerepét a két kontinens, Európa és Ázsia között. Részletesen elemzi Theobald Fischer elméletét, de vele ellentétben a Balkánt – akárcsak György Antal – Dél-Európához sorolja. Kogutowitz a Balkán északi határát, az Isztriai-félszigetet a Duna torkolatával összekötő sematikus egyenesben állapítja meg. Hangoztatja, hogy szerkezetileg ugyan a Duna – Száva vonala felelne meg leginkább határként, de mivel nemcsak az Isztriai-félsziget, hanem még a tőle, ill. a Száva völgyétől északabbra futó hegyláncok is a Dinaridák részét képezik, problematikus az efféle lehatárolás. Mellékesen megjegyzi, hogy politikai szempontból a történelmi Magyarország és Románia „déli szélét” szokás balkáni határként elfogadni. Felhívja a figyelmet a Balkán-félsziget orografikus hiányosságaira, miszerint nincs olyan magas elválasztó hegysége, mint a Pireneusok, így nem is lehetséges a tökéletes lehatárolás. Ezen kívül helyenként meglehetősen jó útvonalak vezetnek a Balkánra, ilyen például a Duna, vagy az Alföldünkről a Balkán-félszigetre benyúló termékeny öblök, amelyek gyengítenek mindenfajta lehatárolási kísérletet.

Györffy István (1884–1939) a magyarság vallás- és kultúráközvetítő szerepét hangsúlyozza a Balkán felé, és összefoglalja Magyarország balkáni

¹⁴ HAJDÚ Zoltán (2003), *Balkán füzetek. No. 1.* Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. 11–61.

¹⁵ KOGUTOWICZ Károly (1913), „A Balkán félszigetről” *Földrajzi Közlemények.* [41] (2).

politikáját.¹⁶ Györffy szerint hazánk területét a Duna és a Dráva választja el a Balkántól. A történelmi időkben ugyan a Száva, Kulpa, és az Una folyók voltak a határok, de akkoriban még a horvát szállásterületek és Szlavónia régiói is délebbre húzódtak. Horvátország a történelem folyamán felkúszott „balkáni” területéről a Dráva–Száva közére, ezért a Drávát kell tekintelnünk a Balkán új határának. Sajátos helyzetben van Románia. A Duna jobb partján elhelyezkedő területei a Balkánhoz tartoznak, a bal partiak viszont Györffy szerint már nem. Térésége

Strömpl Gábor (1885–1945) szintén a Drávát tekinti a Balkán északi határának, de ő ezt Györffyvel ellentétben csupán egyetlen, a magyar történelmet talán a legsúlyosabban érintő politikai eseménnyel hozza összefüggésbe. A történelmi időkben mindig is határos volt hazánk a balkáni területekkel. Magyarország déli határai egyben a Balkán északi határait is jelentették. A trianoni rendezésekkel hazánk határai, és vele együtt a Balkán határai is északabbra tolódtak, miközben a szerbiai határszakasz meghosszabbodott.^{17 18}

Giuseppe Ricchieri (1861–1926) az olasz geográfia kiemelkedő alakja 1916-ban publikált „Suolo e genti della Balcania” című tanulmányában kimerítően foglalkozik a Balkán lehatárolásának kérdésével.¹⁹ Mint a kutatók többsége ő is elfogadja a Duna–Száva vonalat, de a különösen problematikus északnyugati határrész kijelölését településekhez köti. Úgy véli, a Balkán északi határa a Száva–Ljubljana–Gorizia vonal mentén halad. A két települést összekötő, majd a Trieszti-öbölre mutató elméleti egyenessel lehetne legoptimálisabb módon meghatározni a vitás balkáni határszakaszt.

Jovan Cvijić (1865–1927) a szerb geográfia legismertebb alakjaként a Duna–Száva–Isonzó (Soča) folyókkal jelöli ki a Balkán északi határát.²⁰ Kétségtelen, hogy a két folyó (Száva és az Isonzó) egyazon közös vízválasztó gerinc ellentétes oldalain ered, így földrajzi szempontból a legfolytonosabb határvonalat eredményezi. Cvijić mégsem természetföldrajzi megfontolásokból ragaszkodott elméletéhez, hanem szubjektív döntése mögött történelmi és kulturális okok húzódtak meg. Elfogult volt, amikor a délszláv álla-

¹⁶ GYÖRFFY István (1916), „Magyarország régi balkáni birtokai” *Földrajzi Közlemények*. [44] (1) 19–37.

¹⁷ HAJDÚ Zoltán (2003), *Balkán füzetek. No. 1.* Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. 11–61.

¹⁸ GYÖRFFY (1916), 19–37.

¹⁹ RICCHIERI, Giuseppe (1916), *Suolo e genti della Balcania*. Milano.

²⁰ CVIJIC, Jovan (1922), *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje II*. Beograd.

monkat és a balkáni határokat vizsgálta. Olyan politikai és kulturális kritériumokat vezetett be, amelyek alapján a horvátok és a szlovének is részesei lettek annak, amit ő balkáni civilizációnak nevezett. Romániát ugyanakkor kiejtette a nyomatékos stílusú, de ellentmondásos vizsgálataiból.²¹ Cvijić a „nagyszerb” propaganda lelkes híve volt, a szerb expanziós törekvéseket tudományos és szerteágazó szakmai indokokkal támasztotta alá, gyakran külföldi szerzők elméleteire, eredményeire is támaszkodva. Álláspontja szerint a Balkán-félsziget különleges tagoltságánál fogva kevésbé alkalmas politikai egység kifejlődésére. Talán két államterület integrálhatna, így a Duna és a Marica sík, valamint a Morava-Vardar folyók vízgyűjtője. Geográfiai okokra hivatkozva indokként megemlíti a Vardar és a Morava alacsony vízválasztóját, a két folyó völgy lakosságának hasonló kultúráját. Ha Szerbia elveszítené a Vardar-völgyet, elszakadna a Balkántól – érvel Cvijić. A szláv népek egységét jóval több tényező erősíti, mint amennyi ellene van. A vallást ugyanakkor nem tartja a balkáni kultúrák közti jelentős törésvonalnak. Cvijić úgy véli, a Balkán egységének kérdése magában a szláv egység gondolatában rejlik.^{22 23 24}

Tóth Zoltán (1888–1958) a Földrajzi Közlemények hasábjain sűrűn publikálva több ízben részletesen elemzi a Balkán geomorfológiai arculatát, domborzatát és az államrendszerek kapcsolatát.²⁵ Tóth hangsúlyozza, hogy a Balkán határai azért bizonytalanok, mert nincsenek igazán jó természetes határai. Megfelelő természetföldrajzi határok folyók, tengerek, de leginkább hegységek lehetnek. Kiemeli, hogy Európa legfejlettebb részein szinte mindenhol hegygerinc az államhatár, de a Balkánon nincs jelentősége a hegységek elválasztó szerepének. A Balkán-hegység nem választ el kultúrákat, népeket, ahogy Szerbiában sem a Kopaonik. A Kárpátokra ez ugyancsak igaz. („Olá, tót, rutén lakik mindkét oldalon...”) A Kárpátok jó földrajzi határ lehetne, ha egy kicsit magasabb volna, és a tengerpartig húzódná. A Duna legfeljebb az alsó szakaszán bír elválasztó jelleggel, ott szerinte valóban „néphatár” is. Másutt kevésbé az, hiszen a folyótól délre vannak még a Balkánra átnyúló alföldi tájak, művelésre alkalmas sík területek. Az is nehezíti a problémát, hogy a folyóvölgyek délkeleti irányban futnak. (Példa-

²¹ TODOROVA (1997)

²² TODOROVA (1997)

²³ HÉZSER (1916), 193–229.

²⁴ HÉZSER (1916), 504–515.

²⁵ TÓTH Zoltán (1917), „Az államterületek biztonsága” *Földrajzi Közlemények*. [45] (7–8) 311–361.

ként említi a Dunát, Moravát, és a Maricát.) Hazánk természetes déli határai a Duna, Száva és az Una, amelyek elválasztják Magyarország területét a Balkántól.

Mendöl Tibor (1905-1966) „A Balkán földrajza” című, szakmai körökben népszerű monográfiájában átfogó képet nyújt a Balkán térségéről.²⁶ Elfogadja északi határának a Duna–Száva–Trieszti-öböl vonalat, de különbséget tesz északi és déli Balkán között. A földtani kéregmozgások eltérő mértékére hivatkozva, az északi Balkán déli határának a Thessalonokitől az Otrantói-szorosig húzott egyenest tartja. A déli Balkán maga a Görög-félsziget, amely geomorfológiai szempontból durvábban tagolt, mint az északi. A Dunát csak a Kárpátokkal való találkozásáig véli meghatározónak, ekképp a Déli-Kárpátok vonulatától délre eső területeket nevezi Balkánnak, és Kogutowitzhoz hasonlóan Dél-Európához sorolja azt. Mi több, szerint az egész Kárpát-Balkán földrajzi egység – szerkezeti szempontokat figyelembe véve – Dél-Európához tartozik. A Balkán északi és déli kettéosztásában Mendöl valószínűleg Cholnokytól merít, hiszen ezt a szerkezeti alapon történő felosztást korábban Cholnoky írja le, bár Mendöl kissé leegyszerűsítve alkalmazza.

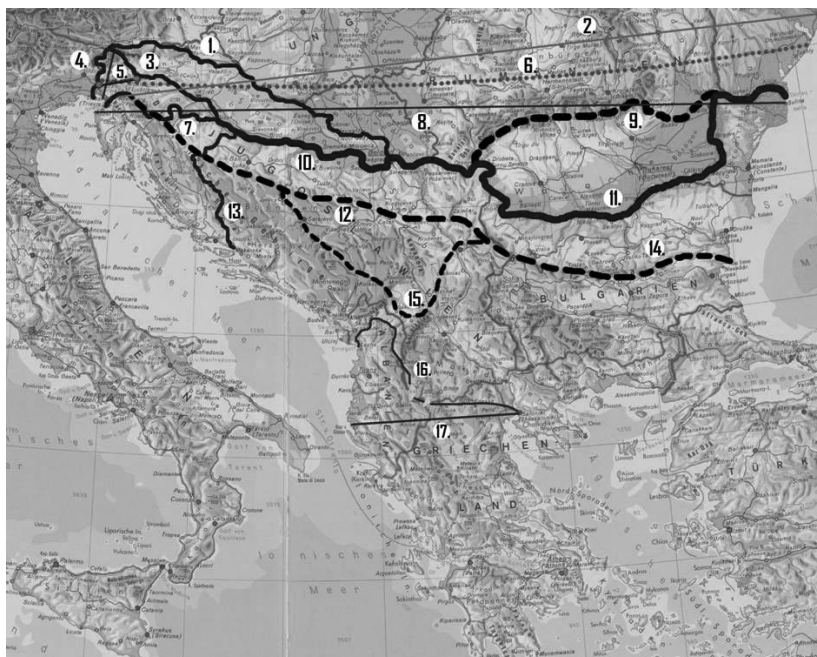
Szabó Pál Zoltán (1901-1965) az MKT Balkán Bizottságának tagjaként rendszeresen foglalkozott a Balkánnal, azon belül is különösen a horvát-magyar kapcsolatokkal. Úgy vélte, a Balkán geopolitikai helyzeténél fogva vált fontossá, hiszen három világrész hatalmi körét érinti, és itt van a Földközi-tenger keleti medencéjének a kulcsa. Kiemeli Pécs és Szeged kitüntetett szerepét a balkáni kapcsolatok alakításában, s rámutat a közlekedési-gazdasági lehetőségeket elősegítő útvonalak problematikájára.²⁷ Szabó Pál politikai földrajzusként a Balkán és a Kárpát-medence problémáit, lehetőségeit összefüggő egységként kezelte, kapcsolatukat és egymásra utaltságukat szükségszerűnek, célszerűnek vélte. A balkáni határokat a geopolitikai erővonalak rendszeréhez igazodva jelölte ki, s a félszigetet két külön jellegű és érdekeltsgű területre osztotta. (Az északi rész szerint egyértelműen közép-európai érdekeltsgű.) Az 1943-as, vázlatosan szerkesztett ábráján a Balkán-félsziget északi határát a Dinaridák északkeleti előterében, a Zágráb–Belgrád geopolitikai erővonalától délre, azzal párhuzamosan húzta meg. Belgrád után a határ felkanyarodik a Déli-Kárpátok ívére, s a Duna deltájától északra, Odessza környékén éri el a Fekete-tengert. Ez a lehatárol-

²⁶ MENDÖL Tibor (1948), *A Balkán földrajza. Balkán Könyvek*. Budapest, Balkán Intézet.

²⁷ KOGUTOWICZ (1913)

lasi koncepció hasonlít leginkább a francia geográfiában elterjedt Trieszt-Odessza egyenes által határolt Balkánra.

A bemutatott főbb lehatárolási változatokon kívül még számos kevésbé elterjedt, különböző szempontokat megjelenítő lehatárolás létezik. Ezek közül a Száva, ill. az Isonzó mellékfolyói (Idrijca, Szotla, Vipava, Branica, Kulpa, Krka stb.) érdemelnek említést, de a Balkán-kutató Heinrich Renier (1933) elmélete is figyelemre méltó, aki a Balkán északi határát a 46° szélességi kör mentén jelöli ki az Isonzó és a Fekete-tenger között. A korábbi délszláv geográfiában igen elterjedt volt még a Kaporetto (Kobarid) – Skofja Loka vonal említése, amely jól azonosítható szerkezeti határként jellemezhető. A két település közti hosszanti völgy különböző csapásirányú gerinceket választ el egymástól, így megközelítőleg 100 km-es hosszúságú szakaszon valóban alkalmas lehet a Balkán geológiai-geomorfológia határának kijelölésére. A geológusok szerint itt válik le a Dinári-hegység a Déli-Alpok vonulatáról, amelyet a hirtelen megváltozó csapásirány a felszínen is kirajzol. Terepi munkálatok részeként magam is balkáni tanulmányutakon vehettem részt, és egyéni útvonaltervek alapján sikerült a különösen problematikus északnyugati határszakaszokat részletesen beutaznom. A terepmunka során közel 2500 km hosszú útszakaszt jártam be, és elsősorban a folyóvízi határvonalak elválasztó szerepét tanulmányoztam. A meglehetősen kitágult „kutatási területemen” csupán egyetlen esetben találok olyan felszínformával, amelynél a természetföldrajzi és a kulturális határvonalak fedik egymást, ezáltal – egy rövid szakaszon – valóban alkalmas lehet a Balkán északnyugati határának megállapítására. Ez nem más, mint az Una folyó völgye Bosznia északnyugati részén. A többi vízfolyás esetében – beleértve a mérvadó tudományos munkák említett határvizeit – sem a földrajzi, sem a kulturális-politikai lehatárolás nem valósul meg jelenünkben. A kultúrtáj arculatában sem észlelhető sehol olyan változás, amely a legcsekélyebb kulturális törésvonalra utalna, vagy valamely egyéb jelenség alapján feltételezhethetnénk azt. Empirikus kutatásaim eredményeként a Déli-Kárpátok–Duna–Száva–Una határvonalat tartom a leginkább autentikus balkáni határnak, ahol a földrajzi lehatárolás a Száva–Una völgyében valóban egybe esik a kulturális határokkal. A Balkán-félsziget jelentősebb lehatárolási változatait az 1. ábra szemlélteti, ahol a határvonalak vastagsága a földrajzi határok „tudományos népszerűségét” mutatja.

1. ábra. A Balkán-félsziget lehatárolási koncepciói. (Forrás: saját szerkesztés.)

1. Duna – Dráva vonal: Györffy I. (1884–1939) – Strömpl G. (1885–1945)
2. Trieszt – Odessza vonal (Sematikus egyenesként népszerű a francia geográfiában)
3. Duna – Száva – Trieszti-öböl: Lóczy L. (1849–1920) – Cholnoky J. (1870–1950)
4. Duna – Száva – Isonzó: Jovan Cvijić (1865–1927)
5. Duna – Száva – Ljubljana – Gorizia vonal: Ricchieri G. (1861–1926)
6. A 46° szélességi kör által határolt félsziget: Heinrich Renier (1933)
7. Száva – Kulpa – Trieszti-öböl: Mendöl T. (1905–1966) – Lóczy L. (1849–1920)
8. Duna delta – Isztriai-félsziget egyenes: Kogutowitz Károly (1886–1948)
9. Déli-Kárpátok vonulata: Lóczy, Cholnoky, Mendöl T, Szabó Pál Zoltán (1901–1965)
10. Duna – Száva vonal: György Antal (1881), Havass Rezső (1852–1927)
11. Duna vonala: Tóth Zoltán (1899–1972), Hézser Aurél (1184–1947)

12. Dinaridák gerincei: Hézszer A, Morgenstern H. (1856–1940), Zeune A. (1778–1853)
13. Duna – Száva – Una vonal: Tóth Zoltán (1889–1975)
14. Balkán-hegység vonulata: August Zeune (1778–1853), Morgenstern H. (1856–1940)
15. Balkán-hegység – Šar Planina – Rigómező – Dinaridák: Morgenstern H. (1856–1940)
16. Szaloniki-öböl – Fekete-Drin völgye: Cholnoky szerint a déli Balkán északi határa
17. Szaloniki-öböl – Vlorëi-öböl: Mendöl Tibor szerint a déli Balkán északi határa

6. Összefoglalás

A vizsgált lehatárolási elméletek tükrében megállapíthatjuk, hogy sem az entitásként értelmezett Balkán, sem a Balkán-félsziget esetében nincs egységesen elfogadott lehatárolási koncepció. A legtöbb kutató a Duna–Száva vonalat tekinti balkáni határnak, de számos esetben a Duna szerepét ideiglenesen átveszi a Déli-Kárpátok vonulata. Stabil pontnak tekinthető a Duna torkolata és a Trieszti-öböl. Az előbbi szinte minden esetben, az utóbbi az esetek döntő többségében zárja le a határvonalakat. Különösen problémás az északnyugati határszakasz, itt a legnagyobb a bizonytalanság. Az eredmények jól mutatják, hogy a történelmi, társadalmi, politikai viszonyok gyakran befolyásolják, és sokszor háttérbe szorítják természetes balkáni határokat. Szerkezeti vonalként a Száva völgye, valamint a Kobarid (Kaporetto) – Skofja Loka vonal jelenthet elfogadható geológiai-geomorfológiai határszakaszt, kulturális és egyben földrajzi határként elsősorban az Una völgye és a Száva egy szakasza nevezhető meg. Mivel a Balkán-félsziget államai általában nem szeretnek a pejoratív csengésű Balkánhoz tartozni, még ma is minden eszközzel igyekeznek igazolni, hogy ők nem „balkániak”, ellenben mely államok igen. Ma a Balkán természetföldrajzi határai önmagukban nehezen értelmezhetőek, és bár jelentőségük sohasem volt túlságosan nagy, jelen korunkban – különösen az Európai Unió expanziós törekvései következtében – egyre inkább irrelevánssá válik. A kutatás további iránya a kulturális, etnikai, nyelvi, vallási határok vizsgálata és a természetföldrajzi határokkal való szakaszos összehasonlítása lehetne. A Balkán belső földrajzi határainak vizsgálata és a történeti-földrajzi megközelítésben vizsgált tájegységek határainak kérdése szintén ilyen terület volna. A főbb

lehatárolási koncepciók szakmai népszerűségét és egymáshoz viszonyított arányát a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra. A lehatárolási koncepciók egymáshoz viszonyított aránya. (Forrás: saját szerkesztés)

Bibliográfia

- BOUÉ, Ami (1840), *La Turquie d'Europe; observations sur la geographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'achéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état de cet empire*. Paris, Arthus Bertrand.
- CHOLNOKY Jenő (1909), „Az északnyugati Balkán térképe” *Földrajzi Közlemények*. [37] (3) 112–117.
- CHOLNOKY Jenő (1914), „Magyarország természetes déli határa” *Magyar Figyelő*. [4] (18) 432–437.
- CHOLNOKY Jenő (1937), *A Föld és élete I. Európa*. Budapest, Franklin-Társulat.
- CVIJIC, Jovan (1922), *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje II*. Beograd.
- GYÖRFFY István (1916), „Magyarország régi balkáni birtokai” *Földrajzi Közlemények*. [44] (1) 19–37.
- HAJDÚ Zoltán (2003), *Balkán füzetek. No. 1*. Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. 11–61.
- HAVASS Rezső (1913), „Magyarország és a Balkán” *Földrajzi Közlemények*. [41] (5) 153–216.
- HÉZSER Aurél (1916), „A Balkán-félsziget közlekedő útjai” *Földrajzi Közlemények*. [44] (9) 504–515.
- HÉZSER Aurél (1916), „Magyarország földrajzi helyzete. Határok.” *Földrajzi Közlemények*. [44] (4–5) 193–229.
- KOGUTOWICZ Károly (1913), „A Balkán félszigetről” *Földrajzi Közlemények*. [41] (2).
- LÓCZY Lajos (1918), *A Magyar Szent Korona országainak földrajzi leírása*. Budapest.
- LÓCZY Lajos (1920), „Nyugatszerbiai tanulmányutam” *Földrajzi Közlemények*. [47] (6–10) 82–84.
- MENDŐL Tibor (1948), *A Balkán földrajza. Balkán Könyvek*. Budapest, Balkán Intézet.
- MORGENSTERN Henrik (1874), „A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére” *Földrajzi Közlemények*. [2] (4) 319–367.
- RICCHIERI, Giuseppe (1916), *Suolo e genti della Balcania*. Milano.
- SCHWEIGGER, Salomon (1608), *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem*. Nürnberg.
- TODOROVA, Maria (1997), *Imagining the Balkans*. New York, Oxford University Press.
- TÓTH Zoltán (1917), „Az államterületek biztonsága” *Földrajzi Közlemények*. [45] (7–8) 311–361.
- VARGA Gábor (2006), A táj változó természeti képe a Balaton és az Adriai-tenger között. In: Pap Norbert (szerk.), *A Balatontól az Adriáig*. Pécs, Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.
- ZEUNE, August (1808), *Goea: Versuch einer wissenschaften Erdbeschreibung*. Berlin.

További kapcsolódó irodalmak

- DAINELLI, Giotto (1922), *La Regione Balcanica*. Firenze, La voce.
- FISCHER, Theobald (1893), *Die südosteuropäische Halbinsel*. Geographisches Handbuch. Leipzig.
- KOCSIS Károly (szerk.) (2004), *Délkelet-Európa térképekben*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- MARDESIC, Petar (1961), *Geografski Atlas Jugoslavije*. Zagreb, Znanje
- PAP Norbert, TÓTH József (szerk.) (2002), *Európa politikai földrajza*. Pécs, Alexandra. 185–220.
- POZSÁR Vilmos (1982), „Az Adriai-tenger” *Földrajzi Közlemények*. [111] (1–2) 55–73.
- PROBÁLD Ferenc (szerk.) (2000), *Európa regionális földrajza*. Budapest, Eötvös.
- RABRENOVITY, Milan (1934), *Jugoszlávia királyság földrajza és atlasza*.
- REDEPENNING, Marc (2002), „Was und Wie ist der Balkan?” *Geographische Rundschau*, [70] (7–8) 10–15.

Űrfelvétel alapú tájszerkezeti vizsgálatok kárpátaljai mintaterületen

Kurtyák Ádám

Bevezetés

Munkám során egy földrajzilag jól körülhatárolható tájrészlet felszínborítás változását vizsgáltam. Választásom az egykori Szernye-mocsár területére esett, mely korábban Bereg vármegye legnagyobb kiterjedésű állóvize volt Munkács és Beregszász között (ma Ukrajnában, Kárpátalján található, *1. ábra*). A korábban 100-120 km² területű mocsár vizét a 19. század végén kezdték elvezetni (BOTLIK, 2001). A téma történelmi feldolgozottsága kimerítő, földrajzi szempontból azonban nem kellően ismert. A helyszín megválasztását szakmai tekintetben különösen fontosnak éreztem, mivel a kárpátaljai vonatkozású, műholdas távérzékeléssel kapcsolatos kutatások (LÓKI ET AL., 2004; TÍMÁR ET AL., 2005) jelenleg alulreprezentáltak a magyarországi hasonló kutatásokkal szemben.

1. ábra. A mintaterület földrajzi elhelyezkedése (saját szerk.)

Az egykori Szernye-mocsár mindenkori kiterjedését lefedő táblak kiválasztásakor megpróbáltam a Kárpátaljai-alföldre jellemző mintázatú és texturájú tájrészletet bemutatni, melynek vizsgálati tapasztalatai felhasználhatók a jövőbeni hasonló célú kutatások számára.

A kutatás során célul tűztem ki:

- a pixel alapú képelemző eljárások és az objektum alapú képfeldolgozás tesztelését;
- a különböző osztályozási módszerek pontosságának statisztikai összehasonlító elemzését;
- a felszínborítási kategóriák relatív területi arányának számszerűsítését és időbeli változásának meghatározását.

Anyag és módszer

A kutatásban felhasznált műholdfelvételek az Amerikai Földtani Intézet (USGS) adatbázisából származnak, melyhez az Earth Explorer keresőfelületen keresztül fértem hozzá. A kiválasztott felvételek Level 1G (L1G) minőségű Landsat termékek, vagyis radiometrikusan és geometriailag korrigáltak. A műholdfelvételek egységesen a WGS84 ellipszoidon értelmezett UTM vetületi rendszer 34N zónájába tartoznak. A felvételek ugyanakkor alkalmasak voltak CDR-típusú (Climate Data Record), atmoszferikusan korrigált felvételekké való konvertálásra, mellyel hozzájuthatunk a felszíni reflektancia értékekhez. A feldolgozást a Landsat 4, 5 és a Landsat 7 esetében a LEDAPS (Landsat Ecosystem Disturbance Adaptive Processing System) nevű szoftver, míg a Landsat 8 esetében az L8SR (Landsat 8 Surface Reflectance) algoritmus végzi, a beérkező kérelmeket pedig az ESPA (Center Science Processing Architecture) kezeli. Munkám során tehát ezekkel a felszíni reflektancia értékeket tartalmazó Level 1G típusú űrfelvételekkel dolgoztam.

Az űrfelvételek fontosabb technikai jellemzőit az *1. táblázatban* foglaltam össze.

1. táblázat. A felhasznált műholdfelvételek fontosabb technikai jellemzői

Műhold	Szenzor	Felvétel időpontja	WRS-2 ¹ pálya (path)	WRS-2 sor (row)	Azonosító
Landsat 8	OLI/TIRS	2014.07.20	185	027	LC81850272014201LGN00
Landsat 7	ETM+	2001.07.15	186	026	LE71860262001196SGS00
Landsat 5	TM	1994.07.29	185	027	LT51850271994210XXX02
Landsat 4	TM	1988.07.27	186	026	LT41860261988209XXX04

(saját szerk. a műholdképek metaadatai alapján)

¹A WRS (Worldwide Reference System) a Landsat műholdak pályáinak földi vonatkoztatási rendszerét jelenti. A WRS-2 jelölést a Landsat 4, 5, 7 és 8 műholdak esetében alkalmazzák (INTERNET 1).

A tájszerkezet változásvizsgálatához 4 időpontot választottam ki, a műholdképek 4 különböző műholdtól származnak. A legkorábbi felvételt a Landsat 4 szolgáltatja, mely 1982-es felbocsátását követően 1988-ig nagy adatsűrűségű mágnesszalagra rögzítette a TM-szenzor által észlelt adatokat, amit ezután filmszalagon előhívtak. Sajnos ezek nagy része elveszett a tárolás során, a USGS archívumában csak Amerika területéről maradtak fenn digitálisan beszkenneelt anyagok ebből az időintervallumból (INTERNET 2). Az általam használt 1988-as műholdkép tehát az elérhető legkorábbi Landsat 4 TM által készített felvételek egyike. Fontos megjegyezni, hogy ez az időpont még a Szovjetunió felbomlása előtti gazdasági berendezkedést tükrözi a tájszerkezetben, ami Ukrajna függetlenségének 1991-es kikiáltását követően megváltozott. A következő időpont 3 évvel a rendszerváltás után, 1994-ből származik, és a Landsat 5 TM szenzora készítette. Mivel az ETM+ érzékelővel 1999-ben pályára állított Landsat 7 csak 2003-ig szolgáltatott adathiánymentes felvételeket, így került kiválasztásra a 2001-es időpont. A legutóbbi, 2014-es Landsat 8 felvétel az aktuális állapotot mutatja be, illetve egybeesik a terepi felmérés időpontjával.

A felvételek a vegetációs időszakban, július 15–29. között készültek, alacsony felhőborítottság mellett. Mivel a vizsgált terület két pásztázó pálya (WRS-2: 185 és 186) metszetén található, így itt a szokásos visszatérési időnél gyakrabban készülnek felvételek, tehát az elemzésbe bevonható műholdképek száma is nagyobb. Ennek következtében kerültek kiválasztásra eltérő pályahelyzetből készített műholdfelvételek.

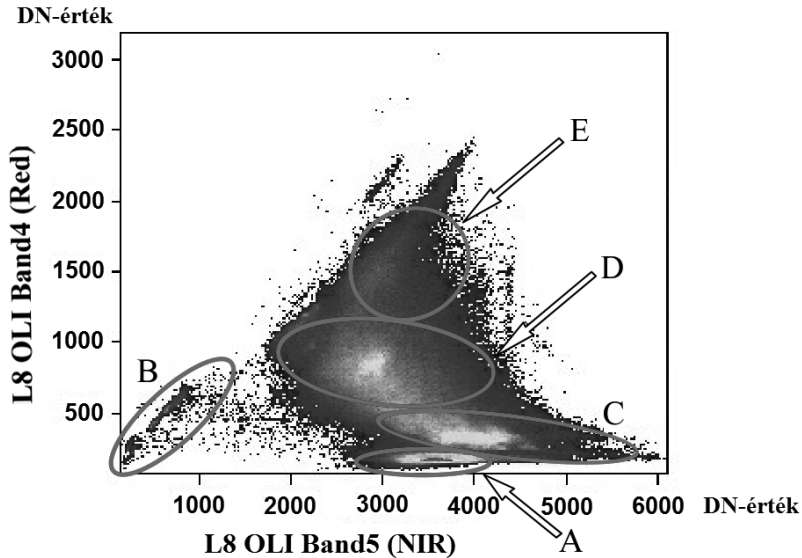
Vizsgálataim során az optikai sávban található csatornákat használtam, mivel a termális csatornára jelen kutatásban nem volt szükség. A pankroma-

tikus sávot, mely először a Landsat 7 műhold által készített felvételeken volt elérhető, szintén nem vettem igénybe.

A vegetáció/felszínborítás vizsgálatára legalkalmasabb hamis színes közeli infravörös kompozitok elkészítéséhez a Landsat 4, 5 és 7 esetében az RGB 4, 3, 2, míg a Landsat 8 esetében az RGB 5, 4, 3 csatornakombinációkat használtam. A valós színes (látható) kompozitok előállítása Landsat 4, 5 és 7 esetén RGB 3, 2, 1, míg Landsat 8 esetén RGB 4, 3, 2 csatornakiosztással történt (*INTERNET 1*). Az űrfelvételeken elvégzett műveleteket a vizsgált tájablaknak megfelelő kivágoton hajtottam végre az egyes idősíkokban.

A felszínborítási kategóriák lehatárolása

Az osztályozás megkezdése előtt célszerű megvizsgálni azokat a csatornákat, amelyekkel dolgozni szeretnénk. Mivel a felszíni objektumok a különböző hullámhossztartományokban eltérő radianciával rendelkeznek, ezért érdemes összehasonlítani ezek pixelértékeit (más néven DN-értékeit [Digital Number]) az egyes sávokban. Az összehasonlítás eredménye egy 2D-s vagy 3D-s szórásdiagram, melynek tengelyei az egyes csatornák DN-értékeinek pozícióját jelölik (SZABÓ, 2013). Ez a 2. ábrán látható, ahol a Landsat 8 vörös (Band 4; Y tengely) és közeli infravörös (Band 5; X tengely) csatornáit hasonlítottam össze. A szórásdiagram-vizsgálata hozzásegíthet az osztályozni kívánt felszínborítási kategóriák kijelöléséhez, mivel a magas pixelsűrűségű területek egy-egy felszínborítási típust jelentenek.

2. ábra. A Landsat 8 vörös (Y tengely) és közeli infravörös (X tengely) csatornáinak szórásdiagramja (saját szerk.). A – erdő; B – vízfelület; C – sűrű növényborítottságú terület; D – gyepterület; E – növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület.

Terepi tapasztalataim és a különböző csatornák multitemporális szórásdiagramjainak vizsgálata alapján az alábbi felszínborítási kategóriákat különítettem el az osztályozás során:

- 1) erdő;
- 2) vízfelület;
- 3) sűrű növényborítottságú terület;
- 4) növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület;
- 5) gyepterület;
- 6) mozaikos beépítésű terület.

Képelemzési eljárások

Az úrfelvételek kiértékelésének elsődleges célja a különböző felszínborítási kategóriák elkülönítése, melyre többféle módszert ismerünk. Az **ellenőrzött osztályba sorolás** esetén a felhasználó alakítja ki az osztályozni kívánt kategóriákat, és a számítógép felé ismert minta alapján, ún. tanulóterületek kijelölésével definiálja az egy kategóriához tartozó pixeleket. Ennél az eljárásnál többféle matematikai-statisztikai algoritmus áll rendelkezésre, melyek közül két típust használtam fel az elemzéshez. Az **átlagtól való legkisebb távolság** (minimum distance) módszere a pixelértékek egyes pontfelhőgócokhoz viszonyított távolságán alapszik, melynek eredményeként a távolabbi pixelértékek a hozzájuk legközelebb eső osztályátlaghoz kerülnek. A **legnagyobb valószínűség** (maximum likelihood) osztályozási eljárás során a tanulóterületeken belüli reflektancia értékek eloszlását valószínűségi sűrűségfüggvényként határozzuk meg. Ezt követően az egyes pixelértékeket a legmagasabb valószínűséget adó sűrűségfüggvényhez rendeljük. Utóbbi módszer az egyik legelterjedtebb és legpontosabb eredményt adó osztályozásként ismert (SZABÓ, 2013). Az ellenőrzött és a nem ellenőrzött osztályba sorolást IDRISI szoftverben végeztem el.

A vizuális kiértékelés munkaigényessége és a pixel alapú eljárások gyakori félreosztályozása miatt munkám során az **objektum alapú** képfeldolgozást is felhasználtam. Ebben az elemi képalkotók spektrális és szerkezeti jellemzői mellett a térbeli összefüggések is szerepet kapnak a képosztályozásnál, melyek alapján nagyobb méretű „homogén” képobjektumokat, úgynevezett szegmenseket hozunk létre. A szegmens a spektrálisan hasonló szomszédos képpontok összefüggő halmaza (GERA, 2011). Miután a szegmentációval létrehoztam a képobjektumokat, úgy azok spektrális és geometriai tulajdonságai alapján megkezdtem az osztályozási eljárást. Ehhez elsősorban különböző spektrális indexeket használtam fel, melyek fő célja a radiometriai mintázat kihangsúlyozása és a kvantitatív információk kinyerése volt (KRISTÓF, 2005).

Az objektum alapú osztályozást az eCognition szoftverben végeztem, melynek egyik szegmentáló algoritmusával (többfázisú szegmentálás, multiresolution segmentation) jobb eredményt értem el, mint az IDRISI-ben, emellett az algoritmus támogatja a képobjektumok hierarchia szintű kezelését is. A képfeldolgozás során a többfázisú képszegmentálás lentől-felfelé történő régió összevonó típusát (bottom-up region merging technique) alkalmaztam, melynek kiindulási pontja maga a pixel volt (KOLLÁR, 2010).

Többféle méretarány-tényezőt és paraméterezést teszteltem. A paraméterek kiválasztása a szakirodalom alapján (DOREN, 2003), tapasztalati úton történt, ahol a cél a lehető legnagyobb, egybefüggő és legkompaktabb képbjektumok előállítása volt. Ennek eredményeként 11 szegmentálási szintet hoztam létre, ahol a legalsó szint az elemi képkalkotó volt (2. táblázat). A paraméterek közül a méretarány-tényezőt (scale parameter) folyamatosan növeltem (1, 5, 10, 25, 50, 75, 100, 150, 200, 250, 300), míg az alaki homogenitás (shape) és a kompaktság értéke (compactness) 0,5 volt minden hierarchiaszinten.

Szegmentációs szint	Méretarány-tényező	Homogenitási feltételek		Alakjellemzők	
		Szín	Alak	Kompaktság	Simaság
1. szint	1	0,5	0,5	0,5	0,5
2. szint	5	0,5	0,5	0,5	0,5
3. szint	10	0,5	0,5	0,5	0,5
4. szint	25	0,5	0,5	0,5	0,5
5. szint	50	0,5	0,5	0,5	0,5
6. szint	75	0,5	0,5	0,5	0,5
7. szint	100	0,5	0,5	0,5	0,5
8. szint	150	0,5	0,5	0,5	0,5
9. szint	200	0,5	0,5	0,5	0,5
10. szint	250	0,5	0,5	0,5	0,5
11. szint	300	0,5	0,5	0,5	0,5

2. táblázat. A többfázisú képszegmentálás paraméterezése (saját szerk.)

Pontosságvizsgálat

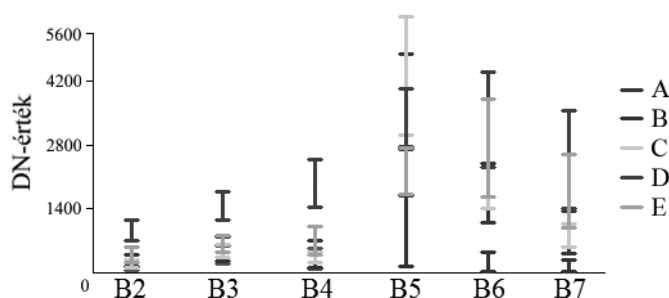
Az osztályozás eredményessége pontosságvizsgálattal ellenőrizhető. Ez alapján olyan hibamatrixot hoztam létre, melyből kiderül a helyesen osztályozott és a félreosztályozott pixelek aránya. A hibamatrix nem más, mint egy keresztkorreláció a referenciaadatok és a távérzékelte adatokból előállított tematikus térkép között. Az ebből kiszámolható legáltalánosabb leíró statisztikai mérőszám a teljes pontosság (Overall Accuracy [OA] vagy Total Accuracy [TO]), mely a helyesen megfeleltetett pixelek összegének és a teljes minta összegének a hányadosával egyenlő, értékét százalékban fejezzük ki. A következő statisztikai mutató a találati pontosság vagy téves osztályba sorolás

(Producer's Accuracy [PA] vagy Omission Error), amely a referenciaérték adott osztályba való helyes osztályozási arányát adja meg. Ezzel szemben, ha a kategóriánként helyesen megfeleltetett pixelek összegét elosztjuk az adott kategórián belül létrehozott referenciaértékek összegével, megkapjuk a megbízhatósági pontosságot (User's Accuracy [UA] vagy Commission Error), amely azt jelzi, hogy az osztályozás során kapott értékek milyen arányban felelnek meg a referenciaértékeknek. Fontos statisztikai mutatószám a Cohen-féle Kappa egyezési index (Kappa Agreement Index [KIA]), mely az osztályozás során létrehozott térkép pontosságát a teljes hibamátrix adataira támaszkodva hasonlítja össze a referenciatérképpel. A KIA értéke számszerűen mutatja be az osztályozott képek egyezőségét: 0-hoz közel a kapcsolat hiányát, az 1-et közelítve pedig az egyre teljesebb egyezést mutatja (CONGALTON – GREEN, 2009).

Eredmények és következtetések

A gyorsabb előfeldolgozás érdekében a tájablakot lefedő kivágatokat Python programozási nyelvben (ver. 2.7.5) megírt saját scripttel hoztam létre automatikusan.

Az ellenőrzött osztályba soroláshoz szükséges tanulóterületek kijelölésekor a vizuálisan jól felismerhető folttypusokat különítettem el. Az osztályozás megkezdése előtt leellenőriztem a tanulóterületek megbízhatóságát a különböző csatornák DN-értékei lefedettségének (min/max) figyelembevételével (3. ábra).

3. ábra. A tanulóterületek által lefedett DN-értékek a Landsat 8 csatornáin (saját szerk.). A – erdő; B – vízfelület; C – sűrű növényborítottságú terület; D – növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület; E – gyepterület.

Az elemzés alapján elmondható, hogy a 2, 3 és a 4-es csatornák esetében (azaz a látható színtartományban) a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú kategória kivételével az osztályozás nem megbízható. Az 5-ös, közeli infravörös csatorna esetében már jól elkülöníthetővé válik a vízfelület, illetve a gyepterület. Az erdő ez esetben jelentős mértékben átfed a növényzet nélküli vagy gyér és a sűrű növényborítottságú terület kategóriákkal. Utóbbi esetében tapasztalható a legszélesebb DN-intervallum, illetve a legnagyobb radiancia érték. Ez elsősorban az igen magas vegetációs aktivitású, kis sor- és tőtávolságú növénykultúrák (pl. nagy kiterjedésű napraforgó- és kukoricatáblák) előfordulásával magyarázható, melyek reflektancia értéke a közeli infravörös tartományban sok esetben meghaladja az erdők reflektancia értékét, ezzel nehezítve az osztályozást. A 6 és a 7-es középső infravörös tartományokban a vízfelületek elkülönítése a legeredményesebb, míg a gyepterület pixelértékei széles intervallummal rendelkeznek, csakúgy, mint a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület DN-értékei. A sűrű növényborítottságú terület meghatározása a 7-es középső infravörös tartományban a legsikeresebb, annak ellenére, hogy ismét jelentős átfedést mutat az erdő kategóriával. A növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú osztály pixelértékei a korábbi csatornákhöz képest a középső infravörös csatornáknál széles intervallumot ölelnek fel, mely nagymértékben átfedésbe került a gyepterület kategóriával. A két kategória osztályozása ezekben a csatornáknál tehát nem megbízható.

Ellenőrzött osztályba sorolás

A tanulóterületek megbízhatóságának ellenőrzését követően a **legkisebb távolság** (minimum distance) módszerrel végrehajtottam az osztályozást. A tanulóterületen osztályba sorolás eredményeként sikerült elkülöníteni egymástól az erdő és a sűrű növényborítottságú terület kategóriákat. A vizuális kiértékelés során alig volt megfigyelhető félreosztályozás a két kategória között, osztályozási bizonytalanságot csupán a fiatal korösszetételű erdőfoltok jelentettek. A gyepterület esetében azonban már megfigyelhető volt a félreosztályozás, mely során elsősorban a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú területekkel keveredett ez a kategória. A vízfelületek osztályozása volt a legeredményesebb. Ezt támasztja alá, hogy megfelelően sikerült lehatárolni a tájablak legkisebb egybefüggő vízfelületét (az úrfelvételen mindössze 8 pixel), ugyanakkor a tavakon előforduló kisebb szigetek

(melyek kiterjedése mindössze 1-2 pixel), megfelelő módon nem kerültek be a vízfelület kategóriába.

A következő osztályozás a **legnagyobb valószínűség** módszerével történt. A legkisebb távolság módszerével való vizuális összehasonlítás alapján elmondható, hogy az eljárás hasonló eredménnyel járt a kategóriák szétválasztásánál. Különbségek a pixelosztályoktól távolabb eső értékek besorolása következtében jelentkeztek, mely a vízfelület kivételével minden kategóriát érintett. A leglátványosabb ezek közül a növényzet nélküli vagy gyér és a sűrű növényborítottságú területek térnyerése a gyepterületek rovására. Kismértékben megfigyelhető volt emellett a korábban sűrű növényborítottságú területek erdő kategóriába besorolása, mely jobban közelít a valósághoz.

Objektum alapú képfeldolgozás

Az objektum alapú osztályozás során a vízfelület és az erdő kategóriák osztályozása spektrális indexek felhasználásával automatikusan ment végbe. A többi kategória elkülönítésekor az automatizálás több vegetációs index és geometriai jellemző bevonásával sem adott megbízható eredményt, így a különböző szegmentációs szinteken elállított képjelöltek leválogatását az ArcGIS szoftverben, vizuálisan folytattam.

A tájszerkezet heterogenitása miatt több szegmentációs szint együttes kezelése volt szükséges. A mozaikos, kis parcellákból álló szántók elkülönítése jellemzően kis méretaránytényező-értékek mellett (általában 4. szint, méretarány-tényező: 50) volt lehetséges, míg a nagyobb parcellákból álló szántók leválogatása magasabb hierarchiaszinteken (6. és 8. szint, méretarány-tényező: 100 és 200) volt a legcélszerűbb. A szegmentálás az egyes szinteken megbízható módon határolta le a tájmozaikokat, megkönnyítve ezzel a későbbi vizuális interpretációt.

A tematikus foltterkép vizuális kiértékelése során megállapítható, hogy a vízfelület és az erdő lehatárolása járt a legmegbízhatóbb eredménnyel. Figyelemre méltó különbség a korábbi pixel alapú osztályozási eljárások eredményeivel szemben, hogy a nagyobb foltok (pl. erdő, szántó) a valóságnak megfelelő egységes objektumokként jelennek meg, nem pedig pixelek elszórt halmazaként. Ezután az azonos felszínborítási kategóriába tartozó, egymással szomszédos képjelölteket összevontam.

A növényzet nélküli vagy gyér és a sűrű növényborítottságú terület, valamint a gyepterület kategóriák spektrális index alapú automatikus osztályozása nem hozott megbízható eredményt. A spektrális indexek felhasznál-

hatósága az automatizált osztályozás végrehajtásában további vizsgálatokat igényel.

A különböző képelemzési eljárások eredményei alapján elmondható, hogy az objektum alapú képosztályozás képes volt megbízható módon lehatárolni az egyes felszínborítási folttypusokat, melyeket ezután automatikusan vagy manuálisan osztályba sorolhatunk. Az így előállított foltterképek általában magasabb arányban tartalmaznak ténylegesen létező földfelszíni objektumokat, mint a hagyományos pixel alapú képelemző eljárásokkal létrehozott eredményterképek.

Pontosságvizsgálat

A különböző osztályozási eljárások eredményességét pontosságvizsgálattal ellenőriztem. Az ehhez szükséges referenciaadatokat vizuális interpretációval állítottam elő felhasználva a terepen szerzett tapasztalataimat. Ennek eredménye kategóriánként 70-70 véletlenszerűen elhelyezett pixelből álló pontfedvény, melyet az IDRISI szoftverben statisztikai elemzésnek vettem alá.

A pontosságvizsgálatot az utolsó időszakban (2014) készült műholdfelvételtől előállított eredményterképeken végeztem el, amelyen kiszámoltam a Producer's Accuracy, a User's Accuracy, a Total Accuracy és a Kappa Index értékeket.

A minimum distance módszerrel készített foltterkép pontosságvizsgálata során megállapítottam, hogy a biztosan vízfelületként meghatározott pixelek közül 2 a gyepterület kategóriába esett, míg az erdő esetében 1 pixelt szintén gyepterületként azonosított a szoftver (3.táblázat). A sűrű növényborítottságú terület esetében már jelentősebb félreosztályozás következett be elsősorban a gyepterület (15 pixel), kismértékben pedig a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület (6 pixel) kategóriákkal. Ennél durvább félreosztályozás figyelhető meg a biztosan növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú területként azonosított pixelek esetében, ahol 28 elemi képpalkotó tévesen gyepterületként, egy esetben pedig sűrű növényborítottságú területként került osztályba sorolásra. A gyepterület téves osztályba sorolása figyelhető meg a sűrű növényborítottságú területnél (9 pixel), a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú területnél (4 pixel), valamint az erdőnél (2 pixel).

3. táblázat. A referenciapontok és a minimum distance osztályozással készült feltérkép hibamátrixa (saját szerk.). 1 – erdő; 2 – vízfelület; 3 – sűrű növényborítottságú terület; 4 – növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület; 5 – gyepterület; PA – Producer's Accuracy; UA – User's Accuracy; TA – Total Accuracy; KIA – Kappa Index of Agreement.

	1	2	3	4	5	Σ	UA (%)
1	69	0	0	0	2	71	97,18
2	0	68	0	0	0	68	100,00
3	0	0	49	1	9	59	83,05
4	0	0	6	41	4	51	80,39
5	1	2	15	28	55	101	54,46
Σ	70	70	70	70	70	350	
P A (%)	98,57	97,14	70,00	58,57	78,57		
TA: 80,57%							
KIA: 0,7571							

A User's Accuracy vizsgálatából kiderül, hogy az osztályozás során erdőként azonosított pixelek közül 2 valójában gyepterület, más félreosztályozás ebben az esetben nem történt. A sűrű növényborítottságú terület pixeljei gyakran tévesen a gyepterület kategóriába kerültek besorolásra (15 pixel), míg a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület ezekkel a kategóriákkal közel azonos mértékben (4 és 6 pixel) eredményezett félreosztályozást. A gyepterület esetében figyelhető meg a legpontatlanabb osztályba sorolás, ahol a User's Accuracy értéke mindössze 54,46%. A félreosztályozás minden kategóriánál megfigyelhető, de elsősorban a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület (28 pixel), illetve a sűrű növényborítottságú terület (15 pixel) tévesen beazonosított pixeljein. Elmondható, hogy a legjobb osztályozási eredménnyel az erdő és a vízfelület kategóriákat sikerült meghatároznom, miközben a legbizonytalanabb a gyepterület azonosítása volt. A Total Accuracy értéke 80,57%, amely jó eredménynek számít. A

A Total Accuracy értéke 91,14%, ami kimagasló eredménynek számít. A Kappa Index szintén magas: 0,8893 (95%-os konfidencia-intervalluma 0,8521–0,9265 között), amely szinte tökéletes egyezést jelent.

Az objektum alapú képosztályozással előállított foltterképen a legnagyobb pontossággal sikerült meghatároznom a különböző felszínborítási kategóriákba tartozó foltokat (5.táblázat). A legpontosabb osztályozást az erdő és a vízfelület kategóriákban értem el. Ezek a korábban ismertetett spektrális indexek segítségével, automatizált eljárással kerültek lehatárolásra. Az erdő esetében kisebb félreosztályozás figyelhető meg a gyepterülettel: a Producer's Accuracy alapján 3 pixel biztosan erdőnek azonosított terület gyepterületként került besorolásra, míg a User's Accuracy szerint 1db ténylegesen gyepterületként meghatározott pixel tévesen az erdő kategóriába került.

A kapott adatok alapján a vízfelület osztályba sorolása 100%-os pontosságot ért el. A sűrű növényborítottságú terület több esetben tévesen növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú területként került meghatározásra, azonban a pontossági mutatók értéke így is magas volt. A gyepterület lehatárolása a korábbi módszerekhez képest a legpontosabb. A Producer's Accuracy szerint a vízfelület kivételével minden kategóriával történt félreosztályozás, ennek mértéke azonban minimális (1-1 pixel). A tévesen a gyepterület kategóriába sorolt pixelek száma szintén alacsony: 3 pixel az erdő esetében és 1 pixel a sűrű növényborítottságú terület esetében.

5. táblázat. A referenciapontok és az objektum alapú képosztályozással előállított foltterkép hibamátrixa (saját szerk.). 1 – erdő; 2 – vízfelület; 3 – sűrű növényborítottságú terület; 4 – növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület; 5 – gyepterület; PA – Producer's Accuracy; UA – User's Accuracy; TA – Total Accuracy; KIA – Kappa Index of Agreement..

	1	2	3	4	5	Σ	UA (%)
1	67	0	0	0	1	68	98,53
2	0	70	0	0	0	70	100,00
3	0	0	66	10	1	77	85,71
4	0	0	3	60	1	64	93,75

5	3	0	1	0	67	71	94,37
Σ	70	70	70	70	70	350	
PA (%)	95,71	100,00	94,29	85,71	95,71		
TA: 94,29%							
KIA: 0,9286							

A Total Accuracy értéke 94,29%, ami kimagasló eredménynek számít. A Kappa Index szintén magas: 0,9286 (95%-os konfidencia-intervalluma 0,8982–0,959 között), amelynek értéke néhány százalékkal magasabb a maximum likelihood módszerrel előállított foltterkép KIA értékénél.

A bemutatott osztályozási módszerek pontosságvizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy a legmegbízhatóbb eredményt az objektum alapú osztályozás hozta, azonban a maximum likelihood eljárás eredményének pontossága szintén elfogadható (a legjelentősebb különbség a két módszer eredménye között a gyepterület lehatárolásában tapasztalható). A minimum distance eljárás eredménye kevésbé tekinthető megbízhatónak.

Az idősoros változásvizsgálat eredményei

Az első vizsgált időpontot 1988-ból a Landsat 4 felvétel szolgáltatta. A rendszerváltás előtti időszakban a mezőgazdasági területek jellemzően nagyüzemi parcellákból álltak. Az osztályozás során ezeket sikerült megbízható módon lehatárolni. Az erdőterület esetében viszonylagos szabdaltság figyelhető meg. A vízfelületek osztályozásakor számos kisebb vízfelület lehatárolása történt meg, melyek a rendszerváltás utáni felvételeken már nem voltak beazonosíthatók (ezek nagy része az intenzív földhasználat során valószínűleg öntöző funkciót tölthetett be). A tájablak domináns felszínborítási típusa a gyepterület 39,2%-kal. A sűrű növényborítottságú terület aránya szintén jelentős (27,9%). A növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület 12,8%, ezt követi az erdő 12,1%-kal. A mozaikos beépítésű kimaszkolt terület részaránya az egyes időszakokban egységes (6,7%), míg a legkisebb területi aránnyal a vízfelület rendelkezik, 1988-ban ennek értéke mindössze 1,3%.

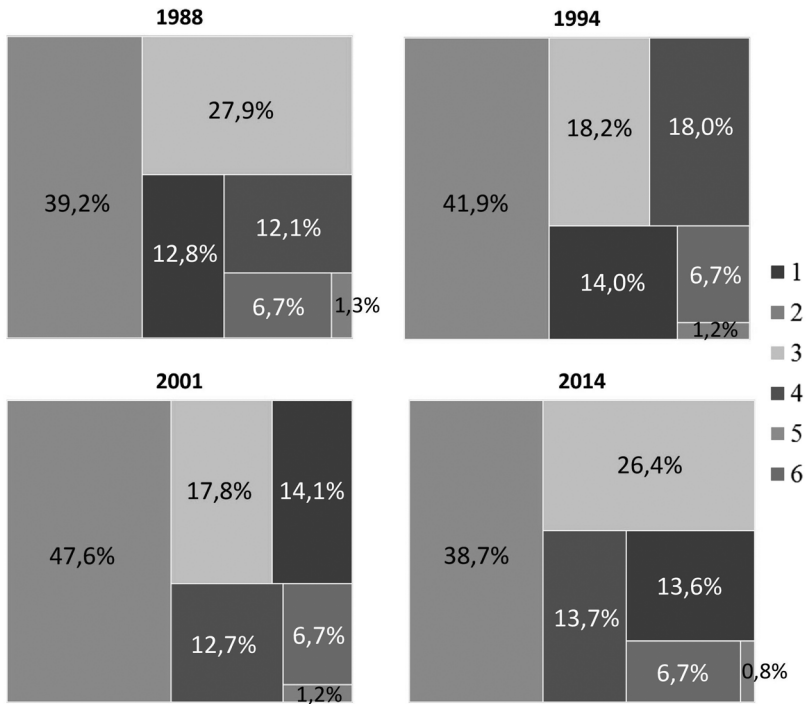
A következő úrfelvétel 1994-ből származik, melyet a Landsat 5 készített. A vizuális kiértékelés során megállapítható volt a települések közvetlen

szomszédságában fekvő mezőgazdasági területek felaprózódása az 1988-as időponthoz képest. Megállapítható, hogy a rendszerváltást követő parcellafelosztás a településektől távolabb eső nagyobb parcellák döntő részét ekkor még nem érintette. Az osztályozás azt mutatja, hogy az erdőfoltok több helyen összeolvadtak, területük ezáltal megnőtt. Jelentős mértékben nőtt a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület aránya is, mely a sűrű növényborítottságú területhez hasonlóan 18% körüli relatív területi aránnyal bír.

A 2001-es Landsat 7 űrfelvételen egyértelmű és nagyarányú méretbeli változás figyelhető meg a mezőgazdasági területeken. A korábban nagy kiterjedésű parcellák feldarabolódtak, helyükön változatos művelésű nadrágszíjparcellák jelentek meg. A 30 méteres geometriai felbontás gyakran nem volt elegendő ezeknek az objektumoknak az azonosításához. Az osztályba sorolás eredménye azt mutatja, hogy az erdő és a vízfelület esetében nem történt jelentős változás. A főleg mezőgazdasági területekből álló felszínborítási kategóriák arányai a korábbi időponthoz képest nagyobb mértékben módosultak. A gyepterület a tájablak közel felét foglalta el (47,6%), a sűrű növényborítottságú terület aránya közel változatlan maradt (17,8%), a növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület aránya pedig 1994-hez képest visszaesett (12,7%).

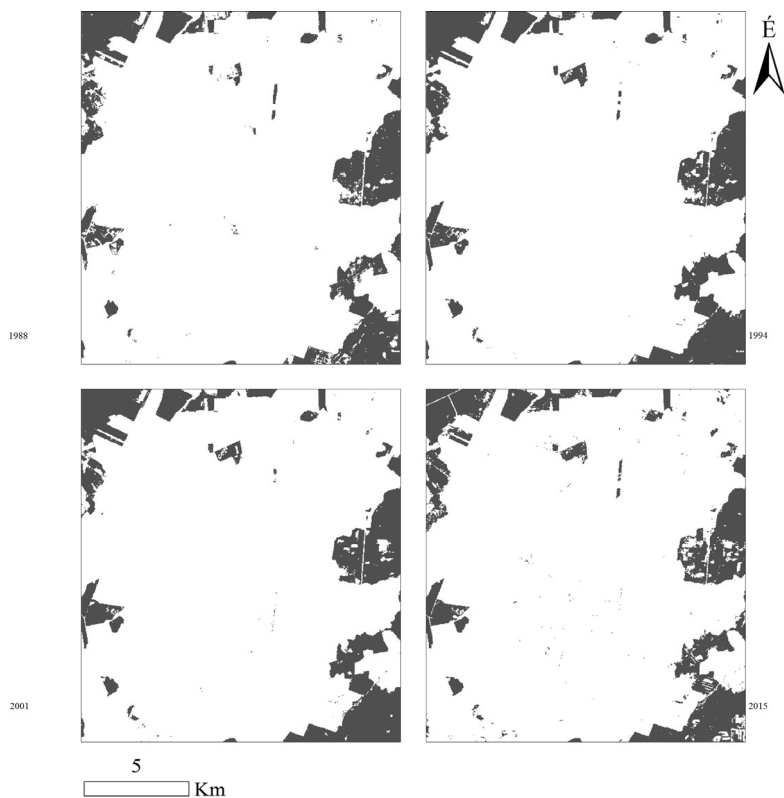
A 2014-es Landsat 8 felvételen szintén megfigyelhető a parcellák további feldarabolódása a korábbi idősíkokhoz képest. Az osztályba sorolást követően megállapítható, hogy az erdők nem teljesen zártak, a lombkorona több helyen felszakadozott, az állományok helyenként erdőirtásokkal szabdalnak. A sűrű növényborítottságú terület szinte egybefüggő foltot alkot a tájablak középső részén, a terepi bejárás adatai alapján ezek döntő része kukoricatábla volt. A tájablak domináns felszínborítási kategóriája továbbra is a gyepterület, aránya 38,7%, ezt követi a sűrű növényborítottságú terület 26,4%-kal. A növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület aránya (13,7%), közel megegyezik az erdőével (13,6%). A vízfelületek aránya lecsökkent 1% alá (elsősorban a Fornosi-tó vízfelületének zsugorodása következtében).

Összességében elmondható, hogy az elemzés időhorizontjában a tájablak felszínborítási kategóriáinak relatív területi arányaiban csak kismértékű változásokat sikerült kimutatnom. A legnagyobb változás a főként mezőgazdasági területekből álló felszínborítási kategóriák esetében volt tapasztalható (4. ábra).

4. ábra. A felszínborítási kategóriák területi változása 1988 és 2014 között (saját szerk.). 1 – erdő; 2 – vízfelület; 3 – sűrű növényborítottságú terület; 4 – növényzet nélküli vagy gyér növényborítottságú terület; 5 – gyepterület; 6 – mozaikos beépítésű kimaszkolt terület.

Az erdőborítottság esetében kismértékű növekedés figyelhető meg 1988 és 2001 között: 1988-ban 12,8% (3,6 ha), 1994-ben 14% (3,9 ha), 2001-ben pedig 14,1% (4 ha) volt az erdők területi aránya. A 2014-es adatok alapján ez a szám lecsökkent 13,6%-ra (3,8 ha). Az erdőfoltok területi változását az 5. ábra mutatja be.

5. ábra. Az erdőborítottság változása 1988 és 2014 között

Az erdőborítottság változásának részletesebb feltárására további, elsősorban erdőgazdálkodási adatokra van szükség.

Összefoglalás

Kutatásom alapját a Landsat közepes geometriai felbontású multispektrális űrfelvételeinek idősoros változásvizsgálata képezte. A vegetációs periódusban, de eltérő években készült műholdfelvételeken elsősorban osztályozási eljárásokat alkalmaztam, melyek során a földfelszínen „homogén” felszínborítási foltokat határoztam meg. Az eltérő pixelértékek különböző osztályokhoz tartoznak, melyekkel numerikus információhoz juthatunk

bizonyos jelenségekre vonatkozóan. A hagyományos pixel alapú osztályozási módszerek mellett egy a föld- és a környezettudományokban az elmúlt 15 évben megjelent új kutatási irányzat, az objektum alapú képfeldolgozás módszerét is alkalmaztam. A pixelek intenzitásértékei alapján szegmentálással képobjektumokat hoztam létre, melyeket automatizált és félig automatizált szakértői osztályozással különböző felszínborítási típusokba soroltam. Összehasonlítottam a pixel alapú és az objektum alapú képosztályozás pontosságát.

Az idősoros eredménytérképekkel a tájban bekövetkezett változásokat követhetjük nyomon 1988 és 2014 között. A négy időszakban kiszámoltam a felszínborítási kategóriák relatív területi arányait, melyek összehasonlító elemzését is elvégeztem. Az eredmények alkalmasak a vízfelületek, az erdőborítottság, valamint a mezőgazdasági területek időbeli kiterjedésének vizsgálatára. Ennek alapján elmondható, hogy a vizsgálat időhorizontjában a tájablak felszínborítási kategóriáinak relatív területi arányai csak kismértékben változtak.

Az ingyenesen elérhető Landsat űrfelvételek recens adatokkal szolgálnak a felszínborításról, és alkalmasak a múltbeli változások elemzésére az elmúlt közel 40 évre visszamenőleg. Az eredmények térinformatikai rendszerbe illeszthetők további vizsgálatok céljából. Kisebb térrészlet esetén azonban nagyobb geometriai felbontású távérzékelt felvételek (SPOT műholdak, GeoEye, légifelvételek, stb.) bevonása szükséges, mellyel mélyrehatóbb vizsgálatok végezhetők. A multispektrális adatok feldolgozásában hatékonyan használható objektum alapú képosztályozási módszerrel automata és félautomata szakértői osztályozás végezhető, spektrális indexek bevonásával.

Bibliográfia

- BOTLIK, József (2001): *Volt egyszer egy Szernye-mocsár*. Honismeret 29 (5), pp. 67–76.
- CONGALTON, Russel, GREEN, Kass (2009): *Assessing the Accuracy of Remotely Sensed Data: Principles and Practices. 2nd Edition*. CRC/Taylor & Francis, Boca Raton, 183 p.
- DORREN, L.K.A., MAIER, B., SEIJMONSBERGEN, A.C. (2003): *Improved Landsat-based forest mapping in steep mountainous terrain using object-based classification*. Forest Ecology and Management 183 (1-3), pp. 31-46.
- GERA, Dávid, Ákos (2011): *Szegmentáló algoritmusok légi- és űrfelvételek osztályozásában*. Diplomamunka, Budapest: ELTE, 84 p.
- KRISTÓF, Dániel (2005): *Távérzékelési módszerek a környezetgazdálkodásban*. Doktori értekezés, Szent István Egyetem, Gödöllő, 146 p.

- KOLLÁR, Szilvia (2010): „Az objektum alapú képosztályozás és a vizes élőhelyek kutatása” In: Riegler Péter (szerk.): *Geodézia és Kartográfia*, 62 (8), pp. 32–37.
- LÓKI, József, SZABÓ, József, KONECSNY, Károly, SZABÓ, Gergő, SZABÓ, Szilárd. (2004): „Az erdősültség és az árhullámok kapcsolata a Felső-Tisza-vidéken” In: Barton, G. – Dormány Gábor. (szerk.), *A magyar földrajz kurrens eredményei: II. Magyar Földrajzi Konferencia*. SZTE TTK.
- SZABÓ, Gergő (2013): *Oktatási segédanyag a „Raszter alapú térinformatikai rendszerek” c. tárgyhoz*. Debreceni Egyetem Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Debrecen, 106 p.
- TÍMÁR, Gábor, MOLNÁR, Gábor, FERENCZ, Csaba, LICHTENBERGER, JÁNOS, SZÉKELY, Balázs, PÁSZTOR, Szilárd, BOGNÁR, Péter (2005): „Deforestation as a primary cause of the recent flood peaks in the Pannonian Basin? – Counter-evidences from the Upper Tisza catchment” In: *Geophysical Research Abstracts* 7, Paper 01032.

Internetes hivatkozások

Internet 1 – Frequently Asked Questions about the Landsat Missions

http://landsat.usgs.gov/tools_faq.php (letöltve: 2015. március)

Internet 2 – Landsat Thematic Mapper (TM) Film Only

<https://lta.cr.usgs.gov/LTM> (letöltve: 2015. március)

